ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΜΑΤΩΜΕΝΑ ΧΩΜΑΤΑ

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΕΔΡΟΣ

ΜΑΤΩΜΕΝΑ ΧΩΜΑΤΑ

ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΔΙΔΩΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

1959 Οι νεκροί περιμένουν, «Κέδρος»

«Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις», 2η έκδοση 1962.
«Κέδρος»: 3η έκδοση 1971, 4η έκδοση 1976, 5η έκδοση 1977, 6η έκδοση 1978, 7η, 8η έκδοση 1979, 9η έκδοση 1980, 10η, 11η έκδοση 1981, 12η, 13η έκδοση 1982, 14η, 15η έκδοση 1983, 16η, 17η έκδοση, 18η, 19η έκδοση 1985, 20ή έκδοση 1986, 21η έκδοση 1987, 22η έκδοση 1988.
Μεταφράσεις: ρουμανικά, 1961· ρωσικά, 1963.

1961 Ηλέκτρα, «Αναγέννηση»

Μετάφραση στα ρωσικά, 1961.

1962 Ματωμένα χώματα, «Κέδρος»

«Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις», 2η έκδοση 1963.
«Θεμέλιο», 3η έκδοση 1964.
«Editex» Γενεύη, 7η έκδοση 1969.
«Κέδρος»: 4η έκδοση 1972, 5η έκδοση 1976, 6η, 7η έκδοση 1977, 8η έκδοση 1978, 9η έως 11η έκδοση 1979, 12η, 13η έκδοση 1980, 14η έως 16η έκδοση 1981, 17η έως 21η έκδοση 1982, 22η έως 26η έκδοση 1983, 27η έως 30ή έκδοση 1984, 31η έως 35η έκδοση 1985, 36η έως 39η 1986, 40ή έως 42η έκδοση 1987, 43η έκδοση 1988.
Μεταφράσεις: βουλγαρικά, 1963· ρωσικά, 1964· ρουμανικά, 1964· τουρκικά, 1970· ουγγρικά, 1970.

1976 Εντολή, «Κέδρος»

«Κέδρος»: 2η έκδοση 1976, 3η έκδοση 1977, 4η έκδοση 1978, 5η, 6η έκδοση 1979, 7η, 8η έκδοση 1980, 9η έως 11η έκδοση 1981, 12η, 13η έκδοση 1982, 14η έως 16η έκδοση 1983, 17η έως 19η έκδοση 1984, 20ή έκδοση 1985, 21η, 22η έκδοση 1986, 23η, 24η έκδοση 1987.

1982 Κατεδαφιζόμεθα, «Κέδρος»

«Κέδρος»: 2η έως 5η έκδοση 1982, 6η έως 8η έκδοση 1983, 9η, 10η έκδοση 1984, 11η, 12η έκδοση 1985, 13η έκδοση 1986, 14η, 15η έκδοση 1987.

1975 Η Μικρασιατική καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο

«Κέδρος»: 2η έκδοση 1980, 3η έκδοση 1981, 4η έκδοση 1982, 5η έκδοση 1983, 6η έκδοση 1985, 7η έκδοση 1987.

1978 Μέσα στις φλόγες, «Κέδρος»

«Κέδρος»: 2η έκδοση 1979, 3η έκδοση 1979, 4η έκδοση 1980, 5η έκδοση 1981, 6η έως 8η έκδοση 1982, 9η, 10η έκδοση 1983, 11η έως 13η έκδοση 1984, 14η, 15η έκδοση 1985, 16η, 17η έκδοση 1986, 18η έκδοση 1987, 19η έκδοση 1988.

1979 Επισκέπτες, «Κέδρος»

«Κέδρος»: 2η έκδοση 1980, 3η έκδοση 1981, 4η, 5η έκδοση 1982, 6η έκδοση 1983, 7η έκδοση 1984, 8η έκδοση 1985, 9η, 10η έκδοση 1986, 11η έκδοση 1987.

ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΜΑΤΩΜΕΝΑ ΧΩΜΑΤΑ

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΚΕΔΡΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Τό βιβλίο τῆς Διδῶς Σωτηρίου «Ματωμένα Χώματα» κυκλοφόρησε γιά πρώτη φορά τό 1962. Ἀπό τότε τό βιβλίο αὐτό δέν ἔλειψε οὔτε ἕνα μήνα ἀπό τίς προθῆκες τῶν βιβλιοπωλείων (ἐκτός, φυσικά, στά ἑφτά δίσεκτα χρόνια τῆς δικτατορίας, ἡ ὁποία τό εἶχε ἀπαγορέψει). Ἀπόδειξη τό ὅτι ἡ σημερινή νέα ἔκδοσή του εἶναι ἡ 26η – δηλαδή, στά εἴκοσι δύο (στήν πραγματικότητα δέκα πέντε) χρόνια τῆς ζωῆς του ἀνατυπώθηκε περισσότερο ἀπό μιά φορά τό χρόνο (σέ 2000-3000 ἀντίτυπα κάθε φορά), πράγμα πού τό τοποθετεῖ στήν ἴδια σειρά μέ τά καλύτερα ἑλληνικά «μπέστ-σέλερς». Χαρακτηριστικό τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ὅτι τά τελευταῖα τέσσερα πέντε χρόνια σημειώθηκε ἡ ἀπότομη ἄνοδός του, ἀφοῦ σ' αὐτά τά λίγα χρόνια ἔγιναν οἱ 15 ἀπό τίς 25 ἐκδόσεις.
Ἡ μακροβιότητα αὐτή τοῦ βιβλίου μᾶς ὑποχρέωσε, μέ τήν ἐγκαινίαση τῆς 25ης ἔκδοσής του, νά προβοῦμε, γιά τεχνικούς λόγους, σέ μιά νέα ἐξαρχῆς στοιχειοθεσία του. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, ἡ συγγραφέας, ξαναδιαβάζοντάς το, ἐπέφερε ἐλάχιστες καί ἐπουσιώδεις διορθώσεις, πού εἶχαν ξεφύγει ἀπό τήν πρωταρχική ἔκδοση τοῦ κειμένου.

Ὁ Ἐκδότης.

© Διδώ Σωτηρίου, 1962, 1983

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
(1962)

ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ συμπληρώθηκαν ἀπό τότε πού ὁ μικρασιατικός ἑλληνισμός ξεριζώθηκε ἀπό τίς προγονικές ἑστίες του. Καί εἶναι τοῦτος ὁ ξεριζωμός ἕνα ἀπό τά πιό συγκλονιστικά κεφάλαια τῆς νεότερης ἱστορίας μας.

Κεῖνοι πού ἔζησαν μέσα στή θύελλα φεύγουν ἕνας ἕνας κι ἡ ζωντανή μαρτυρία τους χάνεται. Χάνονται οἱ λαϊκοί θησαυροί ἤ μπαλσαμώνονται στά ἱστορικά ἀρχεῖα. «Ἀπ' τοῦ πεθαμένου τό μάτι, μήν περιμένεις δάκρυ» λέει μιά μικρασιατική παροιμία.

Στίς μνῆμες τῶν ζωντανῶν ἔσκυψα. Ἀκούμπησα μ' ἀγάπη καί πόνο τ' ἀφτί στίς καρδιές τους, ἐκεῖ πού κρατοῦν τίς θύμησες, ὅπως στό κονοστάσι τά βάγια καί τά στέφανα.

Κάτω ἀπ' τό Μανώλη Ἀξιώτη, τόν κεντρικό ἀφηγητή τοῦ βιβλίου, ὑπάρχει ὁ μικρασιάτης ἀγρότης, πού ἔζησε τ' Ἀμελέ Ταμπούρια τοῦ 14-18, πού φόρεσε ἀργότερα τή στολή τοῦ Ἕλληνα φαντάρου, πού εἶδε τήν καταστροφή, ἔζησε τήν αἰχμαλωσία καί πού πρόσφυγας ἔφαγε πικρό ψωμί, σαράντα χρόνια λιμενεργάτης συνδικαλιστής, μαχητής τῆς Ἐθνικῆς μας Ἀντίστασης.

Ἦρθε καί μέ βρῆκε καί μοῦ ἔδωσε ἕνα τεφτέρι μέ τίς ἀναμνήσεις του. Συνταξιοῦχος, κάθισε μέ ὑπομονή καί κοπίασε νά γράψει μέ τά λίγα γραμματάκια του, τά ὅσα εἶδαν τά μάτια του ἑξήντα τόσα χρόνια.

Ἀπό τέτοιους αὐτόπτες μάρτυρες πῆρα τό ὑλικό πού χρειαζόμουνα, γιά νά γράψω τοῦτο τό μυθιστόρημα, μέ μοναδική ἔγνοια νά συμβάλλω στήν ἀνάπλαση ἑνός κόσμου πού χάθηκε γιά πάντα· νά μήν ξεχνοῦν οἱ παλιοί· νά βγάλουν σωστή κρίση οἱ νέοι.

Δ. Σ.

ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΖΩΗ

I

ΩΣ ΤΑ ΔΕΚΑΞΙ ΜΟΥ χρόνια παπούτσι δέ φόρεσα, μήτε καινούργιο ροῦχο. Ὁ πατέρας μου μιάν ἔγνοια εἶχε, ν' ἀποχτήσει πολλά χωράφια, λιόδεντρα καί συκοπερίβολα. Ἡ μάνα μου ἔκανε δεκατέσσερις γέννες, μά τῆς ζῆσαν μόνο ἑφτά παιδιά κι ἀπό τοῦτα τά τέσσερα τῆς τά φάγαν οἱ πολέμοι.

Δέ θυμοῦμαι νά μοῦ 'δωκε ποτέ ὁ πατέρας μου κανένα μεταλλίκι ν' ἀγοράσω σάν παιδί καραμέλα ἤ κουλούρι. Μιά μέρα πού ἤτανε νά μεταλάβω μαζί μέ τά δυό μικρότερα ἀδέρφια μου, πήγαμε καί τοῦ ζητήσαμε συχώρεση, μέ τήν κρυφή ἐλπίδα πώς θά 'βγαζε νά μᾶς δώσει κάτι. Κεῖνος ὅμως, σάν πῆρε εἴδηση πώς περιμέναμε λεφτά, ἀγρίεψε καί γύρεψε νά μᾶς δείρει. Κινήσαμε τότες καί πήγαμε νά φιλήσουμε τό χέρι τῶν νουνῶν μας, μήπως κι ἔβγαινε ἀπό κεῖ τίποτα. Ὅταν μᾶς δῶσαν ἀπό ἕνα γρόσι στόν καθένα ξετρελαθήκαμε! Ὁ πιό μικρός, ὁ Σταμάτης, ἔτρεξε ἴσια στό μπακάλικο τοῦ κύρ Θόδωρου, πού 'χε κάτι χρωματιστά κάντια, μεγάλα σάν λιθάρια καί χόρτασε μ' αὐτά τή λίμα του. Ὁ Γιώργης κι ἐγώ εἴχαμε ἄλλο μεράκι, λαχταρούσαμε νά πιάσουμε παιχνίδι στό χέρι μας. Ὁ Γιώργης ἀγόρασε τήν πρώτη τρουμπέτα πού

τοῦ 'λαχε. 'Εγώ συγκράτησα τή βιασύνη μου, ἔψαχνα γιά τό καλύτερο. Ὅταν πέτυχα ἕνα σταχτί τενεκεδένιο ποντικάκι μ' ἐλατήριο, τ' ἅρπαξα καί δέ δίστασα νά δώσω ὁλόκληρο τό χαρτζιλίκι μου.

Γυρίσαμε στό σπίτι νά κάνουμε τό κομμάτι μας. Ὁ ἀδερφός μου κορδωμένος παράσταινε τό σαλπιγκτή καί δέν ἔλεγε νά βγάλει τήν τσαμπούνα ἀπ' τό στόμα του. 'Εγώ ἔπεσα φαρδύς πλατύς χάμου, ἀκούμπησα προσεχτικά τό ποντίκι στό πάτωμα, τράβηξα ἕνα λαστιχάκι ἀπό τήν κοιλιά του καί σάν τό εἶδα νά τρέχει πέρα δῶθε, ἄρχισα νά ξεφωνίζω:

– Σαλεύει! Εἶναι ζωντανό!

Μαζεύτηκαν τ' ἀδέρφια μου καί κάναν σάν παλαβοί, ποιός θά πρωτοτραβήξει τό ἐλατήριο νά φέρει βόλτες τό ποντίκι. Μεγαλύτερη συγκίνηση δέν ἔνιωσα σ' ὅλα τά παιδικά μου χρόνια. Καθώς ἤμασταν παραδομένοι στή γλύκα τοῦ παιχνιδιοῦ, τσάκωσα μέ τήν ἄκρη τοῦ ματιοῦ τήν ὄψη τοῦ πατέρα νά γίνεται σκληρή. «Τί νά 'χει πάλι;» σκέφτηκα. Μά πρίν βγάλω κρίση, ἄκουσα τή φουρκισμένη προσταγή του:

– Γιά... ἐσεῖς! Φέρτε μου δῶ τοῦτα τά μαραφέτια.

Δέν πρόκανε ν' ἀποσώσει τό λόγο του, ἁρπάζω τό ποντίκι, τό χώνω προστατευτικά στόν κόρφο μου καί κατρακυλῶ πέντε πέντε τά σκαλοπάτια τοῦ χαγιατιοῦ. Ὁ ἀδερφός μου ὁ Γιώργης δέ μ' ἀκολούθησε, θές γιατί δέ μυρίστηκε τόν κίνδυνο, θές γιατί δέν τόλμησε νά ἐναντιωθεῖ, πλησίασε τόν πατέρα, τοῦ παράδωσε τήν τρουμπέτα κι ἔμεινε νά τόν κοιτάζει μ' ἀνοιχτά τρομαγμένα μάτια. Κεῖνος τή χούφτωσε, τή στράβωσε μέσα στήν πετρωμένη παλάμη του κι ἀπέ τήν πέταξε στό τζάκι.

– Νά, λεχρίτες! ἔκανε. Γιά νά μάθετε νά ξοδεύετε

τόν παρά σας σέ τέτοια παλιοπράματα. Χάθηκε ν' ἀγοράστε, μπρέ, κάνα τετράδιο, κάνα μολύβι;

Ἦταν ἡ πρώτη φορά πού ἀντικρίστηκα μέ τήν τύφλωση τῆς ἐξουσίας κι ἀναστατώθηκα. Ποῦ νά 'ξερα πώς σ' ὁλόκληρο τό βίο μου μ' αὐτήνα θ' ἀντιπάλευα...

Ἡ μάνα μου ἦταν τρυφερή καί ὑπομονετική γυναίκα. Ἡ κακοτροπιά τοῦ ἄντρα της τήν ἔκανε νά στέκει πάντα σούζα, μέ τόν καλό λόγο καί τό χαμόγελο στ' ἀχείλι: «Στόν ἀράθυμο τόν ἄντρα, ἔλεγε, σά δέν ἐναντιώνεσαι τόν ἔχεις σκλάβο». Τώρα τί σόι σκλάβο εἶχε τόν πατέρα, μονάχα κείνη τό 'ξερε πού ἔκανε μαζί του ἕνα λόχο παιδιά.

Ὡστόσο μιά φορά, μιά καί μοναδική, τοῦ ἐναντιώθηκε. Τόν εἶδε νά μέ χτυπάει μέ τόση μανία, πού τό αἷμα ἔτρεχε βρύση ἀπό τή μύτη καί τό στόμα μου. Τότες μπῆκε στή μέση, ἄνοιξε τά χέρια της σάν φτεροῦγες καί μέ δακρυσμένα μάτια τοῦ εἶπε τρομαγμένη:

– Ἄμοιρε, θά τό χαλάσεις τό σπλάχνο σου!

Αἰτία τοῦ ἄγριου ξυλοδαρμοῦ ἦταν ἕνα μεταλλίκι. Μοῦ τό 'χε δώσει ὁ πατέρας γιά νά πάω στόν μπακάλη ν' ἀγοράσω ἁλάτι. Ἤξερα τί μέ περίμενε ἄν τό 'χανα, γι' αὐτό καί τό κράταγα σφιχτά στήν ἱδρωμένη μου παλάμη. Ὁπόταν στό δρόμο, νά καί πέφτω μπροστά σ' ἕνα γύφτο μέ μιά μαϊμού, μιά κοκκινόκολη, ξύπνια σουσουραδίτσα, πού παράσταινε πότε τό δάσκαλο, πότε τή δεσποινίδα καί πότε τό φαρμακοτρίφτη. Ἦταν πολύ, πάρα πολύ ἀστεία. Κόσμος εἶχε κάνει κύκλο γύρω της καί χάζευε· τήν ὥρα τῆς πλερωμῆς οἱ περσότεροι σκορπίσανε. Ἦρθε τότες ἡ μαϊμού, στάθηκε μπροστά μου μ' ἁπλωμένο τό ντέφι. Τά μάτια μας ἀνταμώσανε. Δέ βάστηξα, ξέσφιξε ἡ χού-

φτα μου ἀπό μόνη της καί τίγκ, τάγκ, τόγκ, κύλησε μέσα στό ντέφι τό μεταλλίκι μου.

Ὅταν γύρισα στό σπίτι μ' ἀδειανά χέρια δέν εἶπα τήν ἀλήθεια, εἶπα μονάχα πώς ἔχασα τά λεφτά. Αὐτό ἦταν. Εἶδα τόν πατέρα μου ν' ἀγριεύει τόσο, πού τρόμαξα κι ἔδωσα ἕνα σάλτο ἀπό τό ἀνώι καί βρέθηκα κάτω στό δρόμο μέ κίνδυνο νά σκοτωθῶ. Ὅμως οὔτε κι αὐτή ἡ πράξη τῆς ἀπελπισίας μου δέν τόν συνέφερε. Μέ κυνήγησε, κι ὅταν μέ τσάκωσε ἕνας γείτονας, ὁ Χαμπέρογλου, καί μέ παράδωκε, ἄρχισε νά μέ χτυπάει ὅπου ἔβρισκε. Ἀπό κείνη τή μέρα, ὅσες φορές ἔβλεπα ὀργισμένο τόν πατέρα, ἄνοιγα τά καλαμοπόδαρά μου καί κατουριόμουνα. Κι ὅμως ἦρθε ἐποχή πού τοῦ τά συχώρεσα ὅλα τοῦτα τά φερσίματά του. Μοναχά κεινοῦ τοῦ ξένου, τοῦ Χαμπέρογλου, τήν ἐπέμβαση οὔτε τήν κατάλαβα οὔτε καί τή συχώρεσα ποτέ.

Στό σπίτι δυό ἐξουσίες ὑπολογίζαμε ὅλοι: τοῦ Θεοῦ καί τοῦ πατέρα, γιατί μ' αὐτές εἴχαμε δέσει τήν ὕπαρξή μας. Τή μάνα μας τήνε βλέπαμε σάν τό σκεπασμένον ἥλιο, πού τόνε μαντεύεις, μά οἱ ἀχτίδες του δέ φτάνουνε ἴσαμε σένα νά σέ ζεστάνουνε. Ποτέ της δέν ἔβρισκε καιρό νά μᾶς χαϊδέψει, νά μᾶς πάρει στά γόνατά της καί νά μᾶς πεῖ ἕνα παραμύθι. Ξύπναγε ὁλοχρονίς χαράματα, ἄναβε φωτιά, ἔστηνε τσουκάλι νά προκάνει τόσα στόματα. Ὕστερα εἶχε πάντα στήν κούνια κι ἕνα μυξάρικο νά τσιρίζει. Εἶχε νά φροντίσει τά ζωντανά, νά βάλει σκάφη, νά ζυμώσει, νά πλύνει, νά γυροφέρει τό νοικοκυριό, νά πιάσει βελόνι· ὅλο τό χωριό μιλοῦσε γιά τήν πάστρα καί τή νοικοκυροσύνη της.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς καί τό γέρο μου τόν σέβονταν

ὁ κόσμος, γιατί κρατοῦσε λόγο, ἦταν τίμιος στό ἀλισβερίσι, φιλόξενος καί προκομμένος. Τόνε σήκωνε πολύ κι ἡ ἀρχοντοκαμωσιά του, ψηλόλιγνος καθώς ἤτανε καί σγουρομάλλης, μέ βαθιά γαλάζια μάτια καί στρωτά γερά δόντια, πού τά πῆρε ἀτόφια στόν τάφο του. Γιά τοῦτο καί καμάρωνα ὅταν οἱ γειτόνισσες λέγανε στή μάνα μου: «Ὁ γιός σου, ὁ Μανώλης, εἶναι φτυστός ὁ μπαρμπα-Δημητρός».

Νύχτα, μέ τ' ἄστρα σηκωνόταν ὁ πατέρας ἀπ' τό γιατάκι του. Πρωτόβαζε τή φέσα του κι ἀπέ τήν τσόχινη βράκα του, τά τουζλούκια καί τά ποδήματά του. (Κάλτσες δέ φοροῦσε· ἔλεγε πώς τόν στενοχωρούσανε καί τόν βλάφτανε στήν ὑγεία του). Νιβόταν μέ θόρυβο. Ἔκανε τό σταυρό του μπρός στά κονίσματα. Καψάλιζε λίγο σταρένιο ψωμί στή θράκα, τό βουτοῦσε στό μπροῦσκο καί τό 'κανε κρασοψυχιά, ἔτρωγε καί καμιάν ἐλιά, φτοῦσε τό κουκούτσι καί λίγες βρισιές μαζί γιά τό γούρι καί ξεκινοῦσε στητός κι ἀνάλαφρος γιά τά χτήματα.

Δούλευε δεκάξι μέ δεκαοχτώ ὧρες δίχως νά ξαποστάσει. Σήκωνε μοναχός του γομάρια ἑξήντα ἑβδομήντα ὀκάδες, μά ποτέ δέν τόν ἄκουγες νά βαρυγκομήσει. Ἡ τσάπα καί τ' ἀλέτρι γίνονταν ὑπάκουα στό χέρι του. Τά ζωντανά τόν τρέμανε καί τόν ἀγαπούσανε συνάμα, γιατί τά φρόντιζε περσότερο ἀπ' ὅσο φρόντιζε ἐμᾶς.

Μέ τό σούρουπο γύριζε στό σπίτι δίχως νά σταθεῖ σέ καφενέ. Ἔπιανε τό μπουκάλι τό ρακί, κατέβαζε κάμποσες γερές ρουφηξιές, ἔτρωγε τό φαΐ πού τοῦ φύλαγε ἡ μάνα. Κατά τήν περίσταση ἔδερνε δυό τρεῖς ἀπό μᾶς κι ἔπεφτε μπαϊλντισμένος στόν ὕπνο, νά ρουχαλίζει καί νά τρέμει ὁ τόπος.

Κουβέντα δέν τοῦ 'παιρνες οὔδε Κυριακή οὔδε χρονιάρα μέρα. Κανένας μας δέν τολμοῦσε νά μιλήσει μπροστά του· εἴχαμε μάθει νά τά λέμε ὅλα μέ τά μάτια, τούς θυμούς, τό παράπονο, τίς πονηριές ἤ τίς χαρές μας. Μόνο σάν τύχαινε νά βρίσκεται στά κέφια του, Κυριακή, πού καθόμαστε ὁλόκληρη ἡ φαμελιά σέ τραπέζι, τότες τ' ἄρεζε νά σηκώνει ἐμένα πού μ' ἔβλεπε πάντα σάν τό γραμματιζούμενο τοῦ σπιτιοῦ, νά λέω τό «Πάτερ ἡμῶν». Δέν καταλάβαινα γρί ἀπ' ὅ,τι ἔλεγε τούτη ἡ προσευχή καί μιά μέρα εἶπα στή μάνα μου:

– Τό «Πάτ», μπρέ μάνα, ξέρω τί θά πεῖ. Μά κεῖνο τό «ἐρημών» μέ μπερδεύει...

Απ' Τ' ΑΔΕΡΦΙΑ ΜΟΥ ξεχώριζα τό Γιώργη· αὐτός μέ καταλάβαινε πρίν ἀνοίξω τό στόμα μου καί συμφωνοῦσε πάντα μαζί μου. Ἦτανε κάπου δεκαοχτώ μῆνες μικρότερός μου. Εὐαίσθητο, ντελικάτο παιδί, μέ κάτι περίεργα μακρουλά, λεπτά δάχτυλα πού τά καμαρώνανε τά κορίτσια, γιατί κανένας ἄλλος δέν τά εἶχε στό χωριό. (Ὁλουνῶν μας τά χέρια ἤτανε σκληρά, πετρωμένα ἀπ' τίς βαριές δουλειές καί μοιάζανε μέ ξύλινα).

Ὁ Γιώργης κρατοῦσε πάντα μολύβι, κάρβουνο καί ἀσβεστόπετρα καί, ὅταν δέν τόν βλέπανε οἱ μεγάλοι, ζωγράφιζε ζῶα, ἀνθρώπους, τοπία. Μιά μέρα πού τόν ἔστειλε σ' ἀγώι ὁ πατέρας νά ὁδηγήσει ἕναν ξένο στά ἐρείπια τῆς Ἔφεσος, γέμισε ὁ καλός σου φιγοῦρες τά μάρμαρα. Τότες ὁ ξένος τοῦ εἶπε: «Ἐσύ καλό ζωγκράφο» καί πῆρε τή διεύθυνσή μας καί τοῦ 'στει-

λε μέ τό ταχυδρομεῖο μπογιές καί πινέλα. Ἀπό τότες ὁ Γιώργης ἔκανε ζουγραφιές χρωματιστές· ἔφτιαχνε δεσποτάδες καί Ἅγιους καί Παναγίες καί καπετάνιους τῆς ἐπανάστασης τοῦ 21. Ὁ πατέρας ἔπαιρνε τά ἔργα του καί τά πουλοῦσε στά πανηγύρια, πότε κρυφά καί πότε φανερά.

Τά τέσσερα μεγαλύτερα ἀδέρφια μου δουλεύανε πάντα περσότερο ἀπ' ὅσο ἀντέχανε· χαράμι ψωμί κανείς δέν ἔτρωγε. Ἡ Σοφία μας σάν πρωτοπαίδι σήκωσε ὅλο τό βάρος τῆς φαμελιᾶς· στάθηκε δεύτερη μάνα μας, ὧρες γερτή στή σκαφίδα, στό βελόνι, στή φουφού καί στά χωράφια. Δέν ξέρω ἄν ποτέ βρῆκε τόν καιρό νά δεῖ σέ καθρέφτη πόσο γλυκιά ἤτανε – σάν Παναγιά Ἐλεούσα. Κεῖνοι πού θά μπορούσανε νά τῆς τό ποῦνε καί νά τή σφίξουνε στήν ἀγκαλιά τους, δέν προκάνανε. Δυό ἄντρες τήν ἀγαπήσανε μέ πάθος καί τῆς περάσανε ἀρραβώνα· κι οἱ δυό σκοτωθήκανε· ὁ ἕνας στόν πόλεμο τοῦ 12 κι ὁ ἄλλος στόν πόλεμο τοῦ 14.

Πολλά πικράθηκε τούτη ἡ μεγάλη ἀδερφή· ἄτολμη καί σεμνή, πίστεψε πώς τόσο ἤτανε τό δικό της μερτικό στή χαρά καί ἄλλο δέ σήκωσε μάτι νά δεῖ ἄντρα. Εἶχανε σκιαχτεῖ καί τά παλικάρια τοῦ χωριοῦ καί δέν τήνε ζυγώνανε. Λέγανε: «Ὅποιος ἀγαπήσει τή Σοφία, πεθαίνει· τό 'χει τό ριζικό της». Ἔτσι στράγγισε καί στέγνωσε καί γέρασε ἡ καρδιά της πρόωρα. Τίποτα δέ ζητοῦσε· ἔδινε ὅ,τι μποροῦσε. Τ' ἀγόρια μετά τή Σοφία, ὁ Κώστας, ὁ Πανάγος κι ὁ Μιχάλης βαδίζανε στ' ἀχνάρια τοῦ πατέρα. Τά γράμματα δέν τά παίρνανε, ὅμως κουμαντάρανε τή γῆ. Εἶχανε δύναμη κι ἀντοχή βουβαλιοῦ καί προκοπή περίσσια. Τοῦτοι βγάλανε ἀσπροπρόσωπο τόν πατέρα. Σάν ξεπετάχτη-

καν καί πέσανε μέ τά μοῦτρα στή δούλεψη τῆς γῆς καί πιάσαμε καί κανένα δυό καλές χρονιές στή σταφίδα, στά σύκα καί στά καπνά καί βγάλαμε τό χρέος ἀπ' τό ἕνα χτῆμα καί ξεχρεώσαμε καί δεύτερο καί τρίτο, ὁ γερο-Δημητρός ὁ Ἀξιώτης ἔβαλε στραβά τή φέσα του· γέλασε τ' ἀχείλι του, μέρεψε, ἔβγαινε στρωτή κουβέντα ἀπ' τό στόμα του κι ἄς ἤτανε πάντα στυφός, σφιχτός καί κακότροπος. Γιά νά καταλάβετε πῶς τά βόλεψε ἕνας γεροχωριάτης, μέ παστρικά χέρια, νά φτιάξει ἀπό τό τίποτα μιά καλή σερμαγιά, πρέπει νά σᾶς ἱστορήσω τί σόι ἤτανε ὁ τόπος μας καί ποιά ἡ ζωή μας στήν Τουρκιά πρίν ξεσπάσουν οἱ Βαλκανικοί πολέμοι κι ἔρθει τό καταραμένο τό 14.

Ἄν ὑπάρχει αὐτό πού λένε παράδεισος, τό χωριό μας, ὁ Κιρκιντζές, ἤτανε ἕνα δεῖγμα του. Κοντά στό Θεό ζούσαμε, ψηλά, ἀνάμεσα σέ κατάφυτα βουνά καί ξαγναντεύαμε ὁλόκληρο τόν καρπερό κάμπο τῆς Ἔφεσος, πού ἤτανε δικός μας ἴσαμε τή θάλασσα, ὧρες δρόμο, ὅλο συκομπαχτσέδες καί λιόδεντρα, καπνά, μπαμπάκια, στάρια, καλαμπόκια καί σουσάμια.

Μεγαλοτσιφλικάδες δέν εἴχαμε στόν Κιρκιντζέ νά ρουφοῦν τό μεδούλι μας· δύσκολο νά μᾶς φάει ἐμᾶς, κείνη τήν ἐποχή, τ' ἀμανάτι. Ὁ κάθε χωριανός ἤτανε νοικοκύρης στή γῆ του. Εἶχε τό δίπατο σπίτι του, εἶχε καί τόν ἐξοχικό κούλα του, μέ μποστάνια, καρυδιές, μυγδαλιές, μηλιές, ἀχλαδιές καί κερασιές. Καί δέν ξεχνοῦσε νά φυτεύει κι ἀνθόκηπους γιά τό κέφι του. Τί τοῦ στοίχιζε σάν εἶχε κεῖνα τά γάργαρα νερά καί τά πηδηχτά ρυάκια, πού κελάρυζαν χειμώνα καλοκαίρι! Ὅταν μέστωνε τό στάρι καί τό κριθάρι, τά χωράφια μας μοιάζανε μέ χρυσαφένιες θάλασσες. Μά σάν τίς ἐλιές μας καμαρωτές δέ θ' ἀντάμωνες πουθε-

νά· ὁ καρπός τους ἄφθονος, κρουστός, γυαλιστερός, – σωστές θραψερές ἀραπινίτσες. Γιά τόν τόπο μας μεγάλο ἔσοδο ἤτανε τό λάδι· μά τό χωριάτικο κεμέρι γέμιζε λίρα ἀπό τά σύκα, ξακουστά ὄχι μονάχα στό βιλαέτι τ' Ἀιντινιοῦ, μά σ' ὁλόκληρη τήν Ἀνατολή καί στήν Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική. Ψιλόφλουδα, μεταξένια σύκα, ζαχαροπασπαλισμένα μ' ὁλόχρυσο μελένιο χυμό, μ' ὅλη τή θέρμη καί τή γλύκα τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ Θεός εἶχε ρίξει στά μέρη μας καί μιάν ἄλλη εὐλογία, τίς λίμνες, πού οἱ φουσκοθαλασσιές καί οἱ πλημμύρες τίς κάνανε νά φαίνουνται ἕνα μέ τή θάλασσα. Κάθε μέρα τό τρένο σταματοῦσε στό σταθμό τοῦ Ἁγιασουλούκ, γιά νά προμηθευτοῦν οἱ ταξιδιῶτες καί οἱ ἔμποροι ψάρι ἀρμαθιές, σπαρταριστό, νόστιμο ψάρι κι ἡ κάθε ἀρμαθιά δυό τρεῖς ὀκάδες πράμα. Καί σειρά οἱ φουφοῦδες μέ τά τηγάνια, νά μήν προκάνουνε νά τηγανίζουν οἱ πλανόδιοι πουλητάδες. Τοῦτα τά νερά φέρνανε μιάν αἰώνια ἄνοιξη στά λιβάδια μας· τά ζῶα βρίσκανε πλούσια βοσκή, κι ὅταν ξαπόσταιναν μοιάζανε μέ καλοταϊσμένους μπέηδες.

Τό καλοκαιράκι ὁ Κιρκιντζές ἄδειαζε. Μένανε μονάχα κάτι λιγοστοί φύλακες. Ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος σκόρπιζε στά ἐξοχικά του. Ἔτσι καί ζύγωνε ὅμως ὁ Ὀχτώβρης, μέ τό μεγάλο πανηγύρι τοῦ Ἁι-Δημητριοῦ, ὅλοι γύριζαν στό χωριό. Οἱ Κιρκιντζώτισσες πιάνανε τ' ἀσβεστώματα καί τά καθαρίσματα. Ἀρχίζανε ἀπό τά μπακίρια τους καί φτάνανε ἴσαμε τούς δρόμους, ἔτσι πού νά γίνεται τό χωριό λαμπίκος καί νά ντρέπεσαι νά πατήσεις. Τά μαγαζιά, οἱ καφενέδες, οἱ δυό μας ἐκκλησιές καί τά τρία μας σκολειά, ὡς κι ἡ μοναδική τούρκικη στέγη πού εἴχαμε, τό Κα-

ρακόλι, ὅλα στολίζονταν μέ μυρτιές καί δάφνες.

Τά πρόσωπα μικρῶν καί μεγάλων λάμπανε ἀπό χαρά, μιᾶς καί τά μαξούλια μοσχοπουληθήκανε. Οἱ φαμελιές κάνανε τό κομπόδεμα καί κατεβαίνανε στή Σμύρνη γιά τίς προμήθειες τοῦ χειμώνα, ψωνίζανε προικιά, στολίδια. Τά παλικάρια ράβανε καινούργιες βράκες κι ἀγοράζανε μεταξωτά κεφαλομάντιλα, τά καμπανιά, γιά τίς φέσες τους. Οἱ νιές ὅπου φτιάξει φτιάξει τ' ἀτλαζένια χτυπητά φουστάνια καί βίρα τό χρυσό δοντωτό φλουρί, δυό καί τρεῖς ἀράδες στό λαιμό – ἀνάλογα μέ τά καζάντια.

Εἶχαν ἀποτελέψει καί τά κρυφομιλήματα γιά τά νέα συνοικέσια, γιατί τ' Ἁι-Δημητριοῦ γίνονταν ὅλ' οἱ γάμοι. Οἱ παπάδες ἀνάσα δέν παίρνανε. Δεκαπέντε μέ εἴκοσι ζευγάρια περιμένανε ἀράδα γιά τά στεφανώματα.

Ἄλλες φέστες καί χαρές εἴχαμε τοῦ Ἁι-Γιάννη τοῦ Θεολόγου. Τούτη ἤτανε γιορτή τῆς ἀντρειᾶς. Λεβεντόκορμα παλικάρια, ζωσμένα πιστόλες καί κάμες καβαλικεύανε τά καλογυμνασμένα ἄτια τους καί παραβγαίνανε στ' ἀλάνια. Μά ὅταν ἔφτανε τό πανηγύρι τῆς Ἁγια-Τριάδας καί γούρμαζε τό τραγανό κεράσι, ἔ, τότες, πάνω στ' ἄτια δέν ἔβλεπες μονάχον ἄντρα. Στά καπούλια καβαλίκευαν κι οἱ νιόνυμφες ζωηρές, περήφανες, στολισμένες ὅλο φλουρί καί γιορτάνι. Καί ποιός τούς ἔφτανε τότες τούς Κιρκιντζῶτες καβαλαρέους!

Ὅλη τή μέρα καί τή νύχτα λαλούσανε στίς ἐξοχές τά βιολιά, τά οὔτια, τά σάζια καί τά ντουμπελέκια. Κάτω ἀπ' τά δέντρα στήνονταν χοροί, καρσιλαμάδες, χασάπικοι, ζεϊμπέκικοι. Τά κορμιά ξελευτερωμένα ἀπό τόν καθημερινό μόχτο, πηδάγανε σάν φλόγες κα-

τά τόν οὐρανό καί τά φιλοῦσε τ' ἀεράκι καί τά χάιδευε τό φεγγάρι κι ἐκειδά τά 'βρισκε τό σήκωμα τοῦ ἥλιου. Ἴσια πού εἶχαμε καιρό νά ξαναφορέσουμε τά ροῦχα τῆς δουλειᾶς καί νά πιάσουμε τσάπα.

Καί μήπως ἀφήναμε ποτές γιορτή νά πάει χαμένη δίχως νά τή γλεντήσουμε; Τί Χριστούγεννα, τί Πρωτοχρονιά, τί Φῶτα, τί 'Απόκριες, τί 'Ανάσταση! Τήν Καθαρή Δευτέρα τή γιορτάζανε οἱ νιόνυμφοι μέ δικό τους τρόπο. Πηγαίνανε στίς ἐξοχές, ἀνάβανε φωτιές, ψήνανε κάστανα, πίνανε ρακί καί ἱστορούσανε τίς ἀθῶες μπερμπαντιές τους: Πῶς ἀγαπηθήκανε μέ τίς γυναῖκες τους, πῶς σμίγανε κρυφά πρίν ἔρθει ὁ ἐπίσημος προξενητής καί συμφωνηθεῖ ὁ γάμος, τί τεχνάσματα κάνανε γιά νά μήν τούς πάρουνε μυρουδιά οἱ γονιοί, οἱ θειές, οἱ γειτόνοι.

Θέλεις ἡ θέρμη τῆς 'Ανατολῆς, θέλεις ἡ καρπερή γῆ, μᾶς ἔσπρωχνε στό τραγούδι. Μέ τό τραγούδι ξυπνούσαμε, μέ τό τραγούδι βαδίζαμε σέ χαρές ἤ σέ λύπες. Τό παλικάρι πού ἀποφάσιζε νά παντρευτεῖ ἔχτιζε πρῶτα σπίτι· ἤτανε ἀπαραίτητο προικιό. Ποτέ τό σπίτι δέν τό 'δινε ἡ γυναίκα. Ἅμα λοιπόν ἔριχνε θεμέλιο, ἔπρεπε νά τρέξουνε νά τόν βοηθήσουνε οἱ φίλοι καί οἱ γειτόνοι, νά φέρουνε πέτρα, νά δουλέψουνε λάσπη. Κι ὅλα τοῦτα τά συνοδεύανε τά πιό παθιάρικα, σεβνταλίδικα τραγούδια.

Μά καί ἡ ρεσπέρικη δουλειά ἤτανε ἀκατανόητη δίχως τραγούδι. 'Απ' τόν 'Οχτώβρη ἴσαμε τό Φλεβάρη εἴχαμε τό μάζωμα τῆς ἐλιᾶς· ἀπ' τό Φλεβάρη ἴσαμε τό Μάρτη τά ξεβοτανίσματα. 'Απρίλη μέ 'Ιούλη καταπιανόμαστε μέ τά καπνά, ὕστερα ἄρχιζε ἡ σταφίδα, τό σύκο. Κάμποι, βουνά, φαράγγια ἀντηχούσανε τότες ἀπ' τά τραγούδια μας. Μά πῶς μποροῦσε νά 'ναι

βαριές οἱ μέρες κι ἀνήσυχες οἱ νύχτες μας σάν ἔλειπε ἡ ἔγνοια γιά τόν ἐπιούσιο κι ὁ τρόμος τοῦ θανάτου; Ἴσαμε τό 1914 δέν εἶχε ἀκουστεῖ νά γίνει φονικό στόν τόπο μας, παρεκτός μιά καί μόνη φορά πού δυό παλικάρια μονομαχήσανε, ἴσια καί παστρικά, μπροστά σέ μάρτυρες γιά τήν καρδιά μιᾶς ὀμορφούλας.

Κοντά στό χωριό μας εἴχαμε καί τά ξακουστά ἀρχαῖα τῆς Ἔφεσος· πού, γιά νά πῶ τήν πᾶσα ἀλήθεια, δέ μᾶς πολυσκοτίζανε. Ἀγκαλά καί τά σπίτια μας – ἀπό περβάζι μέχρι κεφαλόσκαλο εἴχανε στολίδια ἀπ' τ' ἀρχαῖα. Μά τό πιό σπουδαῖο ἤτανε πού τό χωριό μας τό γράφανε τά ἑλληνικά βιβλία, Ὀρεινή Ἔφεσο καί τοῦτο, λέει, μαρτυροῦσε τήν πανάρχαιη φύτρα μας.

Ὅλα τά σχετικά τά 'μαθα ἀπό ἕνα νιόφερτο Σαμιώτη δάσκαλο, τόν κύριο Πυθαγόρα Λάριο. Αὐτός ὁ χριστιανός λωλάδα εἶχε μέ τ' ἀρχαῖα. Ποῦ τόν ἔχανες, ποῦ τόν ἔβρισκες τό δάσκαλο, ἐκειδά σεργιανοῦσε, στό ναό τῆς θεᾶς Ἄρτεμης, στό θέατρο, στό βυζαντινό φρούριο, στήν Πύλη τοῦ Διωγμοῦ.

Εἶχε διαλέξει τό δικό μας γάιδαρο νά τόν πηγαινοφέρνει. Μά ὁ πατέρας δέν τοῦ 'χε μπιστοσύνη καί μοῦ 'λεγε:

– Γιά πάαινε, μπρέ, κι ἐσύ μέ τοῦτον τό σερσέμη, μή χάσει τό ζωντανό καί πλερώνουμε μεῖς τά τζερεμέδια. Ἀκούγεται σάν ὀνειροπαρμένος. Μιλάει, σοῦ λένε, ὁλομόναχος σέ ὧρες μαρκαρισμένες, δύση, ἀνατολή, φεγγάρια. Κι αὐτά πού λέει μήτε μέ ρωμαίικα μοιάζουνε, μήτε μέ τούρκικα.

Μιά μέρα τόν ἄκουσα κι ἐγώ, μέ τά ἴδια τ' ἀφτιά μου, καί τότες τόνε ρώτησα:

– Σάν τί σόι γλώσσα μιλᾶς, κύρ δάσκαλε;

– Ἀρχαῖα, μ' ἀποκρίθηκε καί ξεκαρδίστηκε στά γέλια. Τόν ἰατρό σας, Ἐμμανουήλ, πῶς τόν λέγουν, ξεύρεις;

– Ἀλίμονο δά, τό γιατρό δέ θά ξέρω. Ὅμηρο τόνε λένε.

– Μπράβο! Ὅμηρο, λοιπόν, ἀπαγγέλλω κι ἐγώ.

Κι ἄρχιζε ὁ καλός σου ὁ δάσκαλος ἀπό τόν Ὅμηρο, πού ἤτανε λέει κοντοπατριώτης μας κι ἔφτανε σ' ἕνα σωρό ὀνόματα, πού δέν τά θυμοῦμαι, καί μέ σουλάτσερνε σ' ὅλα τ' ἀρχαῖα στήν παλιά καί νέα Ἔφεσο. Ὅποια πέτρα σήκωνες σοῦ ξεφούρνιζε καί μιά ἱστορία. Ἐγώ πιά ἄνοιγα μάτια κι ἀφτιά νά ρουφήξω ὅλα κεῖνα τά πρωτάκουστα πού τά 'χα μάθει ἀπόξω ὅπως τό «Πάτερ ἡμῶν».

Μοῦ 'λεγε πώς τήν Ἔφεσο, πού τ' ἀρχαῖο μεγαλεῖο της θάμπωσε τόν κόσμο, τήν «ἵδρυσε» ὁ Ἄνδροκλος, ὁ γιός τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀθήνας Κόδρου. Ὅμως δέν εἶναι καί σίγουρο, λέει, γιατί μπορεῖ νά ἤρθανε πρῶτοι κάπου χίλιοι σκλάβοι ἀπ' τή Σάμο, πού ἐπαναστατήσανε, τό σκάσανε ἀπ' τούς ἀφεντάδες τους καί κοπιάσανε στά μέρη μας. Τοῦτο τό δεύτερο τό προτιμοῦσα κι ὅταν πήγαινα μέ τόν ἀδερφό μου τό Γιώργη στά ἐρείπια νά κυνηγήσουμε ἀγριοπερίστερα, θάρρειες καί τούς ἔβλεπα μπροστά μου, ὁλοζώντανους, τούς χίλιους τούτους λεβέντες.

Μέ τό δάσκαλο σεργιανούσαμε καί στά βυζαντινά ἐρείπια καί μ' ἀράδιαζε καί κεῖ ἱστορίες γι' αὐτοκρατόρους, πού πατήσανε σέ τοῦτα τά χώματα, γιά τόν Ἀπόστολο Παῦλο, πού δίδαξε ἐδῶ, κι ἕνα σωρό ἄλλα. Ἀπ' ὅλα ὅσα μοῦ 'λεγε, τή μεγαλύτερη ἐντύπωση μοῦ 'κανε ὁ ἀριθμός ἑπτά. Ἕνα ἀπό τά ἑπτά θαύματα τοῦ κόσμου ἦταν, λέει, ὁ ναός τῆς θεᾶς Ἄρτεμης.

Μά καί ἡ βυζαντινή ἐκκλησία τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου κι αὐτή ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἑπτά ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὥς καί ἡ σπηλιά, πού μιά μέρα χωθήκαμε κεῖ μέσα νά προφυλαχτοῦμε ἀπό μιά ξαφνική μπόρα, κι αὐτή λεγόταν «Σπήλαιον τῶν ἑπτά κοιμωμένων παίδων».

Τοῦτα τά σοῦρτα φέρτα μέ τό δάσκαλο, καί ἡ δίψα πού μ' ἔπιασε γιά τή μάθηση δέν ἀρέσανε τοῦ πατέρα μου. Τί στό καλό, θ' ἄφηνα τά χωράφια νά γίνω «Γουρτερμέργιος»; Ἔτσι τόν εἶχανε βαφτίσει τά παιδιά τόν κύρ Πυθαγόρα, γιατί ὅταν δέν πιάνανε βιβλίο στό χέρι, τούς χτυποῦσε τό κεφάλι μέ τό πελώριο σιδερένιο κλειδί τῆς πόρτας του καί τούς ἔλεγε: «Δυστυχῶς δι' ὑμᾶς δέν ἐγεννήθη εἰσέτι ὁ Γουτεμβέργιος!»

Ὅταν ὅμως φτάνανε, Εὐρωπαῖοι κι Ἀμερικάνοι, στήν παλιά καί στή νέα Ἔφεσο, καί στριφογυρνούσανε στ' ἀρχαῖα μας, μέ κεῖνα τά φράγκικα ροῦχα τους καί τίς ξενικές κουβέντες τους καί μαζί ἐρχόντανε κι Ἕλληνες σοφοί, οἱ Κιρκιντζῶτες κι ὁ πατέρας πρῶτος καί καλύτερος φούσκωναν ἀπό περηφάνια. Ὅπως καί νά τό κάνεις κάτι τό ξεχωριστό πρέπει νά εἶχαν τά μέρη μας. Καί «Τό πλήρωμα τοῦ χρόνου φτάνει... Κι ὁ μαρμαρωμένος βασιλιάς θ' ἀναστηθεῖ...» μᾶς λέγαν οἱ παπάδες καί τότες φούντωνε πιό πολύ μέσα μας τό μεράκι γιά τήν ἕνωση μέ τήν Ἑλλάδα.

ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΔΕΝ ΕΙΧΑΜΕ στό χωριό – κι ἄς ἤτανε τά τούρκικα ἡ γλώσσα πού μιλούσαμε. Ἄσβηστη καντήλα ἔκαιγε στήν καρδιά ἡ ἀγάπη γιά τήν πατρί-

δα μας τήν Ἑλλάδα. Οἱ Τοῦρκοι ἀπ' τά γύρω χωριά, τό Κιρετσλί, τό Χαβουτσλί, τό Μπαλατζίκ, μᾶς τιμούσανε καί μᾶς θαυμάζανε· ἔκοβε λέει τό μυαλό μας κι ἤμασταν ἐργατικοί. Καί μεῖς, εἶν' ἀλήθεια, ποτέ δέν τούς δίναμε ἀφορμή ν' ἀλλάξουνε γνώμη. Μέ τόν καλό λόγο στεκόμαστε καί μέ τό μπαξίς. Μέρα δέν περνοῦσε πού νά μήν κατεβοῦνε στήν ἀγορά μας Τοῦρκοι χωριάτες. Φέρνανε ξύλα, κάρβουνα, πουλερικά, καϊμάκια, αὐγά, τυριά, ὅλα τά μπερκέτια τῆς Ἀνατολῆς· τά πουλούσανε στό παζάρι κι ἀγόραζαν ὕστερα ἀπό τά μαγαζιά μας ὅ,τι εἶχαν ἀνάγκη. Τό βράδυ ξαναγυρίζανε στά χωριά τους. Μερικοί μέναν μουσαφιραῖοι σέ φιλικά σπίτια. Τρώγανε ψωμί μαζί μας καί κοιμόντανε στά στρώματά μας. Τό ἴδιο κάνανε κι οἱ δικοί μας ὅταν πήγαιναν κατά τά τουρκοχώρια γιά ν' ἀγοράσουνε βόδια, ἄλογα ἤ μαζεμένο τό γάλα τῆς χρονιᾶς. Ὅταν ἀνταμώναμε ξεμοναχιασμένοι στά βουνά, χαιρετιόμαστε μέ τεμενάδες, καλημερίσματα καί καλησπερίσματα. «Σαμπαχλαρινίζ χαΐρ ὀλσούν!» «Ἀξαμλαρινίζ χαΐρ ὀλσούν!».

Στό πανηγύρι τ' Ἁι-Δημητριοῦ γέμιζε τό χωριό Τούρκους πού φτάνανε ἀπό πολύ μακριά, ἀπό τά μέρη τῆς Κόνιας. Λεγόντανε Κιρλῆδες κι ἤτανε μεγαλόσωμοι ἄνδρες, ψημένοι ἀπ' τά λιοπύρια καί τό μόχτο. Οἱ Κιρλῆδες ἦταν κολίγοι, δίχως πιθαμή δική τους γῆ, καμένοι καί τσιτσιρισμένοι ἀπ' τόν τσιφλικά μπέη. Ὁλοχρονίς ἀλάδωτο τ' ἄντερό τους κι ἀνήμερη ἡ πείνα τους, ταλαιπωρημένο τό κορμί τους δέ γνώρισε ποτέ καινούργιο ροῦχο. Πάππο πρός πάππο ἀγόραζαν γιουσουρουμτζίδικα ξεβαμμένα καί χιλιομπαλωμένα σαλβάρια καί τζουμπέδες.

Ἅμα εἶδαν κι ἀπόειδαν πώς πήγαινε γιαμπανά ἡ

ζωή τους, εἶπανε νά ξενιτευτοῦνε νά λευτερωθοῦν ἀπ' τόν τσιφλικά. Παίρνανε, λοιπόν, γύρα τά χωριά καί μισθώνανε τή δύναμή τους. Κάνανε τόση δουλειά, ὅση καί τά σημερινά τρακτέρια. Μέ δυό κασμαδιές καί μιά γερή κλοτσιά ξεριζώνανε θερία πουρνάρια, κέδρα καί πεῦκα. Τούς παράδινες τριάντα, πενήντα στρέμματα γῆ, ρουμάνια ὅλο δάση καί βράχια, πού ἔλεγες πώς θά 'ταν ἀδύνατο νά ξεχερσωθοῦνε, καί σοῦ γυρίζανε χωράφι καρπερό, ἕτοιμο νά δεχτεῖ τό σπόρο. Τοῦτα τά χωράφια τά δούλευαν οἱ Ρωμιοί ἕνα δυό χρόνια κι ὕστερα τά δηλώνανε στίς τούρκικες ἀρχές κι ἀποχτούσανε, χωρίς μεγάλες διατυπώσεις, τίτλους ἰδιοχτησίας.

Ἔτσι ἔγινε νοικοκύρης κι ὁ πατέρας μου κι ἔφτιαξε μπαξέδες νά τούς λιμπίζεται ἄνθρωπος. Ἔβαζε τούς Κιρλῆδες στή δουλειά κι ἐλόγου του ἔπαιρνε τό τουφέκι, τίς δυό κάμες του, λίγα παξιμάδια κριθαρένια κι ἔφευγε γιά κυνήγι, εἴκοσι τριάντα μέρες. Σκότωνε ἀγριογούρουνα, τά πουλοῦσε στά χωριά, μάζευε σερμαγιά καί γύριζε καί πλέρωνε τά μεροκάματα τῶν Τούρκων.

Τίς χριστιανικές γιορτές τίς χαιρόντανε οἱ Κιρλῆδες τό ἴδιο ὅπως καί μεῖς. Ἦταν μιά εὐκαιρία νά φᾶνε κατά ποῦ ζητοῦσε τό πελώριο κορμί τους. Σπίτι ρωμαίικο δέν ἔμενε πού νά μήν τούς φιλέψει ὅ,τι καλύτερο εἶχε. Τήν Πρωτοχρονιά ἦταν συνήθειο νά στέκουν οἱ Κιρλῆδες στίς βρύσες. Ὅταν πήγαιναν οἱ γυναῖκες νά πάρουνε νερό, τούς κουβαλούσανε δίσκους μέ γλυκά, μπακλαβάδες, χαλβάδες, βασιλόπιτες. Ἄν πεῖς πιά τήν Καθαρή Δευτέρα, πού ἄρχιζε ἡ νηστεία καί οἱ Κιρκιτζώτισσες τρίβανε τά τσουκάλια μή λάχει καί μείνει μέσα μυρουδιά ἀπό ἀρτίσιμο, τότες γιά

τούς Κιρλῆδες ξημέρωνε ἡ ὡραιότερη μέρα τῆς ζωῆς τους. Κάθε σπίτι τούς ἔδινε ὁλόκληρα σινιά μέ τυρόπιτες, αὐγόπιτες, μακαρονάδες, γλυκίσματα. Κι οἱ Κιρλῆδες, χαμογελαστοί κι εὐτυχισμένοι, δίνανε εὐχές στίς «θεῖες» καί στίς «θεῖτσες»:

– Τσόκ σεκελερέ ἀμπλά, ἀμπλαζιγήμ!

Σάν ἔφτανε ὁ Ἀπρίλης μέ τή γιορτή τ' Ἅι-Γιωργιοῦ, μαζεύανε τόν κόπο τους καί γυρίζανε πίσω στά μέρη τους. Παίρνανε τότες ἕνα ἕνα τά σπίτια, κι ἀποχαιρετούσανε συγκινημένοι τούς Ρωμιούς:

– Χαλάλισέ μου, τσορμπατζή, τό ψωμί πού ἔφαγα κοντά σου, λέγανε.

Κι οἱ δικοί μας τούς ἀποκρίνονταν:

– Χαλάλι σας. Ἀμέτε στό καλό. Ὀγούρ ὀλά!...!

Ἦταν καί μερικοί πού, στά κρυφά, προσκυνούσανε τήν ἀσημένια εἰκόνα τ' Ἅι-Γιώργη κι ἀφήνανε τάματα γιά νά τούς γιατρέψει κάποια κακιά τους ἀρρώστια καί νά τούς κρατάει γερούς στά μακρινά ταξίδια τους.

II

ΜΟΛΙΣ ΕΙΔΕ Ο ΠΑΤΕΡΑΣ πώς κάτεχα καλά καί τίς τέσσερις πράξεις τῆς ἀριθμητικῆς καί πώς μποροῦσα νά στρώσω λόγο στό χαρτί, μέ φώναξε καί μοῦ 'πε:

– Χαζίρεψε τά ροῦχα σου, Μανώλη. Τοῦτες τίς μέρες ἔχω σκοπό νά σέ στείλω στή Σμύρνη. Θέλω νά βγεῖς στήν πιάτσα, νά μάθεις τό ἐμπόριο, νά ξετριφτεῖς, νά δουλέψεις κοντά σ' ἐμπόρους, τσαρσιλῆδες καί φατόρους.

Πρώτη φορά μοῦ μίλησε ὁ πατέρας μου σάν νά 'μουν ἄντρας. Μοῦ φάνηκε πώς ἦταν μιά σπάνια μέρα ὅπου ἡ πόρτα τῆς καρδιᾶς του εἶχε μείνει ἀνοιχτή. Γι' αὐτό πῆρα τό θάρρος καί τοῦ εἶπα:

– Θά κάνω ὅπως ὁρίζεις, πατέρα. Ὅμως ἤθελα νά ξέρεις πώς τ' ἀγαπῶ τά γράμματα, γλιστροῦνε μέσα μου μ' εὐκολία, ὅπως ὅταν διψᾶς καί πίνεις νερό...

Ὁ λόγος μου πρέπει νά τοῦ 'κανε κάποιαν ἐντύπωση. Δέ μοῦ 'δωκε ἀπόκριση. Ἔβγαλε ἕνα βαρύ ἄναρθρο «μμμ!» πού δέ μέ βοήθησε νά καταλάβω τί στοχαζόταν νά πράξει. Τήν ἄλλη μέρα καθώς γυρίζαμε ἀπ' τό ὀρεινό μας χτῆμα, κοντοστάθηκε στό διάσελο, γυρόφερε τό μάτι στόν κάμπο καί μοῦ εἶπε:

– Τί τά θέλεις τά γράμματα, ὅπ' ἔχουμε τέτοια μπε-

ρικετλίδικα χώματα γιά δούλεψη; Παπάς θά γένεις ἤ δάσκαλος; Ἔμπορα χρειάζουμαι, νά μάθει τ' ἀλισβερίσι, νά νταραβερίζεται στίς πολιτεῖες ὅπου μᾶς τρῶνε τό διάφορο οἱ ἁγιογδύτες, οἱ χαραμοφάηδες οἱ ἐμπόροι. Ἄν σέ ξεχώρισα νά σέ στείλω στή Σμύρνη, τό 'κανα γιατί κόβει τό μάτι σου καί παίρνει καλές στροφές τό μυαλό σου. Αὐτή 'ναι ἡ θέλησή μου...

Ξημέρωμα Κυριακή, καθώς ὁ πατέρας ἔφυγε γιά δουλειές στ' Ἀιντίνι, βρῆκα τήν εὐκαιρία ν' ἀνέβω στό βουνό ν' ἀνταμώσω τό Σεφκιέτ καί νά τοῦ φέρω τό χαμπέρι τοῦ μισεμοῦ μου. Μέ τοῦτο τό βοσκόπουλο εἶχα μιάν ἀξέχαστη φιλία. Στίς διακοπές τοῦ Πάσχα, σάν ἀνέβαινα κι ἐγώ μέ τά πρόβατα στό βουνό, τόν παράσερνα στά πιό τρελά παιχνίδια. Σκαρφαλώναμε σέ ψηλές ἀπάτητες κορφές, ψάχναμε γι' ἀετοφωλιές καί γιά κρυφές σπηλιές, κολυμπούσαμε σέ ποτάμια. Ὅταν μᾶς ἔβρισκε καμιά μπόρα καί βλέπαμε τά δέντρα νά δέρνουνται μέ τή βροχή, ξαμολιόμαστε κι ἐμεῖς μέσα στό δάσος καί τρέχαμε, μέ γυμνό τό στῆθος, μεθυσμένοι ἀπό μιάν ἀλλόκοτη χαρά πού βίτσιζε τίς αἰσθήσεις μας. Σά μᾶς πότιζε τό νερό ἴσαμε τό κόκαλο, μαζευόμαστε στή σπηλιά ὅπου φυλάγαμε τά κοπάδια· ἀνάβαμε φωτιά· κολατσίζαμε. Τότες κράταγα στά χέρια μου τή φαντασία τοῦ Σεφκιέτ· τήν ἔπλαθα, ὅπως μέ τό ζυμάρι πλάθεις τά Λαζαράκια. Στήν Ἀνάσταση τόν κατέβαζα στόν Κιρκιντζέ! Χαιρότανε νά βλέπει τή νύχτα τά κεριά νά στραφταλίζουνε σάν ἀστράκια, ν' ἀκούει τό Χριστός Ἀνέστη καί τῆς καμπάνας τό ξεσηκωτικό μελωδικό κάλεσμα, νά ρίχνει μαζί μας τράκα τροῦκες καί νά τρώει στό τραπέζι μας τή μοσχοβολιστή αὐγοκομμένη μαγειρίτσα τῆς μάνας μου.

Ἡ ἐμπιστοσύνη πού μοῦ 'χε ὁ Σεφκιέτ δυνάμωσε καί στέριωσε ἀκόμα πιό πολύ ἀπό ἕνα περιστατικό. Τό χωριό του ἦτανε καθυστερημένο, σάν ὅλα τά τουρκοχώρια. Μήτε ἀκουστά δέν εἶχανε τί θά πεῖ γιατρός ἤ δάσκαλος. Ἅμα ἀρρώσταινε ἄνθρωπος, πέμπανε καβαλάρη, τρεῖς ὧρες δρόμο, νά πάει νά βρεῖ τό Χότζα ἑνός ἄλλου χωριοῦ πού εἶχε τή φήμη σοφοῦ.

– Χότζα, τοῦ 'λεγε ὁ μαντατοφόρος, τό καί τό ἔχει ὁ ἄρρωστός μας. Τί πρέπει νά τοῦ κάμουμε νά γιάνει;

Ὁ Χότζας ἔπεφτε σέ βαθιά συλλογή. Ὁ νοῦς του βυθιζότανε στά ὅσα γράφει τό Κοράνι. Ὅταν ἔβρισκε τί ταίριαζε στήν περίπτωση, καθότανε καί τό 'γραφε. Ὁ ἄνθρωπος τόνε πλέρωνε γιά τόν κόπο του, ἔπαιρνε τό διπλωμένο χαρτί, γύριζε πίσω στό χωριό καί τό 'δινε στόν ἄρρωστο νά τό καταπιεῖ γιά νά γιατρευτεῖ!...

Κάποτες ἀρρώστησε βαριά ὁ πατέρας τοῦ Σεφκιέτ κι ἦρθε καί μοῦ 'πε:

– Τόν χάνουμε τόν πατέρα μου. Τά χαρτιά τοῦ Χότζα δέν τόν γιατρεύουνε καί σβήνει ὥρα τήν ὥρα.

– Δέ δοκιμάζεις νά τόνε φέρεις στό χωριό μας, τοῦ μίλησα. 'Εμεῖς ἔχουμε σπουδαῖο γιατρό. Δέ δίνει χαρτιά στούς ἄρρωστους, δίνει φάρμακα, σερμπέτια, χάπια, ἀλοιφές πού τά φτιάχνει σπουδαγμένος ἐπί τοῦτο σπετσιέρης.

Ὁ Σεφκιέτ παραξενεύτηκε, καί λίγο σκιάχτηκε, μήπως καί κριματιστεῖ ἄν πάει σέ γιατρό κι ὄχι στό Χότζα. Ὡστόσο τήν ἄλλη μέρα, αὐγές, νά κι ἔφερε τόν πατέρα του ξαπλωμένον πάνω σέ μιά τάβλα, μισοαναίσθητο. Οἱ δικοί μου τόν καλοδεχτήκανε, τοῦ στρώσανε νά πέσει καί καλέσανε τό γιατρό. Μέ τήν

περιποίηση καί μέ τά φάρμακα ἄνοιξε τά μάτια του καί πάνω στίς ὀχτώ καβάλησε τό γάιδαρο καί γύρισε σάν Λάζαρος στό χωριό του. Οἱ Τοῦρκοι ἅμα τόν εἶδανε ζωηρό καί καλοστεκούμενο τά χάσανε.

– Μπρέ! Τί μιλέτι εἶναι τοῦτοι οἱ Ρωμιοί; Πῶς τό 'φτιαξε ἔτσι ξύπνιο τό μυαλό τους ὁ δικός τους 'Αλλάχ;

Ὁ Σεφκιέτ ξαναγύρισε στόν Κιρκιντζέ. Μᾶς ἔφερε πεσκέσι μέλι καί τυρί γιά νά μᾶς φχαριστήσει γιά ὅσα κάναμε γιά τόν πατέρα του. Ὕστερα μέ πῆρε ἀπόμερα, ἔβγαλε ἕνα τεσσαράκι χιλιοδιπλωμένο στή μαντίλια του, μοῦ τό 'κλεισε ντροπαλά στή χούφτα καί μοῦ ψιθύρισε:

– Μπανά μπίρ μούμ γιάκ. (Ἄναψε ἕνα κερί ἀπό μέρος μου). Ἴσως καί φιλιωθοῦνε οἱ Θεοί μας ὅπως φιλιωθήκαμε καί μεῖς...

Καθώς ἀνέβαινα τώρα στό βουνό νά τόν ἀποχαιρετίσω σκεφτόμουνα τίς ὄμορφες ὧρες πού ζήσαμε μαζί καί δέθηκε ἕνας κόμπος στήν καρδιά μου. Μόλις κοντοζύγωνα στά λιμέρια του, ἔφερα διχαλωτά τά δυό δάχτυλα στό στόμα κι ἄρχισα νά σφυρίζω. Τ' ἀφτί τοῦ Σεφκιέτ γυμνασμένο στή μοναξιά ἅρπαξε τόν ἦχο μέ τό πρῶτο. Σφύριξε κι ἐλόγου του ἀπαντητικά καί πηδώντας σάν ζαρκάδι, ἀπό βράχο σέ βράχο, μοῦ κουνοῦσε χαρούμενα τό ραβδί του.

Δέν πρόλαβε νά πάρει ἀνάσα καί νά μέ καλημερίσει καί τοῦ πέταξα τό νέο:

– Ξέρεις, Σεφκιέτ, ξενιτεύομαι! Μέ στέλνει στή Σμύρνη ὁ πατέρας μου.

Τό Τουρκί κέρωσε. Ἔπεσε τό ραβδί ἀπ' τό χέρι του, κόπηκε ἡ ἀνάσα του. Θέλησα νά τοῦ ἐξηγήσω τό τί καί πῶς, νά τόνε παρηγορήσω.

– Ὁ πατέρας μου λέει πώς κόβει τό μάτι μου καί παίρνει καλές στροφές τό μυαλό μου, γιά τοῦτο πρέπει νά βγῶ στήν πιάτσα, νά μάθω τ' ἀλισβερίσι, νά γίνω ἔμπορας.

– Ἔμπορας; Τί πάει νά πεῖ ἔμπορας; μ' ἀρώτησε σεκλετισμένος.

– Ἔμπορας πάει νά πεῖ νά κλέβεις ἐσύ, ἀντί νά σέ κλέβουνε οἱ ἄλλοι... τοῦ ἀποκρίθηκα μέ σοβαρότητα.

– Καί πῶς τήνε διάλεξε ὁ κύρης σου τέτοια χαμένη δουλειά ὁπού 'ναι τίμιος ἄνθρωπος! εἶπε μέ περιφρόνηση ὁ Σεφκιέτ.

– Δέ μέ κατάλαβες, Σεφκιέτ. Δέ θέλει νά μέ κάνει κλέφτη ἀπ' αὐτουνούς πού πᾶνε φυλακή. Πῶς νά σ' τό ξηγήσω... Ἔχεις δεῖ τούς τσελεμπῆδες πού μᾶς ἔρχονται ἀπό τίς πολιτεῖες μέ φράγκικα ροῦχα κι ἀγοράζουνε μαζεμένα τά μαξούλια μας; Αὐτοί 'ναι οἱ ἐμπόροι. Παίρνουνε τή δική μας σταφίδα, τά σύκα, τίς ἐλιές, τά καπνά, φτηνά καί τά πουλοῦνε ἐλόγου τους στίς πολιτεῖες ἀκριβά. Εὔκολος πλοῦτος, καταλαβαίνεις;

– Βάι! Βάι! ἔκανε ἀπορημένο τό Τουρκί.

Τούτη τήν παιδιάστικη κουβέντα μας τήνε θυμήθηκα πολλές φορές ὅταν κατέβηκα καί δούλεψα στή Σμύρνη.

Η ΜΑΝΑ ΜΟΥ ΗΘΕΛΕ ΠΟΛΥ νά μέ κρατήσει κανένα χρόνο ἀκόμα στό χωριό, μήν πάει καί ξενιτευτῶ τόσο μικρός. Ἦρθε καί μιά ἀπρόβλεφτη, ἄς τήνε ποῦμε, τύχη κι ἔτσι τῆς ἔγινε τό χατίρι. Μέ ζητήσανε γιά δουλειά στό Μπελεβύ, ἕνα γειτονικό χωριό. Ἐκεῖ βρισκό-

τανε τό μεγάλο τσιφλίκι τοῦ Μουλᾶ ἐφέντη πού τό κλερονόμησαν οἱ γιοί του, ὁ Χουσεΐν καί ὁ Ἀλής. Κι οἱ δυό αὐτοί μπέηδες ἦταν καλόκαρδοι καί γλεντζέδες καί προτιμούσανε τά ξεφαντώματα καί τό ραχάτι ἀπό τίς ἔγνοιες τῆς δουλειᾶς καί τῆς πολιτικῆς.

Βάλανε ἐπιστάτη τόν Ἀνέστη, ἕναν τετραπέρατο Ρωμιό καί τοῦ εἴπανε: «Ρίξε στή δουλειά Γιουνάνηδες, σεϊτάνηδες, νά κάνουνε τό ἕνα ἑκατό...» Ὁ Ἀνέστης ἄλλο πού δέν ἤθελε. Πῆρε τό κουμάντο στό Μπελεβύ, διάλεξε καλούς ζευγάδες ἀπό τόν Κιρκιντζέ. Αὐτοί νά σπείρουνε, νά θερίσουνε, νά καταπιαστοῦνε μέ τά λιοτρίβια, τίς στάνες, τήν ξυλεία, τό τυροκομειό.

Οἱ μπέηδες ἐρχόντανε, ἀραιά καί ποῦ, μέ παιχνιδιατόρους καί παρδαλές γυναῖκες, ἀνοίγανε τόν πατρογονικό Κούλα, γλεντοκοπούσανε πέντε δέκα μέρες. Ὕστερα, σάν ἔφτανε ἡ ὥρα νά φύγουνε, ἄν λάχαινε νά 'ναι ξεμέθυστοι, βάζανε ὑπογραφή στούς λογαριασμούς τοῦ Ἀνέστη, δίχως νά κάνουνε ἔλεγχο. Μιά μέρα ὅμως ὁ Ἀλή μπέης τοῦ εἶπε:

– Μπρέ Ἀνέστη, μονάχος κάθεσαι καί γράφεις ὅλα τοῦτα τά νούμερα;

– Μονάχος, ἀφέντη.

– Καί γιά δέν παίρνεις, μπρέ ζεβζέκη, γραμματικό νά σ' ἀλαφρώσει; Ὅσο νά 'ναι θά σοῦ ξεφεύγει κάνα νούμερο στή σούμα.

Ὁ Ἀνέστης τό πέρασε γιά μπηχτή καί ταράχτηκε, γιατί δέν εἶχε καί τόσο καθαρή τή φωλιά του. Ἦρθε λοιπόν στόν Κιρκιντζέ βρῆκε τόν πατέρα μου καί τοῦ μίλησε:

– Ἔχω ἀκουστά, Δημητρό, πώς κεῖνος ὁ γιός σου, ὁ Μανώλης, ντραβερίζεται καλά τά νούμερα. Δέ

μοῦ τόνε στέλνεις στό Μπελεβού νά δώκει κανένα χέρι; θά 'χεις καλό διάφορο. Ὁ Ἀλή μπέης ἔχει κατά νοῦ φέτος νά μείνει στό τσιφλίκι καί θέλω νά 'χω σέ τάξη τούς καημέδες μου.

Ὁ πατέρας μου εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπό λεφτά, γιατί οἱ ἐμπόροι τοῦ σκάρωσαν ἄσκημη δουλειά μέ τή σουλτανίνα. Γιά τοῦτο καί δέχτηκε. Ἔτσι, ἀντί στή Σμύρνη, βρέθηκα στό καταπράσινο Μπελεβού μέ τ' ἀφράτα κοκκινοχώματα καί τά πυκνά δάση.

Ὁ Ἀνέστης στίς ἀρχές ἤτανε ὅλο γλύκες μαζί μου. Μόλις ὅμως τοῦ περάσανε οἱ σφίξες, ἄλλαξε χαβά. Μ' ἔβρισκε πιό ἀνοιχτομάτη ἀπ' ὅ,τι μ' ἤθελε καί φοβήθηκε μήν καταλάβω τίς βρομιές του καί τόνε βλάψω. Ὅλα τά φερσίματά του μ' ἀηδιάζανε. Ἔκλεβε τό δίκιο τῶν ἐργατῶν, ἔκλεβε ἀπ' τήν τροφή μας, ἔκοβε βαριά προστίματα μέ τό τίποτα· – γιατί πῆγες πρός νεροῦ σου κι ἄργησες, γιατί ἀφῆκες νά τρέξει περσότερο ἤ λιγότερο νερό στό χαντάκι. Εἶχε ξετρελαθεῖ νά γίνει πλούσιος καί ν' ἀβγατίσει καί τόν πλοῦτο τῶν ἀφεντάδων, γιά νά τόν κρατᾶνε στή δούλεψή τους καί νά τοῦ δίνουνε ὅλο καί περσότερες ἐξουσίες.

Μιά βραδιά ὁ γερο-Στεφανής, ὁ ζευγάς, δέν κρατήθηκε καί τοῦ τά 'ψαλε: «Πρόσεξε, Ἀνέστη! Μέ πολλά κρίματα βαραίνεις τήν ψυχή σου. Θά τό 'βρεις ἀπ' τό Θεό». Τήν ἄλλη ἦταν Σάββατο καί μέ τήν πλερωμή τόν ἀπόλυσε. Εἶπε στόν Τοῦρκο τσιφλικά: «Πολλά πίνει τοῦτος ὁ γέρος καί τρέμουνε τά χέρια του· χαράμι τό ψωμί πού τρώει».

Ἡ χειρότερη πράξη τοῦ Ἀνέστη ἦταν τούτη πού σκάρωσε σ' ἕνα φτωχό ἀγοράκι, τήν πρώτη βδομάδα πού πῆγα στό τσιφλίκι. Εἶχε μαζέψει ὁ καλός σου

δυό τρία παιδιά ἀπ' τό χωριό τῶν 'Αραπάδων, τό Κουγιουμτζί καί τά ξεθέωνε στή δουλειά, μέ μόνη πλερωμή τό πιάτο τό φαΐ πού τούς ἔδινε. Στό Κουγιουμτζί μένανε 'Αραπάδες, παλιοί δοῦλοι, πού μαζί μέ τή λευτεριά τους τούς δώσανε κι ἕνα μικρό κομμάτι γῆς, ἴσια γιά νά στήσουνε τό τσαρδί τους. Οὐδέ μισό στρέμμα δέν εἶχανε δικό τους νά φυτέψουνε, πού λέει ὁ λόγος, ἕνα κρεμμύδι, ἕνα μαρούλι. Τό μόνο καταδικό τους ἦταν τό χαμόγελο, πού ἄφηνε νά φαίνονται τά κάτασπρα στρωτά δόντια τους.

Τά ἑκατό τόσα καλύβια τῶν 'Αραπάδων ἤτανε φτιαγμένα ἀπό πλεγμένες βέργες ἀλυγαριᾶς καί ἰτιᾶς καί σοβαντισμένα μέ βοϊδοσβουνιές. Νύχτα μέρα δουλεύανε σκληρά οἱ ἀνθρώποι γιά τούς παλιούς ἀφεντάδες τους. Σάν κατάρα εἶχανε δεῖ τόν ξεσκλάβωμό τους ἀπ' τή δουλεία, γιατί κανένα διάφορο δέν εἶχανε· ὁ μόχτος τους ἴδιος καί παραπανίσια ἡ ἔγνοια τώρα γιά τό μεροκάματο, γιατί τρέμανε μή δέν τό πετύχουνε καί μείνουνε νηστικά τά παιδιά τους.

Ἕνα ἀραπάκι, λοιπόν, ἀπό τό Κουγιουμτζί, ντροπαλό καί γλυκόθωρο, μπῆκε στόν πειρασμό νά κλέψει μπροστά στή μύτη τοῦ 'Ανέστη. Καθώς δούλευε στά καλαμπόκια, πέταγε ἀραιά καί ποῦ κανένα ντερί ὄξω ἀπ' τό φράχτη καί τό βράδυ τό μάζευε, μέ τρόπο, καί τό πήγαινε στή μάνα του πού ἦταν κατάκοιτη, καί στά τρία μικρότερα ἀδέρφια του, πού λιμασμένα ζητιάνευαν πότε δῶ καί πότε κεῖ. Ὁ 'Ανέστης δέν ἄργησε νά τσακώσει τό παιδί. Τό κρέμασε ἀνάποδα στόν πλάτανο καί, γιά παραδειγματισμό, τό 'δειρε τόσο, πού καθώς ἦταν ἀδυνατούλι κι ἄρρωστο, γύρισε τό βράδυ στό καλύβι του, ἔπεσε νά κοιμηθεῖ καί δέ ματαξύπνησε! «Γιαγνίς ὀλντού». Λάθος ἔγινε,

εἶπανε οἱ Τοῦρκοι τσιφλικάδες καί δώσανε συχωροχάρτι στόν Ἀνέστη.

Ὡστόσο ἡ ζωή μας στό Μπελεβύ ἄλλαξε ξαφνικά στό καλύτερο. Τ' ἀφεντικό, ὁ Ἀλή μπέης, ἔπεσε σέ παράφορο σεβντά μέ μιά μικρή ἐργατριούλα, τήν Ἀρτεμίτσα κι ἔψαχνε νά δείξει τόν καλύτερο ἑαυτό του. Ὥς καί γιά τό φαΐ μας ἄρχισε νά νοιάζεται καί, μιά μέρα, για νά κάνει ἐπίδειξη στό κορίτσι, τά 'βαλε μέ τόν Ἀνέστη.

– Μπρέ κερατά, τοῦ εἶπε, μιά κι ἔκανες συμφωνία νά ταΐζεις τσ' ἀνθρώπους, τί τούς πέθανες στό μπλουγούρι καί στό λόπι; Χόρτασέ τους κρεάσια, μήν πᾶ καί βαρυγκομᾶνε, καί πεῖ ὁ Κιρκιντζές πώς οἱ Μουλάδες εἶναι ἀνεχόρταγοι καί στύβουνε τούς δουλευτάδες τους.

Τά 'λεγε αὐτά καί μέ τό μάτι χάιδευε τό κορίτσι. (Εἶχε ὀμορφιά ἡ Ἀρτεμίτσα πού σταμάταγε ἄτι! Μάτι γλαρό, μαλλί ἴσαμε τόν ἀστράγαλο καί κορμί σταράτο βεργολυγερό). Κατάλαβε ἀπεξαρχῆς τήν ἀδυναμία πού τῆς εἶχε ὁ μπέης καί σκιάχτηκε. Μά καί νά φύγει ἀπ' τή δουλειά δέν τ' ἀποφάσιζε. Ἤξερε πώς ὁ γονιός της χρειαζότανε βοήθεια, γιατί 'χε νά θρέψει ἕντεκα στόματα, κι ὁ κλῆρος του ἤτανε μικρός. Ὕστερα, ὁ μπέης τή γυρόφερνε μέ τό μαλακό. Αὐτήνα διάλεγε νά τοῦ ψήνει τόν καφέ, νά τοῦ νοικοκυρεύει τό ροῦχο· χέρι ὅμως ποτέ δέν ἄπλωσε πάνω της. Ὁ Ἀλή μπέης, πού ἀπ' τήν ἀγκαλιά του περάσανε γυναῖκες καί γυναῖκες – ἀπό τρανές χανούμισσες ἴσαμ' ἀναγκεμένες σαντέζες – ἀπ' αὐτές πού παίρνουνε σβάρνα τά χωριά, ὅταν ξέρουνε πώς οἱ ρεσπέρηδες πουλήσανε τή σοδειά τους κι ἔχουνε χρῆμα

στήν τσέπη – φερνότανε μέ τοῦτο τό κοριτσόπουλο σάν νιόβγαλτος μαθητάκος.

– Κρυφός καημός τόν καίει τόν ἀφέντη μου, ἔλεγε τό νεφέρι του. Ὅλη νύχτα παίζει οὔτι, μάτι δέ σφαλνᾶ. Γυναίκα πιά δέν πατάει στόν Κούλα καί μουγκρίζει σάν κάπρος...

Οἱ ζευγάδες τ' ἀκούγανε καί τά βλέπανε ὅλα τοῦτα, μά λόγος δέν τούς ἔφευγε οὐδέ κρίση, γιατί σκιάζονταν μή χάσουνε τό ταῖνι. Μονάχα οἱ γυναῖκες κρυφοκουσελεύανε καί λέγανε: «Κάποτες θά ξεσπάσει τό κακό καί κρίμα μεγαλύτερο ἀπό τοῦ νά τουρκέψει χριστιανή δέ γίνεται...»

Ἕνα μεσημεράκι, πού ἡ Ἀρτεμίτσα ἔλειπε κι οἱ χωριάτες ξαπόσταιναν στόν πλάτανο, τό Κατινιώ πῆρε νά τραγουδάει πονηρά τῆς Ἕλλης τό τραγούδι πού θέλει «σκότωμα μέ δίκοπο μαχαίρι, γιατί ἄφηκε τόν ἄντρα τση καί πῆρε κομισέρη...» Οἱ ἄλλες κρυφοχιχίριζαν μέσα στόν κόρφο τους καί κλείνανε τό μάτι. Μά ἡ γριά Παρλιάραινα ἡ «γκαβή», καιγότανε ἀπό πεθυμιά νά δώκει ἕνα μάθημα στίς νιές. Ἀρχίνισε λοιπόν ν' ἀνιστορεῖ τό πάθημα τοῦ Θόδωρου Ντελημανώλη «ὅπου ξέχασε τσί νόμοι τοῦ Θεοῦ, ἐρωτοχτυπήθηκε μέ μιά Τουρκάλα, χήρα μέ δυό μικρά ἀγόρια καί τιμωρήθηκε σκληρά».

– Ἄχ! ἔκανε ἡ γριά ὅλο φαρμάκι καί ψευτοσυμπόνια. Ὅποιος γνώρισε τόν Ντελημανώλη παλιά καί τόνε γλέπει ἔτσι πού ἠκατάντησε, μόνε αὐτός μπορεῖ νά κρίνει πόσο ἀκριβά πλέρωσε τό ἀνόμημά του. Σάν ἤτανε ἐργένης, κολάζονταν οἱ γυναῖκες μέ τό πού τόνε κοιτούσανε νά περνάει καβάλα στ' ἄτι του. Τί τοῦ 'ρθε νά πέσει σέ τέτοιον ἄνομο σεβντά; Χαθήκανε μαθές οἱ χριστιανές; Κακιά καί ψυχρή ἡ ὥρα ὅπου

ἐπῆγε ν' ἀνοίξει μύλο σ' ἐκεῖνο τ' ὀρεινό τουρκοχώρι, κοντά στά Θεῖρα. Ἐκειδά γνωρίστηκε μέ τήν ἀφεντιά της, τή χήρα τοῦ νιζάμη κι ἔχασε τά λοϊκά του. Ξετρελάθηκε κι αὐτή ἡ ἀφορεσμένη, λύσσα τήν ἔπιασε, κι ἄς εἶχε δυό ἀγόρια. Μιά καί δυό, ποῦ τήν ἔχανες, ποῦ τήν ἔβρισκες, στό μύλο τοῦ Ντελημανώλη ξημεροβραδιαζότανε. Ἴσαμε πού σταματήσανε νά τρίβονται οἱ μυλόπετρες καί τρίβονταν ἐλόγου τους, οἱ προκομμένοι! Μά ὁ σεβντάς δέν κρύβεται, σάν τόν πλοῦτο καί σάν τό βῆχα, κι ὁ δεσμός ἠμαθεύτηκε. «Σήκω νά φύγουμε, τοῦ 'πε μιά μέρα κείνη, πριχοῦ πλερώσουμε τήν ἀγάπη μας μέ τή ζωή μας». Καί κεῖνος, ὄνομα καί πράμα Ντελημανώλης, τήνε κλέβει, τήνε περνάει στόν Πειραιά, τήνε βαφτίζει – ἤμαρτον, Θεέ μου! – μέ τό χριστιανικό ὄνομα Ἀγγελική καί τήνε στεφανώνεται! Ὑστερνά, γυρνάει ὀπίσω στόν Κιρκιντζέ, φτιάχνει δικόνε του μύλο, ἀραδιάζει τέσσερα παιδιά μαζί της, δυό ἀγόρια καί δυό κορίτσια. Ὅμως νά ζυγώσει κατά τά Θεῖρα δέν τ' ἀποτολμοῦσε.

»Ἴσαμ' ἐδῶ καλά παγαίνανε ὅλα. Μά ὁ Θεός δέν ξεχνάει! Γράφει καί περιμένει. Ὄντας μεγάλωσε ὁ πρωτογιός τοῦ Ντελημανώλη, μαγεμένος ἀπ' τά ὅσα ἄκουγε γιά τό χωριό τῆς μάνας του, κίνησε μιά καί δυό νά πάει νά ζήσει ἐκεῖ. Νοίκιασε τό στοιχειωμένο μύλο, ἔστρωσε δουλειά. Πρίν περάσει ὅμως μήνας, βρέθηκε νεκρό τό παλικαρόπουλο στό γιατάκι του, μέ μιά μαχαιριά βαθιά στήν καρδιά, ἀκριβῶς πάνω στήν καρδιά!

Ἡ γριά Παρλιάραινα ἡ Σμυρνιά, μέ τό ἕνα γερό της μάτι κοίταξε μιά μιά τίς κοπελιές, νά δεῖ ἄν τίς ἄγγιξε ἡ ἱστορία της.

– Σκιαχτήκατε, καψοκοκόνες; ἔκανε. Τέθοιες βρομοδουλειές μόνο αἷμα τίς ξεπλένει, μόνο αἷμα, νά τό ἰδῆτε! Καί θάν τό πῶ καί στήν Ἀρτεμίτσα νά 'χει τό νοῦ τση...

Οἱ ἀπειλές τῆς Παρλιάραινας μέ κάνανε νά φοβᾶμαι γιά τήν τύχη τῆς Ἀρτεμίτσας. Μά δέν εἶχα τό θάρρος νά τῆς μιλήσω. Οὔτε καί ἡ Παρλιάραινα ἤ ἄλλος κανείς τῆς μίλησε. Ὅλους τούς βόλευε τοῦτος ὁ ἔρωτας πού μαλάκωσε τόν μπέη καί τόν ἔκανε σελμπέση καί μεγαλόψυχο. Θέλανε ὅμως καί νά κακολογοῦνε τό κορίτσι καί νά προβλέπουνε τό χαμό του.

Μιά Κυριακή ἀπόσπερο, καθώς γύριζα ἀπό τόν Κιρκιντζέ, μέσα στό δάσος τοῦ Μπελεβύ βρῆκα τήν Ἀρτεμίτσα καί τόν μπέη νά κυλιοῦνται χάμω ἀγκαλιασμένοι καί μανιακοί γιά ἔρωτα. Οὔτε πίσω μπόρεγα νά κάνω οὔτε μπροστά. Ἤθελα ν' ἀνοίξει ἡ γῆς νά μέ καταπιεῖ. Ὅλο τό αἷμα ἀνέβηκε στό κεφάλι μου κι αἴσθησες πρωτοφανέρωτες ταράξανε τό κορμί μου. Ξιπόλητος καθώς ἤμουνα, γύρισα πίσω ἀκροπατώντας, μέ κίνδυνο νά μέ δεῖ ὁ μπέης καί νά μοῦ ἀνάψει καμιά σφαίρα. Κεῖνο τό βράδυ δέν ἔκλεισα μάτι. Σπασμοί ταράζανε τό κορμί μου, σάν νά 'χα θέρμες. Κι ὕστερα ἀπό κάθε σπασμό, ἔκλαιγα, λές κι εἶχα πέσει κι ἐγώ σέ τρανή ἁμαρτία...

Τοῦτο τό περιστατικό μέ βοήθησε νά βρῶ τά φερσίματα τοῦ Ἀνέστη πιό ἄδικα ἀπ' ὅσο ἤτανε, καί πρίν μοῦ δώσει κεῖνος δρόμο ζήτησα νά φύγω μοναχός μου ἀπ' τό τσιφλίκι.

Τέτοια περιστατικά ἦταν σπάνια στά μέρη μας· κι ὅποιος τ' ἀποτολμοῦσε, Τοῦρκος σάν τόν Ἀλή ἤ Ρωμιός σάν τόν Ντελημανώλη, τό 'καμε ἀπό μεγάλον ἔρωτα. Στά τόσα τουρκοχώρια πού μᾶς ζώνανε, δέ

θυμοῦμαι νά 'χε γίνει ἄλλο τέτοιο ζευγάρωμα, παρεκτός στό Κουγιουμτζί, τό χωριό τῶν Ἀραπάδων. Οἱ μαῦροι τοῦ Κουγιουμτζί βρίσκονταν σέ πολύ καλές σχέσεις μέ τό χωριό μας. Γιά ὅ,τι καλό ἤ κακό τούς ἔβρισκε, τρέχανε σέ μᾶς καί ζήταγαν ὀρμήνια. Τή μεγαλύτερη ὑπόληψη ὡστόσο τήν εἶχανε σ' ἕναν μπάρμπα μου τσέλιγκα, τό Βοτάνογλου. Τούς φαινότανε ὁ σοφότερος ἄνθρωπος τοῦ κόσμου, κι ἄς μήν ἤξερε ὁ χριστιανός νά βάλει οὔδε τήν ὑπογραφή του. Μιά μέρα, λοιπόν, νά καί κόπιασε στό χωριό μας ἀλαφιασμένος ὁ Γιουσούφης. Τρέχει ἴσια στό θειό μου καί τοῦ λέει:

– Κεχαγιά, πές μου: Μπορεῖ μιά μαύρη προβατίνα, πού βατεύεται μέ μαῦρο κριάρι, νά γεννήσει ἄσπρο ἀρνί;

Ὁ θειός μου ἔξυσε τό κεφάλι του, σκέφτηκε, ξανασκέφτηκε καί τετραπέρατος καθώς ἤτανε τοῦ ἀποκρίθηκε:

– Μπορεῖ καί καλομπορεῖ, Γιουσούφ. Ἅμα τό μαῦρο κριάρι ἤ ἡ μαύρη προβατίνα ἔχει ἄσπρη ψυχή, τότες γεννιοῦνται πότε ἄσπρα καί πότε μαῦρα ἀρνιά.

Τήν ἀπόκριση αὐτή τήν ἔδωκε γιατί 'χε μάθει πώς ὁ βοσκός του ὁ Βούζιος, κάθε πού κατέβαινε στό ποτάμι νά ποτίσει τά πρόβατα, ἀντάμωνε τή Φατμέ, τή νεαρή γυναίκα τοῦ Γιουσούφ κι εἶχανε μεγάλες παρτίδες.

– Καί πῶς γίνεται, τζάνεμ, νά 'χει ἄσπρη ψυχή ἕνα μαῦρο πράμα; ρώτησε σκεφτικός ὁ ἀράπης.

– Ἐδῶ σέ θέλω, Γιουσούφ. Κι ὅμως, νά, τό γράφουνε τά κιτάπια καί τά κιτάπια ποτές δέ λαθεύουνε. Οἱ ψυχές, σοῦ λέει, σεργιανᾶνε ἀπό κορμί σέ κορμί καί δέν κοιτοῦνε χρῶμα. Ἀριά καί ποῦ οἱ ψυχές τῶν

ἄσπρων πᾶνε στούς μαύρους καί οἱ ψυχές τῶν μαύρων στούς ἄσπρους...

Ὁ Γιουσούφ, τρελός ἀπό χαρά, ἅρπαξε τά χέρια τοῦ κεχαγιᾶ καί τά φίλησε:

– Ἀμάν, ἀρκαντάς, εἶπε συγκινημένος, μ' ἔσωσες ἀπό μεγάλο κρίμα. Ὅταν εἶδα νά στρογγυλεύει ἡ κοιλιά τῆς γυναίκας μου εἶπα πώς ἦρθε ἡ εὐλογία τοῦ Ἀλλάχ νά δῶ τόν καρπό μου νά βλασταίνει στό σπλάχνο της. Μά ὅταν μοῦ γέννησε ἄσπρο παιδί σκοτείνιασε ὁ νοῦς μου καί δέν ἤξερα τί νά πῶ καί τί νά πράξω...

Καί τό μαῦρο κριάρι πῆρε τό δρόμο ν' ἀνταμώσει τή μαύρη προβατίνα μέ τή λευκή ψυχή. Ὅμως, τό Βούζιο τόνε κάλεσε ἡ δημογεροντία καί τοῦ 'δωκε αὐστηρή διαταγή νά τά μαζέψει καί νά φύγει ἀμέσως ἀπ' τά βουνά μας καί νά μή ματαγυρίσει ποτέ πιά.

III

ΣΕΠΤΕΜΒΡΗΣ ΗΤΑΝ ΤΟΥ 1910, ὅταν πρωτοκατέβηκα στή Σμύρνη. Θυμοῦμαι πόσο σκιάχτηκα μόλις βρέθηκα μοναχός σέ μιά τόσο μεγάλη πολιτεία. Ἄγνωστοι, ἀλλιώτικοι ἀνθρῶποι, ἄγνωστα καί τά σοκάκια. Κανένα δέν ἤξερα καί κανένας δέ μ' ἤξερε νά μέ καλωσορίσει· ἔνιωθα σάν τό ξεριζωμένο δεντρί.

Ἀκούμπησα σ' ἕνα χάνι τό τρίχινο ζεμπίλι μέ τίς ἀλλαξιές καί τά φαγώσιμα πού μοῦ 'δωκε ἡ μάνα μου, καί βγῆκα ν' ἀνταμώσω τό σταφιδέμπορα πού θά μ' ἔπαιρνε στή δούλεψή του. Μέ τήν ἀντρέσα στό χέρι, μέ τά πρῶτα παπούτσια πού φόραγα στή ζωή μου νά μέ στενεύουνε, μέ τό ντρίλινο φράγκικο πανταλόνι, κάπως κοντό γιά τίς μακριές κανάρες μου, νά μέ κόβει κι αὐτό στόν καβάλο, περπατοῦσα, ἄτσαλα, δειλά. Ὡστόσο ἤμουνα περήφανος γιά τό νέο σουλούπι μου καί κάθε τόσο ἔσκυφτα καί καθάριζα μέ τό χέρι τά παπούτσια μου κι ἔριχνα κλεφτές, φοβισμένες ματιές ὁλοῦθε ν' ἀντιληφθῶ ποῦ βρίσκομαι κι ἄν μέ προσέχουν οἱ περαστικοί.

Μόλις βγῆκα στήν προκυμαία τά ξέχασα ὅλα, ἀκό-

μα καί τή δειλία μου. Ἦρθαν οἱ ἐντυπώσεις καί μέ πῆραν ἀπαλά καί μέ μερώσανε καί δέν ἤξερα τί νά πρωτοδῶ καί τί νά πρωτοχαρῶ. Τή θάλασσα; Τά βαποράκια τῆς Χαμιδιέ πού σκίζανε τό νερό δίχως νά βουλιάζουν; Τά μεγάλα μαρμαρένια σπίτια μέ τά ξύλινα κλειστά, ὅλο μυστήριο, μπαλκόνια τους; Τίς καρότσες μέ τό ρυθμικό χτύπο τους πάνω στό γρανιτένιο πλακόστρωτο; Τά τράμια πού τά σέρνανε ἄλογα; Ἤ ὅλον ἐκεῖνον τό χαρωπό, ξέγνοιαστο κόσμο πού μπαινόβγαινε μέ σαματά στίς λέσχες καί στά καφενεῖα κι ἔμοιαζε νά ζεῖ πανηγύρι, κι ὄχι μιά κοινή, καθημερινή μέρα δουλειᾶς!

Στάθηκα ἄκρη ἄκρη στό μουράγιο βόλεψα τά χέρια μου στίς τσέπες κι ἔμεινα ἐκειδά ἐντυπωσιασμένος. Τά κύματα ἀνεβοκατεβαίνανε καί καθώς ἔνιφταν τίς μαλτεζόπετρες σκορπούσανε μιά ἀνεσημιά πού μοσκοβόλαγε θαλασσινά. Μύδια, ἑκατομμύρια μύδια ἦταν σφηνωμένα πάνω στίς σιδερένιες τραβέρσες πού συγκρατούσανε τίς Σκάλες. Αὐτές οἱ Σκάλες, ἡ Ἐγγλέζικη Σκάλα, ἡ Καινούργια Σκάλα, ἡ Μακριά Σκάλα, λές κι ἦταν τά χέρια τοῦ μεγάλου λιμανιοῦ. Ἐδῶ γινόταν τό μπάρκο· ἔφευγε ὁ βλοημένος καρπός τῆς Ἀνατολῆς γιά τίς ξένες χῶρες κι ἔμπαινε τό χρυσάφι. «Λέγε, Ἐμμανουήλ, τί γνωρίζεις διά τό χρυσόμαλλον δέρας;» Δάσκαλε, δέ σ' ἀποκρίθηκα κατά ποῦ πρόσμενες κείνη τή μέρα. Τώρα ὅμως ἐδῶ καταλαβαίνω τήν ἐρώτησή σου. Ζωντανεύουν μπρός στά μάτια μου ὅλες οἱ ἱστορίες πού μοῦ διηγήθηκες, καθαρές, στρωτές, παρμένες θαρρεῖς ἀπό τή Χρηστομάθειά μας. Ὅμως ἀπό κοντά ἔρχονται χορεύοντας κι οἱ ζωηρές ἱστορίες πού ἄκουσα γιά τή Σμύρνη ἀπό τόν παιχνιδιάτορα τό Χρίστο. Τίς ἔλεγε στά πανηγύρια μας

κρούοντας τό σάζι του, ἕνα μακρύ ἴσαμ' ἕνα μέτρο ὄργανο, πού λαλοῦσε σάν Θεός καί μεῖς τά παιδιά λαχταρούσαμε: «Ἄχ, πότε θά τήνε γνωρίσουμε τούτη τήν πολιτεία!»

Ὅταν ἤμουνα πολύ μικρός καί πήγαινα μέ τή μάνα μου στήν ἐκκλησιά σκιαζόμουνα νά βλέπω ζωγραφισμένο στόν τροῦλο τό πελώριο μάτι τοῦ Θεοῦ. Τώρα ἤθελα νά γίνω ἕνα τέτοιο μάτι νά τά δῶ ὅλα μονομερίς. Καί νά γίνω κι ἕνα πελώριο ἀφτί, ν' ἀκουμπήσω στόν κόρφο τούτης τῆς πολιτείας, ν' ἀκούσω τήν καρδιά της.

Τράβηξα ἀργά μέσα στούς βερχανέδες, μέ τίς βαριές ξύλινες πορτάρες, στολισμένες μέ καρφιά καί μπαρμακλίκια, πού τό βράδυ κλείνανε γιά ἀσφάλεια. Ἐδῶ παλιά ζούσανε Φράγκοι, Βενετσιάνοι, Τζενοβέζοι καί Μαλτέζοι ἱππότες καί τυχοδιῶκτες. Εἶχαν ἀράξει στό πόρτο τῆς Σμύρνης – κατά ποῦ ἔλεγε ὁ Χρίστος – καί χτίσανε τούς «Φράγκ-χανέδες», στοές ὅλο μπινιά γιά νά σιγουρέψουνε τούς θησαυρούς τους. Μουσιοῦδες καί μαντάμες ὅλο διαμαντικό καί μετάξι, δέν πατούσανε – σοῦ λέει – ποδάρι στή γῆς, μόνε τούς σηκώνανε βαστάζοι πάνω σέ «πορταντίνια», σάν νά λέμε σκεπαστές πολυθρόνες. Καί τά βράδια ὅταν βγαίνανε στά σοκάκια πάγαινε ὀμπρός ὁ δοῦλος μέ ἀναμμένο τό φανάρι...

Τώρα ὅλοι οἱ βερχανέδες τοῦ Ὅμηρου, τοῦ Σπόντι, τοῦ Τενεκίδη, τοῦ Σπάρταλη, τοῦ Ἀναστάς ἀγᾶ, τῆς Ἑλληνικῆς Λέσχης, τοῦ Ἀλλιότι, τοῦ Γιουσούφ, τῆς Ἀμάλθειας – δέν ἤτανε πιά φράγκικοι. Ὅπως σ' ὁλόκληρη τή Σμύρνη, ἔτσι κι ἐδῶ, ἔβαλε τή δική του σφραγίδα τό ἑλληνικό στοιχεῖο.

Οἱ ἄνθρωποι στή Σμύρνη μιλούσανε ὅλοι ἑλληνικά,

ακόμα κι οἱ Τοῦρκοι κι οἱ Λεβαντίνοι κι οἱ Ὀβραῖοι κι οἱ Ἀρμεναῖοι. Στό Φραγκομαχαλά ὡστόσο, πολλά μεγάλα καταστήματα εἶχανε ξενικά ὀνόματα πού δέν τά καταλάβαινα: «Κοντουάρ», «Λούβρ», «Μπόν μαρσέ», «Παραντί ντέ Ντάμ» κι ἄλλα. Καί τί δέν ἔβριοκες σέ τοῦτα τά μαγαζιά! Ἀπό παραδείσια φτερά γιά τά μαλλιά τῶν γυναικῶν, μέχρι σκαρπίνια γιά Σταχτοποῦτες. Καί παιχνίδια, ὄμορφα κουρντιστά παιχνίδια! Πόσο εὐτυχισμένα θά 'πρεπε νά 'ναι ἐδῶ τά παιδιά καί πόσο παραχαϊδεμένες οἱ γυναῖκες!

Τράβηξα ἴσια στήν Ἁγια-Φωτεινή κι ἄναψα στή χάρη της τό κεράκι πού μοῦ παράγγειλε ἡ μάνα μου. Κι ὕστερα καρφώθηκα νά βλέπω καί νά μή χορταίνω τό καμπαναριό. Εἴκοσι μέτρα μπόι, τέσσερα πατώματα, ὅλο μάρμαρο. Κι ἀνάγλυφος ὁ Χριστός νά κάθεται στό πηγάδι καί νά τά λέει μέ τή Σαμαρείτιδα. Κι οἱ καμπάνες φανταχτερές, γλυκόλαλες, δῶρο τῶν μεγάλων δουκῶνε τῆς Ρωσίας, καί κατάκορφα, στόν τροῦλο, ὁ χρυσός σταυρός νά λάμπει στόν ἥλιο, παρηγοριά καί σκέπη γιά τούς ραγιάδες, πού τό 'χαν καύχημα, γιατί ὁ σταυρός ἔστεκε πιό ψηλά ἀπό τήν ἡμισέληνο πού ἦταν στημένη στό μιναρέ τοῦ Ἰσάρ τζαμί.

Ἐκειδά πλάι στόν περίβολο τῆς Ἁγια-Φωτεινῆς βρῆκα καί τήν Εὐαγγελική Σχολή. Εἶχα κάνει ὄνειρο νά μπῶ ἐδῶ μέσα, κι ὁ δάσκαλός μου ὁ Πυθαγόρας Λάριος μέ σιγοντάριζε. Μά ὁ πατέρας μου τόνε πρόγκηξε: «Κύρ δάσκαλε, νά μέ συμπαθᾶς. Ἀεροκοπανιτζή δέν τόνε θέλω τόν ὑγιό μου. Ἐμεῖς εἰμάστε ρεσπέρηδες καί χρειαζούμαστε χέρια...».

Μόλις ἄκουσα τήν καμπάνα τῆς Ἁγια-Φωτεινῆς νά χτυπάει δώδεκα, τινάχτηκα. Μπρέ γιά πότε μεση-

μεριάστηκα; Εἶπα νά βιαστῶ, νά τρέξω γιά τή δουλειά, μά θυμήθηκα πώς δέν εἶχα νά δώσω λόγο σέ κανένα, μιᾶς κι ἤμουνα, γιά πρώτη φορά, αὐτεξούσιος, καί τότες μ' ἔπιασε τρελή χαρά. Χώθηκα μέσα στό πλῆθος, στό τσαρσί κι ἔπινα τσιτσιμπίρια καί σερμπέτια κόκκινα καί πράσινα «μπούζ-γκιμπί, κεκίκ-σουγιού», καί χαιρόμουνα πού σπαταλοῦσα τά λίγα τεσσαράκια πού μοῦ 'βαλε στήν τσέπη ἡ μάνα μου, κρυφά ἀπ' τόν πατέρα. Ὕστερα κάτι μέ σταμάτησε· ὁ χωριάτης στιμέρνει τόν ἀκριβοκερδισμένον παρά. Κι εἶπα νά πάω κατευθείαν στό μαγαζί τοῦ κύρ Μιχαλάκη Χατζησταυρῆ, νά σιγουρέψω τή θέση μου καί συνεχίζω ἔπειτα τό σουλάτσο.

Τόνε βρῆκα τόν κύρ φατόρο πάνω στήν ἄψα τῆς δουλειᾶς. Τέτοιες μέρες πού κατέβαιναν οἱ χωριάτες νά πουλήσουνε τή σοδειά τους, οἱ ἐμπόροι δέν κλείνανε. Μόλις μπῆκα στό στενόμακρο μαγαζί μέ τά πολλά πατάρια, μέ πῆρε ἀπό τή μύτη ἡ γνώριμη γλυκόστυφη μυρουδιά τῆς σταφίδας καί τοῦ σύκου. Ὁ Χατζησταυρής στεκότανε καταμεσῆς καί ζύγιαζε, ὅλο φροντίδα. Ἐργάτες μέ χαμαλίκες στήν πλάτη μπαινοβγαίνανε ἀπό τό πίσω πορτί, ὅπου ἦταν τό ντάμι· ἐκεῖ ἀφήνανε τίς καμῆλες, τούς ἀραμπάδες, τά γαϊδούρια καί τίς βοϊδάμαξές τους. Δυό ξιπόλητοι χαμάληδες, μέ δασά γυμνά τά στήθια, σήκωναν στόν ὦμο τή μανέλα πού πάνω κεῖ κρεμόταν τό καντάρι. Ὁ Χατζησταυρής μ' ὁλοστρόγγυλη κοιλίτσα, διπλά προγούλια καί ὁλοκόκκινα, σάν βουτυρωμένα μάγουλα ξεφώνιζε τίς ὀκάδες. Εἶχε μάτι ξύπνιο πού σπίθιζε κι ἔπαιζε ὁλοῦθε ἀκούραστο. Τά χέρια καί τά ποδάρια του, πολύ ἀδύνατα ἀνάλογα μέ τό σῶμα, τόν κάνανε νά μοιάζει μέ βάτραχο. Ὅλες οἱ κινήσεις του

καί ἡ σβελτάδα του κι οἱ τρόποι του δείχνανε πώς εἶχε δουλέψει κι ἡ ἀφεντιά του παραγιός. Καί τόντις, ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, παραγιός ἤτανε κάποτες, μά ἤξερε σοῦ λέει ν' ἁρπάζει τήν περίσταση καί συνεταιρίστηκε μέ τό Σελήμ ἐφέντη καί πατούσανε κι οἱ δυό, μέ τό ἐλεύθερο, πάνω σέ καρδιές καί σέ πορτοφόλια, κι ἀπό κεῖ καί πέρα τά βολέψανε κι ἔρεε τό χρῆμα.

Πλησίασα τόν κύρ Μιχαλάκη, τοῦ μίλησα θαρρετά, τοῦ 'δωκα καί τό συστατικό γράμμα πού εἶχα ἀπό τή δημογεροντία τοῦ χωριοῦ μας. Αὐτό τό γράμμα πολύ τόν ἐκολάκεψε, γιατί τ' ἄρεζε νά τόν ὑπολογίζουνε οἱ ἰσχυροί. Μέ ξέταξε μέ ματιά πού τρύπωσε ἴσαμε τήν ψυχή.

– Ναί, ξέρω, ἔκανε, μοῦ μίλησαν κι ἄλλοι γιά σένα. Θά σέ κρατήσω. Μέ βολεύει πού ξέρεις τά τούρκικα. Αὔριο πρωί ἔλα νά πιάσεις δουλειά, νά σέ δοκιμάσω καί τά ξαναλέμε γιά τήν πλερωμή.

Ὅταν βγῆκα ἔξω πετοῦσα ἀπό χαρά· ἄν εἶχα μουστάκι θά τό 'στριβα, τόσο ἔνιωθα ἄντρας. Τώρα μποροῦσα νά χαρῶ τή μέρα μου, τήν πρώτη καί μοναδική λεύτερη καί ξέγνοιαστη μέρα τῆς ζωῆς μου.

Ὧρες ὁλόκληρες τριγύριζα μέσα στά μπεζεστένια καί στά σοκάκια τῆς Σμύρνης, ἴσαμε πού μέ βρῆκε ἡ νύχτα. Ἐργάτες μέ μακριά ραβδιά ἀνάβανε τά φανάρια τοῦ γκαζιοῦ. Ὁμορφοστολισμένες κυράδες κατεβαίνανε μέ τίς καρότσες τους γιά τίς Λέσχες, τά προβέγγερα καί τίς «γιαβάν σουπέδες». Κοπέλες ξεντεκολτεδιασμένες, μελαψές καί πεταχτές σεργιανούσανε, γελούσανε, κορτάρανε. Ζευγάρια εὔθυμα ἀγοράζανε λουλούδια. Στά καφενεῖα παίζανε μουσικές, τραγουδούσανε πολιτάκια καί γκαρσόνια πηγαινοφέρνανε δίσκους μέ καραφάκια καί μεζέδες. Ἡ προ-

κυμαία μοσχοβολοῦσε οὖζο, ἀγγουράκι, τηγανητό κρέας καί θαλασσινά. Μασουλίζανε οἱ καθιστοί, κι οἱ σουλατσαδόροι σπόρους, τσεμπλεμποῦδες, παγωμένα ἀμύγδαλα, λιμπινάρια, μά καί γλασσάδες καί ζαχαρῶτα καί γλειφιτσούρια.

Τά σπίτια, ἀκόμα καί στούς ἀπόμακρους μαχαλάδες, ἀνοιχτά, συντροφεμένα. Στίς πόρτες καθισμένες φαμελιές εἶχαν στρωμένο εὔθυμο λακιρντί. Δέ μοῦ 'κανε καρδιά νά πάω γιά ὕπνο. Εἶχα μόλις γνωριστεῖ μέ τή Σμύρνη καί μοῦ φαινότανε πώς γεννήθηκα κι ἔζησα ἐδῶ τά δεκάξι χρόνια τῆς ζωῆς μου. Ὅταν ἔπεσα νά κοιμηθῶ, στριφογύριζα καί τῆς μίλαγα σάν ἐρωτευμένος. «Εἶσαι ὄμορφη, τό ξέρεις; Εἶσαι πολύ ὄμορφη!».

Ἐδῶ στή Σμύρνη θά μποροῦσα νά κάνω ὄνειρα, ὅσα ὄνειρα ἤθελα, δίχως νά τρώω ξύλο...

ΑΥΓΕΣ ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΜΕΡΑ πῆγα στή δουλειά. Ὁ κύριος Μιχαλάκης Χατζησταυρής ἤτανε πρωινός. Ἐρχότανε πρίν τούς παραγιούς του κι ἄνοιγε μοναχός τό μαγαζί.

– Θά σέ βάλω στό καντάρι, πλάι μου, εἶπε. Φαίνεσαι ἀνοιχτομάτης· ἔχεις μαμούνι μέσα σου.

Οἱ Τοῦρκοι χωριάτες φτάνανε ἀπ' τή νύχτα. Ἄκουγες τά κουδούνια τῶν ζώων γκλίν-γκλάν. Μπαίνανε στό μαγαζί ντροπαλοί, βαλαντωμένοι ἀπ' τά μακρινά ταξίδια. Τ' ἀφεντικό τούς δεχότανε πρόσχαρα. Τέτοιες μέρες μίσθωνε δικό του ταμπή νά φτιάχνει ἀράδα καφέδες. Ὕστερα ἀπ' τά καλωσορίσματα καί τά τραταμέντα, ὁ κύριος Μιχαλάκης ἄνοι-

γι' τά σακιά, ψαχούλευε τήν ποιότητα, ἔψαχνε γιά πουσούρια, γκρίνιαζε γιά κεσάτια καί γιά τά πολλά ἔξοδα πού βαραίνουνε τούς ἐμπόρους.

Ἄν δέ σκεφτόμουνα ἐσᾶς, τή φτωχολογιά, ἔλεγε μισοκακόμοιρα, θά τό 'κλεινα τό μαγαζί. Κοντεύει νά μήν ἔχω ἄλλο διάφορο ἀπό τόν κόπο μου...

Οἱ χωριάτες κάναν συνέχεια «ἄ! ἄ!» καί τόν προσέχανε στενοχωρημένοι καί μπερδεμένοι. Τότες τσάκωνε τή στιγμή νά τούς μιλήσει γιά τήν τιμή. Ἄρχιζε ἀπό πολύ χαμηλά κι ἀνέβαινε μεταλλίκι, μεταλλίκι, ἀνάλογα μέ τήν ἀντίδραση πού ἀντάμωνε.

Μιχαλάκη ἐφέντη, βάνε τζάνεμ κατιτίς παραπάνω, τοῦ λέγανε. Ἔχει κόπο, ἵδρωτα ἡ δουλειά. Ἄιντε νά 'χεις τήν εὐκή μας ἀπ' τά εἴκοσι ἀνύχια μας...

Λέν ἄργησα νά καταλάβω πώς τ' ἀφεντικό ἦταν ἕνας καρμίρης, παμπόνηρος ἔμπορας, πού γύρευε νά βγάλει ἀπό τή μύγα ξίγκι. Ὅταν κρεμνοῦσε τό σακί στό καντάρι κοίταζε πάντα τό χωριάτη κατάματα καί φώναζε τίς ὀκάδες.

Ντοξάν μπέες! (Ἐνενήντα πέντε ὀκάδες) τόν ἄκουσα νά φωνάζει καί τό κοντάρι ἔδειχνε ἑκατόν δέκα ὀκάδες.

Θά λάθεψε, εἶπα μέσα μου, κι ἤθελα νά μιλήσω, μά μιά ματιά καί μιά σπρωξιά του μέ συγκράτησε. Στό δεύτερο Τοῦρκο πελάτη, πάλι τ' ἀφεντικό σβέλτα τό χέρι στό καντάρι, πάλι τά μάτια καρφωμένα στό χωριάτη, πάλι λειψές τίς ἔβγαλε τίς ὀκάδες. Δέ βάστηξα, τή δεύτερη μέρα, καί τόνε ρώτησα, τί γίνεται μέ τό ζύγισμα καί γιατί τούς κοιτάει ὅλους κατάματα ὅταν φωνάζει λαθεμένα τίς ὀκάδες.

Κοιτάζω, μ' ἀποκρίθηκε, γιά νά καταλάβω κατά πόσο χαμπαρίζουνε. Ὅταν ἀντιληφθῶ πώς κοιμοῦ-

νται ὀρθοί, ἔχω τό κουράγιο νά τούς πῶ καί μηδέν ὀκάδες.

Ἔδειχνε κατενθουσιασμένος μέ τήν καπατσοσιά του, μά τά δικά μου ἄντερα γυρίζανε ἀπό ἀηδία. Φαίνεται πώς τό πρόσεξε καί βιάστηκε νά δικαιολογηθεῖ:

– Τό ἀλισβερίσι, Μανώλη, θέλει νά τά 'χεις τετρακόσια. Δέν τά 'χεις; Πᾶς κατά διαόλου. Κοίταξε οἱ δικοί μας ρεσπέρηδες, παίζει τό μυαλό τους. Ἄμε γέλασε Ρωμιό ἄν εἶσαι ἐφτάψυχος. Ἡ σκλαβιά σέ ξυπνάει, σέ κάνει πονηρό. Τί 'ναι τό κατιτίς τό παραπανήσιο πού παίρνω ἀπό τούτους δῶ τούς διαβόλους, μπροστά σέ κεῖνο πού μοῦ τρώει τό τούρκικο κράτος; Εἶδες ποτέ σου τό Σελήμ ἐφέντη, τό συνεταῖρο μου; *Δέν τόν εἶδες κι οὔτε θά τόνε δεῖς. Κι ὅμως* μήνας μπαίνει μήνας βγαίνει μ' ἁρπάζει τά μισά κέρδη!

Οἱ δικαιολογίες του δέν κάνανε ν' ἀλλάξω τή γνώμη πού εἶχα σχηματίσει γι' αὐτόν καί γιά τό ἐμπόριο. Θυμήθηκα τήν περσινή περιπέτεια τοῦ πατέρα μου. Οἱ τιμές τῆς σταφίδας εἴχανε κατρακυλήσει τήν ἐποχή πού οἱ ἀγρότες θά πουλούσανε – αὐτό γινότανε πάντα. Εἴχαμε στά χέρια μας χίλιες ὀχτακόσιες ὀκάδες σουλτανίνα, πρῶτο πράμα. Μέ τήν τιμή πού προσφέρανε οἱ ἐμπόροι μόλις πού θά ξεκαθαρίζαμε πέντε λίρες κέρδος – ἀφοῦ ξοφλούσαμε τά χρέη πού κάναμε ὥς νά μπεῖ ἡ σταφίδα στό σακί. Ὁ πατέρας μου ἀρνήθηκε νά παραδώσει τό μόχθο του σέ τέτοια ξευτελιστική τιμή. Ἀποφάσισε νά στείλει τή σταφίδα στή Σμύρνη, σ' ἕνα μεγάλο καί τρανό φατόρο, νά τήνε πουλήσει γιά λογαριασμό μας, μόλις ὑψωθοῦν οἱ τιμές. Περάσανε ἀρκετοί μῆνες καί μιά μέρα πήραμε

από τόν ἔμπορα ἕνα γράμμα πού μᾶς ἔλεγε νά πουλήσουμε ὅσο ὅσο τή σταφίδα, γιατί 'τανε κίνδυνος νά μήν ξακαθαρίσουμε οὔτε τά ἔξοδά μας. Μπρός σέ τέτοιον ἐκβιασμό ἀναγκασθήκαμε νά δεχτοῦμε τό χαρακίρι. Ὅταν μᾶς ἔστειλε τό λογαριασμό ὁ ἐντιμότατος ἐκεῖνος ἔμπορας, μᾶς πληροφοροῦσε πώς μείναμε χρέος τριάντα γρόσια, μά... μεγαλόψυχος καθώς ἦταν μᾶς τά χάριζε!

Ἤξερα, λοιπόν, καλά τόν καημό τοῦ χωριάτη, γιά τοῦτο πονοῦσε διπλά ἡ καρδιά μου μέ τά ὅσα βλέπανε τά μάτια μου στό ἐμπόριο. Μιά μέρα μᾶς ἦρθε ἕνας φουκαράς Τοῦρκος πελάτης ἀπό τό Βουρλά. Ἦτανε φαμελίτης, κουρελής, μέ κετσέδες ἀντίς ποδήματα. Τά μάγουλά του ρουφηγμένα σάν ἁγίου, τό στόμα του ξεδοντιασμένο. Τά γεμάτα ἀγαθοσύνη μάτια του καί τ' ἄσπρα, ἀραιά γένια του σέ κάνανε νά τόν συμπαθήσεις. Ἔφερε εἴκοσι τσουβάλια σταφίδα. Περίμενε ὑπομονετικά νά 'ρθει ἡ ἀράδα του. Λιμπιστερή, ὁλόξανθη, μελένια ἡ σταφίδα του. Τήνε χάιδευε καί τήνε ξαναχάιδευε μέ τά κακοπαθημένα χέρια του. Πονοῦσε πού θά τή χωριζότανε. Τόσα βάσανα καί κόπους πέρασε ἴσαμε νά τήνε φέρει σέ λογαριασμό.

– Ἄιντε, ξανθούλα, τῆς γλυκομίλαγε. Ἄιντε, μαλιματού! Μ' ἔκαψες καί μέ τσιτσίρισες. Κι ἀπό χρόνου, ἰστέ!

Τήν ὥρα πού ὁ κύριος Μιχαλάκης ἔπιασε νά ζυγιάσει, ἦρθε τρεχάλα ὁ γιός τοῦ Τούρκου χωριάτη. Ἔφερε ἕνα δισάκι μέ σαράντα ὀκάδες πράμα. Κάτι εἶπε στόν πατέρα του κι ἔφυγε.

– Βάλε καί τουτονά τό χεϊμπέ στό ζύγι, ἔκανε ὁ χωριάτης καί λάμψανε τά μάτια του. Ἔχω καλό γιό,

Μιχαλάκη ἐφέντη. Τοῦ 'δωκα τή σταφίδα νά τήν πάει σπίτι του νά περάσουνε καλό χειμώνα τά παιδάκια του, μ' αὐτός φιλότιμος ἔμαθε ἀπ' τό θεῖο του πώς ἔχω χρέος στό κεφάλι μου κι ἦρθε τρεχάλα νά μοῦ φέρει ὀπίσω τή σταφίδα νά τήνε πουλήσω!

Ὁ ἔμπορας βρῆκε ὄμορφα λόγια νά παινέψει τό γιό τοῦ Τούρκου, μά τίς σαράντα ὀκάδες τίς ἔφαγε στό ζύγι, δίχως νά ντραπεῖ. Ἀντίς νά κρεμάσει τό δισάκι στό καντάρι, τό κρέμασε στή μανέλα!

Ἀμούστακο παιδάριο ἤμουνα τότες, ὅμως μέσα μου ξύπνησε ἡ ὀργή γιά τήν ἀδικία. Κοίτα κάτι παράξενα πράματα πού γίνονται στόν ντουνιά, σκεφτόμουνα μέ ἀηδία. Ὁ χωριάτης λιώνει ὥσπου ν' ἀναγκάσει τή γῆς νά τοῦ δώκει καρπό, καί τοῦτοι δῶ σί ἐμπόροι, κιμπάρηδες ἀνθρῶποι, μ' ὅλα τά καλά καί τ' ἀγαθά τοῦ Θεοῦ, νά 'χουνε ἕνα καντάρι καί νά τό θεωροῦνε δουλειά τους νά κλέφτουνε τό φτωχό! Ἀργότερα γνώρισα ἐμπόρους τρανούς πού δέν καταδεχόντανε νά κάνουνε τίς μικροκατεργαριές τοῦ Χατζησταυρῆ. Ὅμως, τί τά θές, τό μυαλό μου δέν τό χώραγε, πῶς γινότανε ν' ἀγοράζουνε ἕνα τό δικό μας μόχτο καί νά τόν πουλᾶνε πενήντα κι ἑκατό!

Τί ξέρουνε τοῦτοι ἀπ' τή δουλειά στ' ἀμπέλια; Τό κύλισμα, τό μπόλιασμα, τό κλάδεμα, τό σουλάντισμα, τήν ἀγωνία τῆς φυλλοξέρας, τίς λαχτάρες ὥς νά 'ρθει νά γουρμάσει ἡ ἀγουρίδα, νά μαζωχτεῖ τό σταφύλι, νά μπεῖ στά κελετήρια, νά στρωθεῖ στούς ταπλάδες, νά φτάσει στά σεργιά! Νά βλέπεις συγνεφάκι στόν οὐρανό καί νά τό κατασκοπεύεις μέρα νύχτα, μή σοῦ κουβαλήσει καμιά βροχή. Κι ὕστερα ἄλλα χτυποκάρδια μέ τό τρίψιμο, τό λίχνισμα – νά διαλέγεις ρώγα ρώγα, νά βγάλεις τήν ξεζουμισμένη, τά τσόπια, τά

φρόκαλα. Καί τή νύχτα νά τρέχεις μέ τά τσούλια, νά σκεπάζεις τή σταφίδα, σάν μωρό, μήπως καί σοῦ τήνε βλάψει τ' ἀγιάζι!

Πάνω στή βδομάδα ὅταν πῆγα νά πληρωθῶ, εἶπα στόν κύριο Μιχαλάκη Χατζησταυρή:

– Ἀφεντικό, βάλε με σ' ἄλλη δουλειά. Ἐγώ δέν κάνω γιά ζυγιάσματα. Δέ θά σ' εὐχαριστήσω...

Ὁ ἔμπορας κατάλαβε. Γύρισε καί μέ κοίταξε μ' ἔκπληξη καί περιφρόνηση μαζί:

– Κρίμας! ἔκανε. Καί σέ πέρασα γιά ξύπνιον...

Κατέβασα τό κεφάλι, ἔσφιξα τά δόντια μήν πάει καί γλωσσέψω, μά δέν κρατήθηκα:

– Ἔ, τί νά γίνει, κύρ Μιχαλάκη, τοῦ ἀποκρίθηκα περιπαιχτικά. Δέ μέ ζύγιασες ὡς φαίνεται καλά... κατά τή συνήθειά σου!

Αὐτή ἡ στάση μου καί ἡ εἰρωνεία, μοῦ στοίχισε τήν ἀπόλυσή μου. Τήν ἄλλη μέρα γύριζα στά σοκάκια τῆς Σμύρνης νά βρῶ δουλειά. Αὔγουστο μ' Ὀχτώβρη ἦταν ἡ φούρια τοῦ σύκου. Ἔτσι, πέτυχα κάμποσα μεροκάματα στήν ἀποθήκη τοῦ Ζαχαρία. Τούτη ἡ δουλειά ἤθελε πιδέξια χέρια. Οἱ Ρωμιοί ἐργάτες δουλεύανε τό πρῶτο πράμα. Οἱ Τοῦρκοι, δουλεύανε τό παρακατιανό καί τούς εἴχανε καί χώρια ἀπό μᾶς. Πλάθαμε τό ξακουστό σύκο «λάερ», τό κουρκουμπίνι, τετράγωνο σάν λουκούμι καί τό βάζαμε σέ κασόνια. Οἱ παραστάτες πρωτομαστόροι εἴχανε τά μάτια τους τέσσερα μπά καί ἡ πάνω ἤ κάτω μόστρα δέν εἶναι ὅμοια διαλεχτή, γιατί ὅλο τοῦτο τό πράμα τό τραβοῦσε ἡ Εὐρώπη καί ἡ Ἀμερική!

Τά πρῶτα τρένα μέ τά σύκα πού φτάνανε ἀπ' τ' Ἀιντίνι ἦταν καταστόλιστα μέ δάφνες καί μυρτιές. Στήν Πούντα στρατός παρουσίαζε ὅπλα καί βαροῦσε

τσιφτεδιές στόν ἀγέρα. Τό κράτος ἔκοβε καινούργια μονέδα, ὀχταράκια καί μετζίτια. Γιά μένα πού ἤμουνα παραγωγός, τοῦτες οἱ φέστες καί γενικά ἡ δουλειά στά σύκα μ' ἐνθουσίαζαν· δούλευα μέ ψυχή καί μέ ζωή.

– Ἔι, παλικαρόπουλο, νισάφι, μοῦ 'πε μιά μέρα ὁ πλαϊνός μου ἐργάτης, ὁ Γόνιας, πού πότε δούλευε στά σύκα, πότε στά περβόλια, πότε ἔβγαζε κότες ἤ ψάρια στό λότο στά Ταμπάχανα ἤ ἔκανε τό μαραγκό. Κάνε καί κανένα τσιγαράκι, ἀδερφέ! Ὅπως δουλεύεις ἐσύ θά τελέψει αὔριο κιόλας τό σύκο καί θά βρεθοῦμε στσί δρόμοι!

Δέν πέρασε μήνας καί κατάλαβα καλά τοῦ Γόνια τήν κουβέντα. Ὅλοι οἱ ἔκτακτοι ἀπολυθήκαμε κι ἔπρεπε νά ψάχνω πάλι γιά δουλειά. Στή γειτονιά πού ἔμενα ἦταν ἕνα ζαχαροπλαστεῖο πού ζήταγε μικρόν. Πῆγα, φόρεσα τήν ἄσπρη ποδιά, ἔκανα ὅσο πιό καλά μποροῦσα ὅλες τίς δουλειές. Ὅταν ὅμως μέ πλησίασε τό ἀφεντικό καί μοῦ 'πε: «Δέ θ' ἀγγίζεις τίποτα ἀπ' ὅ,τι βλέπεις, τ' ἀκοῦς; Τίποτα! Ἄν λεχτεῖς κάτι θά ρωτήξεις πρῶτα ἐμένα...» Ἔβγαλα τήν ποδιά πειραγμένος καί ντροπιασμένος, τοῦ τήνε παράδωσα καί ἔφυγα. Ἄλλαξα πολλές δουλειές ὥς νά στεριώσω κάπου. Γιά ἕνα φεγγάρι πῆγα στό Ταραγάτς, σ' ἕνα μπακάλικο πού ἤτανε μαζί καί μαγέρικο. Οἱ πελάτες ἤτανε ἐργάτες ἀπ' τίς γύρω φάμπρικες ἤτανε καί φορτοεκφορτωτές. Τίς περσότερες φορές δέν τρώγανε· πίνανε ξεροσφύρι κανένα κρασί, κανένα ρακί. Τ' ἀφεντικό εἶχε ἕναν πελώριο μαυροπίνακα μέ τά ὀνόματα τῆς πελατείας. Δίπλα στό κάθε ὄνομα τραβοῦσε μέ κιμωλία μιά γραμμή γιά κάθε ποτήρι. Ἄλλος Χατζησταυρής καί τοῦτος· δέν τοῦ 'φτανε τό τίμιο κέρ-

δος. «Οἱ σουρωμένοι – ἔλεγε – τά βλέπουνε διπλά.» Ἔτσι γιά κάθε ποτήρι δέ δίσταζε νά τραβήξει δυό γραμμές καί τρεῖς πολλές φορές. Δέν ἤτανε δουλειά καί τούτη νά στεριώσω.

Πῆγα γιά λίγο σέ φουρνάρικο. Ἤτανε χειμώνας κι ἦταν ὄμορφα νά κοιμοῦμαι στό ζεστό πατάρι. Ὅμως τ' ἀφεντικό μέ βασάνιζε κι ἔφυγα κι ἀπό δῶ. Ἔκανα ἐργάτης σέ ταμπάκικο, ὅπου μέσα στούς βρόμικους σκεμπέδες ἔφαγα περσότερες νυστεριές στά χέρια παρά ψωμί. Δυό μῆνες δούλεψα καί σέ σαπουντζίδικο. Ὡς καί πεταλωτής πῆγα σέ ἀλμπάνικο, στό Γιοφύρι τῶν Καραβανιῶν...

Νόμιζα πώς ἡ πολιτεία αὐτή, πού τόσο ἀγάπησα, εἶχε ἀνοιχτές τίς πόρτες γιά ὅλους τούς φτωχούς καί θά 'φτανε ν' ἁπλώσω τό χέρι μου, μέ κλειστά μάτια, ὅπως στήν τυφλόμυγα, γιά νά πιάσω ὅ,τι λαχταροῦσα. Ὅμως ἡ ζωή ἄρχισε νά μέ γιατρεύει ἀπότομα ἀπό τίς παιδιάτικες πλάνες μου. Ὅσο κι ἄν δούλευαν μυαλό καί χέρια ἁρμονικά καί πιδέξια, ἔμενα πάντα ἕνας παραγιός πού ὅριζαν ἄλλοι τή ζωή του καί τόν πετοῦσαν στό δρόμο ὅποτε τούς κάπνιζε.

ΠΕΡΑΣΑΝΕ ΕΤΣΙ ΠΕΝΤΕ ΕΞΙ ΜΗΝΕΣ ἴσαμε πού ἔδωκε καί πέτυχα ἕναν καλό μιστό, μ' ἐξασφαλισμένο τό φαΐ καί τόν ὕπνο στό χάνι τοῦ Γιαννακοῦ τοῦ Λουλουδιᾶ, ἑνοῦ παλιοῦ κοντραμπατζῆ, πού ἄκουγε στό παρατσούκλι «τό κακό σκυλί». Στήν ἀρχή δέν μποροῦσα νά ξηγήσω γιατί τόν φώναζαν ἔτσι. Ἐμένα μοῦ φαινόταν μάλαμα ἄνθρωπος. Τήν καρμιριά δέν τήν ἤξερε· ὅπως τό κέρδιζε τό χρῆμα ἐτσιδά τό ξό-

δευε. Εἶχε πόνο γιά τό φτωχό καί τόν ἀδύνατο κι ὅπου τόν ἀντάμωνε τόν προστάτευε, δίχως καμιά ἐπίδειξη. Τά Σαββατόβραδα τό 'χε τάμα στή ψυχή τῆς γυναίκας του, πού τήν ἔχασε πρόωρα, νά στέλνει ἕνα κοφίνι μέ φαγώσιμα – καί τί φαγώσιμα, τυριά, κρέατα, αὐγά, κουλούρια! – πότε στόν ἕναν καί πότε στόν ἄλλον ἀναγκεμένο γείτονα· κι ἤθελε ἡ πράξη του νά μένει μυστική.

– Πήγαινε τό κοφίνι, μοῦ 'λεγε, κι ἄφηκέ το στήν αὐλή. Καί κοίταξε, κακομοίρη, μή σέ δεῖ μάτι...

Ὁ Γιαννακός ἦταν ψηλός, λεβεντάνθρωπος, λίγο βαρύς στό σῶμα, μ' ἀνοιχτές πλατάρες, δασά φρύδια, κουκουλωτά μάτια καί στριφτές καραμουστάκες. Φόραε βράκες, βελούδινο σταυρωτό γελέκο καί φέσα μέ πλούσια μεταξωτή φουντάρα, πού ἄν λάχαινε καί τήν ἔριχνε ὀμπρός δέν ἔπρεπε ἄνθρωπος νά τόν ζυγώσει καί νά τοῦ μιλήσει, οὔδε αὐτές οἱ πέντε κόρες του πού τούς εἶχε μιά ξεχωριστή λατρεία. Ἀπό τό σελάχι του δέν ἀπόλειπε τό δίκοπο, μιά ὄμορφη βυσσινιά κάμα, δῶρο τοῦ μακαρίτη τοῦ πατέρα του. Ἀργότερα ἔμαθα πώς ἡ κάμα ἦταν αἰτία γιά τό παρατσούκλι ὅπου τοῦ δώσανε οἱ Τοῦρκοι, «τό κακό σκυλί». Εἶχε καθαρίσει, σοῦ λέει, κάμποσους καί τό 'χε καύχημα.

Ἡ κοκόνα Μαργίτσα, ἡ ἀνύπαντρη ἀδερφή του πού τοῦ μεγάλωνε τίς κόρες, ἔλεγε μέ καμάρι πώς ὁ Γιαννακός ποτέ δέ σκότωσε ἀπό ἀτιμία, μά πάντα γι' ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ: «Ὅταν χαλνάει Τοῦρκο (γιατί χριστιανό ποτέ δέν ἐπείραξε) παγαίνει στόν Ἁι-Βούκολα, ἀνάφτει λαμπάδα τοῦ μπογιοῦ του, γονατίζει καί λέει στό Θεό: Πάτερ μου, γιατί νά κριματίζουμαι; Δέ σώνονται οἱ καταραμένοι. Ρίξε ἐλόγου σου φωτιά καί κάφ' τους...»

Ὁ Λουλουδιάς ξεπερνοῦσε σ' ἀποκοτιά καί τόν ξακουστό νταή τῆς Σμύρνης, τό Στέλιο Τιρλάλα, πού ἀποβραδίς σκότωνε Τοῦρκο σουβαρή ἤ ζαπτιέ καί τό πρωί ἔπινε τό καφεδάκι του στήν Μπέλλα Βίστα κι ἔστριβε τίς μουστάκες του, δίχως νά τολμοῦνε οἱ ἀρχές ν' ἀγγίξουνε οὐδέ τρίχα τῆς κεφαλῆς του.

Μέσα στίς πατριωτικές πράξεις του ὁ μπαρμπα-Γιαννακός λογάριαζε καί τό κοντραπάντο. Δέ δίσταζε νά τσουβαλιάσει καί νά καθαρίσει κολτζή (τελωνοφύλακα) στήν ἴδια τήν προκυμαία τῆς Σμύρνης, γιά νά ξεφορτώσει ἥσυχος τά κατσιρματζίδικα καπνά, πού κουβαλούσανε οἱ κουρίτες καί τά τρεχαντήρια του.

Σ' αὐτόνανε τρέχανε οἱ κυνηγημένοι χριστιανοί νά τούς περάσει στό Ἐγγλεζονήσι, στή Σάμο, στή Χίο, στή Μυτιλήνη εἴτε στά Δωδεκάνησα. Ἀπό τούς πλούσιους ζήταγε μεγάλη πλερωμή, μά γιά ἄνθρωπο ἀναγκεμένο μποροῦσε νά θαλασσοπνιγεῖ δίχως κανένα διάφορο. Ὅποιος ἐξασφάλιζε τήν προστασία τοῦ Λουλουδιᾶ, ἤτανε σίγουρος πώς ποτέ δέ θά 'πεφτε σέ χέρι ζαπτιέ.

ΣΑΝ ΞΕΤΕΛΕΥΕ ΚΑΛΗ ΔΟΥΛΕΙΑ ὁ Λουλουδιάς, ἔκανε γλέντι τρανό. Ἔφερνε παρέες παρδαλές στό χάνι, ἔφερνε καί παιχνιδιατόρους: τήν κιόρ Κατίνα πού ξετρέλαινε τά Καφέ Ἀμάν τῆς Σμύρνης μέ τό τραγούδι της, τό Μεμετάκι, ξακουστόν Τοῦρκο βιολιτζή, τό μάγο τοῦ σαντουριοῦ, τό Γιοβανάκη. Τό γλέντι τότες ἄναβε καί κρατοῦσε μέρες. Καί κάθε μέρα περνοῦσε καί μιά ἀγαπητικιά ἀπ' τήν ἀγκαλιά τοῦ Λουλουδιᾶ.

Σάν ξεμεθοῦσε, φεύγανε παιχνιδιατόροι καί γυναῖκες φορτωμένες λίρα. Τότες ἡ κοκόνα Μαργίτσα μέ τίς δοῦλες ξεπλένανε τό χάνι νά ξεμαγαριστεῖ ὁ τόπος, φέρνανε πίσω στό σπίτι τά κορίτσια ἀπό τῆς θειᾶς τους τῆς Ἀννετούλας – ὅπου τά φυγαδεύανε πρίν ἀρχίσει τό γλέντι – θυμιάζανε, ξορκίζανε.

Ἁι-Γιάννη
ἴσαμε καί τρίσαμε
ἔσετε χαλινώσετε
τά σερνούμενα τῆς γῆς,
τόν ὄφι καί τήν ὄφεντρα,
τό σκορπιό καί τή σκουλούμεντρα
τό μικρό τ' ἀγροαλάκι
ἀπ' κάτ' ἀπ' τό καφτσί
νά καεῖ νά μυριστεῖ
καί νά κιτρινοφυλλιάσει,
τόν κακό τόν ἄνθρωπο
τόν νυχτοϋριστή...

Ὁ Γιαννακός κλειδωνότανε εἰκοσιτέσσερις ὧρες στό δωμάτιο τῆς γυναίκας του, πού τό κρατοῦσε πάντα σφαλιστό. Κανείς δέν ἤξερε τί ἔκανε κεῖ μέσα. Ἄλλοι λέγανε πώς ἔπεφτε σέ βαρύν ὕπνο κι ἄλλοι πώς προσευχότανε καί παρακαλοῦσε τή μακαρίτισσα νά τόνε συχωρέσει γιά τίς μπερμπαντιές του. Αὐτή ἡ γυναίκα τοῦ Λουλουδιᾶ, ἡ Παρή, ἄν καί περάσανε δώδεκα ὁλόκληρα χρόνια ἀπ' τή θανή της, θάρρειες καί σεργιανοῦσε ἀκόμα μέσα στό χάνι κι εἶχε τό πρόσταγμα στό νοικοκυριό καί στήν καρδιά τοῦ Γιαννακοῦ. Ἀκόμα καί ἡ κοκόνα Μαργίτσα ὅταν ἔλεγε «ἡ Παρίτσα μας» κολνοῦσε τ' ἀχείλι της. «Ἄν ζοῦσε ἡ Παρή μας, μοῦ εἶπε μιά μέρα, ὁ Γιαννακός

δέ θά 'τανε κοντραμπατζής μά δεσπότης.»

Τόν κόσμο πού γνώρισα στό χάνι τοῦ Λουλουδιᾶ δέ θά τόνε ξεχάσω ποτέ. Μά πιό πολύ ἀπ' ὅλους ἀναστάτωσε τή φαντασία μου ὁ τραγουδιστής ὁ Ὀγδοντάκης μέ τήν ἱστορία του. Ἦταν ἕνα ψηλόλιγνο παλικάρι μ' ἁπαλή σάν κοριτσίστικη ἐπιδερμίδα, ζεστά μαῦρα μάτια καί φωνή πού μέρωνε θερίο. Ὅταν ξεπέζευε στό χάνι καί τόν κατάφερνε ὁ Λουλουδιάς νά τραγουδήσει, κεῖνο πού γινότανε δέν ἤτανε γλέντι, μά λειτουργία. Ὅλοι κλείνανε τά μάτια τους σάν σέ προσευχή, κι ὁ Γιαννακός χλωμός κι ἀμίλητος ἔσφιγγε τό ποτήρι στήν ἀπαλάμη καί τό θρυμμάτιζε. Κάθε τόσο ἄνοιγε τήν παραδοσακούλα του, ἔβγαζε χρυσή λίρα καί τήν κόλλαγε στό κούτελο τοῦ τραγουδιστῆ.

– Νά ζήσεις, Ὀγδοντάκη! Νά ζήσεις, ἀηδόνι τσ' Ἀνατολῆς!

Μιά μέρα μᾶς ἦρθε ἄσκημο μαντάτο. Τόν Ὀγδοντάκη τόν πιάσανε οἱ Τοῦρκοι καί τόν κλείσανε στή φυλακή. Τόν ἀγάπησε, λέει, μιά σεβνταλού χανούμη, μά κεῖνος τήνε περιφρόνησε. Γιά νά τόν ἐκδικηθεῖ, λοιπόν, ἔβαλε δυό μπέηδες καί τοῦ σκαρώσανε φοβερή καί τρομερή κατηγορία γιά κατασκοπεία.

Ὁ Λουλουδιάς σάν τό 'μαθε ταράχτηκε. «Ἤ θά μπῶ κι ἐγώ μέσα, ἔκανε, ἤ αὔριο, μεθαύριο τό πολύ, ὁ Ὀγδοντάκης θά βρίσκεται μέ τήν τρεχαντήρα μου στό Ἐγγλεζονήσι...»

Ὅμως τά πράματα δέν ἤτανε τόσο εὔκολα, ὅσο τά νόμιζε. Οἱ μέρες περνούσανε κι ἡ ἀγωνία μας κορυφώθηκε σά μάθαμε πώς τόν καταδικάσανε σέ θάνατο, δίχως δίκη, καί τόν ἑτοιμάζανε γιά κρεμάλα!

Σκεφτεῖτε λοιπον ποιά ἦταν ἡ ἔκπληξή μας, ὅταν τή μέρα πού ἤτανε νά κρεμαστεῖ, κατά τό βράδυ,

ἄνοιξε ἡ πόρτα καί παρουσιάστηκε μπροστά μας ὁ Ὀγδοντάκης, χλωμός κι ἀλλοπαρμένος, σάν νά γύριζε ἀπ' τόν Ἅδη: Ἔπεσε στήν ἀγκαλιά τοῦ Λουλουδιᾶ. Οἱ γυναῖκες πιάσανε τό κλάμα καί φωνάζανε: «Εἶχες ἅγιο: Ἅγιο!»

– Δέν πάει οὔτε μιά ὥρα πού λευτερώθηκα, εἶπε ὁ Ὀγδοντάκης καί κάθισε σέ μιά καρέκλα μπαϊλντισμένος.

Ὁ Λουλουδιάς κατέβασε ἕνα δυό ποτηράκια ρακί, σφούγγισε μέ τήν ἀνάστροφη τῆς παλάμης τά βουρκωμένα μάτια του, γέμισε τό ποτήρι τοῦ Ὀγδοντάκη νά πιεῖ νά συνέρθει καί, μέ φωνή βαριά, τόν ρώτηξε:

– Πῶς ἔγινε;

– Χτές, τό ἀπογεματάκι, ἄρχισε τό παλικάρι, μπῆκε στό κελί μου ὁ Μεμέτης ὁ φύλακας. Ἔφερε φαΐ καί ρακί. «Νά, ἀρκαντάς, μοῦ 'πε σάν νά ντρεπόταν. Σοῦ φέρνω ἄσκημα νέα, μά δέ θέλω νά θυμώσεις μ' ἐμένα... Αὔριο πουρνό τό χάνεις τό κεφάλι!» Σύγκρυο μ' ἔπιασε, μά δέν τ' ἀπόδειξα. Μπά καί μέ πιλατεύει, εἶπα, καί τό 'ριξα στ' ἀστεῖο: «Ἡ ζωή, Μεμέτη, δέν εἶναι γιά χόρταση. Ὅποιος χριστιανός πάει ἀπό Τούρκου χέρι, ἁγιάζει καί τραβάει ἴσια στόν παράδεισο...» Μόλις ἔφυγε ὁ φύλακας, κι ἀπόμεινα μονάχος, μέ πῆρε τό παράπονο. Παίρνω τό ρακί τό κοπανάω ὅλο νά στυλωθῶ, μέ πιάνει τό μεράκι κι ἀρχινάω τό τραγούδι. Κείνη τή στιγμή πέρναγε ἀπό τήν αὐλή ἡ ἀφεντιά του, ὁ Σουλεϊμάν πασάς πού ὁρίζει τσί φυλακές. Στάθηκε κάτω ἀπ' τό κελί μου, κούνησε τό κεφάλι. «Βάι! Βάι! Τί 'ν' τοῦτο, μπρέ; Ποιός τραγουδεῖ ἔτσι;» Τόνε κάρφωσε τό τραγούδι ἐκειδά καί δέν μπόραγε νά σαλέψει. Σέ λίγο, νά, καί μέ πᾶνε στό γραφεῖο του. «Ποῦ ἔμαθες, μπρέ κερατά γκιαούρη,

νά τραγουδᾶς ἔτσι ὄμορφα;» μοῦ κάνει. «Τό τραγούδι, τ' ἀποκρίνουμαι, εἶν' ἡ ψυχή μου. Καί πρίν τήνε παραδώσω, τήν ἄφηκα νά λαλήσει, ν' ἀποχαιρετίσει τόν ντουνιά.» «Κάτσε, παλικάρι, μοῦ λέει, κάτσε καί τραγούδησε γιά χάρη μου. Τραγούδησε νά σ' ἀκούσω. Μή σταματᾶς.» Τραγούδησα κι εἶδα τά μάτια τοῦ θεριοῦ νά γλυκαίνουνε, νά μερακλώνουνε. Εἶπα μέσα μου: Βίρα, Ὀγδοντάκη, βίρα καί θά τόν ξεγελάσουμε τό Χάρο. Ἔτσι καί γένηκε, νά, μά τό σταυρό, σᾶς λέω! Ἀρνί ὁ πασάς. «Θά σοῦ χαρίσω τή ζωή», μοῦ κάνει. «Τέτοια φωνή εἶναι κρίμα κι ἄδικο νά πάει χαμένη. Αὔριο ἔχω γλέντι μεγάλο. Θά σέ πάρω νά τραγουδήσεις. Τ' ἀποδέλοιπα ἄφηκέ τα σ' ἐμένανε.» Μέ κελεψέδες μέ πήγανε στό κονάκι. Στή μεγάλη κάμαρη πασάδες καί μπέηδες τρώγανε καί πίνανε. Καί τραγούδησα. Ἔχ, πῶς τραγούδησα, ἀδέρφια! Ἔλιωσα ὁλόκληρος. Ὅταν ἦρθε τό νεφέρι καί μ' ἔλυσε καί μοῦ 'πε «Γκίτ! Γκίτ!», δέν πίστευα στ' ἀφτιά μου. Νά φύγω; Ἀλήθεια τό λένε ἤ παίζουνε μέ τόν πόνο μου καί μόλις ξεκινήσω θά μοῦ τήν ἀνάψουνε; τό νεφέρι μέ τράβηξε, μέ κατέβασε ἴσαμε τήν πόρτα καί μοῦ 'πε: «Φύγε, Ὀγδοντάκη, ἄμε στό καλό! Κι ἄν τήνε θέλεις τή ζωή σου, λεῖψε καμπόσο ἀπό τή Σμύρνη. Λύτό σοῦ μηνάει ὁ πασάς...»

Τό ἴδιο κεῖνο βράδυ, ὁ Λουλουδιάς μπάρκαρε τόν Ὀγδοντάκη καί τόν ξαπόστειλε γιά τή Σάμο. Ὅμως τό τραγούδι πού ξετρέλανε τό Σουλεϊμάν πασά τό πῆρε στό στόμα της καί τό τραγουδοῦσε ὁλόκληρη ἡ Σμύρνη:

Ἀμάν Μεμό
Σέκερμ Μεμό
Τζιλβελί Μεμό...

IV

ΕΝΑ ΓΡΑΜΜΑ ΑΠ' ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ, λιγόλογο μά αὐστηρό, μ' ἀνάγκασε ν' ἀφήκω τό χάνι. «Μόλις λάβεις τήν ἐπιστολή μου – ἔγραφε – νά σηκωθεῖς νά φύγεις ἀπ' τοῦ Λουλουδιᾶ. Δέ σ' ἔστειλα νά σπουδάξεις κοντραμπάντο, μ' οὔδε νταηλίκι. Συμφωνημένα τά 'χω μέ τόν ἔμπορα Σεϊτάνογλου νά πᾶς νά πιάσεις δουλειά κοντά του...»

Νά πῶ πώς μοῦ βγῆκε σέ κακό τούτη ἡ ἀλλαγή θά 'ναι ψέμα. Τό χάνι δέ μέ χώραγε ἄλλο· τό εἶχα σκεφτεῖ κι ἀπό μόνος μου νά φύγω. Ὁ Ὅμηρος Σεϊτάνογλου καί οἱ γιοί του ἦταν κάτι καινούργιο γιά μένα. Πολύπειροι, ξακουστοί ἐμπόροι δέ μοῦ θυμίζανε σέ τίποτα τό Μιχαλάκη Χατζησταυρή. Στό μαγαζί τους μπαινοβγαίνανε πραγματικοί τσελεμπῆδες ἀπ' αὐτουνούς πού κρατούσανε στά χέρια τους τόν πλοῦτο τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ Σεϊτάνογλου εἶχε ἕνα σπίτι παλάτι στήν Καραντίνα· δέν τοῦ παράβγαινε μήτε πασάδικο σεράι. Ὁλομάρμαρο, ζωσμένο μέ κήπους ὅλο φοίνικες, μπουκενβίλιες, ροδιές, λεμονιές καί παρτέρια πνιγμένα στό πούλουδο. Εἶχε καί γήπεδο γιά τένις, σταῦλο

γιά ἀλόγατα, τεχνητή λίμνη καί ἕνα δάσος ἀπό τσάμια, πού στή σκιά τους ξάπλωναν οἱ γιοί τ' ἀφεντικοῦ καί οἱ γυναῖκες τους καί διαβάζανε. Τό πρῶτο πάτωμα εἶχε σαλόνια, γραφεῖα, μιά κάμαρα ὅλο βιβλιοθῆκες, τραπεζαρίες μέ χαλιά πέρσικα καί σπάρτα καί ἔπιπλα φερμένα ἀπ' τή Βενετιά. Ἑκατό νομάτοι σεργιανούσανε στίς σάλες καί πάλι ἄδειες φαινόντανε. Οἱ τοῖχοι ἤτανε σκεπασμένοι μέ ξύλο καρυδιᾶς καί μέ ταπετσαρίες, καί πάνω τους κρεμασμένα σ' ὁλόχρυσες κορνίζες τά πορτρέτα τῶν προγόνων τους, φτιαγμένα ἀπό ζωγράφους, ἄλλα βλοσυρά κι ἄλλα γελαστά, μά ὅλα τόσο ζωηρά πού ἔλεγες, ὅπου νά 'ναι, θά κατεβοῦνε νά σοῦ μιλήσουνε καί νά σοῦ ἀραδιάσουνε πῶς τόνε μαζέψανε τόσο πλοῦτο.

Συχνά, ὅταν εἴχανε τζόγους καί μεγάλες γιορτές, μέ παίρνανε τ' ἀφεντικά νά βοηθάω. Τή μέρα πού πρωτοπάτησα σέ τοῦτο τό σπίτι τά 'χασα.

– Μπρέ, τί 'ναι τοῦτο; εἶπα στσί δοῦλες.

– Βάστα ἀνάσα, μοῦ κάνανε. Ἀκόμα τίποτις δέν εἴδηκες.

Στήν κάμαρη πού τήνε λέγανε μπουφέ ἦταν στρωμένα τραπέζια μακριά σάν σιδερόδρομοι. Κεῖ, πάνω σέ ὁλοκέντητα λινά τραπεζομάντιλα, εἴχανε ἀραδιασμένες φαγιάντσες μέ λιχουδιές πρωτοΐδωτες – ἀπό μαῦρο χαβιάρι, αὐγοτάραχα, ζαμπόνια, τουρσιά, πουλερικά παραγεμισμένα, ρέστα, στρείδια, ἀστακούς, γαρίδες, ψαροῦκλες σκεπασμένες μέ παχιές μαγιονέζες καί ψωμί χάσικο, ζυμωμένο μέ μαστίχη στό σπίτι. Κρυστάλλινα ποτήρια ἀστράφτανε καί μέσα κεῖ ρίχνανε ἕνα πιοτό πού ἄφριζε, σάν τό θεριεμένο κύμα, κι ὅταν ἀνοίγανε τίς μπουκάλες βροντούσανε σάν τσιφτέδες.

Καρότσες φτάνανε καί κουβαλούσανε ἄντρες μέ φράκα καί σκληρά καπέλα· πολλοί εἶχανε στό μάτι ἕνα μοναχό γυαλί, πού ἀποροῦσες πῶς στεκόντανε ἐκειδά. Ἦταν, σοῦ λέει, ξένοι κονσόλοι καί δικοί μας μπανγκιέρηδες, ἐμπόροι, τσιφλικάδες, ραντιέρηδες, γιατροί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, δημογερόντοι – μέχρι καί δύο δεσποτάδες ἤρθανε. Καί οἱ γυναῖκες, τί πράμα ἤτανε κεῖνο! Ἀφράτες καλοζωισμένες, ὅλο τσάκισμα καί νάζι, ντυμένες στό τριζάτο μετάξι μέ διαμαντικό καί μπριλάντι ἀπό μαλλί μέχρι δάχτυλα. Οὔθε περνούσανε ἀφήνανε μιά μοσκοβολιά, πού δέν τίς παράβγαινε μαζεμένο τό λουλούδι τῆς ἄνοιξης.

Μόλις τέλειωσα τή δουλειά μου πῆγα στήν κουζίνα νά ξαποστάσω. Μέ χαρά μου εἶδα τόν μπαρμπα-Γιακουμή, τόν καροτσέρη τ' ἀφεντικοῦ. Καθότανε καί τά κουτσόπινε μέ τή φέσα κατεβαστή ἴσαμε τά φρύδια. Εἶχα φιλίες μαζί του καί πιάσαμε λακιρντί. Τόν ρώταγα γιά κεῖνο καί γιά τ' ἄλλο.

– Ἔτσι ζοῦνε ὅλα τ' ἀφεντικά, μπαρμπα-Γιακουμή; Καί δέν καταστρέφονται μέ τόσο ἔξοδο;

– Μπά σκοτούρα πού σ' ἔπιασε, φουκαρά μου! μ' ἀποκρίθηκε μέ μιά καλοκάγαθη εἰρωνεία. Ἠθάρρεψες, μπρέ Μανώλη, πώς θά βγοῦνε ζημιωμένα τ' ἀφεντικά; Ἐδωνανάς ἀπόψε θά κλείσουνε δουλειές τρανές, στό ἄψε σβῆσε. Τόσες παποριές σύκο, τόσα τρένα βελανίδι, τόσα βαρέλια λάδι καί πετρόλαδο, τόσες μπάλες μπαμπάκι, πετσί, καπνό. Μή χολιᾶς, μάτια μου. Τοῦτοι πού γλέπεις ἔχουνε ἐδικά τους βουνά, χωριά, μεταλλεῖα, φάμπρικες! Ἀμέ τί νόμισες; Τήν ἐξουσία οὔδε πού τήνε λογαριάζουνε. Τήνε ταΐζουνε καί κλείνει τά μάτια. Παίρνει ὁ πασάς τά πεντόλιρά του, ὁ μπέης τίς λίρες του, ὁ ζαπτιές τά

μετζίτια του καί ὕπνον ἀλαφρύ καί ὄνειρα γλυκά, Τουρκιά...

Ὁ μπαρμπα-Γιακουμής ἦταν πολύπειρος καί ξύπνιος χωριάτης γιατί δούλεψε σέ πολλούς ἀρχόντους καί τ' ἄρεζε νά καυχιέται καί νά δείχνει πώς ξέρει καλά τόν κόσμο.

– Γιά νά καταλάβεις, συνέχισε, μιά βολά ἠδούλευα στοῦ Λυμπερίδη καί μ' ἔστειλε σ' ἕνανε Τοῦρκο κολτζή, πού εἶχε καλή θέση στά τελωνεῖα, μά κρέας δέν ἤτρωγε ἡ φαμελιά του, παρεχτός στό Μπαϊράμι. Τοῦ πῆγα, τό λοιπόν, μιά παραδοσακούλα τίγκα στό μετζίτι. «Ἕνα μικρό πεσκέσι, τοῦ κάνω, ἀπ' τ' ἀφεντικό.» Μόνε πού δέ μοῦ φίλησε τά χέρια. «Ὁ Ἀλλάχ νά τοῦ τά δίνει πάντα πλήθια τοῦ τσορμπατζῆ.» Ἀπό λίγες μέρες εἶχε βάρδια ὁ κολτζής καί ὁ καλός σου ὁ Λυμπερίδης κατάφερε κι ἤβγαλε ὁλόκληρο παπόρι πράμα ἀτελώνιστο! Μπῆκες; Ὁ καβγάς εἶναι τώρα μέ τούς ξένους, τούς λεβαντίνους· καρφί 'ναι στό μάτι τῶν ἐδικῶν μας. Χρυσές κουτάλες, γιέ μου, οἱ διομολόγησες. Ρουφᾶνε οἱ βδέλλες τσ' Εὐρώπης ἀπευθείας τό αἷμα τσῆ Τουρκιᾶς. Ἤτανε ἀπ' τσί μακρινές χῶρες τους καί ἠκαθίσανε στό στῆθος μας. Ἔμπυο, σοῦ λέω, κουκούδι, π' ἀνάθεμά τους! Νά μοῦ τό θυμᾶσαι, ἀπ' αὐτουνούς θά τό βροῦμε, ὄχι ἀπ' τόν Τοῦρκο.»

Ὁ μπαρμπα-Γιακουμής ἔστριψε τσιγάρο, ἤπιε μέ δίψα τό ρακί του, ζήτησε κι ἄλλο ἀπό τίς δοῦλες. Κάτι τοῦ βασάνιζε τήν καρδιά.

– Κάτσε νά δοῦμε τώρα τί θ' ἀπογενοῦμε... εἶπε μέ νόημα.

– Γιατί, μπαρμπα-Γιακουμή; Τρέχει τίποτις;

– Ἀμ', κατιτίς τρέχει, βέβαια. Μπορεῖ καί... αἷμα!

Γύρισε νά δεῖ ἄν μᾶς πρόσεχε κανείς κι ὅταν σιγουρεύτηκε, μέ τράβηξε κοντά του, τόσο κοντά πού μ' ἔπνιξε ἡ μπόχα τοῦ χνότου του.

– Ξέρεις κάτι; μοῦ 'κανε καί γυάλισε τό θολό μάτι του. Ἀπόψε ἐδῶ μέσα, κουβεντιάζονται μεγάλα πράματα. Ἡ Ἑλλάδα, ὡς φαίνεται, σήκωσε κεφάλι. Ματαπῆρε τ' ἄρματα! Πορπατάει ἡ ἐλευθερία! Κι ὅσο – μέ τή δύναμη τοῦ Θεοῦ – θά πορπατάει ἡ ἐλευθερία στή μητέρα Ἑλλάδα, ἡ ἐδική μας, ἐδῶ, θά μπαγλαρώνεται. Κατάλαβες;

Τοῦ γερο-καροτσέρη τά λόγια δέν ἄργησα νά τά καταλάβω. Κηρύχτηκε ὁ Βαλκανικός πόλεμος τοῦ 12. Ἀνάψανε τά αἵματα τῶν Νεότουρκων. Ἐφέδες, δερβισάδες, μπέηδες, μαζί μέ μουατζίρηδες πού φτάνανε διωγμένοι ἀπ' τήν Ἑλλάδα, πασχίζανε ὅλοι μαζί νά φανατίσουνε τόν ἀγαθό λαό καί νά τόν στρέψουν ἐνάντιά μας.

Στον πολεμο του 12 ἐπιστρατευθήκανε ἀπ' τόν Τοῦρκο τά δυό μεγαλύτερα ἀδέρφια μου, ὁ Πανάγος καί ὁ Μιχάλης. Ὁ Μιχάλης ὅμως κατάφερε νά λιποταχτήσει. Πέρασε στήν Ἑλλάδα καί πῆγε ἐθελοντής στόν ἑλληνικό στρατό. «Ἅγια δουλειά ἔκανε», εἶπε ὁ πατέρας. Καί οἱ παπάδες, οἱ δάσκαλοι καί οἱ δημογερόντοι τό σχολιάζανε κρυφά, σάν ἕνα παράδειγμα πού ἄξιζε νά βρεῖ μιμητές.

Προαιώνιοι λυτρωτικοί πόθοι ξυπνούσανε στίς ψυχές τῶν ραγιάδων. Μά καί τό κίνημα τῶν Νεότουρκων φούντωνε κι αὐτό. Ὅπως φωνάζανε γιά τήν Κρήτη, φωνάζανε τώρα καί γιά τή Μακεδονία,

«Μπιζίμ Μακεντόνια». Καί τό θέμα αὐτό ἠλέκτριζε κι ἐμᾶς κι αὐτούς. «Ξύπνα, χαϊβάνι», λέγανε οἱ Νεότουρκοι στό λαό τους. Μά τό χαϊβάνι δέν ξυπνοῦσε μέ διαταγές. Φόνοι καί διωγμοί χριστιανῶν ἀρχίσανε ἐδῶ καί κεῖ.

Ὁ γιός τοῦ Σεϊτάνογλου, ὁ Τίμος, γύρισε, θυμοῦμαι, τούτη τήν ἐποχή ἀπό τή Μέση Ἀνατολή.

– Κακά μαντάτα σοῦ φέρνω, πατέρα, εἶπε. Οἱ Τοῦρκοι παράγιναν μουφλούζηδες. Τούς τρῶνε τ' ἀφτιά ἕνα σωρό πράχτορες Γερμανοί, Ταλιάνοι, Φράγκοι. Στό Μπεϋρούτ ἀντάμωσα τό Νουρήμπεη καί μοῦ 'δωσε ἕνα φυλλάδιο πού κυκλοφόρησε στή Μέση Ἀνατολή. Διάβασε νά δεῖς τί γράφει.

Ὁ γέρος ἔβαλε μ' ἀξιοπρέπεια τά χρυσά γυαλιά του μέ τό μαῦρο κρεμαστό κορδόνι. Ἀπό τίς πρῶτες ἀράδες ἄρχισε νά στραβώνει τό στόμα του, νά χαϊδεύει νευρικά τίς φαβορίτες καί τό κοντό περιποιημένο μούσι του. Ἂν πεινοῦμε καί ὑποφέρουμε μεῖς οἱ Τοῦρκοι – ἔγραφε τό φυλλάδιο – αἰτία εἶναι οἱ γκιαούρηδες πού στά χέρια τους κρατοῦνε τόν πλοῦτο μας καί τό ἐμπόριό μας. Ὡς πότε ὅμως θ' ἀνεχόμαστε τήν ἐκμετάλλευση καί τίς προκλήσεις τους; Μποϋκοτάρετε τά προϊόντα τους. Σταματῆστε κάθε δοσοληψία μαζί τους. Τί τή θέλετε τή φιλία τους; Ποιό τ' ὄφελος νά συναδελφώνεσθε καί νά τούς προσφέρετε μέ τόση εἰλικρίνεια τήν ἀγάπη καί τόν πλοῦτο μας...

Ἔγραφε πολλά κείνη ἡ φυλλάδα κι ὁ γέρος δέν πίστευε τά μάτια του. Διάβαζε καί ξαναδιάβαζε δυνατά τήν κάθε ἀράδα.

– Ξέρεις, πατέρα, ποιός κυκλοφόρησε τό ἄτιμο αὐτό γραφτό σ' ὁλόκληρη τήν Ἀνατολή; εἶπε ὁ Τίμος.

– Οἱ Νεότουρκοι. Ποιός ἄλλος;

– Δέν τό βρῆκες. Μήν κουράζεσαι ἄδικα καί ψάχνεις. Θά σοῦ τό πῶ ἐγώ: Ἡ Ντόυτσε Παλαιστίνιεν Μπάνκ! Μάλιστα, ἡ Γερμανική Τράπεζα τῆς Παλαιστίνης τό κυκλοφόρησε. Κατάλαβες τώρα;

Ὁ γερο-Σεϊτάνογλου ἔκλεισε τ' ἀλεπουδίσια μάτια του κι ἔμεινε πολλήν ὥρα συλλογισμένος. Σάν ξύπνιος ἔμπορας πού ἦτανε, ἄρχισε νά καταλαβαίνει πώς τό ξένο κεφάλαιο μπούκαρε διψασμένο στό ξέφραγο ἀμπέλι τῆς Τουρκιᾶς καί πάλευε νά κάνει πέρα κάθε ἀντίπαλο, νά κρατηθεῖ. Γιά τοῦτο γύρισε κι εἶπε στό γιό του:

– Σκέφτουμαι ν' αὐξήσω τίς καταθέσεις μας στίς Τράπεζες τῆς Ἐλβετίας καί τῆς Γαλλίας γιά νά μή μείνουμε καμιά ὥρα ἐπί ξύλου κρεμάμενοι! Ὁ Θεός νά μέ βγάλει ψεύτη, μά πολύ φοβοῦμαι πώς μᾶς περιμένουνε σκληρές μέρες. Δέν εἶναι πιά ἡ Τουρκιά πού ξέραμε...

Σωστή κουβέντα εἶπε. Ὅμως ἕνας λαός, πού ἔμαθε νά ζεῖ ἀδερφικά πλάι σ' ἕναν ἄλλον, χρειάζεται γερές δόσεις μίσους γιά ν' ἀλλάξει αἰσθήματα. Οἱ ἁπλοί Τοῦρκοι, πού ζούσανε μακριά ἀπ' τό φαρμάκι τῆς προπαγάντας, χρόνια συνεχίσανε ἀδέρφια νά μᾶς ἀνεβάζουνε κι ἀδέρφια νά μᾶς κατεβάζουνε. Τό ἀλισβερίσι δυσκόλεψε, ὅμως οἱ Ἕλληνες ἐμπόροι, ἐργοστασιάρχες, χτηματίες, ἐπιστήμονες ἐξακολουθούσανε νά κρατοῦνε στά χέρια τους τή ζωή τοῦ τόπου.

Δέν εἶχε περάσει μήνας ἀπόταν ὁ Τίμος Σεϊτάνογλου γύρισε ἀπό τή Μέση Ἀνατολή κι ὁ πατέρας του τόν ἔστειλε νά κουμαντάρει τό σαπουντζίδικο ἑνός ἄκληρου μπάρμπα του πού πέθανε. Μέ πῆρε μαζί του στή νέα δουλειά, νά τόνε βοηθήσω.

Ἕνα πρωί, νά καί μπαίνει στό γραφεῖο κάποιος

Τοῦρκος, λαϊκός ἄνθρωπος.

– Εἶμαι ὁ Ἰσμαήλ ἀγάς ἀπό τήν Προύσα, εἶπε κι ἔκανε ἕναν ἀργό τεμενά, φέρνοντας τό χέρι ἀνάλαφρα στήν καρδιά, στό στόμα καί στό μέτωπο. Ποῦ βρίσκεται ὁ Γιωρκάκη ἐφέντης;

– Στόν ἄλλο κόσμο, τ' ἀποκρίθηκε τ' ἀφεντικό μου.

– Ἀπόθανε; Μπρέ! μπρέ! Τί μοῦ λές! Καί ποιός βρίσκεται τώρα στό πόδι του;

– Ἐγώ, ἐφέντη μου. Στούς ὁρισμούς σου.

– Ἦρθα νά πλερώσω, ἔκανε ὁ Τοῦρκος.

– Τί νά πλερώσεις, Ἰσμαήλ ἀγά, δέν ξέρω τίποτα.

– Ἔχω ἕνα παλιό χρέος. Μόλις τώρα εὐκολύνθηκα ἀπό παράδες καί νά μέ συμπαθᾶτε πού ἄργησα λιγάκι.

Τ' ἀφεντικό μου ἄρχισε νά ψάχνει. Κοίταξε προσεχτικά παντοῦ κι ὕστερα εἶπε:

– Ἀγά μου, δέ φαίνεσαι πουθενά χρεωμένος. Θά σ' ἔσβησε ὡς φαίνεται ὁ μακαρίτης.

– Ψάξε καλά, οὐλάν, ψάξε μ' ἀνοιχτά μάτια. Μή βγάζεις βιαστικά τίς κουβέντες σου. Ὁ συχωρεμένος ὁ Γιωργάκη ἐφέντης εἶχε τάξη στή δουλειά του. Καί ὁ παράς εἶναι ἀρκετός. Κάπου θά βρεῖς τό λογαριασμό μου.

Ξαναψάχνει ὁ Σεϊτάνογλου, ἀνοίγει ντοσιέδες, βιβλία, σερτάρια, τίποτα.

– Ἄφησε, ἀγά μου, τοῦ κάνει, ἄφησε νά ψάξω καί στό πατάρι ὅπου φυλᾶμε κάτι παλιά τεφτέρια καί περνᾶς αὔριο καί τά ξαναλέμε.

Τό ἄλλο πρωί νά τος ὁ Τοῦρκος.

– Βρῆκες τίποτα; ρωτάει. Ἐδῶ σοῦ 'φερα ἕνα χαρτί νά σ' εὐκολύνω.

– Τόνε βρῆκα τό λογαριασμό σου, Ἰσμαήλ ἀγά. Τό καί τό χρωστᾶς.

– Ἄφεριμ! τοῦ λέει εὐχαριστημένος ὁ Τοῦρκος. Ἔτσι ὅπως τά λές εἶναι.

Βγάζει ἀπ' τό σελάχι του – τή φαρδιά δερμάτινη ζώνη μέ τά μεγάλα θηκάρια – μιά πάνινη σακούλα, ξετυλίγει τό σπάγκο καί τήν ἀφήνει νά κάνει ἕνα δυό γύρους στόν ἀέρα, μετά χώνει τή χερούκλα του, πιάνει μιά χουφτιά λίρες καί μετζίτια κι ἀρχινάει νά τά πετάει στό μαρμάρινο τεζιάκι: «Μπίρ ἰκί...». Ξεπλερώνει τό λογαριασμό, μά συνεχίζει νά μετρᾶ.

– Τί κάνεις ἐκεῖ; τόν σταματάει τ' ἀφεντικό μου. Πάρε πίσω τοῦτες τίς λίρες, εἶναι παραπάνω.

– Δέν εἶναι παραπάνω. Εἶναι τό διάφορο. Τό χρῆμα γεννάει. Κι ἐγώ ἄργησα νά ξοφλήσω. Οὔτε ἄτιμος εἶμαι οὔτε ναμκιώρης.

Ὁ Ἰσμαήλ ἀγάς δέν ἦταν ἐξαίρεση. Κόβονταν ἀκόμα γιά μᾶς οἱ ἁπλοί ἄνθρωποι τῆς Τουρκιᾶς. Τή χρειαζόντανε τή φιλία καί τή συνεργασία μας. Μᾶς εἶχε γεννήσει καί τούς δυό λαούς ἡ ἴδια γῆ. Στά βάθη τῆς ψυχῆς μας οὔτε μεῖς τούς μισούσαμε οὔτε αὐτοί.

Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΜΟΥ ΚΑΤΕΒΗΚΕ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ καί μοσχοπούλησε τή σοδειά του. Μάζεψε ἑκατόν εἴκοσι τούρκικες χρυσές λίρες καί μιά καί δέν εἶχε χρέος στόν ἔμπορα τίς ἔβαλε ὅλες στό πουγκί του. Τόν βοήθησα νά κάνει μαζωμένες τίς προμήθειες γιά τό χειμώνα – ἀπό ροῦχα ἴσαμε πιπέρι καί σπίρτα – γιά νά μήν τόν ἐκμεταλλεύονται οἱ μπακάληδες τοῦ χωριοῦ.

Ἔτσι κι ἀποτελέψαμε τά ψώνια, πήγαμε στήν προ-

κυμαία σεργιάνι. Κουβεντιάζαμε καί προχωρούσαμε ὅταν μοῦ 'ρθε μιά ἰδέα. Πῆγα στό ταμεῖο τοῦ κινηματογράφου «Πατέ» κι ἀγόρασα δυό εἰσιτήρια.

– Πᾶμε, πατέρα, τοῦ εἶπα, νά διασκεδάσεις καί λόγου σου λιγάκι.

– Τί 'ναι δῶ; μέ ρώτηξε. Μπά κι εἶναι θέατρο;

– Θά δεῖς, θά δεῖς!

– Μπρέ, γιά στάσου! μοῦ 'κανε κατακόκκινος ἀπό ντροπή. Εἴκοσι χρόνια κατεβαίνω στή Σμύρνη καί δέν πάτησα σέ θέατρο καί θά πάω, μαθές τώρα, μέ τό παιδί μου!

Εἶδα κι ἔπαθα νά τόν κάνω νά καταλάβει πώς συχνάζανε κεῖ οἱ καλύτεροι φαμελίτες μέ τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους. Ὅταν βγήκαμε ἀπ' τό θέαμα ἦταν ἀναστατωμένος καί μαγεμένος.

– Τοῦ χρόνου, ἄν εἴμαστε καλά, θά φέρω καί τή μάνα σου, νά τό δεῖ τοῦτο τό θάμα, εἶπε.

Δέν τ' ἀξιώθηκε. Σάν τσεκουριά ἦρθε ἡ ἀρρώστια καί τό 'ριξε κεῖνο τό γερό κορμί, πού ἴσαμε τά ἑβδομήντα δέν ἤξερε τί θά πεῖ πονοκέφαλος, δέν εἶχε σάπιο δόντι οὔτε ἄσπρη τρίχα. Ὁ χαμός του μέ πόνεσε, γιατί τ' ἀποθαμένου γονιοῦ μόνο τά καλά θυμᾶται τό παιδί. Καί τόν τελευταῖο καιρό ὁ γερο-Ἀξιώτης ἔδειχνε συχνά τόν καλό ἑαυτό του. Μιά μέρα μάλιστα, λίγο πρίν πεθάνει, γύρεψε νά μᾶς δικαιολογήσει τά σκληρά του φερσίματα. Μᾶς ἱστόρησε, γιά πρώτη φορά, τά ὅσα τράβηξε μικρός ἀπό τόν πατέρα του. Πῶς ὀρφάνεψε καί γεύτηκε τήν ἔχθρητα τῆς μητριᾶς καί πῶς ἀπό ὀχτώ χρονῶ παιδί τόν ἀναγκάσανε μιά χειμωνιάτικη νύχτα νά πάρει τίς στράτες, καί νά πέσει σ' ἄσπλαχνα χέρια.

Τόν ἀκούγαμε δίχως συγκίνηση, μέ μιά βουβαμάρα

πού ἔλεγε πολλά. Ἴσως καί νά κατάλαβε τή σκέψη μας γιατί προχώρησε:

– Ἤθελα νά μήν κληρονομήσω τά κουσούρια τοῦ πατέρα μου. Ἤτανε ὅμως τόσα πολλά πού δέν τά νίκησα ὅλα... Σᾶς συμβουλεύω σεῖς νά πάρετε μόνο τά καλά μου φυσικά· τ' ἄσκημα νά τ' ἀφῆστε νά τά πάρω μαζί μου στόν τάφο. Ν' ἀγαπᾶτε τό Θεό καί τή μάνα σας καί νά φοβᾶστε τά μπλεξίματα μέ τήν ἐξουσία. Τόν παρά νά τόν στιμέρνετε γιατί ὁ ἀναγκεμένος εἶναι τό κλοτσοσκούφι ὁλουνῶν. Μά καί γιά χατίρι τοῦ παρᾶ νά μήν πουλήσετε τήν ψυχή σας στό Βελζεβούλη. Ἄτιμος δέ στάθηκα ποτές μου καί νά τό ξέρετε. Πάνω ἀπ' ὅλα ἔβαζα πάντα τήν ὑπόληψη...

Θές ἀπό ἀμέλεια, θές γιατί δέν περίμενε τόσο γρήγορα τό θάνατο, δέν ἄφησε τό μεγαλύτερο μερτικό τῆς κληρονομιᾶς στόν πρωτογιό του, ὅπως ἤτανε συνήθειο στό χωριό μας. Ἔτσι μέ τό δίκιο του ὁ Κώστας ὁ ἀδερφός μου, πού μόχθησε περισσότερο ἀπ' ὅλους μας νά δώσει ἀξία στά χτήματα, δυστρόπησε. Μοῦ 'γραψε, λοιπόν, ν' ἀφήσω τά μεγάλα ὀνείρατα γιά ἐμπόρια καί νά γυρίσω νά δουλέψω τή γῆ μας. Στήν ἀρχή μοῦ βαρυφάνηκε ἡ ἐπιστροφή στή ρεσπέρικη ζωή· ὕστερα τό πῆρα ἀπόφαση. Ἔψαχνα νά βρῶ νέους τρόπους δουλειᾶς, πιό ξεκούραστους. Μ' ἐξόργιζε σάν ἄκουγα νά λένε «ἔτσι τά βρήκαμε ἀπό τούς πατεράδες μας!» Οἱ νεωτερισμοί μου ὡστόσο δέν ἀρέσανε στ' ἀδέρφια μου, κι ὁ Πανάγος ἔλεγε μέ περίσσια εἰρωνεία:

– Ἡ τεμπελιά κάνει τό νοῦ του νά κατεβάζει...

Μέ τ' ἀδέρφια μου χώρια δέν κάναμε καί μαζί δέ μονοιάζαμε. Ἐκτός ἀπ' τό Γιώργη, οἱ ἄλλοι μέ βρίσκανε λοξάτο κι ὀνειροπαρμένο. «Μεγαλοπιάνεται,

λέγανε. Τόνε χάλασε ὁ δάσκαλος ὁ Λάριος κι ἡ Σμύρνη μέ τούς Λουλουδιάδες καί τοῦ Σεϊτανογλέους...» Δέν τούς ἄρεσε πού ἔβλεπα καί παρακεῖ ἀπ' τά χωράφια μας. Τοῦ κάκου πάσχιζα νά τούς κάνω νά καταλάβουνε, πώς δέν ἔβλαφτε νά 'ναι κανένας ἀγρότης καί νά 'χει μεράκι καί γιά τήν πρόοδο. «Κιόρ μαχαλεσιντέ ἀινά σάτμα» (Στούς στραβούς μήν προσπαθεῖς νά πουλήσεις καθρέφτη), ἔλεγε ἕνας σοφός Τοῦρκος ζητιάνος, πού ἀπ' τήν παρέα του διδάχτηκα πολλά σωστά.

ΕΝΑ ΠΡΩΙΝΟ ΠΟΥ ΛΕΙΠΑΝ ΟΛΟΙ ἀπ' τό σπίτι, χτύπησε ἡ πόρτα. Ἄνοιξα καί βρέθηκα μπροστά σ' ἕναν Τοῦρκο ἀστυνομικό. Τόνε ρώτησα τί 'θελε, καί μοῦ ἀποκρίθηκε πώς ἦταν μεγάλη ἀνάγκη νά παρουσιαστῶ ἀμέσως στόν ἀξιωματικό στό Καρακόλι. Τόν ἀκολούθησα· εἶχα ἀγωνία, γιατί τί καλό μπορεῖ νά περιμένει κανείς ἀπό τέτοιες προσκλήσεις; Ὡστόσο, μόλις ἀντίκρισα τόν Τοῦρκο ἀξιωματικό, μοῦ φάνηκε ἀγαθός ἄνθρωπος. Μοῦ εἶπε:

– Ὀτούρ ὀγλούμ! (Κάθισε, παιδί μου).

Ἀνάσανα καθώς τόν εἶδα ἔτσι μαλακό.

– Ξέρεις γιατί σέ κάλεσα;

– Ποῦ νά ξέρω, ἐφέντη μου. Τό μόνο πού καταλαβαίνω εἶναι πώς δέ θά 'ναι γιά κακό.

– Καί πῶς τό καταλαβαίνεις, μπρέ, πώς δέ σέ κάλεσα γιά κακό;

– Μά ἔχω ἀκουστά ἀπό τούς συχωριανούς μου, Κερίμ ἐφέντη, τοῦ ἀποκρίθηκα μέ περίσσιο θάρρος, πώς ὁ τόπος μας δέ ματαεῖδε ἀστυνόμο καλόνε σάν τήν ἀφεντιά σου.

Ἡ κολακεία μου τόν εὐχαρίστησε.

– Καλός εἶμαι, ἀλλά μέ τούς καλούς, μοῦ ἀποκρίθηκε. Σεῖς, καθώς δείχνουν τά πράματα, δέν εἶστε καί τόσο καλοί.

Ἄρχισα ν' ἀνησυχῶ, μά δέν ἤθελα νά τό δείξω. Ἔβαλα ὅλα τά δυνατά μου νά τόν πείσω πώς κάποιο λάθος θά κάνει, γιατί ἐμεῖς ἤτανε ἀκουστό πώς εἴμαστε ἥσυχοι ἄνθρωποι καί δέν εἴχαμε ποτέ μπερδέματα μέ τό Καρακόλι.

– Ἔχεις, ὅμως, ἕναν ἀδερφό, μοῦ ἀποκρίθηκε, πού αὐτός λιποτάχτησε ἀπ' τόν τουρκικό στρατό καί πῆγε στήν Ἑλλάδα. Ἀπό κεῖ σᾶς ἔστειλε ἕνα γράμμα. Τί λέει δέν ξέρω. Εἶδα πώς ἡ λογοκρισία τό ξεχώρισε κι ἀπ' αὐτό συμπεραίνω πώς κάτι τό παράνομο γράφει...

– Ἐφέντημ, τοῦ ἀποκρίθηκα, μετρώντας τίς κουβέντες μου, τί φταῖμε ἐμεῖς ἄν ὁ ἀδερφός μας ἔφυγε ἀπό τό στρατό; Κεῖνος πού ἔκανε τήν τρέλα εἶναι καί ὑπόλογος· ὄχι ἐμεῖς.

– Μή φοβᾶσαι, οὐλάν, μοῦ ἀποκρίθηκε ὁ Τοῦρκος. Ἐγώ δέ θά σοῦ ζητήξω εὐθύνες γιά τίς πράξεις τοῦ ἀδερφοῦ σου. Θά ἐκτελέσω μόνο τή διαταγή πού ἔχω...

Τά λόγια του ἦταν καθησυχαστικά. Μά τί σόι διαταγή εἶχε; Μήπως θά μέ πιάσουνε νά μέ στείλουνε στό Κουσάντασι γι' ἀνάκριση; Μήπως θά μέ κλείσουνε στά κρατητήρια; Ἕνα σωρό κίνδυνοι περάσανε ἀπ' τό μυαλό μου, ὥς νά 'ρθει ἀπ' τό πλαϊνό δωμάτιο ὁ ἀξιωματικός. Στό τέλος γύρισε καί εἶπε:

– Πέντε γρόσια πρόστιμο σοῦ ὅρισε ἡ λογοκρισία. Τά 'χεις ἤ θά πᾶς νά τά φέρεις γιά νά σοῦ παραδώσω τό γράμμα;

Καθώς πρόφερνε τοῦτες τίς κουβέντες, ξαλάφρωσε ἡ καρδιά μου. Αὐτή λοιπόν ἤτανε ἡ διαταγή; Ἔβγαλα μισό μετζίτι, τοῦ τό 'δωσα καί παίρνοντας τό γράμμα εἶπα ὁλόψυχα:

– Τεσεκιούρ ἐντερίμ, ἐφέντημ. Σᾶς εὐχαριστῶ, κύριε.

Πῆγε νά μοῦ δώσει ρέστα πέντε γρόσια μά τόνε σταμάτησα· τοῦ εἶπα νά πιεῖ στήν ὑγειά μου ἕναν καφέ. Ἔβαλε στήν τσέπη του τό νόμισμα χωρίς καμιάν ἀντίρρηση. Ὅταν ἔφτασα στό σπίτι καί διάβασα τί μᾶς ἔγραφε ὁ Μιχάλης σέ κεῖνο τό γράμμα, κατάλαβα πώς ἡ Τουρκιά δέν εἶχε ἀκόμα ξυπνήσει. Μᾶς ἱστοροῦσε, ὁ ἀθεόφοβος, μέ κάθε λεπτομέρεια, πῶς λιποτάχτησε ἀπ' τόν τούρκικο στρατό, πῶς πέρασε στήν Ἑλλάδα καί πῶς γράφτηκε ἐθελοντής καί πολέμησε στά Γιάννενα, πόσους Τούρκους πιάσαν αἰχμαλώτους καί μερικά δικά του ἀνδραγαθήματα.

Περάσανε κάπου ἑφτά ὀχτώ μῆνες ἀπό τούτη τή λαχτάρα, ὅταν ἕνα σκοτεινό βράδυ, μ' ἀστραπές καί βροχή, νά καί φτάνει στό σπίτι ὁ ἴδιος ὁ Μιχάλης. Κλάματα, συγκινήσεις, ἀγάπες. Μᾶς ἱστόρησε τίς περιπέτειές του γιά νά περάσει μέ βάρκα ἀπό τή Σάμο. Ὅταν ὅμως δήλωσε πώς ἦρθε νά τοῦ μετρήσουμε σέ λίρες τό μερτικό του ἀπ' τήν κληρονομιά τοῦ πατέρα, ὅλοι μουδιάσαμε, βουβαθήκαμε. Ὕστερα μίλησε ὁ Κώστας σάν μεγαλύτερος:

– Καί δέ λυπήθηκες τή ζωή σου, μπρέ Μιχάλη, μόνε τήν ἔπαιξες, ὅπως λές, κορόνα γράμματα γιά νά 'ρθεις νά μᾶς πεῖς τούτη τήν παράλογη κουβέντα!

Ὁ Μιχάλης στήν ἀρχή προσπάθησε νά δικαιολογηθεῖ.

– Ἡ ζωή στήν Ἑλλάδα, εἶπε, εἶναι σκληρή. Ἐκεῖ

δέ σέ ζεῖ ἡ γῆς, σέ τρώει· ὅλο χαλίκι καί βάλτους! Χρειάζουμε λεφτά. Ν' ἀνοίξω στραγαλατζίδικο...

Τό νιτερέσο τους τ' ἀδέρφια μου τό καταλαβαίνανε καλύτερα ἀπό τόν καθένα, ὅμως στίς κουβέντες δέν τά πολυκαταφέρνανε. Γυρίσανε, λοιπόν, τά μάτια τους σέ μένα.

– Μίλα! μοῦ 'κανε ὁ Κώστας.

Κι ὁ Πανάγος κούνησε κι αὐτός τό κεφάλι σάν νά 'λεγε:

«Βούρ!»

Κατέβασα ἕνα ρακί καί ζύγιασα καλά τίς κουβέντες μου.

– Ἄκουσε, Μιχάλη, τοῦ εἶπα, πάγκα δέν εἴμαστε νά 'χουμε ἕτοιμο παρά νά σέ φχαριστήσουμε. Οὔτε καί μποροῦμε νά πουλήσουμε φουριόζικα τό μερτικό σου καί νά σέ χαντακώσουμε καί σένα καί τά χτήματά μας. Ὅμως μιά κι ἔπαιξες τή ζωή σου γιά νά 'ρθεις ἴσαμε δῶ, θά κοιτάξουμε – ἄν συμφωνοῦνε κι οἱ ἄλλοι – νά κάνουμε κανένα μικρό δάνειο γιά νά μή φύγεις μ' ἄδεια χέρια καί πικραθεῖς.

Καβγάς ξέσπασε ἀνάμεσα στούς τρεῖς γιά τό ποσό. Πενήντα λίρες ζητοῦσε ὁ Μιχάλης, δέκα τοῦ δίνανε οἱ ἄλλοι καί ὁ τόκος σέ βάρος του. Παραλίγο νά 'ρθουνε στά χέρια.

– Γιά ψυχραιμία! φώναξα· τί τρώγεστε λές κι ἔχετε νά μοιράστε τ' ἀγαθά τ' ἀφεντικοῦ μου τοῦ Σεϊτάνογλου. Κατεβάστε τή φωνή, μή μᾶς ἀκούσει ἡ γειτονιά καί φρίξει.

– Τοῦτοι γκαρίζουνε, εἶπε ὁ Μιχάλης, γιά ν' ἀκούσουν οἱ χωροφύλακοι, νά 'ρθουν νά μέ χαλάσουνε καί νά τούς μείνει τό μερτικό μου...

Οἱ ἄλλοι σηκώσανε καρέκλες.

– Τό Χριστό σου!

Πρόλαβα καί τούς κράτησα.

– Σταματῆστε! Τί πᾶτε νά κάνετε; Κάτσετε χάμω νά τά μιλήσουμε σάν ἀδέρφια κι ὄχι σάν μπεχλιβάνηδες. Κανένας σας δέ θ' ἀδικηθεῖ. Ὁ Μιχάλης βρίσκεται σέ μπελάδες καί πρέπει νά τοῦ σταθοῦμε· ἡ ξενιτιά εἶναι σκληρή, σάν ἐξορία. Δέ χάλασε δά ὁ κόσμος νά δανειστοῦμε δέκα εἴκοσι λίρες. Θά πλερώνω ἐγώ τόν τόκο. Αὔριο θά καταλαγιάσουνε τά πράγματα καί ὁ Μιχάλης θά γυρίσει πάλι κοντά μας καί τότες μοιράζουμε τήν κλερονομιά, μονοιασμένα...

Τῆς μάνας τά μάτια βουρκῶσαν, τρέμαν τά σαγόνια της.

– Νά 'χεις τήν εὐκή μου!... μουρμούρισε δειλά.

Ἠρεμήσανε κι οἱ ἄλλοι καί πέσανε γιά ὕπνο. Σέ τρεῖς μέρες ἔφυγε ὁ Μιχάλης μέσα στήν ἄγρια νύχτα. Πῆγα μαζί του γιά νά τόν περάσω ἀπό τίς κακοτοπιές καί νά τόν μπαρκάρω μέ σίγουρο καϊκτσή. Ἅμα γύρισα ἤτανε μεσημέρι. Ἤμουνα τσακισμένος ἀπό κούραση καί συγκίνηση, μά τράβηξα ἴσια στό χωράφι. Ὁ Γιώργης ἦρθε κοντά μου.

– Δέ θυμοῦμαι ποτές μπέρδεμα οἰκογενειακό, μοῦ εἶπε, πού νά μήν τό φορτώσαμε στίς πλάτες σου· ἄλλο ἄν δέ σοῦ τό ἀναγνωρίζει κανένας.

– Καί ποιός σοῦ εἶπε πώς θέλω νά μοῦ τ' ἀναγνωρίσουνε, τοῦ ἀποκρίθηκα. Οἱ πλάτες μου ἀντέχουνε...

ΑΜΕΛΕ ΤΑΜΠΟΥΡΟΥ

V

ΧΑΡΑΜΑΤΑ ΞΕΠΡΟΒΑΛΕ στά τρίστρατα τοῦ χωριοῦ μας ὁ τελάλης ὁ Κοσμᾶς, ἄντρακλας, δυό μέτρα μπόι, μέ κάτι γουρλωτά καμηλίσια μάτια καί *μιά κουδούνα βαριά σάν καμπάνα.* Ὁ *κόσμος* ἄνιφτος βγῆκε στίς πόρτες καί στά παράθυρα. Ἕνα σύγκρυο πέρασε ἀπ' τίς καρδιές τῶν ραγιάδων. Τί γύρευε πρωί πρωί ὁ τελάλης; Τί 'χε νά πεῖ;

Τόν Κοσμᾶ τόνε λατρεύανε Ρωμιοί καί Τοῦρκοι. Εἶχε τό δικό του τρόπο νά ξυπνάει τήν περιέργεια καί τή συγκίνηση τοῦ κόσμου καί νά τούς κάνει ὅλους νά γελοῦνε ἤ νά κλαῖνε ἀνάλογα μέ τήν περίσταση. Ἀκόμα καί τά ὄρντινα καί τούς νόμους τοῦ Κράτους, καί τά μνημόσυνα, καί τούς γάμους τά διαλαλοῦσε μέ δίστιχα, παροιμίες, σάτιρες. (Εἶχε ἀρχίσει ἀπό ψάλτης, ὕστερα ἔπιασε σαντούρι σέ Καφέ Ἀμάν κι ἔπεσε μέ τά μοῦτρα στόν ἔρωτα· μά σάν παντρεύτηκε, νοικοκυρεύτηκε κι ἔγινε τελάλης).

Κεῖνο τό φθινοπωρινό πρωινό τοῦ 1914 ἡ ὄψη τοῦ Κοσμᾶ ἦταν σκοτεινιασμένη, ἡ βροντερή φωνάρα του δέν ἤτανε τραγουδιστή, κόμπιαζε, λές κι ἦταν τσεβδός ὁ χριστιανός.

– Κοσμᾶ Σαράπογλου, τοῦ φώναξε αὐστηρά ἕνας δημογέροντας, οἱ μέρες δέ σηκώνουν χωρατά. Μπές ὀγλήγορα στήν οὐσία. Τί τρέχει, μπρέ, καί βγῆκες μέ τ' ἄστρα στσί δρόμοι;

– Τρέχουνε μεγάλα καί τρανά πράματα, κύρ δημογέροντα. Μπλεξίματα ἠβρήκανε τό μαῦρο τόν ντουνιά. Στό γιαγκίνι ὅπου ἄναψε ὁ πόλεμος μπαίνουμε τώρα καί μεῖς. Ὁ πολυχρονεμένος μας Σουλτάνος ἠβγῆκε στό πλευρό τοῦ Κάιζερ. Μέ τήν Αὐστρογερμανία βαδίζει κι ἐνάντια στήν Ἰγκλετέρα, στή Φραγκιά καί στήν Ἁγια-Ρουσιά, πού μ' ἕνα ὄνομα τσί λένε Ἀντάντ.

Ὁ κόσμος μούδιασε. Νά 'ταν γιά καλό τοῦτος ὁ πόλεμος; Νά 'ταν γιά κακό; Ἕνας κοντοζύγωσε τόν τελάλη καί τοῦ εἶπε ψιθυριστά:

– Καί τά μικρά κράτη, μπρέ Κοσμᾶ, σάν νά ποῦμε ἡ... λεγάμενη, ἡ γαλανόλευκη μέ ποιόνανε κάνει κολιγιά;

– Ποῦ θές νά ξέρω; Τελάλης τσῆ Τουρκιᾶς εἶμαι, δέν εἶμαι μινίστρος τσῆ Γαλλίας. Ἐγώ τοῦτα ἔχω ἐντολή νά σᾶς ἱστορήσω ἀπό πάρτη τοῦ ἐδικοῦ μας γκουβέρνου καί τσιμουδιά παραπάνω.

– Γιατί μᾶς κάνεις τό ζόρικο; πέσαν ὅλοι μαζί πάνω του. Σκιάχτηκες, ἐσύ, ἕνας λεβέντης; Κάτι μᾶς κρύβεις.

– Τί νά σᾶς κρύψω, ἀδέρφια; Ὁ πόλεμος εἶναι πόλεμος! Δέν εἶναι γάμος νά 'χω ὄρεξη γι' ἀστεῖα. Θά χαθοῦνε νιάτα, θά χυθεῖ αἷμα! Ἄλλοι θά πλερώνουνε τά σπασμένα, ἄλλοι θά θησαυρίσουνε. Τό φτωχό κοσμάκη νά λυπηθεῖ ὁ Θεός...

Δέν περάσανε πολλές μέρες καί νά τος ξανά ὁ Κοσμᾶς πῆρε τά ντουρσέκια. Χτυποῦσε νευρικά τήν

κουδούνα του, μά τοῦ 'λειπε θαρρεῖς ἡ λαλιά. Ἔφτυνε καί ξανάφτυνε, στραβομούριαζε σάν νά 'χε καταπιεῖ τό κώνειο. Εἶχε κατεβασμένες τίς ματάρες του καί τά χοντροπάπουτσά του πασπατεύανε τό χῶμα λές καί θ' ἀνοίγανε λάκκο. Τέλος ἔδωσε κι ἔβγαλε φωνή βραχνή, κουρασμένη.

– Μαῦρο μαντάτο ἔχω νά σᾶς πῶ, πατριῶτες. Διαταγή τοῦ πολυχρονεμένου μας Πατισάχ, οὗλοι οἱ 'Οθωμανοί ὑπήκοοι ἀπό εἴκοσι δυό ἴσαμε σαράντα πᾶνε στρατιῶτες! Χαρά στό φαμελίτη ὁπούχει θηλυκά στό σπίτι του! Πέντε γιούς μοῦ παίρνει τό σκέδιο! Π' ἀνάθεμα τήν ὥρα...

Τό χωριό μαρμάρωσε! Τσιμουδιά δέν ἀκούστηκε· οὔδε κρίση οὔδε ἄχ! Οἱ ἄνθρωποι κατεβάσανε τό κεφάλι καί τράβηξαν στίς δουλειές τους· σουρώσανε, σταφιδιάσανε στό ἄψε σβῆσε. Οἱ μανάδες πήρανε νά πλένουνε καί νά μπαλώνουνε τά ροῦχα τῶν παιδιῶν τους. Κάνανε τάματα στούς ἅγιους. Κάτι τρομερό ἄρχιζε· τό μαντεύαμε δίχως νά ξέρουμε ἀκόμα τή γεύση του. Μά κεῖνο πού ἔβαζε ὁ νοῦς δέν ἤτανε τίποτα μπροστά σέ κεῖνο πού μᾶς περίμενε.

Στούς καφενέδες γινότανε κάθε βράδυ πρωτοφανέρωτος συνωστισμός· μαζεύονταν ρεσπέρηδες, μαστόροι, ἐπαγγελματίες, δημογερόντοι, παπάδες καί σιγοκουβεντιάζανε. Ἄσκημα τά νέα. Τό τούρκικο γκουβέρνο δέν εἶχε μπιστοσύνη – σοῦ λέει – στούς χριστιανούς· τούς στράτευε ὅλους, μά ὅπλο δέν τούς ἔδινε, μ' οὔδε στολή. Σκάρωσε ἐπί τοῦτο κάτι Τάγματα πού τά βάφτισε 'Αμελέ Ταμπουρού (Τάγματα 'Εργασίας) μά πιό σωστό θέ νά 'τανε νά τά πεῖ Τάγματα Θανάτου.

– Παρά νά στρέψουμε τά ὅπλα ἐναντίον τῶν φίλων

μας τῆς Ἀντάντ, καλύτερα ἔτσι στά Τάγματα, εἶπε ἕνας Σμυρνιός ἔμπορας πού βρέθηκε ἕνα βράδυ γιά δουλειές στό χωριό μας.

– Καλύτερα γιά σένανε, κύρ Ἀντωνάκη Μιχελή, ὄχι γιά μᾶς, τοῦ ἀποκρίθηκε ὁ μπαρμπα-Στασινός πού εἶχε μαζί του τό θάρρος. Ἐσύ τά βόλεψες μιά χαρά κι ἔβαλες σέ γερμανική ἑταιρία τόν ἕνα γιό σου καί τόν ἄλλον στούς σιδερόδρομους καί τόν τρίτον, ὅπως μαθαίνω, τόν ἔγραψες γιά παπά. Ρώτησε ὅμως καί μᾶς πού μᾶς παίρνει τό σκέδιο ὅλα τ' ἀγόρια μας! Ὁ δικός μου ὁ Θεμιστοκλῆς δέν πάει μήνας πού στρατεύτηκε καί μᾶς μήνυσε πώς θά λιποταχτήσει, δέν ἀντέχει. Στ' Ἀμελέ Ταμπούρια, σοῦ λέει, τούς βασανίζουνε χειρότερα κι ἀπ' τό χειρότερον ὀχτρό. Οἱ αἰχμάλωτοι μπροστά τους εἶναι μπέηδες! Πείνα, ψείρα, βρόμα, δουλειά βαριά, νά μή σηκώνεις κεφάλι δεκάξι μέ δεκοχτώ ὧρες καί σά λιποθυμᾶς ἤ ἀντιστέσαι, καμτσίκι καί βασανιστήρια! Τό μόνο πού τούς δίνει τό κράτος εἶναι ἕγα συσσίτιο κι αὐτό δέν κάνει, σοῦ λέει, μήτε γιά σκυλιά. Δέκα εἴκοσι νοματαῖοι τρῶνε μαζί, μέσα στή βρόμικη λεγένη ὅπου πλένουνε τσί ψεῖρες καί τά σώβρακά τους. Καί τί τρῶνε; Μαυροζούμια σιχαμερά καί ψοφίμια. «Ὅσοι προκάνουμε, πατέρα, μοῦ 'γραψε τό παιδί μου, κουταλίζουμε· εἰδέ καί σέ πιάσει σιχασά πᾶς χαμένος· λιμάζεις καί τότε σοῦ 'ρχεται νά σκοτώσεις τό διπλανό σου γιά νά τ' ἁρπάξεις ἀπ' τό στόμα τήν μπουκιά πού σιχαινόσουνα!»

– Τ' Ἀμελέ Ταμπούρια, εἶπε ὁ παπα-Ζήσης εἶναι σύνεργα τοῦ διαβόλου. Στόν πόλεμο τοῦ 12 δέν ἠγινήκανε τέτοια αἴσχη. Ποιός τόν πονήρεψε τόν Τοῦρκο;

– Τό συμφέρο του κι ὁ Γερμανός, ἀποκρίθηκε ὁ Γιάκωβος ὁ φαναρτζής.

– Τό συμφέρον του εἶναι νά μᾶς ἔχει πλησίον του, εἶπε ὁ δάσκαλος. Εἴμεθα ὁ ἐγκέφαλός του. Οἱ ἁπλοί Τοῦρκοι τό γνωρίζουν καί μᾶς ἀγαποῦν.

– Μᾶς ἀγαπούσανε νά λές, κύρ δάσκαλε, τοῦ ἀποκρίθηκα. Τώρα μαθαίνουνε νά μᾶς μισοῦνε καί νά ζοῦνε δίχως ἐμᾶς. Δέ βλέπεις πού ἐφέτος δέ μᾶς ἤρθανε οὔτε οἱ Κιρλῆδες;

Ὁ ἔμπορας ὁ Μιχελής προσπάθησε νά μᾶς δώσει κουράγιο.

– Δέν εἶναι καί τόσο τραγικά ὅσο τά λέτε. Ἐμεῖς στίς πολιτεῖες κουμαντάρουμε μιά χαρά τούς Τούρκους. Κι οὔτε πάψανε νά 'χουνε τήν ἀνάγκη μας. Θά σᾶς φέρω ἕνα παράδειγμα. Ἕνας φίλος μου, ὁ Αὐγουλάς, ὄχι μόνο γλίτωσε τό στρατιωτικό χάρη σ' ἕναν μπέη, μά ἔβγαλε καί λεφτά κι ἀγόρασε μέσα σ' ἕνα μήνα καί μαγαζί. Ἤτανε φυγόστρατος καί ὁ Μεχμέτ μπέης τόν ἀναζητοῦσε καί δέν τόν ἔβρισκε. «Ποῦ 'ναι τος, μπρέ, κεῖνος ὁ τετραπέρατος ὁ Αὐγουλάς;» ἦρθε καί μοῦ εἶπε. «Γιά καλό του τόνε ζητάω». «Κρύβεται, τ' ἀποκρίθηκα. Ἄφησε γένια καί ντύθηκε παπάς». «Μήνυσέ του πώς θέλω νά τόν ἀνταμώσω. Θά τοῦ 'χω ἕτοιμο νοφούσι. Τόνε χρειάζουμαι γιά συνεταῖρο. Αὐτός ξέρει νά βγάλει παράδες».

Ἔτσι ὁ Αὐγουλάς βρέθηκε στό γραφεῖο του, στά μπεζεστένια καί κανείς δέν τόλμησε νά τόνε πειράξει. Βάζει τόν μπέη καί τοῦ προμηθεύει ἕναν ἀραμπά μέ ποτάσες. Πόλεμος βλέπεις, ἄφαντες οἱ ποτάσες. Ἀρχίζει νά σεργιανάει τό κάρο καί κάνει πώς λαβαίνει μέτρα, τάχα μου νά μήν τίς δοῦνε στήν ἀγορά. «Μπά!», εἶπανε οἱ ἐμπόροι καί τούς μπήκανε ψύλλοι

στ' ἀφτιά. «Ἤρχανε μήπως ποτάσες;» Ὁ Αὐγουλάς δώστου σεργιανάει τίς ἴδιες ποτάσες, δέκα, εἴκοσι φορές, ἔτσι πού τούς ἔκανε νά πιστέψουνε πώς ἔφτασε φορτίο μεγάλο καί οἱ τιμές θά κατρακυλήσουνε ἀπότομα. Βγάζουνε λοιπόν καί πουλᾶνε τό κρυμμένο ἐμπόρευμα. Ὁ καλός σου ὁ Αὐγουλάς μέ τόν μπέη, ἀγοράζουν ἀβέρτα. Μέσα σέ μιά βδομάδα γινήκανε πλούσιοι κι οἱ δυό. Καί μήπως εἶναι μόνο ὁ Αὐγουλάς; Ἔχει Ρωμιούς πλούσιους, πού οἱ Τοῦρκοι πλένουνε ἀκόμα κι ἀκόμα μέ ροδόσταμο τό στόμα τους γιά νά τούς ποῦνε μιά καλημέρα. Περσότερο πιάνει τουτωνῶν τῶν Ρωμιῶν ὁ λόγος, παρά τά ὄρντινα τοῦ Πατισάχ.

– Αὐτά εἶναι γιά τά σᾶς, εἶπε ὁ μπαρμπα-Στασινός. Γιά τά μᾶς, τούς φτωχούς, εἶναι τ' Ἀμελέ Ταμπούρια καί οἱ κρεμάλες...

– Ἐγώ ἕνα ξέρω, ἔκανε ὁ Γιάκωβος. Τόν Τοῦρκο τόν ἐπονήρεψε ὁ Γερμανός. Ὁ Γερμανός τήν σήμερον ἡμέρα εἶναι πάνω ἀπό τόν Τοῦρκο. Αὐτός ἔχει τό πρόσταγμα.

Ὅλοι εἶχαν τά δίκια τους σέ κείνη τή συζήτηση, μά ὁ Γιάκωβος, ὁ κουμπάρος μας, εἶχε βρεῖ καλά τό στόχο. Ἀφέντης τώρα στή Μικρασία δέν ἦταν μόνο ὁ Τοῦρκος· ἦταν κι ὁ Γερμανός. Ὁ Γερμανός ἦταν ὁ νοῦς κι ὁ Τοῦρκος τό χέρι. Ὁ ἕνας σκάρωνε τά σκέδια κι ὁ ἄλλος τά ἐκτελοῦσε. Στή Σμύρνη κόπιασε ἕνας Γερμανός πασάς, στεγνός κι ἄκαρδος, μέ τήν πρωσική στολή καί τό σουλούπι τοῦ κατακτητῆ, Λίμαν φόν Στάντερς τόνε λέγανε. Ὁ μητροπολίτης τῆς Σμύρνης ὁ Χρυσόστομος συμβούλευε: «Νά ἀπολυμαίνετε τό στόμα σας σάν τόν ὀνομάζετε...» Δέν εἶχε ἔλεος καί οἴκτο τοῦτος ὁ κακός δαίμονας τῆς Μικρα-

σίας. Μαζί του δέ χώραγε – ὅπως μέ τόν Τοῦρκο – κουβέντα, αἴτημα, μπαξίσι. Τοῦτος ἦταν σταλμένος μέ τό ψυχρό σκέδιο νά μᾶς ἐξοντώσει γιά νά μᾶς ἁρπάξει τό χρυσόμαλλο δέρας. Στήν οὐσία ἡ Τουρκιά ἦταν τώρα μιά γερμανική ἀποικία.

Πολύ πρίν κηρυχτεῖ ὁ πόλεμος, εἶχαν μπουκάρει σ' ὅλη τή χώρα Γερμανοί «εἰδικοί», γιά νά μελετήσουνε τήν κατάσταση: Ἐμπορευόμενοι, στρατιωτικοί, ἀστυνομικοί, ἀρχαιολόγοι, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, οἰκονομολόγοι, γιατροί, ἱεροκήρυκες, ἐκπαιδευτικοί! Ψαχούλευαν νά μάθουνε τά μύχια τῆς καρδιᾶς μας· τό παρελθόν καί τό παρόν μας, τίς σχέσεις μας μέ τούς Τούρκους, τίς ἱκανότητές μας, τίς περιουσίες καί τά πόστα μας. Κι ἡ σούμα πού βγάλαν ἀπό τίς ἔρευνες καί τίς στατιστικές δέν τούς ἄρεσε. Κάτι σάν παραπανήσιοι πέφταμε μεῖς οἱ Ρωμιοί καί οἱ Ἀρμεναῖοι. Πολλά ὀφίκια κρατούσαμε, κι εἴχαμε – λέει – τό διάολο μέσα μας. Σέ πρωτοῦπνι βρισκόταν ἀκόμα ἡ Τουρκιά! Ραχάτευαν οἱ μπέηδες κι ἀφήνανε τούς ραγιάδες νά κάνουν κουμάντο καί νά 'ναι ὁ νοῦς τῆς Μικρασίας. Μέ μιά λέξη οἱ Ρωμιοί, καθώς καί οἱ Ἀρμεναῖοι, ἦταν σοβαρό ἐμπόδιο γιά τό γερμανικό νιτερέσο κι ἔπρεπε ὅπως ὅπως νά παραμεριστοῦνε.

Ἤμασταν ἕνας δημιουργικός κεφάτος λαός καί γινήκαμε ξαφνικά ἕνα παθητικό στά τεφτέρια τῶν ξένων, πού ἔπρεπε μονοκοντυλιᾶς νά σβηστεῖ. Καί τό σβήσιμό μας δέν ἔγινε μ' ἀθῶα μολυβδοκόντυλα καί γομολάστιχες· ἔγινε μ' ἀναρίθμητα ἐγκλήματα. Τ' ἀρχίσανε οἱ Λίμαν φόν Στάντερς καί τά ξεκεφάλωσαν οἱ φίλοι καί προστάτες μας τῆς Ἀντάντ!

Πρόβες θηριωδίας εἴχανε γίνει πρίν κηρυχτεῖ ὁ πόλεμος τοῦ 14, στίς Φώκιες, στ' Ἀιβαλί κι ἀλλοῦ. Μά

ἔτσι καί ὄγῆκε ἡ Τουρκιά στό πλευρό τῆς Γερμανίας, ἄρχισε συστηματικό ξεκλήρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου πού κατοικοῦσε στά παράλια. Διαταγή εἶχε δοθεῖ, μέσα σέ ὧρες οἱ χριστιανοί νά ξεσηκώνονται, νά παίρνουν τίς οἰκογένειές τους καί νά πορεύονται γιά τό ἐσωτερικό τῆς Τουρκιᾶς. Ρουθούνι ρωμαίικο δέν ἔπρεπε νά μείνει στά παράλια!

– Γιατί; Γιατί; ρωτοῦσαν οἱ ἄνθρωποι. Τί φταῖμε μεῖς;

– Φταῖτε! Γιατί ὅταν νικάει ἡ 'Αντάντ γελοῦν τά μάτια σας!

Σήκωναν οἱ μάνες τά μωρά τους ἀπ' τίς κούνιες, σήκωναν τούς γέροντες καί τούς ἄρρωστους. Φορτώνονταν οἱ ἄντρες τούς μπόγους. Παρατούσανε δουλειές, βιός, σπίτια ξεκλείδωτα καί ξεκινοῦσαν ὁμαδικά γιά τίς ἀνεμοδαρμένες στράτες τῆς 'Ανατολῆς. Μέ χιόνια σ' ἀπάτητα βουνά καί σέ φαράγγια, μέ κάψες στήν ἔρημο, ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἕλληνες κι 'Αρμεναῖοι ἄφησαν στούς δρόμους τά κόκαλά τους...

ΕΙΧΕ 'ΡΘΕΙ Η ΑΡΑΔΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ καί τοῦ Πανάγου νά φύγουνε γιά τ' 'Αμελέ Ταμπούρια. Τήν παραμονή γυρίσαμε ἀπ' τά χωράφια ἀμίλητοι, διπλά κουρασμένοι· καθίσαμε ὅλοι μαζί στό τραπέζι μονοιασμένα, ὅπως τίς χρονιάρες μέρες. Ἡ μάνα ἔσφαξε δυό θρεμμένες κότες πού 'χανε μπόλικα ψαχνά γιά νά 'ναι χορταστικό τ' ἀποχαιρετιστήριο δεῖπνο. Ὁ καθένας μας κεῖνο τό βράδυ ἔνιωθε τήν ἀνάγκη τῆς συντροφιᾶς κι ἄς μήν τό μολογοῦσε. Τῆς μάνας ἡ χουλιάρα

πήγαινε συνέχεια στά πιάτα τοῦ Κώστα καί τοῦ Πανάγου.

– Φᾶτε, τούς ἔλεγε. Τήν ἔχω αὐγοκόψει τή σουπίτσα· ξινή, ξινή ὅπως σᾶς ἀρέσει.

– Τέτοιες θά μᾶς ἔχουνε καί στό τάγμα, ἔκανε εἰρωνικά ὁ Πανάγος.

Ὁ Κώστας ἔκλαιγε τά χτήματα!

– Θά ρημάξουνε, ἔλεγε. Αὔριο θά στρατευτεῖ κι ὁ Μανώλης. Θά 'ρθει ἡ σειρά καί τοῦ Γιώργη, ἀκόμα καί τοῦ Σταμάτη! Ἄιντε, καψομάνα, βγάλ' τα πέρα μέ τά χεράκια τῆς Σοφίας! Ὅ,τι χτίσαμε μέ τόν ἱδρώτα μας θά πάει στό διάολο!

Ὅλη τή βραδιά δέ μιλήσαμε γιά τίποτ' ἄλλο παρεκτός γιά τά δέντρα πού θέλουνε μπόλια, γιά τά ξεβοτανίσματα, γιά τή σταφίδα, τά καπνά καί τά ζωντανά. Ἤθελα ν' ἁπλώσω τό χέρι μου, νά σφίξω τίς χοῦφτες τῶν ἀδερφῶν μου, νά τούς πῶ νά μή νοιάζονται γιατί ἐγώ θά τά φροντίσω ὅλα. Ἤθελα νά βάλω πολλή τρυφεράδα στά λόγια μου. Μά δέν τόλμησα· ὁ Κώστας καί ὁ Πανάγος θά μέ παίρνανε στό ψιλό. Ἴσως καί νά μοῦ λέγανε: «Κάτω τά ξερά σου!».

Νωρίς, ὅπως πάντα, πέσαμε. Ὅμως ὁ ὕπνος μας ἦταν ἀνήσυχος καί κομμένος. Ἡ μάνα οὔτε ἔγειρε. Βολόδερνε μέ τά ροῦχα τοῦ Πανάγου καί τοῦ Κώστα· σιδέρωνε τά χοντροπουκάμισα μέ τόση ἐπισημότητα καί φροντίδα, λές κι ἡ ζωή τῶν παιδιῶν της κρέμεται ἀπό κεῖνο τό σιδέρωμα. Ὕστερα βάλθηκε νά μπαλώνει σώβρακα, φανέλες, τσουράπια. Πόσα μά πόσα σκουτιά δέν μπάλωσε στή ζωή της! Ὅταν θά τήν καλοῦσε ὁ Κύριος κοντά του, αὐτοδά δέ θά 'πρεπε νά τό παραλείψει: «Μπάλωσα κι ἄν μπάλωσα παλιά ροῦχα, Κύριε! Νά τά μετρήσω δέν μπορῶ· δέ μέ φτά-

νει ἡ ἀριθμητική πού ξέρω...»

Ὁ Πανάγος, ὡς φαίνεται, δέν κοιμότανε. Σηκώθηκε κάνα δυό φορές, πῆγε στό μέρος, κατέβασε δυό ποτήρια τσίπουρο. Ἤθελε νά πνίξει τή συγκίνηση, τό φόβο του – ποιός ξέρει – καί τά 'βαλε μέ τή μάνα.

– Τί στό διάολο ἔπαθες, γριά, καί τριγυρνᾶς ὅλη νύχτα σάν βρικόλακας; Πέσε κοιμήσου!

Ἡ μάνα, δίχως ν' ἀπαντήσει, μάζεψε ὅσο πιό ἀθόρυβα μποροῦσε τά ροῦχα κι ἑτοιμαζότανε νά πάει στήν κουζίνα γιά νά μήν ἐνοχλεῖ κανέναν. Ὁ Πανάγος μετανιωμένος τῆς εἶπε μαλακά.

– Γιατί χολιᾶς; Τῆς μοίρας τά γραμμένα κανείς δέν δύναται νά τά ξεγράψει. Ἄν ἔχουμε χρόνια ἀπ' τό Θεό, θά ξαναγυρίσουμε καί θά σοῦ φτιάξουμε κι ἀγγόνια...

– Ἀμήν, Παναγιά μου! εἶπε κείνη καί βγῆκε ὄξω νά κλάψει.

Αὐγές φορτωθήκαμε τούς μπόγους καί πήγαμε στό σταθμό τοῦ Ἁγιασουλούκ γιά τά ξεπροβοδίσματα. Τά σύγνεφα, πού ἀποβραδίς εἶχαν ἀρχίσει νά μαζεύονται, κατεβήκανε τόσο χαμηλά πού μᾶς πλάκωναν τήν καρδιά. Ἡ μάνα στεκόταν ἀδάκρυτα καί θαρραλέα, ἐνῶ γύρω της ἄλλες γυναῖκες κλαίγανε καί δερνόντανε καί ξαίνανε τά μαλλιά τους καί σκίζανε τίς σάρκες τους. «Ὤχου! κακόμοιρα! Καί τί νά τήνε κάνουμε μεῖς τή ζωή!»

Ὅταν σφύριξε τό τρένο κι ἔφυγε, τότε μόνο τρέξανε τά μάτια τῆς μάνας μας.

– Ἄς πᾶνε στό καλό, εἶπε, κι ἡ Παναγιά μαζί τους...

Ὕστερα βάδιζε πλάι μου μέ δυσκολία σάν ἑκατοχρονίτισσα.

– Σάν νά μοῦ ξεριζώνουνε τά σπλάχνα... Ποτέ δέν

τό 'λεγα πώς θά 'ρχότανε μέρα νά μετανιώσω πού ὁ Θεός μοῦ 'δωκε τόσα παλικάρια!

Ἡ πρώτη τσαγκρουνιά τοῦ πολέμου μᾶς ἐντυπωσίασε. 'Ακόμα δέν εἶχαν ἀρχίσει οἱ μαχαιριές. Ἡ καρδιά τ' ἀνθρώπου σταματάει στά μικρά καί συνηθίζει στά μεγάλα.

ΟΣΟΙ ΦΤΑΝΑΝΕ ΑΠ' ΤΑ ΑΜΕΛΕ Ταμπούρια, σκαστοί ἤ μέ ἄδειες, διηγόντανε ἱστορίες πού δύσκολα τίς πίστευε ἄνθρωπος. Χωριά καί πολιτεῖες γεμίσανε φυγόστρατους καί λιποτάχτες. Ἡ λιποταξία ἤτανε μιά λύση ἀπελπισίας. Κανείς δέ θά μπορέσει νά περιγράψει πόσο σκληρή ἦταν ἡ ζωή τῶν κρυμμένων παλικαριῶν. Φκιάχνανε κρυψῶνες κάτω ἀπό τή γῆ, μέσα σέ πηγάδια, σ' ὀχετούς καί σέ ταβάνια. Ταβάν Ταμπουρού τά λέγανε. Μένανε χρόνια κλεισμένοι ἀκόμα καί χτισμένοι σέ τοίχους.

Μόλις ἔπιανε νά σουρουπώσει, ἕνας γυναικεῖος στρατός ἔδινε μάχη στό χωριό: Ἦταν οἱ μανάδες πού εἶχαν κρυμμένα τά παλικάρια καί τούς ἄντρες τους. Τέσσερα χρόνια οἱ γυναῖκες αὐτές ὕπνο δέ χορτάσανε, ψωμί ἥσυχο δέ φάγανε. Πολλές περνούσανε τίς νύχτες τους στήν καρέκλα μέ τ' ἀφτί τεντωμένο, μέ τήν ψυχή ἀλαφιασμένη. 'Αφτιάζονταν κάθε λεφτό: «Ἔρχουνται! Ἔρχουνται!».

Ἔτσι τρελάθηκε ἡ γυναίκα τοῦ τελάλη, τοῦ Κοσμᾶ Σαράπογλου. Ἔκρυβε τρεῖς λεβέντες, ψηλούς ἴσαμε τό ταβάνι. Ποῦ νά καταχωνιάσεις τέτοια ντερέκια, μέσα σέ μιά μπουκιά σπίτι! Κι ὅμως ἔπρεπε, γιατί 'χε

ἄλλα δυό παιδιά στ' Ἀμελέ Ταμπούρια κι εἴδηση δέν ἔλαβε ἄν ζοῦσαν ἤ ἄν πέθαναν. Τά βράδια, ὅταν γίνονταν μπλόκα, οἱ τρεῖς γιοί τοῦ Κοσμᾶ σερνόντανε ἀπό λαγούμια καί ὑπονόμους καί ξεφεύγανε τή σύλληψη. Ἡ μάνα τους, τότε, ἄνοιγε τήν πόρτα, σταύρωνε τά χέρια στό στῆθος, μή λάχει καί χοροπηδήσουν ἀπό τρεμούλα, καί περίμενε τούς ἀστυνόμους.

– Ψάχτε ὅπου θέλετε, ἔκανε ψύχραιμα καί ἀδιάφορα.

– Ποῦ κρύβονται οἱ γιοί σου;

– Σάματις ξέρω; Λόγο θά μοῦ δώσουνε!

– Θά τούς πιάσουμε! Ποῦ θά μᾶς πᾶνε; Καί τότε, νά, μπροστά στά μάτια σου θά τούς σφάξουμε! Νά τό ξέρεις...

Ὕστερα φεύγανε οἱ τζανταρμάδες βρίζοντας. Ἡ καρδιά της χτυποῦσε νά σπάσει, ἵδρωνε, πάγωνε. Ὅταν ἔβλεπε τά παιδιά της νά ξαναγυρίζουνε στό σπίτι, τήν ἔπιανε τό παράπονο, σιγόκλαιγε, γονάτιζε κι ἔκανε τήν προσευχή της. Μιά νύχτα ὅμως, ἀντί νά τήν πιάσει κλάμα, τήν ἔπιασε γέλιο. Ἕνα τρελό, ἀσυγκράτητο γέλιο. Τ' ἀγόρια στήν ἀρχή τά 'χασαν. Κοιτάχτηκαν στόν καθρέφτη, εἶδαν λάσπες στό πρόσωπό τους καί ματωμένες γραντζουνιές, χαμογέλασαν, πλύθηκαν, κάθισαν στό τραπέζι γιά φαγητό. Μά ἡ μάνα τους δέν ἔλεγε νά σωπάσει. Χαχάνιζε ὅλο καί πιό φωναχτά, ἔτσι πού σ' ἔπιανε φόβος νά τήν ἀκοῦς. Ὁ ἄντρας της ἔχασε τήν ὑπομονή του:

– Σκάσε, π' ἀναθεματισμένη! οὔρλιαξε κι ἔδωσε μιά γροθιά στό τραπέζι. Τί διάολο σ' ἔπιασε, μωρή, καί σκούζεις ἔτσι! Δέν καταλαβαίνεις πώς θά γυρίσουν πίσω οἱ τζανταρμάδες;

Ἐκείνη τίποτα. Δέν ἄκουγε, δέν καταλάβαινε· εἶχε

χάσει τά λογικά της κι ἀναγκαστήκανε νά τήνε δέσουνε γιά νά μήν πάει στό Καρακόλι καί προδώσει τούς γιούς της!

Τά βράδια μέ τά μπλόκα ἦταν ὅλο τρόμο. Ὅταν οἱ χωροφυλάκοι καί οἱ σουβαρῆδες πιάνανε λιποτάχτη, τόν δέρνανε, τόν βασανίζανε καί καμιά φορά τόν σκοτώνανε. Τότε, μέσα στή νύχτα, ἀκούγονταν θρῆνοι κι ἀλυχτίσματα σκυλιῶν. Ὅλα τά σπίτια ἀγρυπνούσανε καί περιμένανε...

Αὐτό τόν τρόμο ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ πιτήδειοι καί στήσανε μιά μηχανή πού βύζαινε τό αἷμα τῆς καρδιᾶς μας: Ἄρχισε τό «δῶσε παρά νά γλιτώσεις». Ἂν ξεγελιόσουνα κι ἔδινες τό ὑστέρημά σου, ἔβρισκες τρισχειρότερο μπελά, γιατί τό «φέρε» δέ σταματοῦσε. Κι ἄν δέν ἤσουνα σέ θέση νά μπουκώνεις συνέχεια, τούς ἔκανες ὀχτρούς. Σοῦ πουλοῦσαν ψεύτικες κι ἀληθινές βοήθειες. Ἐκβιάζανε: «Ξέρουμε ποῦ κρύβονται οἱ ἐδικοί σας...». Τί νά κάναν οἱ ἀνθρώποι; Ἀνοίγανε τό πουγκί τους. Λέγανε «πόσα;» Ἔτσι πλούτισαν ὄχι μόνο πασάδες, μουτεσαρίφηδες, καϊμακάμηδες καί πολίς-μουντουρού, μά καί σκέτοι χωροφυλάκοι καί μικροσπιοῦνοι.

Ληστεῖες καί φόνοι γίνονταν κάθε μέρα. Ὁ κόσμος ἤξερε πώς ἦταν ἔργο τῆς ἴδιας τῆς ἀστυνομίας, μά ἔπρεπε νά 'σαι ἐφτάψυχος γιά νά βγεῖς στό δικαστήριο καί νά κατονομάσεις τούς ἐκβιαστές, τούς κλέφτες καί τούς δολοφόνους. Μεμιᾶς τά χάσαμε ὅλα. Δέν κουμαντάραμε πιά τίποτα, οὔτε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας. Μᾶς εἶχε στό χέρι ὁ πρῶτος Τοῦρκος παλιάνθρωπος. Τό ἐπίσημο κράτος, γιά νά τά βγάζει πέρα μέ τά πολεμικά ἔξοδα, σκαρφιζότανε κάθε λίγο καί λιγάκι ἕνα καινούργιο χαράτσι. Τό μπεντέλι, τήν ἐξα-

γορά, τήν ὁρίσανε σαράντα χρυσές λίρες γιά ὅσους ἦταν πάνω ἀπό εἴκοσι πέντε χρόνων καί ἑξήντα γιά ὅσους ἦταν κάτω! Ποιός φτωχός μποροῦσε νά σκεφτεῖ τέτοια λύση, ὅταν μάλιστα εἶχε ἕξι καί ὀχτώ παλικάρια! Ὕστερα οἱ σαράντα καί οἱ ἑξήντα χρυσές τούς φάνηκαν λίγες. Βγάλαν στή μέση ἄλλες ἀπαιτήσεις κι ἄλλες κι ἄλλες...

Τό Καρακόλι τοῦ χωριοῦ μας ἀπό ὀχτώ χωροφυλάκους, πού εἶχε πρίν τόν πόλεμο, τούς ἔκανε τώρα σαράντα, χώρια οἱ σουβαρῆδες καί τά λεγόμενα «κανόνια» τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας, πού δίς τήν ὥρα κάνανε γιουρούσια καί ρημάζανε τά χωριά. Οἱ ἄνθρωποι στήν ἀπελπισία τους ἀνεβαίνανε στό βουνό. Τό βουνό μποροῦσε νά σώσει τόν κοσμάκη, μά ἔπρεπε νά 'χουμε τήν ὑποστήριξη τῶν Τούρκων χωρικῶν, καί δέν τήν εἴχαμε. 'Απ' τό λέγε λέγε τά τουρκοχώρια μάθαν νά μᾶς ὀχτρεύονται. Νιζάμηδες καί χοτζάδες καί μουατζίρηδες, διωγμένοι ἀπ' τήν Ἑλλάδα, ἐπιστρατευτήκανε γιά νά διδάξουνε πώς οἱ γκιαούρηδες εἶναι φίδια φαρμακερά κι ἀλί σέ κεῖνον πού τά ζεσταίνει στόν κόρφο του... Θέλημα τοῦ 'Αλλάχ ἦταν νά καθαριστεῖ ὁ τόπος ἀπ' τούς ἄπιστους!

Ὡστόσο, οἱ πιό λυσσασμένοι ὀχτροί μας στάθηκαν οἱ Τοῦρκοι λιποτάχτες. Θά μποροῦσε νά μᾶς ἑνώσει ἡ κοινή μοίρα, μά τό κράτος τό πρόβλεψε· τούς χαριζότανε, φτάνει νά ξεκάνουνε χριστιανούς, ὅσο μποροῦν περσότερους. Ἔτσι γιά ἕνα τσιγάρο, ἕνα γρόσι, μιά μπουκιά, οἱ Τοῦρκοι κατσάκηδες σέ ξέκαναν στό ἄψε σβῆσε, ὅπου κι ἄν σ' ἀνταμῶναν, κι ὅποιος κι ἄν ἤσουνα.

Ἕνα μεσημεράκι, ὁ φίλος μου ὁ Σεφκιέτ ἦρθε κρυφά ἴσαμε τό χτῆμα μας, στό Μπεϊλίκ. Βρῆκε κεῖ τή

μάνα καί τήν ἀδερφή μου, τό Γιώργη καί τό Σταμάτη.

– Ὁ Μανώλης; ρώτηξε. Δέν εἶναι δῶ; Καί τό μάτι του πετάριζε.

Κάθισε σ' ἕνα πεζούλι χλωμός καί σεκλετισμένος, σάν νά μήν τόν σηκώνανε τά ποδάρια του. Ἡ μάνα μου σκιάχτηκε. «Ἔμαθε τίποτις κακό γιά τό Μανώλη;» συλλοΐστηκε. Εἶχε μυριστεῖ πώς τρεχοβολοῦσα ἐδῶ καί κεῖ κι ἀνεκατευόμουνα σέ μυστικές ὀργανώσεις, πού τάξανε σκοπό τους νά ἐφοδιάζουνε μέ ὅπλα τούς κατσάκηδες στά βουνά. Γιά τοῦτο ἄρχισε νά τόν ρωτάει:

– Τί ἔχεις, μάτια μου, Σεφκιέτ; Μήν εἶναι ἄρρωστος ὁ πατέρας, ἡ μάνα σου; Μήν ἔλαχε τίποτις σακατλίκι στά ζωντανά σας;

Ὁ Σεφκιέτ κούναγε πέρα δῶθε τό κεφάλι μέ λύπη. Ὕστερα μέ φωνή πού ἔβγαινε ἀπ' τά βάθη τῆς καρδιᾶς του γύρισε σ' ὅλους καί τούς εἶπε:

– Ἄχ, ἀναζιγίμ! Ἄχ, καρνταολαρίμ! Ἄχ, μάνα μου! Ἄχ, ἀδέρφια μου. Μακάρι νά 'τανε ἀρρώστια. Τήν ἀρρώστια θά παγαίναμε σέ γιατρό νά τήνε γιατρέψουμε. Μακάρι νά 'τανε ψόφος στά ζωντανά· ζωντανά ξανακάνεις. Κειό πού μᾶς βρῆκε δέ γιατρεύεται καί δέν ξαναγίνεται!

Ὁ Σεφκιέτ γύρισε νά βεβαιωθεῖ πώς ξένο ἀφτί δέν τούς ἀκούει. Κι εὐτύς ἀρχίνησε ν' ἀνιστορεῖ τόν ξεσηκωμό τῶν τούρκικων χωριῶν ἐνάντια στούς Ρωμιούς. Ἀκόμα καί τό δικό του, τό τόσο ἥσυχο χωριουδάκι, ἑτοιμαζότανε τώρα κι αὐτό νά κάνει γιουρούσια. Μουατζίρηδες, σοῦ λέει, διωγμένοι ἀπ' τήν Κρήτη, τή Μακεδονία, τήν Ἤπειρο, καθώς καί Νεότουρκοι μουλάδες κι ἄλλοι σαρικοφόροι σπέρνουνε στίς καρδιές τοῦ κοσμάκη τό μίσος γιά τά «παλιόσκυ-

λα τούς γκιαούρηδες, πού κι ἡ πανούκλα χίλιες βολές καλύτερ' εἶναι ἀπ' αὐτουνούς!»

– Στήν ἀρχή, συνέχισε ὁ Σεφκιέτ, τά φαρμάκια τους δέν πιάνανε. «Ἄιντε, μπρέ, λέγανε οἱ χωρικοί, τουτουνούς τούς ξένους θέ νά πιστέψουμε ἤ τά μάτια μας; Χρόνους καί χρόνους ζήσαμε σιμά μέ τούς Ρωμιούς σάν ἀδέρφια κι ἄλλο ἀπό καλό δέν εἴδαμε. Καί τώρα, μαθές, θά βάλουμε ὄχτρα ἀνάμεσά μας;». Μά ὁ λόγος, πού μπορεῖ νά γιάνει ψυχές, μπορεῖ καί ν' ἀνάψει γιαγκίνι πιό γλήγορις κι ἀπ' τήν μπαρούτη. Ἀδύναμη κι ἀπροστάτευτη ἡ καρδιά τ' ἀνθρώπου. Βάλανε στή μέση καί τό συμφέρον «Ἅμα ξεκάνουμε τούς γκιαούρηδες – σοῦ λένε – τή γῆ κι οὖλα τά καλά καί τ' ἀγαθά τους, ἐμεῖς θέ νά τά πάρουμε. Ἄιντε μπακαλούμ!» Κάμποσοι γλυκοκοιτάχτηκαν. Τούς ἄρεσε ἡ ὑπόσχεση. Κι ὁ ζήτουλας, ὁ Ἀλής ρώτηξε: «Καί τό μυαλό τους πού κόφτει; Θάν τό πάρουμε κι αὐτό;». «Θάν τό πάρουμε!» τοῦ κάνανε οἱ ἐντεψίζηδες! Ὕστερα εἶναι οἱ τζανταρμάδες πού ὁλημέρα στέλνουνε κρυφά μηνύματα στούς δικούς μας κατσάκηδες! «Δέ θά πειράξουμε μήτε τρίχα τσῆ κεφαλῆς σας, ἅμα κυνηγᾶτε καί ξεκάνετε χριστιανούς». Τίς προάλλες στοῦ Χαφίς τό σπίτι ξεφορτώσανε ὅπλα καί φισέκια. Πῆγα καί βρῆκα τόν μπάρμπα μου, τό Μουχτάρη καί τόνε ρώτηξα τί σημαίνουνε ὅλα τοῦτα; «Κοιμᾶσαι ὀρθό, ἀνεψίδι, μ' ἀποκρίθηκε. Δέν πῆρες χαμπέρι πώς ἀρματώνουμε τά χωριά μας; Γκιαούρης δέ θά μπορεῖ ἀπό δῶ κι ὀμπρός νά ξεμυτίσει στά χωράφια...» Τσίνησε ἡ καρδιά μου· φτιαγμένη δέν εἶναι γιά νά χωρέσει τήν ἀτιμία. Πῆγα ἴσια στόν πατέρα μου, τοῦ τά ἱστόρησα ὅλα καί τόνε ρώτηξα: «Πές μου, σεβαστέ μου πατέρα, θά βλάψω τό Θεό μας καί

τήν πατρίδα, ἄν μιλήσω στό φίλο μου τό Μανώλη, νά φυλαχτεῖ αὐτός κι ἡ φαμελιά του μπάρεμ μήπως καί τούς ἔβρει κακό;» Ὁ πατέρας μοῦ ζήτησε μιά μέρα καιρό νά κάτσει νά συλλοϊστεῖ. Σήμερις πουρνό μέ κάλεσε: «Πάγαινε, μοῦ 'πε, πάγαινε νά τοῦ μιλήσεις. Τοῦτα πού γίνουνται δέν εἶναι ἔργα τοῦ Θεοῦ· δέ θά μᾶς βγοῦνε σέ καλό.»

Τοῦ Σεφκιέτ τά γλυκά μαῦρα μάτια γεμίσανε δάκρυα. Ἡ μάνα μου τότες ἔσκυψε καί τά φίλησε.

– Ποτέ νά μή δεῖς κακό, παλικάρι μου. Ν' ἀνταμώσεις μέ τό Μανώλη νά τά μιλῆστε οἱ δυό σας.

Ἡ ἀντάμωση δέν ἔγινε. Τό Σεφκιέτ τόνε στρατέψανε. Τό μίσος κι ἡ ἀγριίλα τοῦ πολέμου σταθήκανε πιό δυνατά ἀπ' τήν ἀγάπη. Οἱ ἁγνές καρδιές μείνανε σάν ξεχασμένες παντιέρες σ' ἐχθρικό ἔδαφος.

ΑΡΧΗΓΟΣ ΣΤΑ ΒΟΥΝΑ ΜΑΣ γίνηκε ἕνας λεβέντης μέ τ' ὄνομα, ὁ Στρατής ὁ Ξένος. Εἶχε χέρι πού λύγιζε ἀτσάλι καί καρδιά πού ποτέ δέ γνώρισε τρόμο. Ὅλο τό χωριό τή θυμόταν κείνη τή βραδιά πού ὁ Στρατής παράτησε τό γάμο του, τή νύφη ἀφίλητη, τό τραπέζι στρωμένο, ἅρπαξε ντουφέκι κι ἀνέβηκε στό βουνό.

Ὁ κόσμος περίμενε τό γάμο τοῦ Στρατῆ νά ξαποστάσει μιά σταλιά, νά φάει, νά πιεῖ, νά χορέψει, νά γελάσει τ' ἀχείλι του. Τέτοιος εἶν' ὁ ἄνθρωπος, τή θέλει τή χαρά, σ' ὅσο ἄγριες στιγμές κι ἄν βρίσκεται. Βάλαν οἱ χωριανοί τά γιορτινά τους. Ξεκινήσανε μέ πεσκέσια καί λουλούδια. Τό σπιτικό τοῦ Στρατῆ δέν ἤτανε χτυπημένο. Ἡ παλικαριά του ἔκανε τούς

Τούρκους νά σκιάζονται κι οὔτε ζύγωναν στά χτήματά του οὔτε λύτρα τοῦ ζήτησαν. Κατέβαινε στή Σμύρνη καί μοσχοπούλαγε τίς σοδειές του. Εἶχε φτιάσει γερό κομπόδεμα. Ξαγόρασε τό στρατιωτικό του· ἦταν λεύτερο πουλί.

Τό γάμο του ἤθελε νά τόν καταλάβει ὅλο τό χωριό καί νά τόν θυμᾶται γιά χρόνια. Σούβλισε ἀρνιά, παραγέμισε γαλοποῦλες μέ κάστανο, κουκουνάρι καί σταφίδα κουραντί. Πέντε γυναῖκες τηγάνιζαν τζιεράκια, παστουρμάδες, κεφτέδες καί ψάρια. Χώρια οἱ ταβάδες, τά σινιά, μέ τίς κουγιουρουκόπιτες, τά γαλατομπούρεκα, τούς μπακλαβάδες, τά μπουρέκια καί τά κατιμέρια.

Ἡ νυφούλα, ἄπροικη, μικρή, ὀμορφούλα, καμάρωνε τό λεβέντη πού 'κανε ταίρι. «Καλότυχη!» μουρμούριζαν μέ φθόνο οἱ μάνες πού 'χαν κόρες τῆς παντρειᾶς. Κεῖνος τή σήκωσε νά σύρει τό χορό. Τῆς πέρασε στό λαιμό τρεῖς ἀράδες βενέτικα καί πολίτικα φλουριά. Πεντόλιρο κόλλησε στούς παιχνιδιατόρους νά μή σταματήσουν τά βιολιά καί τά οὔτια ὅσο θά κρατοῦσε τό γλέντι.

Πάνω σέ μιά τέτοια στιγμή ἀκούστηκε μπιστολίδι κι οὐρλιαχτά. Οἱ μάνες πού 'χαν κρυμμένους γιούς ἀλαφιάστηκαν.

– Τί 'ναι, καλέ; Τί 'ναι γιά τ' ὄνομα τοῦ Χριστοῦ;

Σκιές τρέχανε μέσα στό σκοτάδι. Ὕστερα ἔγινε ἡσυχία.

– Στρατή, φώναξε ἕνας γέρος, σκότωσαν τό ξαδερφάκι σου, τόν Κῶτσο καί τῆς χήρας τῆς Ἑλένης τό γιό καί τοῦ Μανίσαλη τόν ἔγγονα!

Σταματήσανε τά βιολιά. Πάγωσαν οἱ καλεσμένοι. Πῆρε ὁ Στρατής τό ντουφέκι του, ἄγριος, βουβός.

Ἄνοιξε δρόμο ὁ κόσμος νά περάσει. Στήν πόρτα τῆς Θειᾶς του τῆς Σοφῆς, εἶδε πεσμένον μπρούμυτα, μέ μιά μαχαιριά στήν πλάτη, τόν πρωτοξάδερφό του, τόν Κῶτσο! Πέντε μέτρα παραπέρα, μέ τρεῖς σφαῖρες στό κεφάλι, ἔπλεε στό αἷμα ὁ καλύτερος φίλος του ὁ Λευτέρης, ὁ μοναχογιός τῆς ἔρμης τῆς κυρα-Λένης. Μά πιό ἀνατριχιαστικό θέαμα παρουσίαζε ὁ Ἀλέκος, τό πεντάρφανο ἀγγόνι τοῦ γερο-Μανίσαλη· τόν εἶχαν δέσει μ' ἕνα σεντόνι ἀπ' τό λαιμό καί τόν κρέμασαν ἀπ' τό μπαλκόνι τοῦ σπιτιοῦ του.

Ἦταν τό πρῶτο ὁμαδικό φονικό πού γινότανε στό χωριό.

– Ὠχού, τά παιδάκια μας! θρηνοῦσαν οἱ γυναῖκες. Ὠχού! Βαγγελίστρα! Βάλε τό χέρι σου! Ἁι-Δημήτρη μας κι ἐσύ Ἅι-Γιώργη καβαλάρη, προστάτεψέ μας!

Κίτρινος σάν τό φλουρί ὁ Στρατής, εἶχε πέσει σέ βαθιά συλλογή. Ποιός ἔκανε τό ἔγκλημα; Ποιός διάλεξε τή μέρα πού παντρευόταν αὐτός ν' ἀρχίσει τό φονικό; Ὅλων τά μάτια γύρισαν κατά τό μέρος του. Τί ἀπόφαση θά λάβαινε; Πῶς θ' ἀπαντοῦσε στήν πρόκληση;

– Γιά φωνάχτε μου τόν Καχραμάνογλου τόν Μπαλοῦδρο καί τόν Ἀλπεκίδη, εἶπε μέ σκληρή φωνή καί μπῆκε μέσα στό σπίτι του.

Ἡ γυναίκα του ἔτρεξε τό ξοπίσω καί παραμόνευε τίς κινήσεις του.

– Τί λογαριάζεις νά κάνεις, Στρατή; Μή μοῦ φύγεις!

Ἡ μάνα του πῆρε νά κλαίει. Ὁ Στρατής νεύριασε.

– Σκασμός! Τήν Παναγία καί τό Χριστό σας!

Ἅμα ξεστόμισε κάμποσες βρισιές, λαγάρισε ὁ

νοῦς, γύρισε κι εἶδε μάνα καί γυναίκα, μετάνιωσε πού τίς ἀποπῆρε.

– Δέ θέλω κλάματα! εἶπε. Δέ βλέπετε πώς θά μᾶς φᾶνε οὔλους; Πρέπει ν' ἀπαντήσουμε, νά περασπίσουμε τή ζωή μας, τό ἔχει μας. Νά σκιαχτοῦνε, νά μᾶς λογαριάζουνε οἱ μοβόροι!

Γιά πότε μαζεύτηκαν εἴκοσι τόσα παλικάρια, ὅλοι λιποτάχτες ἀπ' τά Ταβάν Ταμπουρού. Πῆραν ἄλογα, τροφές, ροῦχα, ὅπλα καί τό ἴδιο κεῖνο βράδυ ἀνεβήκανε στό βουνό.

– Θέ μου! δερνόντανε οἱ γυναῖκες, θά σᾶς σφάξουν, ἔρμα! Ποῦ πᾶτε; Μήπως ἔχετε κανέν' ἀποκούμπι πίσω σας νά στηριχτεῖτε;

Ἔτσι τελείωσε ὁ γάμος τοῦ Στρατῆ κι ἀρχίσανε τά κατορθώματά του. Τρόμος ἔπιανε τά τούρκικα ἀποσπάσματα ἅμα ἄκουγαν τ' ὄνομά του. Σατανά τόν φώναζαν καί φτοῦσαν τρεῖς φορές στόν κόρφο τους. Ἕνα βράδυ, τόλμησε καί κατέβηκε στό σπίτι του. Ἔβρεχε, ἄστραφτε καί βροντοῦσε, φύσαγε νά σηκώσει βουνά. Ψυχή δέν τολμοῦσε νά ξεμυτίσει. Κεῖνος μόνο βγῆκε στίς στράτες.

– Τή νύχτα τοῦ γάμου μου, εἶπε, θέλω νά τήνε ζήσω· δέ θά μοῦ τή φᾶνε τά σκυλιά! Θέλω ν' ἀποχτήσω γιό, ἐγώ! Ν' ἀφήσω πίσω μου ἐκδικητή!

Γλυκιά ἡ ἀγκαλιά τῆς γυκαίκας κι ὁ Στρατής ἄρχισε συχνά νά παίρνει τό δρόμο τοῦ σπιτιοῦ του. Ὥσπου μιά βραδιά κιντύνεψε νά πιαστεῖ κι ἀπό τότε ἔκοψε τά σουλάτσα. Μέρες τόν λαχταροῦσε καί τόν καρτεροῦσε ἡ γυναῖκα του. Ὕστερα πῆρε μήνυμά της. Ψυχορραγοῦσε, λέει, ἡ μάνα του καί τόν ἀποζητοῦσε νά τοῦ δώκει τήν εὐκή της. Φώναξε τά παλικάρια του καί τούς εἶπε:

– Ἀδέρφια, ἡ μάνα πού μοῦ 'δωκε τή ζωή πεθαίνει. Χρέος ἔχω νά κατεβῶ νά τῆς δώσω τόν τελευταῖο ἀσπασμό. Μά καί μεγαλύτερο χρέος ἔχω σέ σᾶς, πού μοῦ μπιστευτήκατε τή ζωή σας. Βγάλτε τό λοιπόν ἀπόφαση. Ἄν μοῦ πεῖτε «σύρε!» θά ξαλαφρῶστε τήν καρδιά μου. Ἄν πάλι μοῦ πεῖτε «μεῖνε!», ἄδικο δέ θά σᾶς δώκω, γιατί κεῖ πού ἔφτασε ὁ ἀγώνας χρειάζεται ν' ἀπολησμονήσουμε τ' ἄτομό μας.

Οἱ λιποτάχτες, νέα παιδιά, δεμένα περσότερο μέ τίς συνήθειες τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς παρά μέ τήν ἀγριάδα τοῦ πολέμου, τοῦ ἀποκρίθηκαν μέ μιά φωνή:

– Νά πᾶς, καπετάνιο, νά πᾶς! Ὁ Στρατής ὁ Ξένος δέν τρώγεται εὔκολα, εἶναι σκληρό καρύδι.

Ἔτσι, μόλις πλάκωσε ἡ νύχτα, πῆρε τ' ἄτι του καί ξεκίνησε γιά τό χωριό. Δυό ἀπ' τά παλικάρια του τόν ἀκολούθησαν.

– Τί συμβαίνει; τούς εἶπε αὐστηρά μόλις τόν ζύγωσαν. Σύρτε ὀπίσω! Δέν εἶμαι βυζασταρούδι, μπρέ! Πάει καιρός πού μ' ἀπόκοψε ἡ μάνα μου.

Κεῖνοι ἐπιμέναν:

– Μᾶς τό διατάζει ἡ καρδιά μας, καπετάνιο. Καί στόν Ἅδη νά κατέβεις, μεῖς θά σ' ἀκλουθήσουμε...

– Ἄιντε, ζεβζέκηδες, παμέτε, ἀφοῦ σᾶς τρώει ὁ κολαράκος σας γιά σεργιάνι.

Ζύγωσαν στό χωριό· πῆγαν νά σιγουρέψουν τ' ἄλογά τους στόν κούλα τοῦ μπαρμπα-Δημητροῦ. Ἐκεῖ μάθαν πώς τήν προηγούμενη νύχτα κινήθηκε ἀσκέρι κατά δῶ. Ὁ Στρατής ἄφησε στό ὕψωμα τά παλικάρια νά βιγλίζουν τόν καρόδρομο κι ἔφυγε ἀστραπή.

Πήδηξε τήν πίσω μάντρα τοῦ σπιτιοῦ του μή λάχει καί τόνε δοῦν οἱ γειτόνισσες καί τρέξουν, σάν τήν ἄλλη φορά πού κατέβηκε γιά τά γεννητούρια τῆς γυναί-

κας του κι ἀρχινήσουνε τίς κλάψες καί «πές μου γιά τό γιόκα μου» καί «πές μου γιά τόν ἀντρούλη μου» καί «δῶσε τοῦτες τίς ἀλλαξιές καί κείνη τήν πίτα». Καιρό δέν εἶχε. Τά ρουθούνια του ὀσμίζονταν παντοῦ μπαρούτι. Ἄσκημη ὥρα διάλεξε ὁ Χάρος νά χτυπήσει τήν πόρτα του. Ζύγωσε τό παράθυρο τῆς κουζίνας. Ξεδιάκρινε ἀπ' τή χαραμάδα τή γριά του πού εἶχε στήσει σέ μιά γωνιά τό κρεβάτι της. Δέν εἶχε ἀκόμα πεθάνει. Τό λυχνάρι φώτιζε τό κερωμένο πρόσωπό της. Ἡ καρδιά του πῆγε νά σπάσει. Πόσες φορές δέν κάθισε σ' αὐτή τή γωνιά ὅταν ἦταν παιδί, γιά νά τσιγκλάει τή μάνα του σάν τηγάνιζε κεφτέδες, τ' ἀγαπημένο του φαΐ, κι ὅλο νά τῆς λέει: «Λίγωσα, μάνα, βιάσου νά φᾶμε!»

Ἔβαλε τό χέρι στήν τσέπη κι ἔπιασε τό κλειδί τῆς πόρτας. Τό 'χε πολλές νύχτες χαϊδέψει τοῦτο τό κλειδί. 'Ονειρευότανε πότε θ' ἀξιωθεῖ νά τό βάλει στήν κλειδαριά, ν' ἀνοίξει τήν πόρτα, ν' ἁρπάξει τή γυκαινούλα του, νά τή φέρει στό κρεβάτι καί νά τή γεμίσει φιλιά ἀπ' τά νύχια ὥς τήν κορφή.

Γλίστρησε σάν γάτος μέσα στό σπίτι. Πλησίασε καί φίλησε εὐλαβικά τό μέτωπο τῆς γριᾶς του, τῆς χάιδεψε τρυφερά τά λευκά μαλλιά. Τῆς εἶπε: «Ἦρθα, μάνα. Εἶμαι κοντά σου...». Μά κείνη δέν ἄκουγε πιά, δέ γνώριζε· κοντανάσαινε, ἔσβηνε... Γονάτισε τό παλικάρι, ἔκρυψε τό πρόσωπο στίς χοῦφτες του, ἀποξεχάστηκε. Κεῖ τόν βρῆκε ἡ γυναίκα του καί κλάψανε μαζί· ὕστερα τόν σήκωσε, τόν τράβηξε ἁπαλά, τόν ἔφερε στό πλαϊνό δωμάτιο, μπρός στήν κούνια τοῦ γιοῦ του. Εἶδε τό μικρό ὁ Στρατής νά κοιμᾶται μέ σφιγμένες τίς χουφτίτσες του· γλύκανε τό πρόσωπό του.

– Μπαγάσικο, ἔκανε χαϊδευτικά, ἀπό τώρα μοῦ τοιμάζεσαι γιά γροθιές!

Τσακίστηκε ἡ γυναίκα νά τόν περιποιηθεῖ, νά στρώσει τραπέζι, νά φέρει ρακί κι ὅ,τι μεζέ εἶχε.

– Λενιώ μου, δέ θά σταθῶ, τῆς εἶπε χολιασμένος. Ἄδικα μήν κοπιάζεις, πρέπει νά φύγω ὀγλήγορα.

Κείνη δάκρυσε. Τυλίχτηκε πάνω του ζεστά, χαδιάρικα. Ἡ καρδιά της βαρυχτυποῦσε, τό κορμί της ἔτρεμε. Εἴκοσι χρονῶ κοπελίτσα ἦταν κι ὁ Στρατής εἶχε ἀγκάλιασμα πού δύσκολα τ' ἀλησμονᾶς.

– Δέν ἀντέχω ἄλλο, ἔκανε ὅλο παράπονο.

– Καί μήπως ἀντέχω 'γώ; τῆς ἀποκρίθηκε καί τήν ἔσπρωξε ἁπαλά μήπως καί ζαλιστεῖ ἀπό τό ἄρωμα τοῦ κορμιοῦ της. Μπλέξαμε, Λενιώ. Τή ζωή μας δέν τήν ἐξουσιάζουμε ἐλόγου μας. Δέν τό κατάλαβες;

–Ὥς πότε, Στρατή μου; ψιθύρισε.

Ἤθελε νά τῆς πεῖ: ὥς νά τελειώσει τό μακελειό. Ἴσως καί ποτέ! Μά συγκρατήθηκε. Προχώρησε στό τραπέζι, ζώστηκε τίς μπιστόλες του. Καθώς κούμπωνε τό σελάχι του, γύρισε καί γλυκοκοίταξε τή γυναίκα. Ἔχ, μωρέ, μαρτύριο! Καταλάβαινε πώς ἄν ξεγελιόταν καί τή ζύγωνε θά τόν ἔβρισκε ἐκειδά τό ξημέρωμα. Ἅρπαξε διψασμένος τήν μπουκάλα τό ρακί, τό ρούφηξε ἴσαμε τόν πάτο, σφούγγισε τίς μουστάκες του, κλότσησε νευριασμένα τό σταμνί, νά πέσει, νά σπάσει, νά μήν ξαναμπεῖ θανατικό στό σπίτι του, καί, δίχως νά γυρίσει νά δεῖ μάνα, γυναίκα, γιό, ἔφυγε συννεφιασμένος, ἀμίλητος, ἄγριος.

Στό ἔβγα τοῦ χωριοῦ εἶδε τά παλικάρια νά 'ρχουνται πιλάλα.

– Καπετάνιο, ὅπου νά 'ναι φτάνει τό τούρκικο

ἀσκέρι! Νά προκάνουμε νά φύγουμε μέ τ' ἄλογα, ἀλλιῶς πᾶμε χαμένοι.

Ὁ Στρατής κοντοστάθηκε, τέντωσε τ' ἀφτί του, γυρόφερε ἄγριο τό μάτι, ζύγιασε τήν ἀπόφασή του. Ὁ ἀέρας ἔφερνε ἀπ' ὅλες τίς μεριές τόν ἀπόηχο ποδοβολητοῦ καί τραγουδιῶν. Στάθηκε γιά λίγο δίγνωμος: Νά φύγει; Νά μείνει; Ἄν ἔφευγε θά κινδύνευαν νά πιαστοῦν κι οἱ τρεῖς, γιατί τ' ἀσκέρι εἶχε κυκλώσει τό μέρος. Ὕστερα θά ἔβρισκαν τό θάνατο τόσοι λιποτάχτες, πού ἀνύποπτοι κοιμόνταν ὄξω ἀπ' τίς κρυψῶνες τους. Μόνο σάν ἄκουγαν μάχη θά προλάβαιναν νά κρυφτοῦνε.

– Νά μή χάνουμε καιρό, εἶπε, στά παλικάρια του, φέρτε φρύγανα καί κλάρες νά τά ρίξουμε δῶ καί κεῖ ὥς τήν κορφή τοῦ λόφου.

– Τί σχέδιο ἔχεις στό νοῦ σου, καπετάνιο; Ἄν μείνουμε καί πολεμήσουμε σέ τοῦτα τά μέρη, πᾶμε χαμένοι.

– Θ' ἀνάψω φωτιές νά φαινόμαστε ἀσκέρι. Θά τούς παρασύρω οὔλους κατά τή δεξιά μπάντα. Ἐλόγου σας θά βρεῖτε καιρό νά πάρτε τόν κατσικόδρομο, ἀριστερά. Ἄν προκάνω θά φύγω κι ἐγώ. Ἄν ὄχι, σπολάτι. Θά τούς δώκω ἕνα ἀξέχαστο μάθημα. Θά στείλω πολλές ζωές στόν Ἅδη πρίν παραδώκω τήν ἐδική μου.

Ἅμα τελειῶσαν τή δουλειά τά παλικάρια δίστασαν ν' ἀφήσουν μόνο τό Στρατή καί νά φύγουνε. Κεῖνος τό κατάλαβε καί λύσσαξε ἀπ' τό κακό του, πετάχτηκαν τά μάτια του νά χυθοῦν.

– Εἶμαι, μπρέ, ἤ δέν εἶμαι καπετάνιος; Ἐγώ διατάζω. Ἀντέστε!

Σάν ἔφυγαν, ὁ Στρατής πῆρε βαθιά ἀνάσα, σφούγ-

γισε τόν ἱδρώτα που περίλουζε τό πρόσωπο καί τά λαιμά του, ἄναψε σβέλτα τίς φωτιές καί σάν ἔκανε τό καθετί ὅπως ἔπρεπε, πῆρε τήν ἀνηφοριά γιά τό ξωκλήσι τοῦ Ἁι-Σώστη. Ἡ θέση κείνη ἦταν μοναδική γιατί κρατοῦσε τήν κλεισούρα τῆς δημοσιᾶς. Μ' ἄγρυπνο μάτι κι ἀφτί τεντωμένο περίμενε νά ξεδιακρίνει τί θ' ἀπόκανε τό τούρκικο ἀσκέρι. Ἄκουσε νά πιλαλοῦν δεξιά καί χαμογέλασε. «Ἀχμάκηδες!». Ἄναψε τσιγάρο. Τό χέρι σταθερό, ἡ καρδιά στυλωμένη. «Ἔχ, παλιοντουνιά, κερατένιε! Τί παιχνίδια μᾶς παίζεις!» Μποροῦσε τώρα δά νά κυλιέται μέ τή γυναίκα του στό στρῶμα... Μποροῦσε νά χοροπηδάει τό γιό του στό γόνατο καί νά πιρουνιάζει μεζέ ἀπ' τό τραπέζι... «Καψομάνα! Ποιός σοῦ τό 'λεγε πώς θέ νά πᾶς ἀντάμα μέ τό γιό σου στόν ἄλλο κόσμο!»

Ἔφτυσε, ντούρανε. Τά χέρια του ἁρπάξανε σταθερά τά δυό πιστόλια. Ἤ πού εἶσαι ἀρχηγός καί βγαίνεις στό μεϊντάνι ἤ πού εἶσαι κιοτής καί χώνεσαι στό ταβάνι τοῦ σπιτιοῦ σου σάν τόν πόντικα. Ἐδῶ θά κάτσεις, Στρατή, νά φᾶς κορμιά Τουρκῶνε. Τά παλικάρια στό χωριό θ' ἀκούσουν τόν ἀχό τῆς μάχης καί θά καταχωθοῦν. Ἐσένα ὅμως σέ τοῦτο δῶ τό ταμπούρι εἶναι ἡ θέση σου...

Ὁ Στρατής πολέμησε σάν λιοντάρι. Μόνο τή στερνή του σφαίρα τή φύλαξε γιά τόν ἑαυτό του...

Μόλις λαλῆσαν τά πρῶτα κοκόρια καί βγῆκαν οἱ χωριάτες στίς στράτες, μαθεύτηκε ἀπό στόμα σέ στόμα ὁ χαμός τοῦ Στρατῆ. Ὁ ἴδιος ὁ Τοῦρκος ἀξιωματικός ἔδωκε διαταγή νά μεταφέρουνε τό νεκρό παλικάρι στήν πλατεία, νά τόνε στήσουνε σέ καρέκλα καί νά περάσει τ' ἀσκέρι νά χαιρετίσει.

– Τή λεβεντιά, εἶπε, οὔθε τή βρεῖς πρέπει νά 'σαι

ἄξιος νά τήνε παραδεχτεῖς καί νά τήνε τιμήσεις. Τέτοιους σᾶς θέλω, ὠρέ, σάν τούτονα τόν γκιαούρη. Ὄχι πλιατσικολόγους καί δολοφόνους...

Μῆνες ὁλόκληρους ἄλλη κουβέντα δέν εἶχε τό χωριό μας ἀπό τήν αὐτοθυσία τοῦ Στρατῆ. Ὕστερα καταχωνιάστηκε ὥς κι αὐτή μέσα στήν ἀγριίλα τοῦ πολέμου.

Το χωριο μας επαψε να τραγουδα. Ἐρήμωσαν τά σπίτια, οἱ ἀγροί, κατσίρντισε ἡ χαρά. Ἀγωνία καί τρόμος παντοῦ. Οἱ λιποτάχτες πού καταφέρνανε νά προμηθευτοῦνε γκράδες, μάνλιχερ καί ρεβόλβερα, φτιάχνανε ὁμάδες καί φεύγανε στά βουνά κι ἄς τούς διαλύανε κάθε τόσο μ' ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις.

Εἶχα γίνει τροφοδότης μιανῆς ὁμάδας. Ἔμαθα νά περνῶ μπροστά ἀπ' τούς τζανταρμάδες καί νά κάνω μαζί τους χωρατά γιά νά τούς παραπλανῶ καί νά κουβαλῶ μπαρούτι καί τροφές στούς κατσάκηδες. Ἔπαιρνα κατσικόδρομους, πολλές φορές τριγύριζα ὧρες ὁλόκληρες ὥς νά βεβαιωθῶ πώς κανένα μάτι δέ μ' εἶδε καί τότες ἔμπαινα στήν ἀπόκρυφη σπηλιά τους. Τήν μπούκα της δέν μποροῦσες νά τήν ὑποπτευτεῖς, γιατί 'τανε χωμένη ἀνάμεσα σέ πελώρια πέτρινα δόντια καί θάμνα· ἔπρεπε νά συρθεῖς κάπου δέκα τόσα μέτρα γιά νά τήνε βρεῖς. Ὕστερα ξάνοιγε μπροστά σου ἕνα ἴσωμα ὅλο κολόνες ἀπό σταλαχτίτη, πού μέ τό φῶς τῶν λυχναριῶν τρεμοφέγγανε. Στό βάθος τῆς σπηλιᾶς ἕνα βάραθρο βαθύ, ἀπάτητο ἀπό πόδι ἀνθρώπου σοῦ 'φερνε τρόμο. Τό μόνο πού βρήκα-

με ἦταν σωριασμένα κόκαλα μικρῶν ζώων, πού, ὡς φαίνεται, τά κουβαλοῦσαν ὕαινες καί τά κατασπαράζανε.

Τή σπηλιά αὐτή τήν ξετρυπώσαμε παλιά μαζί μέ τό Σεφκιέτ, μά τότε δέν εἶχαμε τό κουράγιο νά μποῦμε βαθιά νά τήν ψάξουμε. Σάν ἔμαθα πώς πῆραν στρατιώτη τό Σεφκιέτ καί τόν στείλανε στίς ἐπιχειρήσεις στά βουνά μας, μ' ἔπιασε ἀγωνία μήπως καί τή θυμηθεῖ καί φέρει κατά δῶ τ' ἀποσπάσματα. Τό σκεφτόμουνα, μά δέν ἤθελα νά τό πιστέψω, γι' αὐτό σέ κανένα δέν τό εἶπα.

Μιά μέρα, καθώς κατηφόριζα ἀπ' τό βουνό, εἶδα σέ μιά πηγή δυό τζανταρμάδες πού εἶχαν στήσει παγάνα. Πισοδρομῶ, ἀνηφορίζω ξανά στή σπηλιά, μέ τήν ψυχή στό στόμα, νά φέρω τήν εἴδηση. Τά παλικάρια δίχως νά χάσουνε καιρό τούς μπλοκάρανε καί τούς τσακώσανε ζωντανούς. Χρειάστηκε νά μπεῖ στή μέση ἡ δημογεροντία καί ν' ἀπαιτήσει τήν ἀπελευθέρωσή τους, γιά νά μή γίνουν ἀντίποινα στό χωριό.

Τήν ἄλλη μέρα, καταδιωχτικό ἀπόσπασμα μέ βαρύν ὁπλισμό ἄρχισε ἐπιχειρήσεις. Οἱ δικοί μας ἀποφύγανε νά χτυπηθοῦνε. Ὁ μόνος πού τραυματίστηκε ἦταν ὁ Χαράλαμπος Παπαστεργίου, μά κι αὐτός τά κατάφερε καί δέν ἔπεσε στά χέρια τους. Κρύφτηκε μέσα στό ρουμάνι καί περίμενε. Ἔλαβα μήνυμα νά τρέξω νά τόν φροντίσω. Νύχτα τόν πῆγα στόν κούλα μας. Τό τραῦμα του δέν ἤτανε βαρύ, μά χρειαζότανε περιποίηση. Ἔτρεξα στό θεῖο του, τό Θανάση Παναγιώτογλου καί ζήτησα τή βοήθειά του. Ὁ γεροτοκογλύφος, πού εἶχε θαμμένα κιούπια τίς λίρες, δέν ξεμύτιζε ἀπ' τό σπίτι του. Καί μόνο πού τοῦ εἶπα τήν ἱστορία σκιάχτηκε καί μέ διαβολόστειλε.

– Δέ θέλω μπλεξίματα, εἶπε θυμωμένος. Οὔτε ἄκουσα οὔτε ξέρω...

Γύρισα στόν κούλα ἀπελπισμένος. Φόρτωσα στό μουλάρι τόν τραυματία καί μέσα στή νύχτα τόν πῆγα κατά τή θάλασσα, στήν καλύβα τοῦ μπαρμπα-Γιαννακοῦ, πού 'χε πάρε δῶσε, παλιά, μέ τή Σάμο. Ὁ γέρος κι ἡ γυναίκα του μόλις μᾶς εἶδανε σκιάχτηκαν, γκρίνιαξαν. Ὅμως καί νά μᾶς διώξουνε δέ βάστηξε ἡ καρδιά τους. Ὁ μπαρμπα-Γιαννακός ἔπεσε σέ συλλοή.

– Ἄιντε, κι ὅ,τι βγεῖ, ἔκανε στό τέλος. Στόν κατατρεγμό μιά φαμελιά εἴμαστε οὖλοι. Πάγαινε, ἐλόγου σου, στό καλό καί θά φευγατίσω, λέω, τό Χαραλάμπη...

Ὁ ἀποσπασματάρχης λύσσαξε μέ τήν ἀποτυχία του καί γιά τοῦτο ἔπιασε τρεῖς ἀθώους, τάχα πώς ἦταν τροφοδότες. Ὁ ἕνας ἦταν ὁ Παναγιώτογλου, ὁ τοκογλύφος. Ὁ δεύτερος, ὁ γκαρδιακός φίλος μου, ὁ Χριστόδουλος Γκολής καί ὁ τρίτος ὁ μικρός ἀδερφός μου ὁ Γιώργης, δεκαεφτά χρονῶ παιδί. Τούς πήγανε στίς φυλακές τῆς Σμύρνης. Μείνανε ὑπόδικοι ἕνα δυό μῆνες καί ὑποφέρανε πολλά. Ὅμως στή δίκη ἀθωωθήκανε. Ἔβρισκες ἀκόμα γενναῖες καρδιές πού θέλανε τή γαλήνη τοῦ τόπου.

Ἀρματωμένη ὁμάδα δέν μποροῦσε πιά νά σταθεῖ στό βουνό. Καί τό κρυφτούλι μέ τό θάνατο ἄρχισε τραγικό, δίχως ἀνάσα.

VI

Τ Ο ΓΕΝΑΡΗ ΤΟΥ 1915 ΚΑΛΕΣΑΝΕ τήν κλάση μου. Παρουσιάστηκα στό Κουσάντασι μαζί μέ καμιά ἑβδομηνταριά συγχωριανούς μου. Μᾶς καταγράψανε καί μᾶς στείλανε στά σπίτια μας νά ἑτοιμάσουμε τά ροῦχα μας· σέ δυό τρεῖς μέρες θά φεύγαμε γιά τά Τάγματα Ἐργασίας στήν Ἄγκυρα.

Οἱ περσότεροι μόλις ἀκούσανε τόν προορισμό, τρέξανε νά κρυφτοῦνε. Ἐγώ συμφώνησα μέ τή γνώμη τοῦ φίλου μου, τοῦ Κώστα Πανάγογλου· ἐπέμενε νά πᾶμε στ' Ἀμελέ Ταμπούρια τῆς Ἄγκυρας. Ὁ Κώστας εἶχε τσακωθεῖ μέ τόν πατέρα του γιά περιουσιακά κι ἤθελε νά φύγει, μήπως καί συγκινηθεῖ ὁ γέρος κι ἀλλάξει γνώμη. Ἐγώ γιατί νά κάνω τήν κουτουράδα νά τόν ἀκολουθήσω; Ὅταν ψάχνεις γιά δικαιολογίες πάντα κάτι θά βρεῖς. Ἔλεγα: Ἔχεις νά διαλέξεις ἀνάμεσα σέ δυό στραβά κι ἀνάποδα. Τό ἕνα κακό εἶναι νά κρυφτεῖς· τό 'ζησες καί ξέρεις τί λογιῶ εἶναι. Τ' ἄλλο τό ἄγνωστο εἶναι τ' Ἀμελέ Ταμπούρια. Τά λένε γιά χειρότερα, μά πῶς νά τ' ἀναμετρήσει ὁ λογισμός σά δέν τά ξέρει; Ὅσα κι ἄν εἶχα ἀκουστά γιά τά Τάγματα δέ μέ τρομάζανε. Ἐγώ σκιαζόμουνα κεῖνα

πού εἴδανε τά δικά μου μάτια. Κάθε χτύπος στήν πόρτα νά κόβει χρόνια ἀπό τό γονιό σου! Νά σέ κυνηγοῦνε παντοῦ καί νά μήν ἔχεις καντούνι νά σταθεῖς. Νά ζεῖς σάν ποντικός στά ταβάνια καί στούς ὑπόνομους, ἀκίνητος, θαμμένος ζωντανός. Χίλιες φορές καλύτερα τ' Ἀμελέ Ταμπούρια. Ἐκεῖ θά παλεύεις μέ τό θάνατο, μά θά παλεύεις στῆθος μέ στῆθος, χνότο μέ χνότο, ὀρθός σέ πέτριν' ἁλώνια. Τέτοια κρίση ἔβγαλα καί πῆγα.

Ἦταν Φλεβάρης τοῦ 1915 ὅταν ξεκινήσαμε. Κανείς ἀπό τό σπίτι δέν εἶχε καιρό γιά ξεπροβοδίσματα. Μονάχα ὁ Γιῶργος καθώς μ' ἀποχαιρετοῦσε κοντοστάθηκε· θυμήθηκε πώς ἔφτανε ὅπου νά 'ναι καί ἡ δική του ἀράδα. Ὕστερα μέ ρώτηξε:

– Φοβᾶσαι;

– Δέν ξέρω, τοῦ ἀποκρίθηκα. Κεῖνο πού ξέρω εἶναι πώς δέ θά πῶ στό θάνατο: κόπιασε! Θά παλέψω νά ζήσω!

– Ἐμένα πολύ θά μοῦ λείψεις, μοῦ 'κανε καί καβάλησε ἀπότομα τό μουλάρι, τό κλότσησε κι ἔφυγε μπουρινιασμένος.

Πέντε μερόνυχτα ἡ διαδρομή Σμύρνη – Ἄγκυρα. Τά τρένα πήγαιναν ἀργά γιατί δούλευαν μέ ξύλα. Ὅλο τό τούρκικο κάρβουνο τό τραβοῦσε ἡ Γερμανία γιά τίς δικές της ἀνάγκες. Μᾶς εἶχαν ἀμπαρωμένους σέ βαγόνια πού μεταφέρνανε ἄλογα. Μονάχα μιά φορά τή μέρα μᾶς ἀνοίγανε γιά νά πᾶμε γιά σωματική μας ἀνάγκη. Ἀπό τετρακόσιους ὀγδόντα ἄντρες πού εἶχε κείνη ἡ ἀποστολή, μόνο οἱ τριακόσιοι δέκα φτάσανε στόν προορισμό τους. Οἱ ἑκατόν ἑβδομήντα τό σκάσανε στό δρόμο. Ἡ φρουρά – πού ἦταν μόνο δέκα ἄντρες – ἔκανε τά στραβά μάτια γιά νά πάρει

μπαχτσίσι καί νά πλιατσικολογήσει τούς μπόγους μας. Γιά κεινούς τούς φουκαράδες διαβόλους ἦταν ἀναπάντεχος θησαυρός οἱ πλούσιοι μπόγοι ἑκατόν ἑβδομήντα Ἑλλήνων, ὅπου ἡ μητρική στοργή καί ἡ σελμπεσιά τῆς ἀπελπισιᾶς εἶχανε στοιβάξει ὅ,τι καλύτερο διαθέτανε τά σπίτια σέ ροῦχα καί σέ τρόφιμα.

Πόσοι ἀπ' αὐτούς πού τό σκάσανε θά κατορθώνανε νά φτάσουνε ζωντανοί στά σπίτια τους! Τά βουνά ἦταν ἀφιλόξενα, ὀργιά τό χιόνι καί λεφούσι οἱ Τοῦρκοι λιποτάχτες. Οἱ δρόμοι εἴχανε παντοῦ φυλάκια. Ἔπρεπε νά 'χεις μπόλικο παρά γιά νά δωροδοκεῖς, νά 'χεις καί τύχη καί μυαλά τετρακόσια γιά νά γλιτώσεις ἀπ' τίς παγίδες. Χιλιάδες Ρωμιοί βρῆκαν ἔτσι τό θάνατο. Κι ἦταν οἱ τυχεροί. Γιατί ὅσους πιάναν ζωντανούς τούς παραδίνανε στίς ἀρχές· αὐτοί 'ταν οἱ πιό δυστυχισμένοι. Κάλλιο νά 'χανε πέσει ἀπό μαχαίρι καί σφαίρα στό δρόμο, παρά π' ἀξιώνονταν νά φτάσουνε ζωντανοί στό τάγμα τους.

Μέ στείλανε στό «Ἰκιντζί Ἀμελέ Ταμπουρού», στό δεύτερο Τάγμα Ἐργασίας, ὀγδόντα χιλιόμετρα πέρα ἀπό τήν Ἄγκυρα, στό χωριό Κιλισλάρ. Δώδεκα τάγματα δουλεύανε σέ δρόμους καί σέ μιά σιδηροδρομική γραμμή, πού τήν εἶχε ἀρχίσει πρίν τόν πόλεμο γαλλική ἑταιρία.

Μόλις μέ παραδώσανε στό τάγμα, εἶδα νά φέρνουν τέσσερις λιποτάχτες. Τούς ὑποχρεώσανε νά γονατίσουνε. Ἐμᾶς μᾶς παρατάξανε γύρω τους. Ὁ ταγματάρχης, πού θά μᾶς ἔπαιρνε στούς ὁρισμούς του, ἔβγαλε ἕνα σύντομο λόγο ὅλο βρισίδι καί ἀπειλές. Ὕστερα ἅρπαξε ἕνα βούνευρο καί ρίχτηκε πάνω στούς δεμένους λιποτάχτες. Ἄκουγες τ' ἀγκομαχητά τους, τίς σφυριγματιές τοῦ βούνευρου καί τή δύσκο-

λη ἀνάσα τοῦ ταγματάρχη. Ὅταν ἀπόκανε, πιάσανε κουρμπάτσι οἱ χωροφυλάκοι. Σπάζανε οἱ σάρκες τῶν ἀνθρώπων καί πεταγόταν ἕνα σκοτωμένο μαῦρο αἷμα. Ὕστερα τούς στήσανε ὀρθούς καί τούς περνούσανε στό λαιμό «βραχιόλια». Τά βραχιόλια ἤτανε χοντροί χαλκάδες, ἴσαμε τρεῖς ὀκάδες σίδερο ὁ καθένας. Οἱ δυό ἄκρες ἑνώνονταν μέ περτσίνια. Δίχως ἐργαλεῖα δέν μποροῦσες νά βγάλεις τούς χαλκάδες. Μ' αὐτούς τρώγανε, μ' αὐτούς σκάβανε, μ' αὐτούς σπάζανε πέτρα, μ' αὐτούς πέφτανε νά κοιμηθοῦνε! Εἴχανε γίνει ἕνα μέ τό κορμί τους.

Τί σκαρφίζονταν οἱ ἄνθρωποι γιά νά ἐξευτελίσουνε τό συνάνθρωπό τους. Πάνω στά βασανιστήρια πέφτανε τά βρακιά, βγαίνανε τ' ἀχαμνά στή φόρα, ἀνακατεύονταν μέ τό αἷμα, σάλια, μύξες, οὖρα, κόπρανα καί δάκρυα! Σοβαρούς, κιμπάρηδες ἀνθρώπους, προσπαθούσανε νά τούς κάνουνε ρεντίκολο!

Ὅταν τέλειωσε ἡ... ὑποδοχή, μᾶς μαντρώσανε στούς λόχους. Ἀνάμεσό μας μέτρησα διακόσους ἄντρες μέ τέτοια σιδερικά στό λαιμό. Πῶς τ' ἄντεχαν οἱ χριστιανοί; Θηρίο εἶν' ὁ ἄνθρωπος!

Τό πρῶτο βράδυ ἀνταμώσαμε στό λόχο ἄλλους ἕξι Κιρκιντζῶτες, πού μέ δάκρυα στά μάτια μᾶς εἴπανε:

– Πῶς τ' ἀποφασίσατε νά 'ρθεῖτε σέ τούτη τήν κόλαση; Τί τρέλα ἦταν αὐτή! Γιατί δέν τινάζατε καλύτερα τά μυαλά σας στόν ἀγέρα; Ἐδῶ θά πεθάνουμε οὖλοι σάν τά σκυλιά στ' ἀμπέλι.

Ἔκανα τό θαρρετό, μά σάν ἔπεσα νά κοιμηθῶ ἔκλεινα τά μάτια μου κι ἔβλεπα βούνευρα καί χαλκάδες. Πλάι μου ἕνας μεσόκοπος ἔλεγε σ' ἕνα συνάδερφο ψιθυριστά:

– Ἄλλο εἶναι ὅταν σέ πηγαίνουνε γιά ντουφέκι ἤ

γιά κρεμάλα. Γίνεσαι μεμιᾶς ἀπό τίποτις κάτι. Τοῦτο δῶ εἶναι ἀσήκωτο βασανιστήριο!

Κι ὁ ἄλλος τοῦ ἀποκρίθηκε:

– Ἐγώ θά τό σκάσω μιά ἀπό τοῦτες τίς μέρες. Κι ἄς μοῦ βάλουνε χίλιους χαλκάδες· δέν ἀντέχω ἄλλο!

ΔΟΥΛΕΨΑ ΕΝΑ ΜΗΝΑ σέ σιδηροδρομική γραμμή. Ἕνα πρωί ρώτησε ὁ ταγματάρχης:

– Ποιοί ἀπό σᾶς ξέρουνε νά φτιάχνουνε ξυλοκάρβουνο;

Δίχως νά χάσω καιρό πετάχτηκα ὄξω ἀπ' τή γραμμή. Χαιρέτισα στρατιωτικά καί εἶπα:

– Ἐγώ, ἐφέντη, εἶμαι καλός τεχνίτης στό ψήσιμο τοῦ κάρβουνου.

– Κιοπέκ ὀγλού (σκύλας γιέ), μοῦ 'πε, θά σέ ψήσω ζωντανό ἄν λές ψέματα.

– Ἅμα δέ σᾶς φέρω τρακόσες ὀκάδες κάρβουνο μέσα σέ δέκα μέρες, κάντε με ὅ,τι θέλετε. Φτάνει νά διαλέξω ἐγώ τούς βοηθούς μου.

Ποτέ στή ζωή μου δέν εἶχα ἀνάψει καμίνι. Μόνο μικρός σάν ἤμουνα παρακολουθοῦσα πῶς δούλευε ἕνας Τοῦρκος καρβουνιάρης στά βουνά μας. Ὅμως, κείνη τή στιγμή ἄν ρωτοῦσε ὁ Τουρκαλάς: «Ποιός μπορεῖ νά φτιάσει ἀστέρια;» «Ἐγώ φτιάχνω», θά τ' ἀπαντοῦσα.

Πῆρα μαζί μου δέκα ἄντρες καί τραβήξαμε γιά τό βουνό. Ὁ φίλος μου, ὁ Κώστας Πανάγογλου δέ θέλησε νά 'ρθει· νόμιζε πώς κεῖ πάνω θά μᾶς καθάριζαν στά σίγουρα οἱ Τοῦρκοι λιποτάχτες. Ἀπ' τούς συχωριανούς μου μόνο ὁ Χρίστος Γκολής μ' ἀκολού-

θησε. Πήραμε τρόφιμα γιά δέκα μέρες. Τή δέκατη φόρτωσα ὀχτώ γαϊδούρια κάρβουνο καί κατέβηκα στό τάγμα. Παραφύλαξα τήν ὥρα πού ἦρθε ὁ ἴδιος ὁ ταγματάρχης καί τοῦ τό παράδωσα.

– Καλύτερο ἀπό τοῦτο τό κάρβουνο, κανείς δέ θά μποροῦσε νά φτιάσει, χειμώνα καιρό, εἶπα. Τά κούτσουρα εἶναι βρεγμένα...

Ὁ ταγματάρχης πού εἶχε νά δεῖ μῆνες κάρβουνο, ἐνθουσιάστηκε κι ἔδωσε ἐντολή στό σιτιστή νά μᾶς «χορηγήσει» διπλή μερίδα ξερή τροφή γιά ἄλλες δέκα μέρες.

Δέν ἦταν εὔκολο πράμα νά ζήσουν ἕντεκα Ρωμιοί, ἀπομονωμένοι καί ξαρμάτωτοι, πάνω στ' ἄγρια τουρκοβούνια, μέ συντροφιά τίς καταιγίδες, τά οὐρλιαχτά τῶν λύκων καί τῶν τσακαλιῶν, τό φόβο πώς μπορεῖ ὥρα τήν ὥρα νά φτάσουνε Τοῦρκοι λιποτάχτες νά μᾶς χαλάσουνε. Μά ὅσο θυμόμαστε τό κουρμπάτσι τοῦ τσαούση καί τά βραχιόλια, τόσο βρίσκαμε ὡραία τή ζωή μας πάνω στ' ἀπάτητα βουνά.

Στήσαμε τό τσαντήρι μας σ' ἀπαγκιά, γιά νά 'ναι προφυλαγμένο ἀπ' ἀέρηδες καί καταιγίδες. Χτίσαμε ἕνα καλό τζάκι. Κάθε βδομάδα κατεβαίναμε στό λόχο, πότε ὁ ἕνας καί πότε ὁ ἄλλος, παραδίναμε τό κάρβουνο, παίρναμε τροφές καί ξαναφεύγαμε γιά τά λημέρια μας. Παραλίγο νά πιστέψουμε πώς γεννήθηκαμε καρβουναραῖοι καί καρβουναραῖοι θά πεθάνουμε.

Ἀρχές τ' Ἀπρίλη κατέβηκε στή χώρα ὁ φίλος μου ὁ Χρίστος Γκολής. Ἅμα γύρισε μοῦ εἶπε:

– Κακά μαντάτα, Μανώλη. Στό τάγμα, ὅπως κατάλαβα, δέ θά μείνει κανένας ζωντανός. Ἔχει πέσει μιά διαβολοαρρώστια καί πεθαίνουν ἑκατοσταριές οἱ ἄντρες. Εἶναι κι ἄλλοι πού σάπισαν τά δάχτυλα τῶν

χεριῶν καί τῶν ποδαριῶν τους καί ξεκολλᾶνε σάν βδέλλες. Ὁ Θεός νά μέ βγάλει ψεύτη, μά ὅπως πᾶμε, σέ λίγο θά 'χουνε ὅλοι θεριστεῖ...

Δέν περάσανε πολλές μέρες κι ὁ πατριώτης μου ὁ Χρίστος ἀρρώστησε βαριά. Τόν ἔπιασε δυνατός πυρετός καί σύγκρυο.

– Νά πάρει ὁ διάβολος, ἔκανε, δέ νιώθω καλά. Κόπηκα ὁλόκληρος...

Παράτησα τή δουλειά καί πῆγα κοντά του. Ὅσο κι ἄν τόν σκέπαζα, ὅσο κι ἄν κίζντιζα τή φωτιά, κεῖνος τουρτούριζε, βόγκαε. Ἄρχισε νά μέ τρώει ἡ ἔγνοια. Τί νά 'παθε; Μήν κόλλησε τήν ἄγνωστη ἀρρώστια; Καί τί νά τοῦ κάνω; Πῶς νά τόν ἀνακουφίσω; Ὅλη νύχτα ὁ Γκολής καιγότανε στόν πυρετό, πάλευε, παραμιλοῦσε. Τήν ἄλλη μέρα ἄρχισα κι ἐγώ καί δυό τρεῖς ἄλλοι νά νιώθουμε ἀνήμποροι.

Εἶπα στούς συντρόφους νά τά μαζεύουμε καί νά κατεβοῦμε στό τάγμα. Τί μ' ἔκανε καί πῆρα μιά τέτοια ἀπόφαση; Μή δέ μάντευα τό τί μᾶς περίμενε κεῖ κάτω; Μοῦ 'ρθε στό νοῦ μιά ταινία πού εἶχα δεῖ στή Σμύρνη καί μοῦ 'κανε βαθιά ἐντύπωση: Οἱ ἐλέφαντες ἅμα νιώθουνε νά ζυγώνει τό τέλος τους, παίρνανε ὅλοι τό δρόμο καί πηγαίνανε σέ μιά χαράδρα, ὅπου ἄλλοι ἐλέφαντες εἶχαν πεθάνει πρίν ἀπ' αὐτούς.

Το ΤΑΓΜΑ ΜΑΣ ΣΤΡΑΤΩΝΙΖΟΤΑΝΕ στά πιό ἀπάνθρωπα χτίρια πού ἔφτιαξε ποτέ ἄνθρωπος γι' ἀνθρώπους. Ὁ κάθε κισλάς εἶχε μάκρος πάνω ἀπό ἑβδομήντα μέτρα καί φάρδος ἕξι. Τά ντουβάρια ἀπό ξε-

ρολιθιά, δίχως ἀσβέστη, εἶχανε πάχος ὀγδόντα πόντους. Παράθυρο οὔτε ἕνα! Ἀραιά καί ποῦ κάτι ξύλινα πορτάκια, πού μόλις χώραγε νά περάσει σῶμα ἀνθρώπου κι αὐτά ἤτανε κλεισμένα μέ σιδερένια καλτεμίρια. Τή σκεπή τήν εἶχανε φτιάσει ἀπό φρέσκες κλάρες κι ἀπό χῶμα καί τή στεριώσανε πάνω σέ κορμούς λεύκας.

Ἅμα μπῆκε ὁ Ἀπρίλης, τά χνότα τῶν τριῶν χιλιάδων ἄρρωστων ζεστάνανε τόσο τόν ἀγέρα, πού οἱ λεῦκες πήρανε τά μπουμπουκιάζουνε καί νά πετοῦνε φρέσκα ἀναιμικά κλαράκια! Τά κούτσουρα θέλανε νά ζήσουνε ὅπως κι ἐμεῖς... Σ' ὁλόκληρο τό μάκρος τοῦ τάφου μας, δεξιά ζερβά, τό χῶμα ἦταν ὑψωμένο μισό μέτρο· κεῖ, πάνω σ' ἄχερα καί τσουβάλια, εἶχε ὁ κάθε φαντάρος τό γιατάκι του. Μόλις ἔμπαινες μέσα σ' ἔπιανε ἐμετός. Οἱ βαριά ἄρρωστοι ἀποπατούσανε καί ξερνούσανε. Ἡ μπόχα ἀνακατευότανε μέ τήν ξινίλα τοῦ ἱδρώτα, τ' ἄρρωστο χνότο καί τή μούχλα ἀπ' τά σαπισμένα κλαριά τῆς στέγης. Ἡ ψείρα μιλιούνια, ἀνηφόριζε στά ροῦχα, στά μαλλιά, στά τσίνουρα, στ' ἀφτιά καί σ' ὅλο τό κορμί, χωνότανε στό πετσί καί τό 'σκαφτε, τ' ἄδειαζε ἀπό αἷμα. Τά βογκητά, τά παραμιλητά, τά ροχαλητά σπάζανε τά νεῦρα μέσα στό σκοτάδι. Ὅσοι δέν εἴχαμε χάσει ὁλότελα τά λογικά μας παρακαλούσαμε τό Θεό νά τελειώσουνε τά βάσανά μας μιάν ὥρα ἀρχύτερα.

Οἱ Τοῦρκοι εἴχανε τρομοκρατηθεῖ· ἡ ἄγνωστη καταραμένη ἀρρώστια, πού δέν ἦταν ἄλλη ἀπό τόν ἐξανθηματικό τύφο, ξαπλώθηκε καί στά χωριά τους. Μᾶς παρατήσανε στήν τύχη μας. Στέλνανε μόνο νεκροθάφτες γιά ν' ἀνοίγουνε τάφους. Τό συσσίτιο τό φέρνανε καί τ' ἀκουμπούσανε ἑκατό μέτρα μακριά.

Ὅσοι μπορούσαμε, σερνόμαστε μέ τήν κοιλιά μέσα στίς ἀκαθαρσίες, ἀνοίγαμε μέ τόν ἀγκώνα τήν πόρτα κι ἀντικρίζαμε τό φῶς. Ζαλάδα μᾶς ἔπιανε ὥς νά συνηθίσουμε. Γουρλώναμε τά μάτια καθώς βλέπαμε τά καζάνια ν' ἀχνίζουνε. Τό φαΐ ἦταν μιά ἀνάμνηση τῆς ζωῆς. Ὅποιος εἶχε τό κουράγιο συνέχιζε νά σέρνεται πάνω στό χιόνι, ἔφτανε τό συσσίτιο, βουτοῦσε τό λεγενάκι του, ἔφερνε τό μαυροζούμι στό στόμα καί τόν ἔπιαν' ἐμετός.

– Ἀσιχτίρ! Δολοφόνοι!

Μιά μέρα πού δέν εἶχα πυρετό βγῆκα ὄξω καί περπάτησα ἴσαμ' ἑκατό μέτρα. Μπῆκα σ' ἕνα γειτονικό παράπηγμα νά δῶ μήν ἤτανε καλύτερα. Κεῖνο π' ἀντικρίσανε τά μάτια μου δέ θά τό ξαχάσω ποτέ! Οἱ περσότεροι ψυχορραγούσανε καί μερικοί εἴχανε κοκαλιάσει! Πλάι σέ δυό νεκρούς εἶδα ξαπλωμένο τό φίλο μου, τόν Κώστα Πανάγογλου. Αἷμα εἶχε τρέξει ἀπ' τό στόμα καί τά ρουθούνια του καί πάνω στά ξερά αὐλάκια πού σκεπάζανε γένια, λαιμά καί στῆθος ἤτανε συναγμένες ἑκατομμύρια ψεῖρες!

Πῆρα νερό καί τόν καθάρισα. Ὕστερα ἔφερα τό χέρι στό μέτωπό του, τόν χάιδεψα. Ἄνοιξε τά μάτια. Μέ κοίταξε. Ἔτρεμε τ' ἀχείλι του.

– Μανώλη! Πεθαίνω... εἶπε. Δέν μπόρεσα νά κρατηθῶ ἄλλο.

Τόν ἀγκάλιασα κι ἔκλαψα. Δέν ξέρω πόση ὥρα περάσαμε ἔτσι κοντά ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Κάλλιο νά μήν τίς θυμᾶσαι τέτοιες στιγμές. Τά πόδια μου λύθηκαν. Ἔλεγα πώς θά σωριαστῶ. Ἔπρεπε νά γυρίσω. Ὁ πυρετός μέ ξαναβρῆκε· δέν ἄντεχα ἄλλο.

– Κάνε κουράγιο, Κωνσταντή, εἶπα· θά ξανάρθω.

Μέ κοίταξε μέ βλέμμα ἀπελπισμένο, μά δέν εἶπε λέ-

ξη. Σήκωσε τό χέρι του καί μοῦ 'κανε ἕνα ἀδύναμο χαιρετισμό. Σάν ξαναμπῆκα στή στρατώνα, τό σκοτάδι μοῦ φάνηκε ἀκόμη πιό πηχτό. Τά μουγκρητά καί τά παραμιλητά μ' ἀγριέψανε. Ἅπλωνα τά χέρια σάν τυφλός καί φώναζα τ' ὄνομα τοῦ συντρόφου μου, τοῦ Γκολῆ, γιά νά βρῶ τή θέση μου. Ὕστερα ξάπλωσα, σκεπάστηκα μέ τά τσουβάλια κι ἔκλαψα. Ὤχ, Ἀξιώτη, σύ 'σαι λοιπόν πού 'χες τά θάρρητα καί πάλευες τίς περίστασες κι ἔβρισκες πάντα μιάν ἄκρη; Πῶς θά τά ξεκεφαλώσεις!

Ἕνα χέρι τσάκωσε νευρικά τό μπράτσο μου· εἶδα ἀνεκούρκουδα καθισμένον τό φίλο μου τό Χρίστο νά φωνάζει:

– Τί κάθεσαι, Μανώλη, δέ βλέπεις τά παλιόπαιδα πού χούμηξαν νά κλέψουνε τά σύκα καί τά καρύδια μας; Διῶξ' τα, μωρέ! Κυνήγησέ τα! Τί καρτερᾶς;

Εἶχε ζωηρέψει, ἔλεγες πώς ἔγιανε καί θά σηκωθεῖ νά περπατήσει. Ὕστερα μεμιᾶς κατάπεσε. Εἶχε μεγάλον πυρετό. Ἔβρεξα ἕνα μαντίλι καί τ' ἄπλωσα στό κούτελό του. Προσπάθησα νά τόν ἡσυχάσω.

– Κοιμήσου, Χρίστο. Μή σκιάζεσαι. Ἐγώ 'μαι πλάι σου...

Σύρθηκα καί κόλλησα κοντά του γιά νά νιώσει σιγουριά. Ἔφερε τά ξυλιασμένα ποδάρια του πάνω μου, τινάχτηκε ἕνα δυό φορές καί πέθανε! Ἤθελα νά ζητήσω βοήθεια. Ἄνοιγα τό στόμα μου, τό ξανάκλεινα, τό ξανάνοιγα· φωνή δέν ἔβγαινε! Πάλευα νά σηκωθῶ μά δέν κουμαντάριζα τό κορμί μου. Βυθιζόμουνα σ' ἕνα χάος, ὕστερα ἀποκοιμήθηκα λές κι ἤπια ναρκωτικό.

Μέσα στό βαρύ ὕπνο μου εἶδα δυό γεροντάκια πιασμένα χέρι χέρι νά ζυγώνουνε ἀκροπατώντας. Στήν

ἀρχή δέν τούς ξεδιάκρινα, βαδίζανε μέσα σ' ἕνα σύγνεφο. Ὕστερα τούς γνώρισα. Ἦταν ἡ μάνα κι ὁ πατέρας τοῦ Χρίστου Γκολῆ.

– Σσσούτ! μοῦ κάνανε βάζοντας τό δάχτυλο στό στόμα. Μή μιλᾶς, θά ξυπνήσεις τό παιδάκι μας!

Ἀνακάθισα. Θυμήθηκα πώς ὁ Χρίστος εἶχε πεθάνει. Ἄρχισα νά τρίβω τά γόνατά μου. Ἀργοκινοῦσα τό κορμί μου σάν μοιρολογίστρα. Ἀπό μιά σχισμάδα τῆς πόρτας κάποια λόξῃ, φωτεινή γραμμή ἔδειχνε πώς ὁ ἥλιος εἶχε βγεῖ ἀπό ὥρα. Κοίταζα τίς σκόνες πού στριβιλίζονταν σάν μικροσκοπικά μπαλόνια μέσα σέ μιά φωτεινή λουρίδα. Πέθανε ὁ Γκολής! Πέθανε, μωρέ! Πέθανε! Τόν κοίταζα, τόν ξανακοίταζα κι ἔμενα ἐκειδά νά κουνιέμαι. Δέν ξέρω πῶς μοῦ 'ρθε στό νοῦ ἡ κερα-Στυλιανή, ἡ σαβανώτρα, πού κάθε χρόνο τήν γκάστρωνε ὁ ἀχαΐρευτος ὁ ἄντρας της καί ποτέ δέν εἶχε ψωμί νά χορτάσει τά παιδιά της. Ἅμα πέθαιναν τά μωρά τῆς μάνας μου κι ἐρχότανε νά τά συγυρίσει, τά κοίταζε στή νεκρόκασα κι ἔλεγε μέ φθόνο:

– Ὠχού, τί ὡραῖο λειψανάκι! Νά 'ταν τό δικό μου μωρό!

Τό λείψανο τοῦ φίλου μου ἦταν φρικτό, μά παρακαλοῦσα πότε θά 'ρχόταν κι ἡ δική μου σειρά νά κλείσω τά μάτια μου, νά τελειώσουνε τά βάσανα. Σήκωσα τό χέρι καί τό 'φερα στό κούτελο, στά μάτια, στό στόμα τοῦ Χρίστου. Μήπως ἔκανα λάθος; Μήπως ζοῦσε; Μήπως ἤμουν ἐγώ βαριά κι ἔβλεπα γύρω μου ἀποθαμένους; Ὁ Χρίστος δέ ζοῦσε, ἀναπαύτηκε ψές βράδυ λές κι εἶχε προαίστημα καί μοῦ 'πε: «Ρέ Μανώλη, πές κατιτίς νά ξεδώσει ὁ νοῦς...». Κι ἐγώ βρῆκα νά τοῦ πῶ: «Θυμᾶσαι τήν Ἐλβίρα; Τήν Καϊριανή

σαντέζα πού ἀνταμώσαμε στή Σμύρνη; Ζεστή πού ἦταν ἡ φωνή της, ἔ; Ἄν τραγουδοῦσε τώρα δά – τί λές – θά ζωντανεύαμε; Δέ μιλᾶς. Μωρέ σέ ξέρω ἐγώ τί φωτιά ἔχεις μέσα σου. Κράτα τή φλόγα σου· χρειάζεται. Λέγε ὅπως λέω κι ἐγώ: "Θά ζήσω! Κερατάδες, δέ θά μέ φᾶτε, θά ζήσω!"»

Ὁ Χρίστος εἶχε κλειστά τά μάτια, μά χαμογελοῦσε! Ἤμουνα σίγουρος πώς χαμογελοῦσε, γιατί ἅπλωσε τό χέρι του καί χτύπησε δυό τρεῖς φορές τό μπράτσο μου σάν νά μοῦ 'λεγε: «Πές κι ἄλλα, πές κι ἄλλα». Μιά καί καταλάβαινα πώς τόν ξαλαφρώνω, συνέχισα νά τοῦ μιλάω. Γιατί νά τό κρύψω; Διψοῦσα κι ἐγώ ὁ ἴδιος γιά λίγο κουράγιο.

«Σά θά γυρίσουμε στό χωριό, πού λές, Χριστάκη, θά σέ βοηθήσω νά τελέψεις τό σπίτι σου. Θά σοῦ φέρω νά φυτέψεις κι ἀπ' ὅλα τά μυριστικά τοῦ κήπου μας, νά φτιάξεις ὄμορφο περβολάκι. Τούς ἀρέσουνε τῶν γυναικῶν τά πούλουδα. Πρωτογιός εἶσαι, μωρέ Γκολή, κι ἔχει σειρά καλή ὁ κύρης σου. Γαλαντόμος εἶναι, δέν τσιγκουνεύεται. Θά σοῦ κάνει, πού λές, τρανό γάμο. Θά βγεῖ ὁ Κοσμᾶς νά τελαλήσει. Θά κουβαληθοῦν ὥς κι οἱ νεράιδες τῶν λιμνῶνε μας... Θά πεταχτεῖ κι ὁ Γιάγκος, ὁ μαραγκός, νά δώκει ἕνα χέρι, νά φτιάσουμε πρόχειρα τραπέζια γιά ἑκατό νομάτους. Μόνο ἀπό λεύκα νά μήν εἶναι. Ὄχι, λεῦκες! Αὐτές – κοίταξέ τις τίς πανοῦκλες – στέκουνε στή σειρά σάν νεκρόκασες κι ἄς πέταξαν τρυφερά κλαράκια... Οἱ καρυδιές στό ὀρεινό σας χτῆμα ἔχουνε καλό ξύλο γιά κρεβάτια. Ἀπό κεῖνες νά φτιάσεις τό νυφικό κρεβάτι σου καί τῶν παιδιῶν τίς κούνιες. Ἡ δική μου ἡ μάνα ἔκανε δέκα ἑφτά γέννες κι ἀδικογέρασε, σούρωσε. Ἐμεῖς τίς γυναῖκες μας θά τίς προσέ-

χουμε καλύτερα ἀπ' τά μάτια μας. Καί τά μωρά μας θά τά χαϊδεύουμε. Πόσο θά τά χαϊδεύουμε! Γιά συλλογίσου σά θά τά πρωτοστείλουμε σχολεῖο! "Βού-ά-βά, γού-ά-γά...". Θά κατεβοῦμε στά μαγαζιά τῆς Σμύρνης καί θά τούς ἀγοράσουμε τσάντες καί πλάκες. Νά μήν τούς λείψει τίποτις. Κάθε Πρωτοχρονιά θά τούς ἀγοράζουμε κουρντιστά παιχνιδάκια. Εἶχα δεῖ μιά φορά στοῦ Σολάρη ἕνα τρενάκι. Τί 'ταν κεῖνο, ψυχή μου! Πατοῦσες ἕνα κουμπί κι ἔτρεχε πάνω στίς ράγες. "Φούτου φούτου φούτου!". Ἀμ, ἔννοια σου κι ἐδῶ, σέ τοῦτα τά κακορίζικα τά μέρη, θά τρέχουν αὔριο ἀληθινά τρένα, πάνω στίς γραμμές πού φκιάξαμε. Οἱ ἀνθρῶποι πού θά ταξιδεύουνε δέ θά βάζει ὁ νοῦς τους πώς κάποτες τίς στρώσαμε μεῖς, οἱ Ρωμιοί, μέ τά κόκαλά μας».

Κουράστηκα... Ἴσως καί νά μέ πῆρε ἡ συγκίνηση. Ὁ Γκολής εἶχε ὀρθάνοιχτα τά μάτια· ἤθελε νά δεῖ κεῖνα πού τοῦ 'λεγα. Ὕστερα τόν ἄκουσα πού ψιθύριζε μέ φωνή ἀδύνατη, λυπητερή: «Νά ζήσω μόνο! Νά ζήσω!»

Δέν ἄντεχα νά μείνω παραπάνω κεῖ μέσα. Σηκώθηκα καί διπλωμένος στά δυό, ντουβάρι μέ ντουβάρι, λεύκα μέ λεύκα, κατάφερα νά φτάσω ὄξω. Νόμιζα πώς ἡ δροσιά καί τό φῶς θά μέ γιάτρευαν. Μόλις ὅμως ἀντίκρισα τόν ἥλιο ἔνιωσα χειρότερα. Μοῦ φάνηκε ἀδιάφορος, ψυχρός. Ἴσια πού ἐρχότανε κι ἔφευγε γιά νά γράφουνε τά καλαντάρια μέρες καί μῆνες, πού γιά μᾶς μοιάζανε μέ τούς περτσινωτούς χαλκάδες στό λαιμό τῶν κατσάκηδων. Ἤθελα συντροφιά, ἤθελα παρηγοριά, κάποιος νά μοῦ πεῖ ἕνα λόγο καί νά τ' ἀπαντήσω γιά νά βεβαιωθῶ πώς δέ μοῦ 'στριψε. Τράβηξα γιά τόν κισλά τοῦ Κώστα. Νά 'χε

ξεγυρίσει τουλάχιστον αὐτός. Ἂν ὅμως πέθανε; Τί τό παράξενο; Κάθε νύχτα πόσοι κλείνουν τά μάτια καί δέν τά ξανανοίγουνε!

Τοῦ Κώστα τά μάτια τά βρῆκα ὀρθάνοιχτα! Φοβερά γυάλινα μάτια, ὀργισμένα! Ποτές δέν ξανάειδα νεκρό μέ τέτοια τρομερά μάτια! Λές καί τόν βρῆκε ὁ Χάρος σέ στιγμή πού μούντζωνε καί φτοῦσε τόν ὀχτρό του! Ἔτρεξα νά τοῦ κλείσω μάτια καί στόμα, μήν πάει ἔτσι στόν ἄλλο κόσμο καί σκιαχτοῦν οἱ νεκροί! Τά λασκαρισμένα νεῦρα μου τέντωσαν ἀπό μίσος, ἀσυγκράτητο μίσος, πού 'γινε παρευτύς δύναμη καί μέ στύλωσε. Βγῆκα ὄξω τρεχάλα. Τά χέρια μου τά 'νιωθα δυνατά, ἕτοιμα νά στραγγαλίσουνε ὅλο τ' ἀσκέρι τῆς Τουρκιᾶς. Ἤθελα νά τό σκάσω, νά πάρω τῶν ὀμματιῶν μου, νά τρέχω δίχως νά σταματῶ, νά δρασκελῶ βουνά καί φαράγγια, ντερέδες καί διάσελα, νά χώνουμαι σέ ποτάμια καί νά φυσάει, ὤχ, νά φυσάει ἄγριος δυνατός ἀγέρας νά μοῦ βιτσίζει τό πρόσωπο, νά μοῦ δροσίζει τά σωθικά.

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΜΑΗ μᾶς ἦρθε ἕνας Τοῦρκος ἀρχίατρος. Σουκρή ἐφέντη τόν λέγανε. Ἂν ζεῖ, καλή του ὥρα. Ἦρθε σάν ἅγιος τῆς χριστιανοσύνης καί μᾶς ἔσωσε. Ἡ στολή κι ὁ πόλεμος δέν καταφέρανε νά διώξουν ἀπό κείνη τή γενναία καρδιά τόν ἄνθρωπο. Μόλις ἀντίκρισε τήν κατάντια μας ἔφριξε. Ἔδωσε διαταγή νά μεταφερθοῦν οἱ βαριά ἄρρωστοι σέ νοσοκομεῖα. Ἄνοιξε παραθύρια. Ἔβαλε νά κάψουν τά ψειριασμένα χόρτα καί τά τσουβάλια, ν' ἀπολυμάνουνε καί ν' ἀσβεστώσουνε. Τό λουτρό καί ἡ ἀποτρί-

χωση γίναν ὑποχρεωτικά. Μᾶς ἔδωσε φάρμακα καί γάλα, διόρθωσε τό συσσίτιο. Γιά κείνους πού πέρασαν ἀλαφριά τήν ἀρρώστια, ὅπως ἐγώ, ὑπόγραψε τετράμηνες ἀναρρωτικές ἄδειες. Τί μπορεῖ νά κάνει ἡ ἀνθρωπιά! Ἀπό τίς τρεῖς χιλιάδες πού ἤμασταν, ἄν γλιτώσαμε οἱ ἑφτακόσιοι, στοῦ Σουκρῆ ἐφέντη τή γενναία καρδιά τό χρωστᾶμε.

Μέ πῆρε κοντά του, νά γράφω τίς ἄδειες τῶν ἀρρώστων. Ὅταν ἦρθε ἡ σειρά νά μοῦ ὑπογράψει καί τή δική μου ἄδεια, μ' ἔπιασε συγκίνηση.

– Δέ θά λησμονήσω ποτέ τό καλό πού μᾶς κάματε, εἶπα ἐπίσημα.

– Δέν τό 'κανα γιά σένα καί τούς δικούς σου, μ' ἀποκρίθηκε. Τό 'καμα γιά τήν πατρίδα μου. Τί σόι ἔθνος θά γενοῦμε σά μάθουμε τούς πολίτες καί τούς στρατιῶτες μας νά 'ναι κτήνη;

– Ὁ πόλεμος βγάζει τούς ἀνθρώπους ἀπό τό δρόμο τοῦ Θεοῦ, μουρμούρισα δειλά, γιατί δέν ἤξερα πῶς θά τό πάρει.

Μέ κοίταξε μέσα ἀπ' τά γυαλιά του μέ τό καθαρό γαλάζιο μάτι του.

– Ἡ νεαρή σου ἡλικία, μ' ἀποκρίθηκε, καί τά βάσανα πού πέρασες, δέ σ' ἐμποδίζουνε ν' ἀντικρίζεις σωστά τή ζωή. Ὁ πόλεμος ἀνοίγει βάραθρα στίς ψυχές καί στά ἔθνη. Ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες εἴχατε στήν ἀρχαία μυθολογία σας μιά Κίρκη, πού σάν ἄγγιζε τούς ἀνθρώπους τούς ἔκανε γουρούνια. Κίρκη εἶναι ὁ πόλεμος. Ἄιντε, σύρε τώρα στή μάνα σου νά σέ καλοταΐσει νά συνέρθεις...

Μοῦ φάνηκε πώς βρῆκα ξανά τήν ψυχή μου. Τά πόδια στυλωθήκανε καί βάδιζα ἴσια. Ἡ καρδιά ξαναγέμισ' ἐλπίδες. Μόνο σάν κίνησε τό τρένο μέ ζῶ-

σαν ἄγριες θύμησες. Πίσω μου ἄφηνα νεκρά τόσα πατριωτάκια καί τούς πιό ἀκριβούς μου φίλους. Τί θά 'λεγα στίς μάνες τους σά θά ρίχνανε μ' ἀγωνία τά μάτια τους πάνω μου; Εἶχα δικαίωμα νά τούς κρύψω τήν ἀλήθεια;

VII

ΔΕΝ ΚΑΤΑΛΑΒΑ ΓΙΑ ΠΟΤΕ ΠΕΡΑΣΕ κείνη ἡ τετράμηνη ἀναρρωτική ἄδεια! Ἡ χαρά ἔχει πάντα βιασύνες· δέν προκάνεῖς νά γλυκαθεῖς καί χάνεσαι σάν ἀερικό. Τόν πρῶτο μήνα τόν πέρασα στό στρῶμα. Σηκωνόμουνα νά πιάσω δουλειά καί ξανάπεφτα. Ἡ μάνα μου μέ κοίταζε μ' ἔγνοια.

– Πότε θά γιάνεις, παιδάκι μου; Πότε θά πάρεις τ' ἀπάνω σου;

Τήν παρακολουθοῦσα νά μπαινοβγαίνει καί νά κάνει ἀθόρυβα ὅλη τή λάτρα. Τό στέρνο της στενό, ὁλοκόκαλο, ἀποροῦσες πῶς χώραγε τόση καρδιά! Εἶχε λιώσει σάν λαμπάδα. Σάν ἔπαιρνε τήν ἀδερφή μου καί πηγαίνανε στά χτήματα, ἔμενα μόνος. Τό μάτι μου σεργιανοῦσε τότες στά ἔπιπλα, στά κεντίδια, στά φυλλόδεντρα καί στίς λαστιχιές πού ἤτανε τό καμάρι τῆς μάνας μου. Στό κέντρο τοῦ τοίχου τό πορτρέτο τοῦ πατέρα, μέ τό ζωηρό αὐστηρό μάτι, τό στριφτό μουστάκι καί τό κρεμαστό κάτω ἀχείλι, πού ἔκανε θαρρεῖς πιό σκληρό τό τετράγωνο πηγούνι μέ τό λακκάκι στή μέση. Πλάι του ἡ μάνα ἀχνή, καλοκάγαθη, τήν τοποθέτησε ἐκεῖ ὁ φωτογράφος, μετά τό θάνατο

τοῦ πατέρα, γιατί κεῖνος ποτέ δέν ἔβγαλε μαζί της φωτογραφία. Στή γωνιά, τό καρυδένιο κονοστάσι μέ τά στέφανά τους, βάγια, ξερό βασιλικό, τό μπρούντζινο θυμιατό καί κάνα δυό ἀσημένια τάματα γιά τήν ἀρρώστια τοῦ πατέρα, τό φευγιό τοῦ Μιχάλη στήν Ἑλλάδα. Πόσες καί πόσες θύμησες πάνω σέ τοῦτα τά πραματάκια.

Μόλις ἀρχίσανε νά μέ σηκώνουνε τά πόδια μου ἔπιασα δουλειά. Ὁ χωριάτης τό καθισιό δέν τό ξέρει. Τ' ἀδέρφια ὅλα στρατευμένα! Ρημαδιό οἱ κόποι μας. Τί νά σοῦ κάνουνε μόνες γυναῖκες. Τά δέντρα ἀκλάδευτα, ἀπότιστα, δίνανε πολύ λίγο καρπό, κι αὐτόν τόν τρώγανε ἄγουρο τά παιδιά καί τά πουλιά. Ὁ μπαρμπα-Στυλιανός, ὁ ζευγάς, πού τόνε λέγανε «ἅγιο», ἔφαγε μέ τή φαμελιά του τό στάρι πού τοῦ 'δωκε ἡ μάνα μας γιά τή σπορά. Γέμισε τσουκνίδα καί τριβόλια ἡ γῆ μας. Οἱ Τοῦρκοι λιποτάχτες δέν ἀφήνανε ἥσυχο ἀγρότη. Γιά ν' ἁρπάξουνε προσφάι, ροῦχο, βεργέτα ἤ χρυσό δόντι, ξαπλώνανε τόν πασαένα νεκρό. Οἱ νοικοκυραῖοι ἅμα βγαίνανε ἀπ' τό σπίτι τους, κάνανε τό σταυρό τους καί παρακαλούσανε τό Θεό, κι ἕναν ἕναν ὅλους τούς ἅγιους, νά τούς ἀξιώσουνε νά γυρίσουνε ζωντανοί τό βράδυ.

Ἔτσι ἔγινε μιά μέρα μέ τόν 'Αντώνη Μάντζαρη, τό γείτονα. Τόν ἔβλεπα ἀπ' τό παραθύρι μου ν' ἀποχαιρετάει τή γυναίκα του. Κείνη προσπαθοῦσε νά τόν κρατήσει.

– Μήν πᾶς στό μπαξέ, 'Αντώνη μου, γιά τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ!

– Γυναίκα, γιατί γίνεσαι παιδί; Πρέπει νά πάω νά ρίξω ἐλέκια, ἀλλιῶς θά πέσουνε τά σύκα καί θά χάσουμε τή σοδειά!

– Χίλιες φορές νά χάσουμε τή σοδειά, παρά νά χάσω σένα! Ἄσε νά περάσει ἡ κακιά ὥρα. Πούλησε τά φλουριά πού μοῦ 'χες δοσμένα.

– Μπρέ Ἑλένη, μάτια μου, τί νά σοῦ κάνουνε τά φλουριά; Τοῦτο, δέν εἶναι μιά κακή ὥρα· χρόνια θά βαστάξει. Μπά κι ἔχουμε κομπόδεμα ἤ εἴμαστε ραντιέρηδες καί δέν τό ξέρω; Πῶς θά θρέψουμε τά παιδιά μας;

Ὁ Μάντζαρης πίστευε πώς δέν μποροῦσε ποτέ Τοῦρκος νά τόνε βλάψει. Τόσοι καί τόσοι κοιμηθήκανε στό σπίτι του, καί σηκωθήκανε χορτάτοι καί δροσισμένοι ἀπ' τό τραπέζι του. Καθώς ἐκείνη τή στιγμή περνοῦσε ὁ φίλος του, ὁ Νικόλας Ἀιντινλής, ἔφυγε μαζί του καί πρίν στρίψει τό δρόμο φώναξε γελαστός στή γυναίκα του:

– Μή χολιᾶς, γυναίκα, θά γυρίσω τό βράδυ καί θά σοῦ φέρω καί λεβάντα γιά τά ροῦχα.

Τό βράδυ φέρανε τόν Ἀντώνη Μάντζαρη σφαγμένο σάν μοσχάρι! Γιά νά τόν τιμήσουνε, λέει, οἱ Τοῦρκοι ἀφήσανε νά μεταφερθεῖ τό κουφάρι του καί νά ταφεῖ στό κοιμητήρι, ἐνῶ τόν Ἀιντινλή τόν κάψανε ζωντανό καί σκορπίσανε τήν τέφρα του!

Αὐτή 'ταν ἡ ζωή τοῦ χωριοῦ. Κι ὅμως ἐμένα, πού γνώρισα τ' Ἀμελέ Ταμπούρια, μοῦ φαινότανε ἥμερη. Ἔψαχνα νά βρῶ πῶς θά τά καταφέρω νά παρατείνω τήν ἄδειά μου. Προτιμοῦσα τήν τύχη τοῦ Μάντζαρη παρά νά ξαναγυρίσω στό τάγμα. Ἕνας οἰκογενειακός φίλος μέ ἡσύχασε. Γνωριζότανε, λέει, μέ τόν Ἕλληνα γιατρό, πού ἀπ' τά χέρια του περνούσανε οἱ ἄδειες τοῦ στρατοῦ καί θά τοῦ μιλοῦσε νά μοῦ δώσει μιά παράταση.

– Ἔχε το γιά σίγουρο, μοῦ 'πε. Τρεῖς μῆνες τούς

κέρδισες, σ' τό λέω. Ὁ γιατρός δέ μοῦ χάλασε ποτές χατίρι...

Τόν πίστεψα καί παρουσιάστηκα στό γιατρό. Κονόμησα μάλιστα καί δέκα χρυσές, γιατί ἄκουσα πώς ταΐζεται. Δέν ἤξερα ὅμως τό μηχανισμό τῆς δωροδοκίας. Ἡ μικρότερη ταρίφα ἦταν τριάντα λίρες, ἔπρεπε νά τίς μετρήσεις σέ τρίτο πρόσωπο, τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ γιατροῦ, πού αὐτός θά ταχτοποιοῦσε τή μοιρασιά, γιατί ἔπαιρνε μίτζα κι ἕνας Τοῦρκος συνταγματάρχης. Τίς λεπτομέρειες αὐτές τίς ἔμαθα ἀφοῦ πρῶτα ἔπεσα στήν παγίδα.

Ἡ ἄδειά μου εἶχε τελειώσει ἀπό μέρες καί ὁ γιατρός ἔγραψε στά παλιά του τά παπούτσια τή μεσολάβηση τοῦ κοινοῦ μας φίλου. Τά πραγματικά χάλια τῆς γειᾶς μου δέν τόνε συγκινήσανε καθόλου. Ἔτσι, ὕστερα ἀπό μιά τυπική ἐξέταση, μέ παράδωσε στούς σουβαρῆδες καί βρέθηκα στά κρατητήρια. Μάταια ζητοῦσα νά μ' ἀφήσουνε νά πάω στό σπίτι, νά πάρω τά πράματά μου καί ν' ἀποχαιρετίσω τή μάνα μου.

– Θά τό σκάσεις, μοῦ 'κανε ὁ τσαούσης. Τήν πάθαμε πολλές φορές καί βάλαμε γνώση.

Τό κρατητήριο πού μέ κλείσανε χωροῦσε δέκα καί μεῖς ἤμασταν στοιβαγμένοι ἑξήντα – οἱ περσότεροι λιποτάχτες. Ἦταν κι ἄλλοι, σάν ἐμένα, πού τελείωνε ἡ ἄδειά τους καί θά τούς πηγαίνανε μέ συνοδεία στό τάγμα τους. Κανένας φαντάρος, Τοῦρκος, Ρωμιός, Ἀρμένης ἤ Ὀβραῖος δέν ἐννοοῦσε νά γυρίσει μέ τή θέλησή του στή βάση του. Ἡ Τουρκία εἶχε πάψει νά 'ναι κράτος. Τήν κυβερνούσανε καιροσκόποι, ρουσφετολόγοι, κλέφτες καί σπεκουλάντες.

ΣΤΙΣ 14 ΣΕΠΤΕΜΒΡΗ ΤΟΥ 1916 ἔφυγα ξανά γιά τήν Ἄγκυρα. Τό τάγμα μου, τό «Ἰκιντζί Ἀμελέ Ταμπουρού», βρισκόταν στό χωριό Γιαβσάν, κοντά στόν Ἐρυθρό ποταμό. Ἡ... τελετή τῆς ὑποδοχῆς, αὐτή τή φορά, ἤτανε διαφορετική. Εἴχανε στήσει τρεῖς ἀγχόνες· τρία παλικάρια ἦταν ἐκεῖ κρεμασμένα μέρες μέ μιά πινακίδα στό στῆθος: «Εἶμαι λιποτάχτης!».

Οἱ στρατιῶτες κοίταζαν τούς κρεμασμένους δίχως νά παίρνουνε τά πρόσωπά τους καμιάν ἔκφραση. Οἱ κρεμάλες, οἱ χαλκάδες στό λαιμό, τά βασανιστήρια, τίποτα δέν ἦταν ἱκανό νά συγκρατήσει τή λιποταξία. Ἡ λιποταξία ἦταν ἕνας πόλεμος στόν πόλεμο. Θέλανε οἱ ἄνθρωποι νά ξεκόψουνε ἀπ' τό μπουλούκι πού βάδιζε στό χαμό, ν' ἀναλάβουνε μονάχοι τήν εὐθύνη γιά τ' ἄτομό τους.

Ὡστόσο, εἶχε μπεῖ τώρα κάποια τάξη στούς στρατῶνες. Οἱ σκηνές μας ἦταν ὑποφερτές. Κάθε Παρασκευή κάναμε γενική καθαριότητα. Ἡ ψείρα καταπολεμήθηκε. Ὅποιος ἀρρωστοῦσε πήγαινε σέ νοσοκομεῖο. Ὅμως ἡ πείνα εἶχε γίνει ὁ σκληρότερος βασανιστής. Οἱ Τοῦρκοι μαφαζάδες μᾶς ἅρπαζαν ὅ,τι εἴχαμε μαζί μας, ροῦχα, τρόφιμα, λεφτά. Μᾶς κατακλέβανε τά δέματα πού μᾶς στέλνανε οἱ γονιοί μας. Δουλεύαμε δεκαπέντε ὧρες τή μέρα· σπάζαμε πέτρα, ἀνοίγαμε τουνέλια, φτιάχναμε δρόμους. Μέρα νύχτα ἤμασταν λιμασμένοι γιά φαΐ. Περιμέναμε σάν τρελοί τήν ὥρα πού θά μᾶς μοιράζανε τήν κουραμάνα. Κόβαμε κομμάτες καί τίς χάφταμε σχεδόν ἀμάσητες. Ὅλο τό εἰκοσιτετράωρο ζούσαμε μ' αὐτή τήν ἀπαντοχή.

Εἴχαμε γίνει ἀράθυμοι. Τσακωνόμαστε καί λογο-

φέρναμε γιά τό τίποτα: γιά ἕνα προσκεφάλι ἀπό πέτρα, γιά ἕνα ψειριασμένο τσουβάλι, γιά μιά χαψιά ψωμί, γιά τό ποιός θά πάει πρῶτος ν' ἀποπατήσει! Κάναμε προστυχιές, δίχως νά 'μαστε πρόστυχοι κι εἴχαμε μιάν ἀπληστία δίχως νά 'χουμε τί ν' ἁρπάξουμε! Τά βάζαμε μέ τά ροῦχα μας, μέ τήν ἴδια τήν καρδιά μας.

Οἱ χωροφυλάκοι κάναν ἐμπόριο. Γιά μιά πίτα, γιά μιά χούφτα σταφίδες, μᾶς γδύνανε. Μόνοι μας δέν εἴχαμε δικαίωμα νά πᾶμε στά χωριά νά ψωνίσουμε. Πολλοί δέν ἀντέχανε στήν πείνα καί δίνανε τά ροῦχα τους, τά παπούτσια τους. Ὕστερα γυμνοί καί ξιπόλητοι παθαίνανε πνευμονίες καί κρυοπαγήματα καί πεθαίνανε. Εἶχα κι ἐγώ ἕνα καινούργιο ζευγάρι παπούτσια – πάντα μου εἶχα ἀδυναμία στά καλά παπούτσια, ἴσως γιατί τά παιδικά μου χρόνια τά πέρασα ξιπόλητος. Οἱ μαφαζάδες κάνανε πῶς καί τί νά μέ πείσουνε νά τ' ἀνταλλάξω μέ τρόφιμα κι ἤτανε φορές πού μοῦ φαινότανε πώς θά πουλοῦσα καί τήν ψυχή μου στό διάβολο, γιά νά βάλω στό στόμα κάτι πού νά θυμίζει φαΐ.

Μιά μέρα ἦρθε ὁ μάγειρας μ' ἕνα σουβλάκι πασπαλισμένο πιπέρι καί ψιλοκομμένο κρεμμυδάκι, ἁπλωμένο προκλητικά πάνω σέ μιά παχιά πίτα. Τ' ἀκούμπησε μπροστά μου στό τραπέζι. Μοσχοβόλησε ὁ τόπος. Τό τρυφερό κοψίδι ἦταν μόλις ροδισμένο. Μοῦ 'ρθε ζαλάδα. Τό στόμα μου γέμισε σάλιο. Γύρισα καί τόν κοίταξα ξελιγωμένος. Ἄπλωσα τό χέρι μου στό σουβλάκι. Τό ἠλίθιο γέλιο του μέ σταμάτησε.

– Γιά βάστα, ἔκανε. Βγάλε πρῶτα τά παπούτσια σου.

– Τά παπούτσια μου;

– Ἀμ' τά παπούτσια! Τί, τζάμπα; Δίνεις, παίρνεις...

Σηκώθηκα ἀπότομα, ἀγριεμένος καί γιά νά μήν τόνε χτυπήσω, ἔφυγα βρίζοντας. Ὅλη τή μέρα μέ πονοῦσε τό στομάχι μου. Ἄν δέν ἤμουνα περήφανος θά 'κλαιγα.

ΔΙΑΛΕΞΑΝΕ ΤΟΥΣ ΠΙΟ γεροδεμένους ἀπ' τό τάγμα μας καί τούς στείλανε νά δουλέψουνε στά τουνέλια. Μέσα σ' αὐτούς ἤμουνα κι ἐγώ. Μᾶς πήγανε σ' ἕνα πανύψηλο βουνό, πού βρισκόταν ἀνάμεσα στά χωριά Ἀσσή Ἰοσγάτη καί Γιάβσαν. Ἔπρεπε ν' ἀνοίξουμε ἕνα τουνέλι ἐννιακόσια τόσα μέτρα. Ἕνα συνεργεῖο ἔπιασε δουλειά ἀπ' τή μιάν ἄκρη τοῦ βουνοῦ κι ἕνα ἄλλο ἀπό τήν ἄλλη. Οἱ σκλάβοι τῆς παλιᾶς ἐποχῆς μοιάζανε μ' ἀφεντικά μπροστά μας. Δουλεύαμε δεκαοχτώ ὧρες τό εἰκοσιτετράωρο! Τρυπούσαμε τήν πέτρα μέ βαριές καί παραμίνες κοντοῦλες, δυσκολοδούλευτες. Δέν εἴχαμε δυναμίτη, μόνο μαύρη μπαρούτη. Ἤμασταν χωρισμένοι σέ συνεργεῖα καί κάθε δυό ἄντρες ἔπρεπε νά τινάζουνε κάθε μέρα ὁρισμένα φουρνέλα, ἀλλιῶς ἔπεφτε βούρδουλας! Στήν ἀρχή τά μπάζα τά βγάζαμε μέ καροτσάκια, ὑστερότερα μᾶς φέρανε βαγονέτα καί κάπως ἀνασάναμε.

Τό σπάσιμο τῆς πέτρας ἤθελε κότσια καί μεῖς ἤμασταν ξελιγωμένοι ἀπ' τήν πείνα, ξεροσταλιασμένοι ἀπ' τίς κακουχίες καί τίς ἀρρώστιες. Οἱ περσότεροι φτοῦσαν αἷμα καί πέθαιναν. Ἤτανε καί καμπόσοι ἄλλοι πού τό σκαρί τους ἄντεχε στίς μπόρες. Τέτοιος ἤτανε ὁ Μῆτσος, γιός ἑνός ναυτικοῦ καί μιᾶς τραγου-

δίστρας ἀπ' τό Κορδελιό. «Μουζικάντης ἀπ' τά γεννοφάσκια μου, ἔλεγε γιά τόν ἑαυτό του. Σά μέ γέννα ἡ μάνα μου κι ἦρχε ἡ ὥρα νά καβαντζάρω τόν κάβο τση, εἶπα στή μαμή: Πάρε πρῶτα τό σαντούρι μου κι ἀπέ πηδάω κι ἐγώ ὄξω νά δῶ σάν τί σόι εἶναι τοῦτος ὁ ντουνιάς σας...».

Κάθε μεσημέρι μόλις πηγαίνανε γιά φαΐ οἱ μαφαζάδες, οἱ ἄντρες μαζευόντανε γύρω ἀπ' τό Μῆτσο· περιμένανε ἀπ' αὐτόν νά τούς δώσει λίγη ζωή.

– Μπρέ σεῖς, μᾶς ἔκανε, ἐλᾶτε νά ποῦμε κανένα χωρατό. Τό γέλιο θά μᾶς σώσει. Νά, μά τό Χριστό! Τό γέλιο εἶναι θροφή, δυναμωτικό. Σάν νά λέμε, ἀμελέτητο τηγανητό, αὐγό χτυπητό, τζιεράκι μέ τό αἱματάκι του!

Τῶν ἀντρῶν τό στόμα ἔφτανε τότες στ' ἀφτιά.

– Ἔλα, Σμυρνιωτάκι, τόν παρακαλάγανε, κάνε τό ψυχικό. Πές μας γιά κείνη τή Μαρίτσα, τήν κουνίστρα, μέ τά χοντρά μπούτια.

Ὁ Μῆτσος δέν ἤθελε πολλά. Τό θέμα τῆς γυναίκας συγκέντρωνε πάντα τό γενικό ἐνδιαφέρον, ὅπως ἡ κουραμάνα.

– Μπρέ χτικιάρηδες, τούς κορόιδευε, σᾶς ἠπερίσσεψε μεδούλι, μπρέ, καί θέτε νά κάνετε ξόδεψη; Κοπιάστε τό λοιπόν νά σᾶς τήνε πῶ τήν ἱστορία. Μά νά κρατᾶτε τσέτουλα γιατ' ἤχασα τό λογαριασμό ἀπ' τσί πολλές βολές πού σᾶς τήν εἶπα...

Κι ἄρχιζε νά περιγράφει τήν παχουλή καλλονή τῆς Μαρίτσας, πού ὁ μαστρο-Σωτῆρος, «ὁ ἄντρας τση, τήνε τάιζε τόσο κουκουνάρι, βουτούρατα, μπριζολίτσες, μουσακάδες καί μπαστουρμάδες, πού ἤπαθε σαρλίκι κι ἠπῆγε ν' ἀποθάνει...». Ἤκλαιε τό λοιπόν ὁ μαστρο-Σωτῆρος κι ἠδερνότανε: «Ἠχού! Δέ θά τ'

ἀντέξω, νά χάσω τά μπούτια τση! Τά μπούτια τση!»

Μιά μέρα, ἕνας τῆς παρέας σταμάτησε τό Μῆτσο στό πιό γαργαλιστικό σημεῖο τῆς διήγησης, τήν ὥρα πού ἐξηγοῦσε τή μυστική γοητεία τῶν «μπουτιῶν τση».

– Οὔφ! δυσφόρησε, δέ μᾶς ἀπαρατᾶς μ' αὐτήνα τή Μαρίτσα. Δέ λές καί γιά καμιάν ἄλλη, ν' ἀλλάξουμε γυναίκα. Τούτη τήνε συνηθίσαμε καί δυσκολευόμαστε...

Ὁ Μῆτσος παρεξηγήθηκε! Πιάστηκαν στά χέρια καί παρά τρίχα νά σκοτωθοῦνε.

– Δέν πᾶ νά χαθεῖτε καί σεῖς κι ἡ Μαρίτσα σας, μπῆκε στή μέση ὁ Χριστόφορος ὁ Μπουρνοβαλής. Ἔχουμε μεῖς τώρα δά ἤπατα, μπρέ, γιά γυναικεῖα μπούτια! Νά 'ταν γιά κανένα χοιρομέρι, νά γίνω μετά χαρᾶς κι ἐγώ μπεχλιβάνης.

Νόμιζα πώς τούτη ἡ ζωή θά κατάφερνε νά στομώσει τήν ψυχή ὁλότελα. Κι ὅμως! Θυμᾶμαι τή μέρα πού τέλειωσε τό τουνέλι καί τά δυό συνεργεῖα ἀντα-μώσαμε στή μέση τοῦ σκοτεινοῦ βουνοῦ. Τί χαρά ἤτανε κείνη! Τί συγκίνηση! Ἔχ, καημένε ἄνθρωπε! Τόνε κουβαλᾶς λοιπόν μέσα σου τό Θεό! Τί 'μαστε μεῖς κείνη τήν ἐποχή; Χτικιάρηδες, πεινασμένοι σκλάβοι πού ζούσανε μέ τήν ἀνάμνηση τῆς ζωῆς. Ἑφτά μῆνες σκαλίζαμε τήν πέτρα. Τῆς τρώγαμε τά σπλάχνα καί μᾶς ἔτρωγε τά δικά μας. Κι ὅταν τή νικήσαμε καί δώσαμε ἕνα τέλειωμα στό ἔργο μας, μᾶς πῆρε ἡ περηφάνια. Εἴχαμε τό κουράγιο νά ὁραματιστοῦμε τά εἰρηνικά χρόνια, ὅταν ἀπό τοῦτα τά τουνέλια θά περνοῦνε τά καλά καί τ' ἀγαθά τῆς Ἀνατολῆς, τά σύκα, οἱ σταφίδες, τά καπνά, τά στάρια καί τά λάδια μας. Ρωμιοί καί Τοῦρκοι ἀποξεχαστήκαμε

καί σφίγγαμε τά χέρια σάν τ' ἀγαπημένα ἀδέρφια πού κοπίασαν νά ρίξουνε σκεπή στό σπιτικό τους κι ὅταν τέλεψαν καθίσανε καί στρίψανε τσιγάρο καί φάγανε ἥσυχα ψωμί.

Μά δέ βάσταξε γιά πολλή ὥρα ἡ χαρά, γιατί ἀκούστηκε ἡ σφυρίχτρα τοῦ Ἀσκέρ ἀγᾶ καί θυμηθήκαμε ποιοί ἤμασταν καί σέ τί ὧρες ζούσαμε.

Ο ΕΡΥΘΡΟΣ ΠΟΤΑΜΟΣ ΕΙΧΕ ΠΑΓΩΣΕΙ. Κάθε πρωί τόν περνούσαμε, πηγαίναμε στήν ἀντικρινή ὄχθη, κόβαμε ξύλα καί ζαλωνόμαστε σάν μουλάρια. Τούτη τήν ἐποχή πάθαμε ἄλλη συφορά· πέφτανε τά δόντια μας ὅπως τά φύλλα τό φθινόπωρο. Καλά πού βρέθηκε κάποιος γιατρός κι ἔδωκε διαταγή νά ξεκουραστοῦμε καί νά μᾶς ἀφήσουνε νά μαζεύουμε καί νά τρῶμε χόρτα, ἔστω καί δίχως λάδι. Κάναμε καί κάτι πλύσες μέ ξίδι καί τό κακό σταμάτησε. Ὅλοι μας εἴχαμε καταντήσει ἀερικά· μόνο τά κόκαλα ξεχωρίζανε μέσα ἀπ' τό πετσί μας. Ὅποιος μᾶς ἀντίκριζε καθώς δουλεύαμε, διπλωμένοι στά δυό, τρόμαζε· δέ θυμίζαμε ἄνθρωπο.

Ὁ στρατός εἶχε μεγάλη ἀνάγκη ἀπό καλάθια, γιατί μέ τόν πόλεμο τά τσουβάλια εἴχανε καταντήσει δυσεύρετα καί δέν εἴχανε μέ τί νά κουβαλοῦνε τά τρόφιμα. Ἦρθε λοιπόν ἕνας γιούζμπασης, μιά μέρα καί ρώτησε ποιός ἀπό μᾶς ξέρει νά πλέκει καλάθια. Βγήκανε καμιά δεκαριά κι ἐγώ ἀπό κοντά. Μᾶς δώσανε νά φτιάξουμε ἀπό 'να δεῖγμα ὁ καθένας γιά νά βεβαιωθοῦνε πώς δέ λέγαμε ψέματα.

Ποτέ μου δέν εἶχα φανταστεῖ πόσα μπορεῖ νά κα-

ταφέρει ὁ ἄνθρωπος ἅμα ἀγωνίζεται νά κρατηθεῖ στή ζωή. Ὁ κύρ Λευτέρης ἦταν ὁ μόνος ἀνάμεσα στούς δέκα πού ἦταν καλαθάς. Κάθισε λοιπόν καί μᾶς ἔδειξε τό κολάι. Ὁ πόθος μας γιά λίγη λευτεριά ἤτανε τόσος, πού ἁρπούσαμε μέσα σέ ὧρες ὅ,τι θά χρειαζόμαστε μῆνες καί χρόνια γιά νά τό μάθουμε.

Ὁ ἀξιωματικός ἔδωσε διαταγή νά ψάξουμε τίς ὄχθες τοῦ Ἐρυθροῦ ποταμοῦ, σέ μιάν ἀκτίνα ἴσαμε πέντε χιλιόμετρα καί ὅπου βροῦμε καλαμιές καί βοῦρλα, νά στήσουμε τό τσαντήρι μας. Πετύχαμε ἕνα τέτοιο μέρος, μιάν ὥρα μακριά ἀπ' τό τάγμα καί ριχτήκαμε στή δουλειά. Κοντά στή θέση αὐτήνα βρισκόταν ἕνα χωριό Ταχτατζήδων. Εἶπα νά πάω, ν' ἀνταλλάξω καλάθια μέ τρόφιμα.

– Φοβοῦμαι, μοῦ 'πε ὁ μαστρο-Λευτέρης, μήπως σοῦ πάρουνε τά καλάθια κι ἀντίς γιά τρόφιμα σοῦ φυτέψουνε καμιά σφαίρα.

– Μή φοβᾶσαι, τοῦ ἀποκρίθηκα. Τούς ξέρω τούς Ταχτατζῆδες, εἶναι Γιουροῦκοι ξυλοκόποι, συμπαθοῦνε τούς χριστιανούς ὅπως οἱ Κοῦρδοι.

Ἅμα πῆγα στό χωριό κατάλαβα πώς δέν εἶχα πέσει ὄξω. Τά καλάθια μου γίνηκαν ἀνάρπαστα. Ἕνας γέρος, μάλιστα, πού ἄκουσε πώς εἶμαι Ρωμιός μέ πῆρε σπίτι του νά κολατσίσω. Ἦρθε κι ὁ γιός του στό τραπέζι, καί, τό πιό περίεργο, ἤρθανε κι οἱ γυναῖκες, δίχως φερετζέ καί σερβίρανε κρασί ἀντίς γιά ρακί. Τέτοιες συνθῆκες δέν τίς ἔχουνε οἱ μουσουλμάνοι κι ἄρχισα νά ὑποψιάζουμαι μήπως μ' ἔριξε ἡ τύχη σέ σπίτι κρυφοχριστιανῶν.

Στό τάγμα μας εἴχαμε ἕνα χωρικό ἀπ' τό Κεστίν Μαντέν πού τόν λέγανε Χασάν Ὀγλού Γρηγόριο. Αὐτός μᾶς μιλοῦσε συχνά γιά κρυφοχριστιανούς. Στά

μέρη τους, ἔλεγε, πολλά χωριά εἶχαν ἐξισλαμιστεῖ μέ τή βία ἀπ' τά παλιά τά χρόνια. Μέχρι καί γλῶσσες κόβανε γιά νά πάψουνε οἱ Ρωμιοί νά μιλοῦνε τά ἑλληνικά. Οἱ ἄνθρωποι πῆραν ὅλοι τούρκικα ὀνόματα, ὅμως ἡ καρδιά τους δέν ἄλλαξε. Διατηρούσανε κρυφά ἐκκλησιές καί σκολειά. Σάν ἔγινε τό Σύνταγμα, στά 1909, πιστέψανε στά ὅσα ὑπόσχονταν οἱ Νεότουρκοι γιά ἐλευθερίες καί φανερωθήκανε.

Τίς κουβέντες τοῦ Χασάν 'Ογλού Γρηγορίου θυμόμουνα καθώς ἔβλεπα τή φαμελιά τοῦ γερο-Ταχτατζῆ μέ τίς χριστιανικές συνήθειες. Ἄνοιξα μέ τρόπο κουβέντα.

– 'Εμεῖς, μοῦ 'πε ὁ ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας, εἴμαστε μουσουλμάνοι· μόνο πού ἀνήκουμε στούς Ταχτατζῆδες. Δέ σοῦ κρύβω πώς μισοῦμε τούς Τούρκους. Μ' ἄν προτιμοῦμε τούς χριστιανούς εἶναι γιατί κόβει τό μυαλό τους κι εἶναι δουλευτάδες.

Δέν πολυπίστεψα τήν ἐξήγηση πού μοῦ 'δωκε, μά δέν ἐπέμενα. Ὅταν σηκώθηκα νά φύγω μέ φορτώσανε πεσκέσια. Τί παξιμάδια κριθαρένια, τί αὐγά καί τυριά! Μέχρι κι ἕνα γαλόνι ρακί μοῦ δώσανε.

– Νά πιοῦν οἱ συντρόφοι σου, μοῦ 'πανε, νά ξεχάσουνε τά ντέρτια τους...

Ὅταν γύρισα πίσω στό τσαντήρι ἤμουνα μεθυσμένος, ὄχι τόσο ἀπ' τό κρασί τῶν Ταχτατζήδων, ὅσο ἀπ' τή χαρά πού μοῦ 'δωκε ἡ καλοσύνη τους. Πολύ γρήγορα ὅμως πέσανε τά φτερά μου, γιατί βγῆκε μπροστά μου ὁ Τοῦρκος λοχαγός πού ἦρθε γιά αἰφνιδιασμό. Μόλις μ' ἀντίκρισε φορτωμένο μ' ὅλα κεῖνα τά καλά ἔμεινε κατάπληκτος. Ἄρχισε τήν ἀνάκριση. Τοῦ εἶπα πολλές ψευτιές καί μερικές ἀλήθειες. Στό τέλος κατάλαβα πώς τό μόνο πού τόν ἐνδιέφερε ἤτα-

νε τό ρακί. Δίχως νά χάσω λοιπόν καιρό τοῦ λέω:

– Ἐπιτρέψτε μου, λοχαγέ, νά σᾶς προσφέρω τοῦτο τό ρακί μιά κι εἶναι σπιτικό.

Στήν ἀρχή ἔκανε τσαλίμια. Ὕστερα μοῦ 'πε:

– Ἀφοῦ ἐπιμένεις, θά τό πάρω, μά θά δεχτεῖς νά σ' τό πλερώσω.

– Τί λόγος εἶν' τοῦτος! Νά πάρω παράδες ἀπό σᾶς;

Ἤξερα πόσο κολακεύονται οἱ Τοῦρκοι μέ τά πεσκέσια· ὁ δικός μας γιούζμπασης δέν μποροῦσε ν' ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Πρίν φύγει, μοῦ 'πε:

– Ἀπό δῶ κι ὀμπρός τά καλάθια νά τά φέρνεις ἐλόγου σου στό τάγμα. Καί ζήτηξέ με σάν ξαναρθεῖς. Θέλω νά κουβεντιάσω μαζί σου.

Μετά δυό μέρες πῆγα στό τάγμα καί συναντήθηκα μέ τό λοχαγό.

– Θά σοῦ πῶ κάτι, μά τά μάτια σου ἑκατό, φουκαρά μου, μή λάχει καί σοῦ ξεφύγει λόγος.

– Τάφος θά σταθῶ γιά τό μυστικό σας, ἐφέντη μου.

– Ἄκουσε, λοιπόν. Ὁ σιτιστής θά σοῦ παραδώσει ἕναν τενεκέ λάδι. Θά τόνε πᾶς στό χωριό πού σοῦ δώκανε τά πεσκέσια καί θά τόν ἀνταλλάξεις μέ ρακί. Θά μοῦ κάνεις χαμπέρι καί θά στείλω ἐγώ νά τόνε πάρω. Κατάλαβες;

– Ὅλα θά γίνουν ὅπως τά διατάξετε...

Ἀπό κείνη τή μέρα ἄρχισα μεγάλα πάρε δῶσε μέ τό λοχαγό, τό σιτιστή, τό μηχανικό καί τό γιατρό. Μά ἡ ἀναπάντεχη αὐτή τύχη δέ βάστηξε πολύ. Μᾶς σηκώσανε καί μᾶς στείλανε πίσω στήν Ἄγκυρα. Τό Ἰκιντζί Ἀμελέ Ταμπουρού ἔπρεπε νά βοηθήσει τούς Τούρκους χτηματίες νά μαζέψουνε τόν καρπό, πού κινδύνευε νά χαθεῖ γιατί λείπανε τά χέρια.

Μᾶς πήγανε στό ξακουστό γιά τά ἰαματικά νερά του Χαμάμκιοϊ. Μᾶς ἀφήσανε δυό μέρες νά ξεκουραστοῦμε, νά καθαριστοῦμε κι ὕστερα μᾶς μοιράσανε στά χωριά. Ἐμένα μέ στείλανε μαζί μ' ἄλλους πενήντα στό Γκιούλ Ντερέ. Μαζευτήκανε κάμποσοι Τοῦρκοι νοικοκυραῖοι πού τά παιδιά τους ἦτανε στό στρατό καί μᾶς ζυγιάζανε μέ τό μάτι ν' ἀντιληφτοῦνε τήν ἀντοχή μας.

– Ἀχαμνοί, κάνανε, ξεπνεμένοι. Πῶς θά πιάσουνε τσάπα κι ἀλέτρι!

VIII

Η ΤΥΧΗ ΤΑ 'ΦΕΡΕ ΝΑ ΠΕΣΩ ΜΑΖΙ μ' ἄλλους ἕξι στά χέρια ἑνός καλοῦ νοικοκύρη. Ἀλή νταή τόνε λέγανε κι ἤτανε ἀπ' τούς πρώτους τοῦ χωριοῦ. Ζοῦσε στά χτήματά του, στό Γκιούλ Ντερέ, μέ τή γυναίκα του πού ἤτανε κατάκοιτη καί τή θυγατέρα του, τήν Ἐνταβιέ, ἕνα κορίτσι ἴσαμε δεκαοχτώ χρονῶ.

– Ἔχω κι ἐγώ τρεῖς γιούς στό στρατό, μᾶς εἶπε, καί ξέρω τόν καημό. Στό σπίτι μου δέ θά σᾶς λείψει οὔτε τό καλό φαΐ οὔτε ὁ καλός λόγος. Εἶμαι σίγουρος πώς κι ἐλόγου σας δέ θά μέ κακοκαρδίστε στή δουλειά.

Ὅταν σοῦ μιλοῦσε ὁ γέρος, σέ κοίταζε ἴσια στά μάτια μέ τό παστρικό βλέμμα του καί σ' ἔκανε νά νιώθεις σιγουριά. Ὅταν σοῦ μιλοῦσε τό κορίτσι κατέβαζε μέ νάζι τά μάτια καί σοῦ θύμιζε πώς εἶσαι ἄντρας.

Τό θέρος τό 'χανε τελέψει μοναχοί τους· ἔτσι, οἱ σύντροφοί μου κι ἐγώ καταπιαστήκαμε μέ τ' ἁλωνίσματα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς δέ μᾶς φάνηκε ἀγγαρεία. Εἴχαμε βολευτεῖ σέ τοῦτο τό χτῆμα· ξαναθυμηθήκαμε πώς ἤμασταν ἄνθρωποι. Τρώγαμε καλά, κοι-

μόμασταν σέ καθαρό γιατάκι, πλενόμασταν, ἀνασαίναμε. Τίς αὐγές ὅταν ξυπνούσαμε, κάναμε τό σταυρό μας. Τ' ἄρωμα τοῦ χορταριοῦ, ἡ βαρβατίλα τῶν ζωντανῶν, τά κελαηδήματα, γεμίζανε μουρμουρητά τήν καρδιά μας.

Ὁ Ἀλή νταής δέ μᾶς ζόριζε ποτέ· ἦταν ἀγαθός ἄνθρωπος. Ἕνα ἀπόσπερο τόν πέτυχα τήν ὥρα πού ἔκανε τήν προσευχή του. Ἔτσι ἀνεκούρκουδα γερμένος μέ τό μέτωπο ἀκουμπισμένο στό χῶμα. Ἀπό μακριά ἀκουγόταν ἡ φωνή τοῦ μουεζίνη· ἀνεβασμένος στό μιναρέ τοῦ τζαμιοῦ, ἔπεμπε τίς δεήσεις του στόν Ἀλλάχ. Ὁ Ἀλή νταής ἔλεγε ὅλο ταπεινοσύνη καί σπαραγμό:

– Ἀλλάχ! Ἂν τό χέρι μου ἀδίκησε ἄνθρωπο, κόψ' το! Ἂν τό μάτι μου πονηρεύτηκε, βγάλ' το! Ἂν ἡ καρδιά μου φθόνησε, ξερίζωσέ την...

Τίς πρῶτες μέρες, λίγο ἔλειψε νά χάσω τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἀλῆ νταῆ. Στό Γκιούλ Ντερέ ἁλωνίζανε μ' ἕναν παμπάλαιο τρόπο· θέλησα νά τόν ἀλλάξω. Ἕνας γείτονας ὅμως πῆγε καί τοῦ τά πρόφτασε: «Τό καί τό ὁ γκιούρης, χαλνάει τή σειρά. Θά σέ καταστρέψει...». Ὁ Ἀλή νταής δέ βιάστηκε νά βγάλει κρίση. Μέ παρακολουθοῦσε. Ὅταν εἶδε τ' ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς, μοῦ 'πε ἐνθουσιασμένος:

– Μοῦ φαίνεται, παλικάρι μου, πώς σ' ἔστειλε ὁ Ἀλλάχ γιά νά μοῦ λύσεις τά χέρια. Τή φροντίδα τῶν ἁλωνιῶν ἀπό σήμερα τήν ἀφήνω σέ σένα. Ἐγώ ἔχω ἀρκετούς μπελάδες...

Ὁ Ἀλή νταής εἶχε μποστάνια, λιβάδια, γιδοπρόβατα καί γελάδια. Μέ τό δίκιο του φχαριστοῦσε τό Θεό πού τόν ἀλάφρωσα ἀπ' τή φροντίδα τῶν ἁλωνιῶν. Κάθε μέρα ἔστελνε τήν κόρη του, τήν Ἐνταβιέ,

νά μᾶς φέρει φαΐ. Κείνη σά γύριζε, τοῦ ἱστοροῦσε ὅλα τά καθέκαστα γιά μένα. Ἕνα βραδάκι μέ πλησίασε ἡ Ἐνταβιέ:

– Μανώλη, εἶπε, ὁ ἀφέντης ὁ πατέρας μου θέλει ἀπόψε νά κοπιάσεις ἀπ' τό σπίτι μας.

Πῆγα κάπως ἀνήσυχος. Τί μ' ἤθελε ὁ γέρος; Μήπως εἶχε φτάσει καμιά διαταγή νά γυρίσουμε στό τάγμα; Ὁ Ἀλή νταής μέ δέχτηκε πρόσχαρα στό μουσαφίρ-ὀντά.

– Μπουγιουρούμ, Μανωλάκη, μπουγιουρούμ γκαρντασίμ! Σέ προσκάλεσα νά φᾶμε ψωμί. Θέλω νά σέ φχαριστήσω ὅπως μέ φχαριστᾶς κι ἐλόγου σου. Ἡ καρδιά τ' ἀνθρώπου εἶναι ὅ,τι καλύτερο τοῦ 'δωκε ὁ Ἀλλάχ. Δίνε της αὐτῆς τό λόγο, ἄν θέλεις νά μιλᾶς μ' Ἐκεῖνον...

Καθίσαμε σταυροπόδι κοντά στό σοφρά κι ἀρχίσαμε νά τρῶμε μέ ὄρεξη. Κάποια στιγμή πῆρε τό μάτι μου στό ράφι κερί ἀπό μελίσσια. Τόν ρώτησα ἄν εἶχε μελίσσια καί ποιός τά φρόντιζε.

– Ἔχ, μελίσσια ἔχω πολλά ἔκανε, μά μένουν ἀτρύγητα, γιατί κανείς ἀπό μᾶς δέν ἀντέχει στά τσιμπήματα. Ἡ μόνη πού τά 'φερνε βόλτα ἦταν ἡ γυναίκα μου, μ' αὐτή ἀρρώστησε κι ἔτσι πᾶνε χαμένα.

– Ἀλή νταή, τοῦ λέω, ὅλη ἡ στενοχώρια σου νά 'ναι τούτη. Ἐγώ θά φροντίσω καί τά μελίσσια σου· εἶχα στό χτῆμα μας καί ξέρω.

Ἀπό τήν ἄλλη μέρα κιόλας καταπιάστηκα μέ τά μελίσσια. Τρύγησα σαράντα κυψέλες. Ἔπιασα κάπου τρακόσες ὀκάδες μέλι. Ὁ Ἀλή νταής τρελάθηκε. Δέν ἤξερε τί παίνια νά μοῦ πεῖ: «Ἰλιμντάρ», πιδέξιο μ' ἀνέβαζε, ἐφευρετικό μέ κατέβαζε. Ἡ κόρη του ἡ Ἐνταβιέ πρόσεξε τό θαυμασμό τοῦ γονιοῦ της καί ξε-

θάρρεψε. Ἐρχότανε στ' ἁλώνια πιάναμε λακιρντί. Μέ ρωτοῦσε γιά τίς γυναῖκες στή Σμύρνη, πῶς ζούσανε, πῶς ντυνόντανε καί τί λογιῶ πράμα εἶναι ἡ θάλασσα καί τά βαπόρια. Μ' ἔπιανε καί μένα τό μεράκι, ἔστριβα τσιγάρο, σήκωνε ἄγκυρα ὁ νοῦς. Τά μάτια τοῦ κοριτσιοῦ πετούσανε σπίθες· κρεμόταν ἀπ' τό στόμα μου. Ὅσο ἔβλεπα τό θαυμασμό της, τόσο πιό παραμυθάς γινόμουνα. Μιά μέρα τήνε πῆρε ἡ συγκίνηση.

– Ποτέ μου δέν ἄκουσα ἄνθρωπο νά μιλάει ὅπως ἐσύ, εἶπε.

Γύρισα καί τήνε κοίταξα. Ὅλο τό αἷμα εἶχε ἀνεβεῖ στά μάγουλά της. Κάτω ἀπ' τά χωριάτικα χοντρά σκουτιά της τ' ἀμάλαγο, θερμό κορμί της τό ζώνανε πόθοι. Τά παίνια της μέ κολακεύανε κι ἡ συντροφιά της μέ πύρωνε. Ἅμα κατάλαβα, ὅμως, πώς πῆρε πολλή στίμη καί δέ λογάριαζε κανένα, μόνο μέ κοίταζε καί κονταναστέναζε, μαζεύτηκα. Ποῦ πᾶς, Μανώλη, μπερδέματα ζητᾶς; Γιά παράτα τά ξανοίγματα, γιατί τούτη δῶ δέ χωρατεύει...

Ἕνα μεσημεράκι ἦρθε καί μέ παρεκάλεσε νά τή βοηθήσω νά πλύνει τά χράμια της στό ποτάμι. Κατάλαβα πώς μοῦ 'στηνε παγίδα, μά δέν ἄντεξα νά πῶ τό ὄχι. Ὁ Ἀλή νταής ἔλειπε στήν Ἄγκυρα. Φορτώσαμε ἕνα μουλάρι ροῦχα, πήδηξε κι ἡ ἴδια στό μικρό σταχτί ἄτι της καί ξεκινήσαμε. Στό δρόμο μ' ἔζωσε ἡ ἀγωνία. Τί 'θελα, τί γύρευα ἐγώ τά ξεμοναχιάσματα; Ἔκλεισα τό στόμα μου. Κρατοῦσα κατεβασμένα τά μάτια σάν ντροπαλό κοριτσόπουλο καί βάδιζα συλλογισμένος.

Ἅμα βρεθήκαμε μακριά, πίσω ἀπ' τό λόφο, μέσα στό πυκνό δάσος, κείνη πῆρε νά τραγουδάει ἕνα μα-

κρόσυρτο, λάγνο τραγούδι γιά τό κορίτσι πού ὀνειρεύεται τ' ἀγκαλιάσματα τ' ἀγαπημένου ἄντρα. Καθώς κινιόταν τό ξεκαπίστρωτο πουλάρι, τά ροῦχα της εἶχαν ἀνεβεῖ, κι ἡ γυμνή, σταράτη γάμπα της μέ τίς ρόζ πατοῦσες ἐρέθιζε τό μάτι μου κι ἀνέβαζε τό αἷμα στό κεφάλι μου. Χτυπούσανε τά μηνίγγια μου καί φουσκώνανε τά χείλη μου, τόσο, πού μέ πονούσανε. Ἀκλοθοῦσα τ' ἄλογο σάν μαγεμένος. Ἔτσι θά 'ναι οἱ νεράιδες τῶν παραμυθιῶν, πού βγαίνουν ἀπ' τά μπουνάρια καί παραλοΐζουνε τούς ξενιτεμένους...

Βρῆκα τή δύναμη κι ἀποτράβηξα τό μάτι μου ἀπ' τό κορίτσι. Ἔσφιξα τά δόντια μέ τόση δύναμη πού τ' ἄκουσα νά τρίζουν. Εἶπα νά σκεφτῶ κατιτίς ἄλλο, νά φύγει ὁ νοῦς ἀπ' τό πονηρό. Οἱ νεράιδες μέ κάνανε νά θυμηθῶ τά παιδικά μου χρόνια. Γιαγιά δέν εἶχα γνωρίσει γιά νά μοῦ λέει παραμύθια, κι ἡ μάνα μου δέν εἶχε ποτέ καιρό γιά τέτοιες πολυτέλειες. Ὅμως ἕνας φίλος, ὁ Στέλιος Παντιάς, εἶχε ἕνα παππούλη, πού τόν φωνάζανε στό χωριό γερο-Αἰώνα, γιατί 'χε καβατζάρει τά ἑκατό. Ἤτανε ναυτικός κι εἶχε γυρίσει θάλασσες καί πόρτα μεγάλα. Τρέχαμε λοιπόν καί τόν βρίσκαμε καί τόν βάζαμε νά μᾶς μιλάει. Ἄναφτε ναργκιλέ, ἔκλεινε τά μικρά μάτια του, τά ἐφταδιπλωμένα μέσα σέ πλαδαρές πέτσες, πού εἴχανε δεῖ, ὡς φαίνεται, πολλά, κι ἀρχίνιζε νά λέει καί νά μήν τελειώνει. «Καί πού λέτε, μιά βολά κι ἕναν καιρό ἠβρισκόμαστε μέ τόν καπτα-Νικόλα στό Μισσίρι...». Ἐμεῖς τεντώναμε τό λαιμό, ἀνοίγαμε μάτια κι ἀφτιά κι ἡ καρδιά μας σάλταρε στ' ἀρμενίσματα τοῦ γερο-Αἰώνα.

Μιά μέρα – τί τοῦ 'ρθε; – μᾶς ἱστόρησε τόν παράφορο ἔρωτα μιᾶς χανούμης γιά ἕνα μοῦτσο, ἕνα δε-

καεφτάχρονο Ἑλληνόπουλο. Τό παράσερνε, λέει, στόν ὀντά της καί τ' ἀγκάλιαζε τόσο θερμά κι ἀρσίζικα πού τό τρέλανε τό παιδί. Ὁ γερο-Αἰώνας φανταζότανε πώς τό κακό πού βρῆκε τ' ἀγόρι, θά μᾶς φρονιμάτιζε. Ὅμως, ἐμεῖς, τήνε πάθαμε σάν τίς κομμένες λεῦκες τῆς στρατώνας τοῦ Κιλισλάρ, πού ἡ ζεστή πνοή τῶν ἄρρωστων φαντάρων τίς ξεγέλασε καί τίς ἔκανε ν' ἀνθίσουνε. Μόλις μάθαμε πώς ἦρθε στό Κιρετσλί μιά Τούρκισσα τραγουδίστρια, τρέξαμε στό χάνι της καί τῆς εἴπαμε πώς ἤμαστε τρελοί καί παλαβοί μέ τήν ὀμορφιά της. Ἡ Τουρκάλα, τσακισμένη σαραντάρα, γέλασε στήν ἀρχή καί μᾶς κορόιδεψε, μά σάν καλοπρόσεξε τήν καμωσιά μας, μᾶς πῆρε στό στρῶμα της. Κινδυνέψαμε νά ξαναρθοῦμε στά σύγκαλά μας καί νά ξεχάσουμε κεῖνο τό ἄγουρο ξύπνημα τῆς σάρκας.

Ξετρελαμένος ἀπό τίς ἴδιες μου τίς ἀναμνήσεις, ζήτησα μέ τό μάτι τήν Ἐνταβιέ. Δέν τραγουδοῦσε πιά. Μέ παρακολουθοῦσε μέ βλέμμα θολό καί λιγωμένο κι ἔμοιαζε χλωμή καί ταραγμένη. Ὕστερα κέντρισε τ' ἄτι της σάν μανιακή, λές καί τῆς ἔφταιγε κεῖνο, πού μέ τό ρυθμικό κούνημα τῶν καπουλιῶν του καί τή ζεστή τριβή του τήν ἐρέθιζε ἀκόμα πιό πολύ.

Τήν κοίταζα πού κάλπαζε κι ὕστερα σταμάτησε ἀπότομα, ρίχτηκε πάνω στό γρασίδι καί στριφογύριζε ἀλλοπαρμένη. Ἄρχισα νά τρέχω. Σάν ἔφτασα κοντά της, τή βρῆκα πεσμένη τ' ἀνάσκελα πάνω σ' ἕνα παχύ, ὑγρό ταπέτο ἀπό μέντες κι ἄλλα μυριστικά χορτάρια. Γύρω ὕψωναν προστατευτικό μπερντέ οἱ καλαμιές κι οἱ λυγαριές τοῦ ποταμοῦ. Ἡ ματιά της σφηνώθηκε στή δική μου. Ἔμοιαζε μ' ἀγρίμι διψασμένο γιά ἔρωτα. Οἱ γάμπες της γυμνές· οἱ γλουτοί

καί τά στήθια της σιγοτρέμανε. Ἤθελα νά φύγω, μά τά πόδια μου σταματήσανε σάν γιγαντωμένα μουλάρια. Τό μυαλό μου ἔπαψε νά λειτουργεῖ. Κι ὅλοι μαζί οἱ ἅγιοι τῆς χριστιανοσύνης νά κατεβαίνανε κείνη τή στιγμή, δέ θά καταφέρνανε νά μέ συγκρατήσουνε. Ἔπεσα πάνω της κι ἀγκαλιαστήκαμε παράφορα. Φωνές ἔσερνε ἡ Ἐνταβιέ καθώς τήν ἔκανα δική μου...

Ὅταν συνῆρθα καί λαγάρεψε τό μυαλό μου, ἔνιωσα μιά τρυφεράδα καί μιά χαρά. Λόγια ἀγάπης φτάσανε στά χείλη μου, μά μείνανε κεῖ. Βρῆκε τή στιγμή κι ἦρθε ἀπρόσκλητη κοντά μου ἡ εἰκόνα τοῦ φίλου μου τοῦ Χρίστου Γκολῆ καί τοῦ Κώστα Πανάγογλου. Ἔνιωσα τό παγωμένο ἄγγιγμα τοῦ πρώτου κι εἶδα τά ὀργισμένα γυάλινα μάτια τοῦ δεύτερου νά μέ κοιτοῦνε ἄγρια...

Πετάχτηκα ὀρθός κι ἔτρεξα στό ποτάμι. Τό μυαλό μου ντουμάνιασε. Μοῦ φαινότανε πώς μόλυνα τήν ψυχή μου μέ τήν πιό ἀντιχριστιανική πράξη. Ὁ λαός μας βρισκότανε σέ θανάσιμη ἀμάχη μέ τήν Τουρκιά κι ἐγώ ἀγκάλιαζα τό κορμί τούτης τῆς κοπέλας, πού συμβόλιζε τόν προαιώνιο ὀχτρό μας; Ἅρπαξα τόν κόπανο κι ἀρχίνησα νά χτυπῶ τά σκουτιά μέ λύσσα. Ἡ Ἐνταβιέ κατάχλωμη μέ κοίταζε δίχως νά μιλάει. Ἂν μποροῦσα, θά τήν ἔπνιγα μέσα σέ κεῖνο τό ποτάμι πού κυλοῦσε ἤρεμο κι ἀδιάφορο, ἐνῶ γύρα, δεκάδες πεταλοῦδες καί σπουργίτια, πού δέν ξέρανε ἀπό ἀνθρώπινες φουρτοῦνες, τρελοπαίζανε ὅλο χαρά.

Τί θά γινόμουνα, Θέ μου, τί θά γινόμουνα; Ποῦ θά μ' ὁδηγοῦσε τούτη ἡ νέα περιπέτεια;

ΤΡΕΙΣ ΜΕΡΕΣ ΔΕ ΦΑΝΗΚΕ ἡ Ἐνταβιέ στ' ἁλώνια. Νά 'ταν καλό ἤ κακό σημάδι; Ἔχασα τόν ὕπνο μου καί τή γαλήνη μου. Τήν τέταρτη μέρα καθώς ἀνηφόριζα στό δάσος γιά ξύλα, ἄκουσα πίσω μου τ' ἀνάλαφρο πάτημά της. Γύρισα καί τήν εἶδα νά μ' ἀκλουθάει. Σταμάτησα καί τήν περίμενα. Ἔπεσε στήν ἀγκαλιά μου κι ἔκλαψε πικρά, δίχως νά πεῖ λέξη. Ἔκλαψα κι ἐγώ. Δέν ξέρω πόσην ὥρα μείναμε ἔτσι κοντά ὁ ἕνας στόν ἄλλον, εὐτυχισμένοι καί δυστυχισμένοι μαζί. Τούτη ἡ συνάντηση ἔμεινε βαθιά χαραγμένη στή μνήμη μου. Ἀκόμα καί τώρα, ὕστερα ἀπό μισόν αἰώνα, θαρρῶ πώς τή βλέπω νά φέρνει τίς χοῦφτες στό πρόσωπό της μ' ἀπελπισία:

– Νέ ντίρ μπενίμ μπασιμά γκελέν (Τί 'ναι αὐτό πού ἔπαθα ἐγώ!).

Σέ δυό τρεῖς μέρες ἦρθε καί μέ βρῆκε στ' ἁλώνια. Ἤμαστε μόνοι καί πιάσαμε κουβέντα. Ἦταν ἀνήσυχη, σχεδόν τρομαγμένη.

– Ἀρρώστια βαριά ἔπεσε στά κοπάδια μας, μοῦ 'πε, καί τά θερίζει. Φοβᾶμαι μήν ἔφερε τό κακό ἡ ἁμαρτία μας. Ἄν τό μάθουν οἱ γονιοί μου θά μᾶς σκοτώσουνε καί τούς δυό!

– Φοβᾶσαι ἤ μήπως μετάνιωσες;

– Δέ μετάνιωσα καί δέ φοβᾶμαι γιά μένα, Μανώλη. Μόνο γιά σένα νοιάζουμαι. Δέ θέλω νά σοῦ φέρω κακό. Ὁ ἔρωτας μέ τύφλωσε κι ἔχασα τά λογικά μου. Ἐσύ 'σαι χριστιανός κι ἐγώ Τουρκάλα. Οἱ νόμοι 'ναι αὐστηροί. Νά παντρευτοῦμε δύσκολο. Τί νά λιμπιστεῖς ἐσύ ἀπό τή ζωή ἐδῶ, σάν ἔχεις τέτοια χτήματα στά μέρη τῆς Σμύρνης;

– Ἐνταβιέ, τῆς ἀποκρίθηκα, ἔκανα ὅ,τι μποροῦσα γιά ν' ἀποφύγω αὐτόν τόν ἔρωτα. Παρασυρθήκαμε. Ὅμως δέ θέλω νά νομίσεις πώς ἡ δική μας ἀγάπη στάθηκε ἀφορμή γιά τήν ἀρρώστια πού βρῆκε τά κοπάδια σας. Ἕνα τέτοιο βάρος εἶναι ἄδικο νά βασανίζει τήν καρδιά σου. Γάμο, ὅπως ναί σύ τό λές, οὔτε νά τό σκεφτοῦμε δέν μποροῦμε τούτη τή στιγμή...

Ἡ κοπέλα πάλευε μέ τά δάκρυά της. Ὕστερα κόλλησε πάνω μου θερμά.

– Θά γίνει ὅ,τι θελήσεις ἐσύ, Μανώλη, μοῦ ψιθύρισε.

Κεῖνο τό βράδυ δέν ἔκλεισα μάτι· πάλευα μέ τήν ἔγνοια τῆς Ἐνταβιέ. Εἶχα μπερδευτεῖ ἄσκημα. Φοβόμουνα μή μαθευτεῖ ἡ σχέση μας καί μ' ἀναγκάσουνε καί τουρκέψω γιά νά τήν παντρευτῶ. Ἔπρεπε νά πάρω στά γρήγορα μιάν ἀπόφαση, ὅσο σκληρή κι ἄν ἦτανε. Θά 'φευγα! Ἐμπιστεύτηκα τήν περιπέτειά μου στό φίλο μου τόν Παναγή Δερβένογλου, ἕνα καλό παλικάρι ἀπ' τό Κουκλουτζά.

– Τήν ἀγαπᾶς; μ' ἀρώτησε.

– Δέν ξέρω. Τό μόνο πού ξέρω εἶναι πώς πρέπει νά φύγω μακριά της, τοῦ ἀποκρίθηκα. Ἄλλη λύση δέ βλέπω...

– Θά 'θελα κι ἐγώ νά φύγω, δέ θ' ἀντέξω νά ξαναγυρίσω στό τάγμα. Ὅμως εἴμαστε πολύ μακριά ἀπ' τά μέρη μας. Σάν δύσκολη τήνε βλέπω τήν ἀπόδραση.

Ἔπεσε σέ συλλογή μεγάλη κι ὕστερα εἶπε ἀποφασιστικά:

– Διάβολε, σοῦ 'χω ἐμπιστοσύνη. Θά 'ρτω! Θά τά καταφέρεις ἐσύ. Καλύτερη εὐκαιρία δέν μπορεῖ νά μοῦ λάχει.

Τό ἄλλο πρωί, μόλις γύρισα ἀπ' τό τσαρσί, φώναξα

τόν Παναγή καί τοῦ 'δειξα ἕνα ρεβόλβερ μέ σαράντα σφαῖρες.

– Ποῦ τό πέτυχες, μπρέ σεϊτάνη;

– Τ' ἀγόρασα δυό λίρες κι εἴκοσι γρόσια, εἶπα. Τοῦτο τό ὅπλο θά μᾶς σώσει. Δέ θά 'χουμε φόβο νά πιαστοῦμε στό δρόμο ἀπό χωριάτη εἴτε βοσκό.

'Αρχίσαμε τίς ἑτοιμασίες. Εἴχαμε νά κάνουμε καλή κουμπάνια ἀπό τρόφιμα, γιατί γιά δέκα δώδεκα μέρες δέν ἔπρεπε νά ζυγώσουμε χωριό ἤ ἄνθρωπο στό δρόμο μας. Οἱ Τοῦρκοι ξέρανε καλά πώς ὅποιος ξένος τούς πλησίαζε καί τούς ζήταγε ψωμί ἤτανε λιποτάχτης, γιά τοῦτο ἤ τόν παραδίνανε ἤ τόν σκοτώνανε. Θυμόμουνα τούς λιποτάχτες ὅταν τούς φέρνανε στό τάγμα· δέν τούς φτάνανε τά μαρτύρια πού τραβούσανε, μά εἴχανε καί τά τσακώματα μεταξύ τους. 'Ο ἕνας ἔριχνε στόν ἄλλον τήν εὐθύνη γιά τήν ἀποτυχία τῆς ἀπόδρασης. Μίλησα γι' αὐτό τό θέμα μέ τό φίλο μου.

– Γιά νά μήν πάθουμε κανένα τέτοιο ρεζιλίκι, καλό θά 'ναι νά ξηγηθοῦμε ποιός ἀπ' τούς δυό θά κάνει κουμάντο· νά μήν μπερδευόμαστε σέ συζητήσεις καί δέ βρίσκουμε ἄκρη.

'Ο Παναγής χαμογέλασε. Ἔβρισκε φαίνεται πώς παιδιάριζα.

– Μοῦ θυμίζεις τήν ἐποχή πού 'παιζα κλέφτες καί πολίτσιες. 'Ωστόσο, μιά κι ἄνοιξες κουβέντα, μπορῶ νά σέ βεβαιώσω πώς σέ παραδέχουμαι γιά ἀρχηγό. Τούρκικα μιλᾶς σάν Τοῦρκος, τόλμη καί φρόνηση σοῦ περσεύει. Τί ἄλλο θέλω; 'Οδήγησε τό λοιπόν κι ὁ Θεός βοηθός.

Σηκωθήκαμε τήν ἄλλη μέ τό γλυκοχάραμα. Ὅσες σκοτοῦρες κι ἄν τριβέλιζαν τό μυαλό μας, τό κέφι δέ

μᾶς ἀπόλειπε· τά νιάτα ἔχουνε πάντα συμμαχίες μέ τή χαρά. Ὁ Παναγής μέ φώναζε «ἀρχηγό» καί μοῦ 'ριχνε νερό μέ τόν κουβά νά πλυθῶ. Πιάσαμε ψωμοτύρι καί μασουλούσαμε μέ ὄρεξη. Ἡ ἀπόφαση νά δραπετέψουμε ἀνέβασε τό ἠθικό μας. Γυροφέρναμε τό μάτι στά δέντρα καί στ' ἁλώνια. Ἕνα μοσχαράκι χαϊδευόταν μέ τή μάνα του· ἡ ψυχή μου γέμισε τρυφεράδα. Μέ πῆρε ὁ οἶστρος κι ἄρχισα νά τραγουδῶ:

Στήν κορφή τοῦ βουνοῦ
φῶς ἀνάβει.
Καί δίπλα στό φῶς
ξαγρυπνάει τραγουδιστής.

Νά 'ταν ἀπό χέρι Θεοῦ.
Μόν' ἀπό χέρι Θεοῦ,
νά 'ρχετ' ὁ θάνατος.
Ἄνθρωπος νά μήν μπορεῖ
νά φέρνει χωρισμό.

Τρέχουν τά ποτάμια.
Νερά δέν εἶναι·
τῶν ματιῶν μου εἶναι δάκρυα.
Μέ χώρισαν ἀπ' τήν πατρίδα μου.
Μέ χώρισαν ἀπ' τήν ἀγάπη μου
καί βόλι πῆρε τ' ἀδέρφι μου.

Τήν ὥρα πού ἑτοιμαζόμαστε νά πιάσουμε δουλειά, βλέπω τόν Ἀλή νταή νά 'ρχεται κακόκεφος καί σκεφτικός. Μᾶς καλημέρισε, κοντοστάθηκε σάν νά 'θελε κάτι νά πεῖ, ὅμως μετάνιωσε καί σώπασε.

– Κάτι πρωινός, ἐφέντη μου! Συμβαίνει τίποτα; ρώτησα.

– Ναί. Ἤθελα νά σοῦ μιλήσω, μά προτιμῶ νά 'μαστε μονάχοι, ἀποκρίθηκε καί τράβηξε γιά τό σταῦλο.

Κοιταχτήκαμε μέ τό φίλο μου... Κι οἱ δυό κάναμε τήν ἴδια σκέψη: Ἡ Ἐνταβιέ θά μίλησε. Καί τώρα τί θ' ἀπογίνει; Ὁ Παναγής κατάλαβε πώς ἔπρεπε νά φύγει. Μέ πλησίασε καί μοῦ ψιθύρισε:

– Κουράγιο, Μανώλη. Μήν ξεχνᾶς πώς ὅ,τι καί νά γίνει, ἐμεῖς θά τό σκάσουμε, πρέπει νά τό σκάσουμε...

Ἔμεινα μόνος καί περίμενα μέ τό κεφάλι γερτό. Σέ λίγο γύρισε ὁ Ἀλή νταής.

– Στενοχωρημένος καθώς εἶμαι, ξέχασα νά σοῦ δώσω ἕνα γράμμα πού 'χεις ἀπ' τό σπίτι σου, εἶπε. Ὥς νά τό διαβάσεις, θά τελέψω κι ἐγώ τή δουλειά μου καί θά 'ρτω νά κουβεντιάσουμε. Σύρε περίμενέ με στό πηγάδι.

Πῆρα τό γράμμα κι ἀντίς νά τ' ἀνοίξω μέ λαχτάρα, τό 'σφιξα στό χέρι μου σάν νά κρατοῦσα τήν ἴδια τή μάνα μου καί βάδιζα μαζί της. Στό μυαλό μου εἶχε στηθεῖ ὁλόκληρη δίκη. Καθόμουνα στό ἑδώλιο κι ὁ Ἀλή νταής τέντωνε νευρικά τό μικροσκοπικό σῶμα του· κουνοῦσε ἀπειλητικά τό δάχτυλο καί φώναζε: «Μετά τήν ἀποπλάνηση, κύριοι δικασταί, δέν μένει τίποτ' ἄλλο παρά νά διατάξτε νά τόν κρεμάσουν στόν πλάτανο τοῦ χωριοῦ καί νά τόν μαστιγώσουν ὥς νά παραδώσει τό πνεῦμα. Ἐκτός... ἐκτός βέβαια, ἄν ἐπανορθώσει τό σφάλμα του, ἀσπαστεῖ τή θρησκεία μας καί παντρευτεῖ τήν κόρη μου...».

Βολτάριζα κοντά στό πηγάδι· κάθε δευτερόλεπτο πού περνοῦσε μοῦ φαινόταν αἰώνας. Ἔνιωσα τό γράμμα νά μοῦ καίει τή χούφτα. «Συμπάθα με, μάνα, ἔχω μπλεξίματα!» Κοίταξα τό τσαλακωμένο φάκελο.

Τό ἴσιωσα τρυφερά μέ τήν παλάμη καί τ' ἄνοιξα δίχως βιασύνη. Ἀπ' τίς πρῶτες ἀράδες κατάλαβα τή μαυρίλα καί τό θανατικό πού πλάκωσε τό χωριό μας. Οἱ Τοῦρκοι λιποτάχτες, ἔγραφε ἡ ἀδερφή μου, βαλθήκανε νά ξεκληρίσουνε τό σπόρο τῆς ρωμιοσύνης. Ἀγρότη ζωντανό δέν ἀφήνουνε. Ἑκατοσταριές οἱ νεκροί. «Κι ἐμεῖς, Μανώλη (ὤχ, πῶς νά βροῦμε λόγια νά σ' τό ποῦμε;), ἐχάσαμε τόν Πανάγο μας... Πάει ὁ ἀδερφός σου, ἄκλαφτος κι ἀστόλιστος! Δέν ἐβρήκαμε οὔτε τό κουφάρι του νά τ' ἀναπάψουμε στό κοιμητήρι...».

Τό κεφάλι μου ἄδειασε, τά πόδια μου δέ μέ σήκωναν. Κάθισα στό πεζούλι τοῦ πηγαδιοῦ, δίχως νά μπορῶ νά κλάψω. Ἔτσι μέ βρῆκε ὁ Ἀλή νταής. Εἶδα κι ἔπαθα νά τοῦ ἱστορήσω τά θλιβερά μαντάτα. Μ' ἄκουγε λυπημένος.

– Ποῦ τραβᾶμε; εἶπε. Ποῦ στό καλό θά φτάσουμε; Ἀνθρωποφάγοι ἐγινήκαμε;

Ἡ φωνή του καθώς μέ παρηγοροῦσε εἶχε εἰλικρίνεια καί συμπόνια. Ἀκούμπησε τό χέρι του στόν ὦμο μου:

– Ἔλα, τώρα, ἄς μιλήσουμε καί γιά τά δικά μας...

Γύρισα καί τόν κοίταξα ἐχθρικά. Ὁ ἀδικοσκοτωμός τοῦ ἀδερφοῦ μου μ' ἔκανε ἀποφασιστικό. Δέ μ' ἔνοιαζε ὅ,τι κι ἄν θ' ἄκουγα. Ὁ γέρος ὅμως ἦταν ὅπως πάντα μαλακός, μέ παστρικό βλέμμα.

– Θά 'χεις καταλάβει, ἄρχισε, πώς ἡ καλή σου συμπεριφορά καί ἡ ἀξιοσύνη σου μέ κάνανε νά σ' ἀγαπήσω σάν παιδί μου. Σέ μπεγέντισα, Μανώλη, πῶς τό θές. Χτές τό λοιπόν ἦρθε ἀπ' τό τάγμα μας ἕνας τσαούσης κι ἔφερε μαντάτο νά τοιμαστεῖτε οὖλοι καί νά γυρίστε σέ δυό μέρες στήν ἕδρα σας, τό Χα-

μάμκιοϊ. Μοῦ 'ρθε μιά σκέψη τότες· εἶπα: Ἐγώ ἔχω ἀνάγκη ἀπό βοηθό, γέρασα, κουράστηκα. Τ' ἀγόρια μου, ὁ Ἀλλάχ ξέρει πότε θά γυρίσουνε ἀπ' τόν καταραμένο πόλεμο! Καλύτερο χέρι ἀπ' τό δικό σου δέν πρόκειται νά βρῶ, ὅπου κι ἄν ψάξω. Ἀπό Θεοῦ ἦταν ν' ἀνταμώσουμε, παλικάρι μου. Εἶσαι ἕνας ἄνθρωπος πού δέ σοῦ ξεφεύγει τίποτα. Μεῖνε τό λοιπόν κοντά μας ὥς νά τελέψει ὁ πόλεμος. Θά μέ σώσεις καί θά σωθεῖς κι ἐλόγου σου. Ἐγώ μπορῶ νά πάρω χαρτί ἀπ' τόν ταγματάρχη πού νά λέει πώς παρατείνεται ἡ παραμονή σου στήν ὑπηρεσία μου, «μέχρι νεωτέρας διαταγῆς». Φυσικά διαταγή ἄλλη δέν πρόκειται νά 'ρθεῖ, γιατί ὁ ταγματάρχης θά δώκει σέ μένα τό πιστοποιητικό, ὅμως στό τάγμα θά σέ παρουσιάσει ἀγνοούμενο. Μέ κατάλαβες; Ἐδῶ σέ τοῦτα τά μέρη τόν Ἀλή νταή τόν σέβονται καί τόν ὑπολογίζουνε καί πρέπει νά 'ναι ἐφτάψυχος κεῖνος πού θά τολμήσει ν' ἀπλώσει χέρι πάνω σου...

Ὅση ὥρα μοῦ μιλοῦσε, σκεφτόμουνα πόσο ἀδίκησα τήν Ἐνταβιέ. Κι ὅμως, νά, πού γιά τόν ἔρωτα αὐτόν ἤμουνα τώρα ὑποχρεωμένος νά μή δεχτῶ τή μόνη καλή λύση πού μοῦ παρουσιάστηκε.

– Ἀλή νταή, εἶπα, τό πιστοποιητικό νά τό πάρεις. Ὅμως σάν πού φέρθηκα πάντα ντόμπρα μαζί σου, θά σοῦ ξομολογηθῶ κάτι. Νά μείνω γιά πολύ στή δούλεψή σου δέ θά μπορέσω. Ἔχω κατά νοῦ μιά μέρα νά λιποταχτήσω, νά γυρίσω στό χωριό μου, νά δῶ τί γίνεται ἡ ἔρμη ἡ μάνα μου καί τ' ἀπροστάτευτο κορίτσι μας. Γονιός εἶσαι κι ἐκτιμᾶς τό σέβας καί τό ἐνδιαφέρον τοῦ παιδιοῦ...

Ὁ Ἀλή νταής μέ κοίταξε ξαφνιασμένος, μά καί φχαριστημένος πού τοῦ μίλησα παστρικά.

– Ἂν θέλεις ν' ἀκούσεις τήν ὀρμήνια μου, τέτοια κουτουράδα νά μήν τήνε κάνεις, μ' ἀποκρίθηκε. Σάν τά καθάρματα πού σκότωσαν τόν ἀδερφό σου εἶναι πολλά, μήν τό ξεχνᾶς, κι ἔχεις μακρύ ταξίδι νά κάνεις. Κρίμα κι ἄδικο θά 'ναι νά χαραμίσεις τζάμπα τά ὄμορφα νιάτα σου...

ΚΑΘΩΣ ΜΙΛΟΥΣΑΜΕ ΑΚΟΥΣΤΗΚΑΝ ἀπό μακριά μπερδεμένες φωνές καί ποδοβολητά. Ψηλά στίς κορδέλες τοῦ καρόδρομου, μαύρισε ὁ τόπος, λές καί κατηφορίζανε κοπάδια. Βάλαμε τό χέρι ἀντήλιο καί προσπαθούσαμε ν' ἀντιληφθοῦμε τί γίνεται. Τρεῖς καβαλάρηδες φτάσανε μέ καλπασμό μέσα στό χτῆμα τοῦ 'Αλῆ νταῆ. Τόν χαιρετίσανε μέ πολύ σεβασμό.

– Τί τρέχει, Μεμέτ; ρώτησε κεῖνος τόν ἀστυνόμο.

– 'Αλή νταή, τοῦ ἀποκρίθηκε, ἔμαθα πώς ἔχεις ἀνάγκη ἀπό χέρια. Τοῦτοι δῶ πού κατηφορίζουν εἶν' 'Αρμεναῖοι καί τούς πᾶμε γιά... παραθερισμό.

Τοῦ 'κλεισε πονηρά τό μάτι καί πηγαινόφερνε τό χέρι του σάν σπάθα, γιά νά τοῦ δώσει νά καταλάβει πώς πρόκειται νά πέσει σφαγή.

– Ἄντρες δέν ἔχουμε νά σοῦ δώσουμε, εἶπε ὁ Μεμέτ. Γυναικόπαιδα ἔχουμε. Ἔλα νά ρίξεις μιά ματιά. Θά βρεῖς καλοταϊσμένα κορίτσια καί γερά ἀγόρια, ξύπνια. 'Ογλήγορα θά ξεπεταχτοῦνε νά σέ περετήσουνε. Ὁ μουχτάρης πῆρε τρία...

Ὁ 'Αλή νταής ἄκουγε σκεφτικός. Ὕστερα γύρισε καί μοῦ 'πε:

– Καί δέν πᾶμε νά ρίξουμε μιά ματιά; Τί χάνουμε;

Ὅσο ζυγώναμε τ' ἀνθρώπινο κοπάδι, τόσο τ' ἀφτί μας ξεδιάκρινε ἕνα λυπητερό θρῆνο, ἕνα μονοφώνι σερτό, κομπιαστό, πού ἡ ἠχώ του ἁπλωνότανε σ' ὁλόκληρο τόν κάμπο.

– Ἔλεος!

– Λυπηθεῖτε μας!

Ἀναμαλλιασμένες γυναῖκες βαδίζανε μέ τά μωρά στήν ἀγκαλιά· μικρά παιδάκια, πού μόλις τά σήκωναν τά ποδαράκια τους, κρατοῦσαν τίς μανάδες τους ἀπό τίς φοῦστες καί κλαίγανε. Ἀκλουθοῦσαν οἱ γιαγιάδες, πού τ' ἀγγόνια τους τίς στηρίζανε μήν πέσουνε, γιατί ἔτσι κι ἔπεφτε ὁ ἄνθρωπος, ἔτρωγε ντουφεκιά κι ἔμενε στόν τόπο. Τά κουρμπάτσια τῶν ἀστυνομικῶν δουλεύανε συνέχεια. Χτυπούσανε καί ματώνανε τίς σάρκες μικρῶν καί μεγάλων.

Γιά πότε μαζεύτηκε στή δημοσιά ὅλο κεῖνο τό λεφούσι ἀπό τά γύρω τουρκοχώρια, διψασμένο γιά θέαμα, γιά πλιάτσικο, γιά ὄργιο! Οἱ τζανταρμάδες χασκογελούσανε. Ἁρπάζανε τά μωρά ἀπ' τίς ἀγκαλιές τῶν μανάδων καί τά πετούσανε στίς Τουρκάλες, ὅπως πασάρουνε τά καρπούζια οἱ μανάβηδες στήν ἀγορά.

– Πάρτε, τζάμπα τά 'χουμε! Θά ψοφολογήσουνε τά τσαμένα...

Μερικά ἀλάνια ψάχνανε γιά κοπέλες. Ξεσχίζανε τά μποῦστα τους νά δοῦν ἄν ἔχουν ὡραῖο στῆθος, βάζανε χέρι στά μεριά τους καί λέγανε ἀρσιζιές. Ἕνας μαφαζάς τούς εἶπε:

– Μωρέ ἀχμάκηδες, τσακῶστε τίς γιαγιάδες καί ψάχτε τά σακουλιασμένα ἀποτέτοια τους· ἐκεῖ ἔχουνε κρυμμένα τά χρυσαφικά καί τσί λίρες.

Ἤθελα νά ριχτῶ πάνω τους. Ὁ φίλος μου ὁ Πανα-

γής κατάλαβε τί πήγαινα νά κάνω καί μ' ἄρπαξε ἀπ' τό μπράτσο.

– Μήν πᾶς γιά νέα μπλεξίματα, εἶπε. Τώρα τό κατάλαβες πώς εἴμαστε ραγιάδες; Οὔτε τιμή οὔτε ζωή ὁρίζουμε.

Φύγαμε φουρτουνιασμένοι· δέν μπορούσαμε νά κάνουμε τίποτ' ἄλλο παρά νά βρίζουμε. Σά γύρισε ὁ Ἀλή νταής ἔφερε μαζί του δυό τρομαγμένα Ἀρμενόπουλα.

– Τά 'σωσα ἀπό βέβαιο ντουφέκι, εἶπε. Κοντά μου θά φᾶνε ψωμί, θά ζήσουνε.

Κείνη ἡ σκηνή τόν εἶχε ἀναστατώσει.

– Εἶναι νά ντρέπεται κανείς πού ζεῖ! εἶπε. Πάει, χάλασε ὁ ντουνιάς. Τίποτις δέ θά μείνει ὄρθιο.

Κατέβασα τό κεφάλι, δίχως ν' ἀποκριθῶ, κι ἔπιασα λυσσασμένος τήν τσάπα.

Τ' Ἀρμενάκια εἶχανε τρυπώσει μέσα στήν ἀποθήκη καί δέ λέγανε νά ξεμυτίσουνε. Ἡ Ἐνταβιέ τούς ἔφερε γάλα, ψωμί καί καρύδια. Τίποτα δέν ἀγγίξανε. Ὅλη νύχτα τρόμαζες νά βλέπεις ἀνοιχτά τά μάτια τους νά γυαλίζουνε στό σκοτάδι. Ἐμεῖς πού κοιμόμαστε μαζί τους, τά περιποιηθήκαμε, πασχίσαμε νά γλυκάνουμε τόν πόνο τους, νά κινήσουμε τήν ἐμπιστοσύνη τους.

– Κάλλιο νά μήν εἶχα ποτές γεννηθεῖ! μοῦ 'πε ὁ Στεπάν πού ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπ' τούς δυό, κάπου δεκάξι δεκαεφτά χρονῶν ἀγόρι.

Πιάσαμε φιλία. Ἦταν σκολιαρόπουλο, ἄπραγο στίς ἀγροτικές δουλειές καί χρειάστηκε τή βοήθειά μου ἀπ' τή δεύτερη μέρα. Λιανό, ντελικάτο, μέ πυκνά σγουρά μαλλιά καί δυό γλυκά λυπημένα μάτια, ἔλιωνε σάν τό κερί ὥρα τήν ὥρα, ἐνῶ τ' ἄλλο Ἀρμενάκι,

ὁ Σέρκο, προσαρμόστηκε καί παρηγορήθηκε.

– Στεπάν, τοῦ εἶπα ἕνα βράδυ καθώς πέσαμε νά κοιμηθοῦμε, ἐσύ πού ξέρεις τόσα γράμματα, δέν ἔχεις ἀκουστά πώς ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεριό καί τ' ἀντέχει ὅλα; Κάνε πέτρα τήν καρδιά σου ὅπως τήν κάναμε καί μεῖς. Πρέπει νά ζήσεις, καημένο παιδί...

– Γιατί νά ζήσω, μοῦ 'πε στεγνά. Δέ θέλω νά ζήσω!

– Μεγάλη κουβέντα ξεστόμισες, Στεπάν. Ἡ ζωή εἶναι γλυκιά ὅπως κι ἄν ἔρθουν τά πράματα, σ' τό λέω ἐγώ πού τά μάτια μου εἶδαν τόσα καί τόσα.

– Ἄν ἤξερες τί 'δαν τά δικά μου!

– Ἔχεις οἰκογένεια; Θέλω νά πῶ, ἐλπίζεις νά βρεῖς μετά τόν πόλεμο κανένα δικό σου;

Τό παιδί χλώμιασε. Κατάλαβα πώς ἔξυσα πληγή. Ἀνασηκώθηκε, ἀκούμπησε στόν ἀγκώνα του. Τό φῶς τῆς λουσέρνας τοῦ 'δινε μιάν ὄψη γέρου. Χοντρές, σκληρές ρυτίδες αὐλάκωναν τό πρόσωπό του. Εἶχε ἀνάγκη νά μιλήσει.

– Θά σοῦ τά διηγηθῶ ὅλα ὅπως γινήκανε, εἶπε. Πρίν δέκα μέρες κατέβηκε στό χωριό μας ὁ Νουρής, ὁ λήσταρχος. Ὁ κόσμος νόμισε πώς ἦρθε γιά λύτρα, ὅπως εἶχε γίνει κι ἄλλοτες. Καί τόντις ἡ πρώτη του δουλειά ἤτανε νά ζητήσει ἀπ' τό χωριό τρεῖς χιλιάδες λίρες. Ὁ πατέρας μου ἦταν πρόεδρος τῆς κοινότητας. Πῆρε, λοιπόν, τόν παπά καί γυρίσανε πόρτα πόρτα. Μαζέψανε τό ποσό καί τό συμπληρώσανε μέ λεφτά δικά τους καί τῆς κοινότητας. Ἅμα πῆγε ὁ πατέρας καί μέτρησε τίς λίρες, ὁ λήσταρχος, ἀντίς νά μερέψει, ἀγρίεψε: "Βρέ 'Αρμέναρε, κερατορουφιάνε, οὔρλιαξε, οὔτε μιά λίρα παραπάνω, οὔτε μιά λίρα παρακάτω δέν ἔφερες; Τόν ἔχετε σάν νά λέμε τόν πα-

ρά, ἔ; Οἱ μπεζαχτάδες εἶναι γεμάτοι. Νά πᾶς ὀπίσω καί νά μοῦ φέρεις πέντε χιλιάδες λίρες καί τά χρυσαφικά τῶν γυναικῶν. Καί γι' ἄκου: Νά μή λείψει, κακομοίρη, οὔτε μωρουδίστικο σταυρουδάκι οὔτε βεργέτα παντρεμένου οὔτε χρυσό δόντι. Γκρεμίσου! Δυό ὧρες σοῦ δίνω καιρό. Βγάλε τελάλη, χτύπα καμπάνες, θέλω τόν παρά!".

»Ὁ πατέρας ἦρθε βιαστικός στό σπίτι καί τά διηγήθηκε ὅλα στή μάνα μου. "Πάρε τά παιδιά καί σύρτε νά κρυφτεῖτε, ὅσο εἶναι ἀκόμα καιρός", εἶπε καί τῆς ἔδωσε ὁδηγίες σέ ποιά κρυψώνα ἔπρεπε νά πᾶμε. Οἱ δρόμοι ἦταν ἔρημοι, γιατί οἱ ἄτακτοι τοῦ Νουρῆ εἴχανε μαζευτεῖ στό σκολειό καί περιμένανε τή μοιρασιά τῶν λύτρων. Ἡ μητέρα δίστασε νά φύγει ἀπ' τό σπίτι. Τά δυό μεγαλύτερα ἀδέρφια μου δέν εἴχανε γυρίσει ἀπ' τό μαγαζί καί δέν ξέραμε τί 'χαν ἀπογίνει. Τό μωρό μας ἦταν ἄρρωστο μέ πυρετό. "Δέ φεύγω, εἶπε. Θά μείνω δῶ, νά παρακολουθῶ τί θ' ἀπογίνει ὁ πατέρας, ὁ Βαράν κι ὁ Καραμπέτ...".

»Σέ λίγο ἀκούσαμε τίς καμπάνες. Βγῆκε τελάλης καί φώναζε: ""Ολοι οἱ ἄντρες ἀπό δεκαπέντε χρονῶ καί πάνω νά μαζευτοῦνε στήν ἐκκλησιά". Κοίταξα τρομαγμένος τή μάνα μου. Τά μάτια της στριφογύριζαν στούς τοίχους, στά ἔπιπλα, στό πατάρι. Χύθηκε πάνω μου, μ' ἔσφιξε, μέ φιλοῦσε: ""Οχι, ὄχι, Στεπάν, δέ θά φύγεις ἀπό κοντά μου! Μή σκιάζεσαι, ἀγόρι μου, θά σέ κρύψω, θά σέ προστατέψω. Φαίνεσαι μικρός, τόσο μικρός. Κανένας δέ θά καταλάβει τά χρόνια σου...".

»Ἡ φωνή τοῦ τελάλη ἠχοῦσε στ' ἀφτιά μας: ""Οποιος δέν παρουσιαστεῖ, θά τουφεκίζεται ἐπί τόπου!" Κείνη τή στιγμή πέρασαν μπρός ἀπό τήν πόρτα

μας τόν πατέρα. Τοῦ εἴχανε δώσει καί σήκωνε ἕνα κοντάρι, πού πάνω εἴχανε σουβλίσει τό κεφάλι τοῦ παπᾶ... Μέσα ἀπ' τήν κλειστή γρίλια εἴδαμε τό δακρυσμένο βλέμμα του, καθώς τό σήκωσε κατά τά παραθύρια μας. Ἡ μάνα ἔκρυψε τό πρόσωπο στίς χοῦφτες της κι ἔκλαιγε. Ὕστερα σήκωσε ἀπ' τήν κούνια τό μικρό, ἔφτιαξε ἕναν μπόγο καί, μόλις ἔγινε ἡσυχία, μέ πῆρε καί φύγαμε. Τοῖχο μέ τοῖχο, πόρτα μέ πόρτα, φτάσαμε μέ μύριες προφυλάξεις στήν κρυψώνα τοῦ νεκροταφείου – φτιαγμένη γιά τέτοιες ὧρες.

»Μόλις βρεθήκαμε στή μισοσκότεινη ὑγρή κατακόμβη, πού εἶχε γιά εἴσοδο ἕναν οἰκογενειακό τάφο, εἴδαμε πολύν κόσμο γονατισμένο νά προσεύχεται σιγανά. Κανείς δέ μιλοῦσε, κανείς δέν ἀνάσαινε. Μᾶς κάνανε λίγη θέση νά σταθοῦμε. Τό μωρό μας βογκοῦσε πονεμένα καί σέ λίγο ἄρχισε νά κλαίει δυνατά. Ἡ μάνα μου τό κουνοῦσε, τοῦ 'δωσε νά πιπιλᾶ τό ἄδειο στῆθος της, τοῦ φιλοῦσε τά ματάκια, τό μέτωπο, τά μαλλιά, τοῦ 'βαλε τό μάλλινο σάλι της στήν κοιλίτσα του, τοῦ 'τριβε τά ποδαράκια νά ζεσταθοῦνε. "Σπλάχνο μου! Καρδούλα μου, παιδί μου!" τοῦ 'λεγε καί κοιτοῦσε ὁλόγυρα τόν ἐξαγριωμένο κόσμο σάν νά ζητοῦσε βοήθεια. "Θά προδοθοῦμε γιά ἕνα μωρό!" φωνάξανε μερικοί. "'Αφιόνι, δέν ἔχει κανείς ἀφιόνι, νά τό ποτίσουμε;" Ὕστερα ἀκούστηκε μιά σιγανή βραχνή φωνή: "Πνίξτε το, μωρέ! Πνίξτε το ὀγλήγορα! Τί περιμένετε;"

»Ἡ μάνα πισωπατώντας τρομαγμένη πῆγε καί κόλλησε στόν τοῖχο. Τά μάτια της γούρλωσαν, ἔγιναν τρομερά. Ἔσφιξε τό παιδί μας στό στῆθος της, τό σκέπασε μέ τήν κουβέρτα. Μά κεῖνο σπαρταροῦσε, κλοτσοῦσε, τσίριζε. Τότες... πολλά μαζί χέρια ἁπλω-

θήκανε νά τ' ἁρπάξουνε. Μιά γερόντισσα στά γρήγορα σκέπασε τό κεφάλι του μ' ἕνα μαξιλάρι. "Σφίχ' το, ἄμοιρη, εἶπε στή μάνα μου, σφίχ' το δυνατά νά μήν ἀκούγεται τό κλάμα. Πιό δυνατά. 'Ακόμα! 'Ακόμα! 'Ακόμα. Νά... ἔ...ἔτσι!" Ἅπλωσε τό δικό της χέρι στό παιδί κι ὅταν τ' ἀποτράβηξε, τό κλάμα τοῦ μωροῦ μας σταμάτησε γιά πάντα.

»Τῆς μάνας μου τά γόντατα λύγισαν· κατρακύλησε χάμω, ἔσφιξε τρυφερά στά δυό της χέρια τό σκεπασμένο μωρό μας καί τοῦ 'λεγε ψιθυριστά: "Μήν ξανακλάψεις, τζιέρι μου, μή, καλό μου παιδάκι! Θά μᾶς σκοτώσουνε...". Ὕστερα γύρισε σέ μένα. Τά μάτια της μέ τρόμαξαν ἔτσι πού μέ κοίταξαν μέσα στό σκοτάδι. "Στεπάν, γιατί δέν ξυπνάει τό παιδί μας; Γιατί δέν ἀνασαίνει; Στεπάν! Μήπως..." .

Τό 'Αρμενόπουλο σταμάτησε τή διήγηση· ἔκλαιγε. Δέν ἤξερα πῶς νά τό μερώσω.

– Ποῦ ξέρεις, τοῦ εἶπα, μπορεῖ καί νά ζεῖ ὁ πατέρας σου, τ' ἀδέρφια σου! Ἔχω ἀκουστά ἕνα σωρό περιστατικά πού μοιάζουνε μέ παραμύθι.

– Στό δικό μας χωριό δέν ἀφήσανε ἄντρα ζωντανό! μ' ἀποκρίθηκε. Τούς κάψανε ὅλους μαζί στήν ἐκκλησιά. Ὅταν ἔφυγε ὁ Νουρής μᾶς ξεγελάσανε καί βγήκαμε ἀπό τίς κρυψῶνες μας. Μᾶς εἴπανε: "Νά μή φοβάστε. Ὅ,τι ἔγινε, ἔγινε. Τώρα φτάνουν ἀστυνομικοί καί θ' ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη". Καί μόλις φτάσανε οἱ ἀστυνομικοί μᾶς ἁρπάξανε, μᾶς βάλανε στή σειρά καί μέ κοντακιές καί καμτσικιές μᾶς ἀναγκάζανε νά περπατᾶμε μέρα καί νύχτα. Πρίν μποῦμε στό Γκιούλ Ντερέ ἦρθε ἕνας λυσσασμένος ἀξιωματικός, μάζεψε ὅσα ἀγόρια ἦταν πιό ξεπεταμένα. Ἄρχισε νά βρίζει τόν 'Ασκέρ ἀγά: "Πῶς σοῦ ξεφύγανε καί ζοῦ-

νε ὅλοι τοῦτοι οἱ μπαστάρδοι; Δέν εἶδες πώς εἶναι κοτζάμ ἄντρακλοι; Θέλεις νά ξαναγεμίσει ὁ τόπος Ἀρμεναριό; Νά τούς τουφεκίστε ἀμέσως".

»Ἡ μάνα μου, σά μέ πῆραν ἀπό κοντά της, οὔτε ἔκλαψε οὔτε ἀντιστάθηκε. Εἶπε: "Καλή ἀντάμωση, Στεπάν. Πάω πρώτη, νά σοῦ βρεθῶ, παιδάκι μου... στόν ἄλλο κόσμο". Καί καθώς στεκόμαστε ψηλά στό λόφο, ἔδωσε μιά κι ἔπεσε στόν γκρεμό!

»Ἅμα ἦρθε ὁ Ἀλή νταής νά διαλέξει δούλους, ἦταν ἡ σειρά τοῦ Σέρκο κι ἡ δική μου νά τουφεκιστοῦμε...

Σάν τά ἐφιαλτικά παθήματα τοῦ Στεπάν ἄκουσα ἀργότερα κι ἄλλα πιό φριχτά, πού γίνανε στό Ἐρζερούμ, στό Ντιαρμπεκίρ, στή Σεβάστεια, στήν Καστα-μονή, στήν Κιλικία, στή Νικομήδεια κι ἀλλοῦ. Σήμερα ὅλα τά ξεθώριασε ὁ χρόνος. Ἂν ἀνοῖξτε μιά ὁποιαδήποτε ἱστορία θά διαβάστε λίγες στεγνές ἀράδες «διά τάς σφαγάς καί τούς διωγμούς τῶν Ἀρμενίων κατά τόν πρῶτον Παγκόσμιον πόλεμον». Θά βρεῖτε καί μερικές ψυχρές στατιστικές· ἄλλες λένε πώς τά θύματα φτάνουνε τό ἑκατομμύριο, ἄλλες πώς τό ξεπερνοῦνε, κι ἄλλες πώς μαζί μέ τούς δικούς μας τούς Ρωμιούς ἀγγίζουνε τό ἑνάμισι. Μήν παραμελῆστε νά ψάξτε καί γιά τούς αἴτιους, γιατί αὐτό τό σημεῖο εἶναι πάντα μπερδεμένο. Ὑπεύθυνοι δέν εἶναι μονάχα οἱ Τοῦρκοι. Οἱ συμπαγεῖς χριστιανικοί πληθυσμοί, πού κρατούσανε στά χέρια τους τόν πλοῦτο καί τά κλειδιά τῆς Ἀνατολῆς, ἔπρεπε νά φύγουν ἀπ' τή μέση, γιατί 'τανε ἐμπόδιο γιά τό γερμανικό ἐπεκτατισμό κι ἀργότερα γιά τούς κεφαλαιούχους πού στεκόντανε πίσω ἀπ' τήν Ἀντάντ. Πάνω στή σιδηροδρομική γραμμή, πού ξεκινοῦσε ἀπ' τή Βαγδάτη καί

τή Μουσούλη κι ἔφτανε ἴσαμε τό λιμάνι τῆς Σμύρνης, διασχίζοντας τά πετρέλαια τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί τά μυθικά πλούτη τῆς Μικρασίας, ἐκεῖ πάνω κυλοῦσαν τά πιό ἄτιμα καί πανοῦργα ὄνειρα τῆς οἰκονομικῆς κυριαρχίας τῶν ξένων μονοπωλίων. Ἡ ἱστορία γιά τό χρυσόμαλλο δέρας συνεχιζότανε...

IX

ΤΑ ΟΣΑ ΑΚΟΥΣΑ ΑΠ' ΤΟ ΣΤΕΠΑΝ μέ κάνανε ν' ἀποφασίσω νά φύγω μιάν ὥρα ἀρχύτερα. Ἔτσι, ἅμα ἦρθε ἡ Ἐνταβιέ χαρούμενη καί μοῦ 'φερε τό πιστοποιητικό, τήν ἀντίκρισα σάν ξένη, δέν ἔνιωσα καμιά τύψη πού θά τήν ἄφηνα. Τῆς εἶπα μονάχα ἕνα «εὐχαριστῶ», καί γιά ν' ἀποφύγω κάθε συζήτηση πῆρα τό πιστοποιητικό καί βάλθηκα νά τό διαβάζω. «Κατ' ἐντολήν τοῦ διοικητοῦ τοῦ Ἰκιντζί Ἀμελέ Ταμπουρού, Χασάν ἐφέντη – ἔγραφε –, ὁ στρατιώτης Μανώλης Ἀξιώτης, κάτοικος τοῦ χωριοῦ Κιρκιντζέ, τοῦ νομοῦ Ἀιδινίου, παραμένει στήν ὑπηρεσία τοῦ Ἀλῆ νταῆ στό χωριό Γκιούλ Ντερέ τῆς Ἄγκυρας, μέχρι νεωτέρας διαταγῆς.»

Ἡ Ἐνταβιέ κάθισε κοντά μου λυπημένη καί τρυφερή. Τό βλέμμα της ἔψαχνε ν' ἀνταμώσει τό δικό μου, μά ἐγώ δέ σήκωνα μάτι ἀπ' τό χαρτί.

– Ἔμαθα πώς σκοπεύεις νά λιποταχτήσεις, εἶπε κόβοντας τή βαριά σιωπή. Μήν τό κάνεις αὐτό, Μανώλη. Μεῖνε κοντά μας ἴσαμε νά τελέψει ὁ πόλεμος, καί μετά, ἄν τό θέλεις, ἔρχουμαι κι ἐγώ μαζί σου στήν πατρίδα σου. Τί πειράζει ἄν μέ παρουσιάσεις στήν οἰκογένειά σου γιά χριστιανή; Ἐγώ θ' ἀγαπῶ

ὅ,τι ἐσύ ἀγαπᾶς καί θά πιστεύω ὅ,τι ἐσύ πιστεύεις. Ἐδῶ στήν Ἄγκυρα ὅλες οἱ χριστιανές μιλοῦνε τούρκικα καί δέ βλέπω νά 'χουμε καμιά διαφορά. Πές πώς δέ μέ λένε Ἐνταβιέ καί πώς μέ λένε Μαρία.

Φτωχή μου Ἐνταβιέ! Μοῦ μιλοῦσες τήν ἀληθινή γλώσσα τῆς ἀγάπης, μά πῶς μποροῦσα νά σέ καταλάβω μέσα στό γιαγκίνι τοῦ μίσους, πού ἄναφτε κάθε στιγμή ὁ πόλεμος; Τό ἴδιο κεῖνο βράδυ, εἶπα ἀποφασιστικά στόν Παναγή:

– Ἀπόψε φεύγουμε!

Ξεκινήσαμε μεσάνυχτα. Συμφωνήσαμε νά περπατοῦμε μοναχά νύχτα καί νά μή ζυγώνουμε ποτέ χωριό. Τά πρῶτα ὀχτώ μερόνυχτα ἤτανε τά πιό δύσκολα. Οἱ δρόμοι πολυσύχναστοι. Πέσαμε στήν Ἁλμυρή Ἔρημο. Νερό δέ βρίσκαμε πουθενά κι ἀρχίσαμε νά χάνουμε τό κουράγιο μας. Πιπιλούσαμε πέτρες καί ρουφούσαμε, ὅπου βρίσκαμε, καμιά σταγόνα ἀπ' τή νυχτερινή δροσιά.

– Κοράκιασα, δέ θ' ἀντέξω ἄλλο, μοῦ 'κανε ὁ Παναγής κι ἀγρίεψε τό μάτι του.

Τοῦ 'δωκα τήν τελευταία γουλιά ἀπ' τό παγούρι· τή φύλαγα γιά τέτοια περίσταση. Καθώς ξημέρωνε ὅμως, ἔνιωσα ξαφνικά μιάν ὑγρασία στόν ἀγέρα.

– Παναγή, σωθήκαμε. Κάπου δῶ πρέπει νά 'χει πολύ νερό.

Γρηγορέψαμε τό βῆμα μας. Δέν κάναμε μισή ὥρα δρόμο καί μουρμουρητό νεροῦ ἦρθε στ' ἀφτιά μας.

– Ποτάμι! φωνάξαμε κι οἱ δυό μαζί, καθώς ἀντικρίσαμε τό Σαγγάριο.

Ἀρχίσαμε νά πιλαλοῦμε. Κι ἀσκέρι ν' ἀντικρίζαμε, πάλι θά τρέχαμε στό νερό. Πέσαμε μέ τά μοῦτρα καί δέ χορταίναμε νά πίνουμε. Βουτούσαμε τό κεφά-

λι μας καί τό τινάζαμε καί τό ξαναβουτούσαμε. Ὅλα τά «ἄχ!» τοῦ δροσισμοῦ βγῆκαν ἀπ' τό στῆθος μας. Μερέψαμε καί κρυφτήκαμε παράμερα νά φᾶμε ψωμοτύρι καί νά βλογήσουμε τό Θεό.

Ἡ δυσκολία τώρα ἤτανε πῶς θά περάσουμε στήν ἄλλη ὄχθη. Κάπου βρήκαμε ἕνα πρόχειρο πέρασμα ἀπό στοιβαγμένα βράχια. Στό σημεῖο κεῖνο ἕνα νησάκι ἔκοβε τό ποτάμι στά δυό. Οἱ πέτρες κουνούσανε κάτω ἀπ' τά πόδια μας καί τό ρέμα ἦταν ὁρμητικό. Ἄξαφνα ὁ Παναγής ἔπεσε στό νερό καί παρά τρίχα νά χαθεῖ. Τόν τράβηξα.

Βγήκαμε στό στενόμακρο νησάκι πού ἔμοιαζε μέ ὑποβρύχιο. Στή δεξιά του ἄκρη εἶχε μιάν ἰτιά καί στήν ἀριστερή ὅλο θάμνα. Καθώς μελετοῦσα τό δεύτερο πέρασμά μας, μέ τράβηξε ὁ Παναγής ἀλαφιασμένος.

– Κοίτα! μοῦ 'κανε.

Καμιά δεκαριά ἄντρες μέ ὅπλα κατηφορίζανε ἀπό ἕνα ἐρημωμένο χωριό.

– Θά 'ναι Κοῦρδοι λιποτάχτες, εἶπα στό φίλο μου κι ἀνησύχησα.

Τήν προηγούμενη εἴχαμε ἀνταμώσει ἕνα βοσκό, μουατζίρη ἀπ' τή Σαλονίκη, πού μᾶς ἔδωσε χρήσιμες ὁρμήνιες: «Τά μάτια σας ἑκατό, μᾶς εἶπε, μήν πέσετε στά χέρια τῶν Κούρδων ληστῶν, πού ρημάζουνε τούτη τήν περιοχή· δέ θά μείνει, φουκαράδες μου, οὔτε τό κοκαλάκι σας. Ἔχουνε φάει κόσμο καί ντουνιά. Τό κράτος ἀναγκάστηκε ν' ἀδειάσει τό χωριό τους καί νά στείλει τά γυναικόπαιδα στό Σιβρή Χισάρ, γιά νά μή βρίσκουνε τροφοδότες.»

Παρακολουθούσαμε μέ κομμένη ἀνάσα τίς κινήσεις τῶν Κούρδων. Κουβαλούσανε δυό τηλεγραφόξυλα.

Τά ρίξανε στό ποτάμι καί περάσανε σβέλτα στό νησάκι δίχως νά βρέξουνε τά ποδάρια τους. Ἡ ἀνησυχία μας τώρα μεγάλωσε. Τί θά γίνει ἄν κανένας τους ἔρθει κατά δῶ;

Γιά καλή μας τύχη ἡ βιασύνη τους ἤτανε τόση πού οὔτε ματιά δέ ρίξανε. Ἀνασύρανε τά τηλεγραφόξυλα, τά πετάξανε ἀπ' τήν ἄλλη μεριά τοῦ ποταμοῦ καί περάσανε σχεδόν τρέχοντας.

– Γιά νά 'ναι τόσο βιαστικοί, πάει νά πεῖ πώς τούς κυνηγάει ἀπόσπασμα. Πρέπει νά φύγουμε καί μεῖς τό γρηγορότερο.

Περάσαμε εὔκολα πατώντας στά τηλεγραφόξυλα καί πήραμε τόν ἀντίθετο δρόμο. Μόλις ἀνηφορίσαμε πεντακόσια μέτρα, εἴδαμε τό ἀπόσπασμα νά 'ρχεται. Πρώτη φορά βαδίζαμε μέρα. Ἀλλιῶς δέ γινότανε, ἔπρεπε νά φύγουμε ἀπό τοῦτα τά ἐπικίνδυνα μέρη.

Ἄρχισε νά νυχτώνει κι ἐμεῖς ἀνάσα δέν εἴχαμε πάρει. Τρεῖς τσοπαναραῖοι κατηφόριζαν ἀπ' τήν πλαγιά τοῦ βουνοῦ. Μᾶς εἴδανε καί τρέξανε κατά πάνω μας. Ξέραμε πώς δέ θά μπορούσανε νά μᾶς κάνουνε καλά γιατί βαστούσαμε ὅπλο. Τούς ἄφησα νά πλησιάσουνε λίγο καί τότες ἔβγαλα τό πιστόλι καί τράβηξα στόν ἀγέρα. Μέ μιά καί μόνη πιστολιά σκορπίσανε.

Τριάντα ἕξι ὧρες βαδίσαμε. Ἤμασταν ψόφιοι. Στήν πρώτη πηγή σταθήκαμε νά φᾶμε λίγο ψωμί. Τώρα ἔπρεπε ν' ἀναζητοῦμε καί τροφή. Καθώς ἤτανε Αὔγουστος, βρίσκαμε ποῦ καί ποῦ φροῦτα στούς μπαξέδες, μά δέ χορταίναμε, λιγώναμε. Μᾶς ἔλειπε τό ψωμί καί δέν ξέραμε πῶς νά κουμαντάρουμε τήν πείνα μας.

Κάναμε δυό νύχτες δρόμο, ὕστερα βρήκαμε ἕνα μύλο. Κρυφτήκαμε. Ἅμα νύχτωσε καλά καί σιγουρευ-

τήκαμε πώς φύγανε οἱ χωριανοί, ἀποφασίσαμε νά πᾶμε γι' ἀλεύρι. Εἴδαμε τό μυλωνά καί τή γυναίκα του πού ἀμπαρώσανε τίς πόρτες. Χτυπήσαμε κάμποσες φορές. Ἀντίς γι' ἀπόκριση σβῆσαν οἱ ἄνθρωποι τίς λουσέρνες. Δυναμώσαμε τά χτυπήματα.

– Ἀνοῖχτε! φώναξα. Θά βάλω φωτιά καί θά σᾶς κάψω ζωντανούς!

Τότε ἦρθε ὁ μυλωνάς μέ τό λυχνάρι στό χέρι.

– Μή μέ πειράξτε, καί θά σᾶς δώκω ὅ,τι μοῦ ζητῆστε.

Τόν ψάξαμε γιά πιστόλι, μά ἦταν ξαρμάτωτος ὁ ἀχμάκης.

– Βγάλε τή γυναίκα σου, ἀπό κεῖ πού τήν καταχώνιασες, τοῦ εἶπα.

Μόλις ἄκουσε τήν ἀπαίτησή μου χλώμιασε. Τόν λυπήθηκε ἡ καρδιά μου.

– Μή φοβᾶσαι γιά τήν τιμή σου. Δέν εἴμαστε ληστές οὔτε παλιανθρῶποι. Κατσάκηδες εἴμαστε κι ἔχουμε μέρες δίχως ψωμί. Πές στήν κυρά σου νά μᾶς φτιάσει πίτες.

Ἔβγαλε τή γυναίκα του καί καθώς σιγουρεύτηκε πώς δέ λέγαμε ψέματα, τόν ἔπιασε τόση χαρά πού δέν ἤξερε μέ τί τρόπο νά μᾶς περιποιηθεῖ. Στρώσανε τραπέζι, σερβίρανε ἰμάμ μπαϊλντί καί καβουρντισμένο κρέας. Μᾶς γεμίσαν ἕναν τορβά πίτες, κι ἕναν παξιμάδια καί τυρί κι ἀποχαιρετιστήκαμε σάν γκαρδιακοί φίλοι.

Βαδίζαμε σ' ἀπάτητα βουνά, ἐκεῖ κατά τό Ἀφιόν Καραχισάρ. (Ποῦ νά 'βαζε τότες ὁ νοῦς μου, πώς στά ἴδια τοῦτα τά μέρη θά 'ρχόμουνα σέ λίγα χρόνια μέ τή στολή τοῦ Ἕλληνα φαντάρου!). Κοιμόμασταν σάν ἀγρίμια μέσα σέ σπηλιές. Τά γένια μας εἴχανε μεγα-

λώσει κι ἤμασταν ἄπλυτοι κι ἀγριεμένοι. Ἀπό φόβο μή χάσουμε τόν μπούσουλα καί ξαναγυρίσουμε πίσω, ἔβαζα, πάντα πρίν κοιμηθῶ, τή λαβή τῆς μαγκούρας μου κατά τή μεριά πού θά πορευόμαστε. Ὁ φίλος μου δέν εἶχε μυριστεῖ τό κόλπο μου καί τρόμαζε· τόν ἔπιανε λαχτάρα μήπως καί δέν τραβοῦμε σωστά. Στήν ἀρχή διασκέδαζα καί τόν ἄφηνα ν' ἀμφιβάλλει. Ἅμα τόν εἶδα ὅμως πώς πείσμωσε καί δέν ἤθελε νά προχωρήσει τοῦ εἶπα:

– Μπρέ, γιά τόσο ἀχμάκη μ' ἔχεις νά πορπατῶ στό βρόντο;

Καί τοῦ μαρτύρησα τό μυστικό.

– Τήν Παναγιά σου, Μανώλη! Ἀπόψε εἶχα σκοπό νά σηκωθῶ νά φύγω μοναχός μου.

ΦΤΑΣΑΜΕ ΣΤΟΝ ΠΟΤΑΜΟ ΑΓΑΡ. Φάγαμε, κοιμηθήκαμε κι ὅταν νύχτωσε ἀρχίσαμε πάλι τήν πορεία. Εἴχαμε τόσο ἀποβλακωθεῖ πού σπάνια μιλούσαμε, κι ἀκόμα πιό σπάνια σκεφτόμασταν. Κεῖνο τό βράδυ ὁ οὐρανός ἤτανε συννεφιασμένος· οὔτε ἕνα ἀστράκι δέ φαινότανε γιά παρηγοριά. Φυσοῦσε δυνατά καί τό σκοτάδι ἤτανε τόσο πηχτό πού ζυγώσαμε κοπάδι κι εἴδηση δέν πήραμε. Γιά νά προστατευτοῦμε ἀπ' τά σκυλιά, σμίξαμε πλάτη μέ πλάτη καί, μέ τίς μαγκοῦρες ἕτοιμες, περιμέναμε.

Δυό πελώρια μαντρόσκυλα μουντάρανε. Ἤμασταν τυχεροί πού ὁ τσοπάνος ἔτρεξε νά μᾶς βοηθήσει. Μᾶς μίλησε μέ καλοσύνη, μᾶς φίλεψε γάλα καί μᾶς πῆγε κάμποσο δρόμο γιά νά μᾶς δείξει σίγουρα περάσματα.

– Παρακάτω, μᾶς εἶπε, εἶναι σιδερόδρομος κι ἔχει φυλάκια. Τά προχτές, πιάσανε τρεῖς κατσάκηδες καί τούς κρεμάσανε...

Τόν εὐχαριστήσαμε.

– Μπά, τί λόγος! εἶπε. Ἀνθρῶποι εἴμαστε· οὖλοι περάσαμε ἀπό ἀνάγκες καί ξέρουμε.

Βγήκαμε στή γραμμή Σμύρνη – Ἀφιόν Καραχισάρ – Ἄδανα. Ἄν δέ μᾶς εἶχε ὀρμηνέψει τόσο καλά ὁ τσοπάνος, θά πέφταμε πάνω στά φυλάκια. Μέ τό ξημέρωμα βρεθήκαμε μέσα στ' ἀμπέλια. Ἦταν ἀργά νά ξαναπιάσουμε βουνό. Ξαπλώσαμε καί κολλημένοι στή γῆ περιμέναμε νά νυχτώσει.

Μόλις ἔγειρε ὁ ἥλιος, ὁ ἰδιοχτήτης τ' ἀμπελιοῦ ἦρθε μέ τή γυναίκα του νά κόψουνε σταφύλια. Ἦταν ἕνας θεόρατος Τουρκαλάς. «Ἄσκημα μπλεξίματα θά 'χουμε», σκέφτηκα. Μᾶς πῆρε εὐτύς τό μάτι του καί ζύγωσε ἀγριεμένος. Ἔβγαλα τό ρεβόλβερ καί τοῦ εἶπα ἀποφασιστικά νά κάτσει χάμω. Ἡ γυναίκα του τόν παρακαλοῦσε νά κάτσει. Κεῖνος ἀρνιότανε κι ἔβριζε. Σηκώθηκα ὀρθός καί μέ μιά γρήγορη κίνηση ἔφερα τό πιστόλι κοντά στό ριζάφτι του.

– Ἄν ἀγαπᾶς τή ζωή σου κάθισε χάμου νά κουβεντιάσουμε, τοῦ εἶπα.

Τό ὅπλο καί ἡ ἀποφασιστικότητά μου τόν κλονίσανε. Κάθισε ταπεινωμένος. Ὁ Παναγής τόν ἔψαξε. Τοῦ βρῆκε ἕνα δίκοπο καί τό πῆρε. Ἀπό κείνη τή στιγμή ἔγινε πρόβατο.

– Οὔτε τήν τιμή σου οὔτε τόν παρά σου θά πειράξουμε. Τό μόνο κακό πού θά σοῦ κάνουμε, θά σέ κρατήσουμε κοντά μας ἴσαμε νά βραδιάσει, γιά νά μή δώκεις χαμπέρι στό φυλάκιο καί μᾶς κλείσουνε τό γεφύρι.

Τοῦ μίλησα γιά τό γεφύρι γιά νά τόν παραπλανήσω, νά μήν καταλάβει ποιό δρόμο θά πάρουμε.

– Δέν ἀγαπῶ τά μπλεξίματα, ἀποκρίθηκε.

Καί μπίνταα δέν ἄνοιξε τό στόμα του νά πεῖ λέξη.

Τά βουνά πού ἀνεβαίναμε τώρα ἦταν ἀπότομα. Ἡ ἐρημιά τους ὅμως μᾶς φχαριστοῦσε. Καθώς περνούσαμε ὄξω ἀπό ἕνα χωριουδάκι, μέ εἴκοσι τόσα χαμόσπιτα, ἀνταμώσαμε ἕνα γεροντάκι.

– Μέρ χαμπάρ, μᾶς χαιρέτισε καί μᾶς ρώτησε ποιοί εἴμαστε καί ποῦ μέ τό καλό τραβοῦμε.

Τοῦ ἀποκρίθηκα πώς εἴμαστε λιποτάχτες καί πώς γυρνοῦμε στά μέρη μας.

– Καί γιατί δέν κοπιάζετε ἀπ' τό χωριό μας, καί τό πρωί τραβᾶτε τή στράτα σας;

– Δέν εἶναι φρόνιμο, τοῦ ἀποκρίθηκα.

Κεῖνος ἐπέμενε.

– Καρακόλι δέν ἔχει τό χωριό. Ἐγώ 'μαι ο μουχτάρης. Ἐλᾶτε νά σᾶς φιλοξενήσω, νά πλυθεῖτε, νά φᾶτε ἕνα ζεστό τραχανά, νά πιεῖτε καί μιά ρακή νά ψυχοστυλωθεῖτε. Τό σπίτι μου εἶναι τό τελευταῖο τοῦ χωριοῦ· μάτι ἀνθρώπου δέ θά σᾶς δεῖ.

Ὁ πειρασμός τοῦ ζεστοῦ τραχανᾶ νίκησε τό δισταγμό μου, κι ὅσο κι ἄν μοῦ 'γνεφε ὁ Παναγής, εἶπα τό ναί. Πήγαμε στό σπίτι του. Ὁ γέρος μᾶς πέρασε στό μουσαφίρ ὀντά, μᾶς κουβέντιαζε φιλικά ὅμως, καθώς βγῆκε νά πάει, τάχα μου, νά φέρει τόν τραχανά, μᾶς κλείδωσε. Ἔτρεξα πίσω του καί φώναξα:

– Γιατί κλειδώνεις, μουχτάρ ἐφέντη; Ἔχω ἀνάγκη νά πάω ὄξω.

Μ' ἀποκρίθηκε πώς ἤμαστε κρατούμενοί του καί τό πρωί θά μᾶς παραδώσει στούς τζανταρμάδες. Ὁ Παναγής χλώμιασε καί τά 'βαλε μαζί μου:

– Πιαστήκαμε σάν κορόιδα ἀπό μιά κουτουράδα σου. Ντροπή μας!

Τόν ἡσύχασα:

– Ὁ γέρος ἔκανε στραβό λογαριασμό. Μιά τέτοια φυλακή δέν μπορεῖ νά μᾶς κρατήσει. Τό καλό πού σοῦ θέλω, πέσε κοιμήσου καί σάν ἔρθει ἡ ὥρα νά φύγουμε, σοῦ μιλάω.

Ὁ σύντροφός μου, θές γιατ' ἦταν μπαϊλντισμένος, θές γιατί 'χε πίστη σέ μένα, ἔγειρε καί τόν πῆρε. Ἅμα τόν ξύπνησα, βρῆκε βγαλμένο ὁλόκληρο τό παράθυρο μέ τούς τσερτσεβέδες κι ἀκουμπισμένο στόν τοῖχο. Εἶχα διπλώσει κι ἕνα σιτζαντέ Σπάρτα πού βρισκόταν στόν ὀντά, τόν φορτώθηκα καί εἶπα:

– Δρόμο τώρα!

Ὁ Παναγής μέ κοίταξε παραξενεμένος.

– Καί τοῦτο τό χαλί τί τό θές πού τό τραβᾶς. Τί σοῦ 'ρθε; Κλέφτες θά καταντήσουμε;

– Θά τιμωρήσω τό βρομόγερο. Τοῦτο τό χαλί εἶναι τό πιό ἀκριβό του πράμα.

– Μά σύ δέν τιμωρᾶς τό γέρο. Πῶς θά τό κάνεις ζάφτι;

– Θά τό χαρίσω στόν πρῶτο φουκαρά πού θ' ἀνταμώσουμε καί θά μοῦ σχωρνᾶ τ' ἀποθαμένα.

Ἅμα βγήκαμε, ζύγωσα τό παράθυρο τοῦ γέρου καί τοῦ φώναξα:

– Ὀγούρ ὀλάρ, μουχτάρη! Νά 'σαι καλά γιά τή φιλοξενία! Καί γι' ἄκου: Μή γελαστεῖς καί κάνεις πώς κουνᾶς ἀπ' τό γιατάκι σου, γιατί σ' τήν ἄναψα, κερατά!

Εἶμαι σίγουρος πώς οὔτε πλευρό δέν ἄλλαξε. Λούφαξε. Δέκα ὧρες δέν ἀνταμώσαμε ἄνθρωπο, σέρναμε μαζί καί τό χαλί. Ὕστερα πέσαμε σ' ἕνα γελαδάρη.

Ἔμενε σέ τσαρδί μέ τή γριά του. Τά παιδιά του ἦταν στή βοσκή. Τοῦ χαρίσαμε τό χαλί. Δέν πολυσκοτίστηκε γιά τόν τρόπο πού τ' ἀποχτήσαμε. Φτάνει πού ἔγινε δικό του. Μᾶς φίλεψε ἀπό μιά τσανάκα γιαούρτι, κριθαρένιο ψωμί, καρύδια καί τυρί. Μᾶς χάρισε καί τή σακούλα του μέ τόν καπνό κι ὅλο τό τσιγαρόχαρτό του. Ἡ γυναίκα του, ξετρελαμένη μέ τό χαλί, τοῦ εἶπε:

– Δέν ξεπροβοδίζεις τσ' ἀνθρώπους όπού 'ναι ἄγριες οἱ ντερεδιές ἀπ' τούς σεισμούς;

Κείνη τήν ἐποχή εἴχανε γίνει μεγάλοι σεισμοί στά Σπάρτα, ἀνοίξανε βάραθρα παντοῦ. Τέσσερις μέρες φτύσαμε αἷμα μπουσουλώντας πάνω σέ κεῖνα τά καταξεσχισμένα βουνά, δίχως ν' ἀνταμώσουμε μήτε πουλί πετάμενο. Μᾶς ἔπιασε ἐξάντληση καί τρέμανε τά ποδάρια μας. Στά ριζά ἑνός λόφου ἀντικρίσαμε, τήν πέμπτη μέρα, ἕνα ξεμοναχιασμένο τσαντήρι.

– Πᾶμε, εἶπε, κι ὅ,τι βρέξει.

Ζυγώσαμε· οὔτε σκυλί δέ βγῆκε ν' ἀλυχτήσει. Ἔσκυψα ἀπ' τό ἄνοιγμα τῆς σκηνῆς νά δῶ τί γίνεται κι ἀποτραβήχτηκα θαμπωμένος. Μιά νεαρή Τουρκάλα, ἀνασκουμπωμένη, ζύμωνε καί σιγοτραγουδοῦσε. Μοῦ φάνηκε σωστός ἄγγελος. Μόλις μ' ἀντίκρισε, τρόμαξε κι ἔσυρε φωνή. Τῆς μίλησα δίχως νά ξανακοιτάξω μέσα.

– Συμπάθα με, χανούμη. Περαστικοί εἴμαστε, ἔχουμε ἀκόμα μακρύ δρόμο νά κάνουμε. Ἄν σοῦ περσεύει νά μᾶς δώσεις λίγο ψωμί, θά κάνεις μεγάλο ψυχικό.

– Δέν ἔχω ψωμί, ἀποκρίθηκε. Ὅσο εἶχα τό πήρανε τό πρωί οἱ τσοπάνηδες. Τώρα ζυμώνω.

– Τότε δῶσε μας λίγο νερό.

– Νερό ἔχει κάτω ἀπό τόν πλάτανο. Σύρτε νά ξεδιψάστε.

Κατάλαβα πώς δέν εἶχε ὄρεξη νά μᾶς βοηθήσει.

– Πᾶμε νά φύγουμε, εἶπα στό σύντροφό μου, γιατί ὅπως καταλαβαίνω τίποτα δέ θά βγεῖ.

Δέν κάναμε ἑκατό μέτρα καί βγῆκε μπροστά μας ἕνας ἄντρακλας μέ τήν μπούκα τοῦ μάουζερ καταπάνω μας.

– Ψηλά τά χέρια! φώναξε.

Τί νά κάνουμε; Τόν ἀκολουθήσαμε. Μᾶς γύρισε πίσω στό τσαντήρι πού ἤτανε χωρισμένο στά δύο. Μᾶς ἔμπασε ἀπ' τή μεριά πού δέν ἦταν ἡ γυναίκα. Κρατοῦσε πάντα τό πιστόλι, μά ἡ ὄψη του ἦταν ἤρεμη. Μᾶς ἔψαχνε μέ τό μάτι ἀπό κορφή μέχρι νύχια. Ὕστερα μᾶς εἶπε μαλακά.

– Ὀτούρ! Καθίστε!

Μόλις καθίσαμε, παράτησε τ' ὅπλο, ἔβγαλε τήν τραμπακιέρα καί μᾶς ἔδωκε νά στρίψουμε τσιγάρο. Τά 'χαμε ἐντελῶς χαμένα.

– Δέ χρειάζεται ν' ἀρχίστε νά μ' ἀραδιάζετε τίποτα παραμύθια, εἶπε μέ ντομπροσύνη. Καταλαβαίνω πώς εἶστε κατσάκηδες. Τό μόνο πού θά ρωτήσω εἶναι ἀπό ποῦ τό σκάσατε καί γιά ποῦ τραβᾶτε.

Τοῦ ἀποκρίθηκα μέ εἰλικρίνεια, πώς φύγαμε ἀπ' τήν Ἄγκυρα καί τραβοῦμε γιά τή Σμύρνη.

– Ἐμένα οὔτε κι αὐτό μ' ἐνδιαφέρει, εἶπε. Τό μόνο πού ἤθελα νά καταλάβω εἶναι, τί σόι ἄνθρωποι εἶστε καί πῶς φέρνεστε στίς γυναῖκες πού ἀνταμώνετε. Μιά κι εἶδα, μέ τά ἴδια μου τά μάτια, πώς σέβεστε τήν τιμή τῶν ἀπροστάτευτων γυναικῶν, ἕνα καί μόνο σᾶς εὔχομαι, μέ τό καλό νά πᾶτε στά σπίτια σας. Σᾶς εἶχα δεῖ, ἐγώ, ἀπ' τή στιγμή πού κατηφορίσατε. Εἶ-

πα: Νά δεῖς πού τοῦτοι θά πᾶνε στή σκηνή μου. Σκέφτηκα νά πυροβολήσω καί νά σᾶς σκοτώσω, μά δέν ἤθελα νά κριματιστῶ πρίν σᾶς δοκιμάσω. Τώρα, μιά κι ἔλαχε νά περάστε ἀπ' τό τσαντήρι μου τήν ἅγια τούτη μέρα τοῦ Κουρμπάν Μπαϊράμ, κοπιάστε νά φᾶμε.

Ἔστρωσε μονάχος του τό σοφρά κι ἔφερε κρέας καί φροῦτα. Διασκέδαζε καί γελοῦσε μέ τήν πείνα μας.

– Ἔχω μπόλικο καβουρντισμένο κρέας, εἶπε, κι ἡ γυναίκα μου φτιάχνει τώρα πίτες μέ μέλι. Θά σᾶς φιλέψω γιά τό δρόμο.

Μᾶς πῆγε παρά ὄξω νά μᾶς ξεπροβοδίσει. Τήν ὥρα πού μᾶς ἀποχαιρετοῦσε μᾶς ἐξήγησε, πώς ἦταν ὑπαξιωματικός, στή δίωξη τῶν κατσάκηδων, ἀλλά λόγω τοῦ Κουρμπάν Μπαϊράμ ἦρθε νά περάσει δυό μέρες μέ τή γυναίκα του.

Ἡ ὁμολογία αὐτή μᾶς συγκίνησε.

– Πρέπει νά 'σαι πολύ καλός ἄνθρωπος, τοῦ εἶπα.

– Καλός δέν εἶμαι στό βρόντο, μ' ἀποκρίθηκε. Εἶμαι δίκαιος κι ἀμοίβω τήν τιμιότητα. Ὅποιος τιμάει τόν ἄλλον, τιμάει τόν ἑαυτό του. Ἄν σᾶς κυρίευε ὁ πειρασμός νά πειράξτε τή γυναίκα μου, αὐτή τή στιγμή δέ θά ζούσατε· θά σᾶς εἶχα κρεμάσει ἀπ' τή γλώσσα καί θά σᾶς ἄφηνα ἄταφους νά σᾶς φᾶνε τά σκυλιά καί τά τσακάλια.

ΚΟΝΤΟΖΥΓΩΝΕ ΝΑ ΦΕΞΕΙ ὅταν ἀντικρίσαμε τά Θεῖρα. Ἡ καρδιά μας σκίρτησε. Κοντεύανε νά τελειώσουνε τά βάσανα. Κάποια στιγμή ἔπιασα τό σύντροφό μου ἀπ' τό χέρι.

– Γι' ἄκουσε! τοῦ εἶπα.

Πέρα ἀπ' τόν κάμπο ὁ ἀγέρας ἔφερνε ἕνα γλυκό γυναικεῖο τραγούδι. Γρηγορέψαμε τό βῆμα. Τό τραγούδι ἦταν ἑλληνικό. Τά πρῶτα ἑλληνικά μετά τόσες βδομάδες! Σταθήκαμε ἀμίλητοι. Κι ἀγγέλοι νά ψέλνανε δέ θά μᾶς ἔκανε τόση ἐντύπωση!

Θεῖρα μ' ἰσί μί τσί κρουνοί
κί μί τσί πρασ'νάδις
κί μί τά λιβιντόπ'δα
κί τσ' εὔμουρφις κυράδις.

Τοῦ Σταθ' οὐ μύλους γι' ἄκ' βουή!
Τοῦ Στάθ' οὐ μύλους δ'λεύει.
Μά τσῆ Χρυσούλας ἡ καρδιά
ταίρι δέν ἔχ' κί πουνᾶ.

Πότι θά 'ρτεῖς, ἀγάπη μου;
Πότι θά 'ρτεῖς, πουλί μου;
Πότι θά βγεῖς ἀπ' τούν κισλά
ἀπ' τ' Ἀμελέ Ταμπούρια;

Νά γίνουν στιφανώματα
νά γίνουν κί βαφτίσα
νά δεῖ ἡ μάνα τού πιδί
νά δεῖ ἡ ν'φούλαν ἄντρα.

Νά ξανανθίσει τού διντρί
νά πιάσ' ἡ γῆς καρπόνε
νά λειτουργήσ' ἡ ἐκκλησά
ν' ἀνάψει κι ἡ καντήλα.

Τοῦ Στάθ' οὐ μύλους γι' ἄκ' βουή!
Τοῦ Στάθ' οὐ μύλους δ'λεύει...

Ὁ Παναγής ἄρχισε νά φωνάζει καί νά κουνάει ἀπό μακριά τά χέρια του. Οἱ κοπέλες πού τραγουδοῦσαν, μόλις μᾶς ἀντικρίσανε σταματήσανε καί δουλειά καί τραγούδι, τό βάλανε στά πόδια καί τσιρίζανε: «Ἄ! Ἄ! Ἄ!» σάν νά τίς σφάζανε.

– Μπρέ, γιά τ' ὄνομα τῆς Παναγιᾶς, τί κάνετε ἔτσι; Σταθεῖτε. Χριστιανοί εἴμαστε κι ἐμεῖς, λιποτάχτες.

Μερικές ἀναθαρρέψανε καί σταθήκανε. Γυρίσανε κι οἱ ἄλλες. Πιάσαμε κουβέντα. Μᾶς εἴπανε πώς ἦταν ἐργάτριες ἀπό διάφορα χωριά καί βγήκανε νά μαζέψουνε καπνά.

– Μά καθώς νυστάζαμε, ἔκανε μιά τους, πιάσαμε τό τραγούδι νά ἀποδιώξουμε τόν ὕπνο...

Καθίσαμε νά ξεκουραστοῦμε. Μᾶς φέρανε ἀπ' ὅλα τά καλά, φρέσκα σύκα, ψωμί χάσικο, ἐλιές. Ὁ Παναγής γλυκάθηκε κι ἤθελε νά μείνουμε νά τούς ποῦμε τίς περιπέτειές μας.

– Φάγαμε τό γάιδαρο καί τώρα στήν οὐρά θά τά μουσκέψουμε! τόν ἔκοψα. Πᾶμε! Πρέπει νά φτάσουμε ζωντανοί.

Καί πήραμε ξανά τό δρόμο.

X

ΦΤΑΣΑΜΕ ΣΤΟΝ ΚΙΡΚΙΝΤΖΕ, περασμένα μεσάνυχτα. Οἱ δρόμοι ἔρημοι, σκιαγμένοι, κλειδομανταλωμένα τά σπίτια· οὐδέ πασβάντης οὐδέ σκυλί στά σοκάκια. Ἡ μάνα μου μέ τό χτύπο στήν πόρτα τά 'χασε καί σά μέ εἶδε ἔτσι ἀναπάντεχα μπροστά της, ἔπεσε στήν ἀγκαλιά μου κι ἔκλαψε πικρά.

– Γιόκα μου! Παιδί μου! ἔκανε μέ σιγανή φωνή. Πῶς τά κατάφερες; Ποιός ἅγιος σέ φύλαξε, σπλάχνο μου!

Εἴπαμε λόγια τρυφερά πού ποτέ δέν τά 'χαμε ξαναπεῖ. Ὕστερα ντράπηκε πού ἀποξεχάστηκε κι ἔτρεξε νά μᾶς περιποιηθεῖ, νά φέρει νερό, νά μᾶς στρώσει νά φᾶμε καί νά κοιμηθοῦμε. Μέ πῆρε ἀπόμερα καί μοῦ 'πε ἀνήσυχη:

– Ὁ ξένος θά μείνει ἐδῶ;

– Θά μείνει, μάνα· δέ γίνεται ἀλλιῶς. Στό δρόμο θά τόν παρατήσουμε;

– Ὄχι, γιέ μου, τί λόγος! Μά ξέρεις κάτι; Στό ταβάνι κρύβεται ὁ μικρός σου ἀδερφός...

– Ὁ Γιώργης; Τί λές;

Ὅρμησα νά τόν ξετρυπώσω καί νά τόν σφίξω στήν

ἀγκαλιά μου. Ἦτανε ἀγνώριστος μέ γένια καί μαλλιά μακριά, μέ μάτια θολά. Εἶχε ξεμάθει νά μιλάει καί νά περπατάει. Κι ὅμως μοῦ ἐκμυστηρεύτηκε πώς εἶχε κάνει μιά τρύπα στήν κρυψώνα του, γιά νά βλέπει τό ἡλιοβασίλεμα πού πάντα τοῦ ἄρεσε.

– Δέ διορθώθηκες ἀκόμα; Μή μοῦ πεῖς πώς τά καταφέρνεις καί ζωγραφίζεις!

– Μπάαα! ἔκανε. Παράλυτα εἶναι χέρια, ποδάρια, καρδιά.

Ἅμα περάσανε οἱ πρῶτες χαρές τῆς ἀντάμωσης, ἔπεσα σέ συλλογή. Τρεῖς λιποτάχτες κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη· ἄσκημη δουλειά!

– Μάνα, θά φύγω, εἶπα. Θά πάω δῶ γύρα, στά βουνά μας· ξέρω καλές σπηλιές.

Ἡ μάνα μου χλώμιασε, σμίξανε ὅλο πόνο τά φρύδια της.

– Γιά τ' ὄνομα τοῦ Χριστοῦ! ἔκανε. Θαρρῶ κι ἀκούω τόν Πανάγο! Ἔτσι δά ἔφυγε μιά νύχτα καί μοῦ τόνε σκοτώσανε, τά σκυλιά. Ἄν μ' ἀγαπᾶς, παιδί μου, μήν τό κάνεις. Ἤ ὅλοι θά ζήσουμε ἤ κανείς...

Περάσαμε δέκα μέρες. Ὕστερα ὁ Παναγής σηκώθηκε νά φύγει. Τοῦ μέναν ἑβδομήντα χιλιόμετρα ὥς νά φτάσει στό χωριό του. Εἶχα τήν ἔγνοια του καί φοβόμουνα. Μά ἔλα πού τό κακό παραμόνευε ἐμένα.

Ἡ μάνα μου εἶχε πάρει ἀπό καιρό στό σπίτι ψυχοκόρη, ἕνα ὀρφανό δεκατεσσάρω χρονῶ, τό Κατινιώ. Ἦταν κόρη τοῦ τρατάρη τοῦ Τραμουντάνα, πού τόνε σκοτώσανε οἱ Τοῦρκοι στό Τσαγκλί, γιατί – λέει – εἶχε πάρε δῶσε μέ τίς ἑλληνικές ἀρχές τῆς Σάμος. Ἕνα βράδυ μπήκανε στό καλύβι του καί τόνε πυροβολήσανε πάνω στόν ὕπνο. Ἡ μπάλα πῆρε καί τό ἀγοράκι

του, δυό χρονῶ παιδί, πού κεῖνο τό βράδυ ἤθελε νά χαϊδευτεῖ καί κοιμήθηκε ἀγκαλιά μέ τόν πατέρα του. Ὕστερα, ὅταν σηκώσανε τούς Ἕλληνες ἀπ' τά παράλια, σκόρπισε κι ἡ ὀρφανεμένη φαμελιά τοῦ Τραμουντάνα στίς στράτες τῆς προσφυγιᾶς.

Τό Κατινιώ ἀπ' ὅλες τοῦτες τίς λαχτάρες σερσέμιασε κι ἤτανε πάντα σκιαγμένο καί χαμένο. Μιά μέρα, καθώς πῆγε γιά νερό στή βρύση, ξέχασε τό κλειδί πάνω στήν πόρτα. Σύμπτωση νά περνάει κείνη τή στιγμή περίπολο. Ὁ Τοῦρκος ἐνωματάρχης εἶδε τό κλειδί καί μπῆκε στόν πειρασμό νά κάνει αἰφνιδιασμό. Νά κρυφτοῦμε καί τά δυό ἀδέρφια δέν μπορούσαμε. Ἐξάλλου ἤτανε φόβος νά μᾶς βροῦνε στήν ἔρευνα καί νά πᾶμε κι οἱ δυό χαμένοι.

Ἔσπρωξα τό Γιώργη νά μπεῖ γρήγορα στήν κρυψώνα του κι ἐγώ, δίχως δισταγμό καί δίχως νά χάσω τήν ψυχραιμία μου, ἔμεινα γιά νά παραπλανήσω τήν περίπολο. Κάθισα ἀτάραχος στό τζάκι κι ἔκανα πώς πυρώνω τά χέρια μου. Μόλις ἀνέβηκαν οἱ Τοῦρκοι στ' ἀνώι, σηκώθηκα, χαιρέτισα τόν ὑπαξιωματικό καί τοῦ ὁμολόγησα πώς εἶμαι λιποτάχτης κι ἔφυγα ἀπό τήν Ἄγκυρα. Κεῖνος τά 'χασε μέ τήν ντομπροσύνη μου.

– Πρώτη φορά βλέπω κατσάκη πού δέν προσπαθεῖ νά κρυφτεῖ!

– Νά κρυφτῶ; τοῦ ἀποκρίθηκα. Καί ποιό τ' ὄφελος; Μήπως δέ θά μέ βρίσκατε στήν ἔρευνα; Ἤ μπά κι εἶμαι ἀχμάκης νά μασήσω τά λόγια μου καί νά φάω ἄσκοπα ξύλο, ἐφόσον μέ ξέρουνε στό Καρακόλι ποιός εἶμαι καί ποῦ ὑπηρετῶ.

– Τοιμάσου, τώρα, νά πηγαίνουμε, ἔκανε μαλακά ὁ τσαούσης, σάν νά μέ λυπόταν ἡ καρδιά του.

Ἔκανα μιά προσπάθεια νά καταλάβω μήπως σήκωνε δωροδοκία.

– Θά τό θεωροῦσα, τοῦ εἶπα, μεγάλη μου τιμή ἄν καθίστε νά πιεῖτε ἕνα καφεδάκι...

– Ὄχι, ὄχι! Πάρε ὅ,τι θά πάρεις καί δρόμο!

Πρίν ξαναδῶ τή μάνα μου βρέθηκα πάλι στό Καρακόλι. Ἡ καρδιά μου ἤτανε βαριά κουρσούνι, ὅμως εἶχα παρηγοριά πώς γλίτωσα τό Γιώργη.

Δίχως νά μέ κακοποιήσουνε μέ στείλανε στό Ἀζιζιέ, ὅπου ἤτανε μαζωμένες ὅλες οἱ στρατιωτικές ὑπηρεσίες. Μέ κλείσανε σ' ἕνα κρατητήριο μέ Ρωμιούς, Τούρκους καί Ἀρμεναίους λιποτάχτες, ὑπόδικους καί ἀδειούχους. Ἀπεξαρχῆς πάλι, μπόχα, ψείρα, πείνα, μήτε ἕνα καντούνι δέν εἶχες νά πέσεις νά κοιμηθεῖς. Ἄδικα παρακαλούσαμε νά μᾶς ἀφήσουνε νά πηγαίνουμε ὄξω, τουλάχιστο γιά τήν ἀνάγκη μας.

Μέ τήν τρίτη μέρα λίγο ἔλειψε νά γίνει φόνος στό κρατητήριο. Μᾶς εἴχανε φέρει μιά φουρνιά Τούρκους κατσάκηδες. Ἕνας Γιουρούκης, πού ὁ πατέρας του τοῦ 'χε δώσει ἕνα χάρτινο πεντόλιρο, ἔσκουζε πώς κάποιος ἀπό κεῖ μέσα τοῦ τό 'κλεψε. Τό εἶχε χώσει λέει μέσα σέ κάτι πίτες ἀπό κρούστα, γιαφκάδες τίς λέγανε, γιά νά μήν τοῦ τό βροῦνε στήν ἔρευνα. Κι ὄχι ἐσύ τό 'κλεψες, ὄχι ὁ ἄλλος, πιαστήκανε στά χέρια, σύρανε σουγιάδες.

– Ἀμάν, σταματῆστε! φώναξε ἕνα Τουρκί κατάχλωμο, ἐγώ 'μαι ὁ φταίχτης, μήν κριματίζεστε ἄδικα. Χτές βράδυ, λίγωσα μέ τή μυρωδιά τῶν γιαφκάδωνε, ἅπλωσα τό χέρι κι ἅρπαξα ἀπ' τόν τρουβά δυό τρεῖς καί τίς ἔχαψα. Ὡς φαίνεται, θά κατάπια καί τό πεντόλιρο· σχωρέστε με!

Τό Γιουρουκάκι ἀπαρηγόρητο ἄρχισε νά κλαίει καί

νά χτυπιέται, ἐνῶ οἱ ἄλλοι παρατήσανε τό ξύλο καί πιάσανε νά χαχανίζουνε. Ὅλοι κεῖ μέσα γυρεύανε ἀφορμή νά γελάσουνε· μακάρι καί μέ τόν πόνο τοῦ ἄλλου. Ἦταν ἕνας Ἀρμένης φουκαράς πού λύθηκε, λέει, ὁ ἀφαλός του καί πλημμύρισε στό σκατί καί γελούσανε καί μ' αὐτόν. Γελούσανε καί μέ μένα πού μ' ἔπιασε πονόδοντος καί πρήστηκε ἡ μούρη μου, μούγκριζα σάν βουβάλι καί πάσχιζα μ' ἕνα σκουριασμένο σουγιά ν' ἀνοίξω τ' ἀπόστημα, νά ξαλαφρώσω. Πάσαρα κρυφά μιά λίρα στό φύλακα, νά φέρει τόν κουρέα νά μοῦ βγάλει τό σάπιο δόντι. Ὅμως γιά κακή μου τύχη πῆρε χαμπάρι ὁ τσαούσης καί λύσσαξε.

– Ἐδῶ δέ γίνονται τέτοιες δουλειές. Ἅμα θά πᾶς στό τάγμα σου, νά παρουσιαστεῖς καί νά ζητήσεις νά σέ στείλουνε σ' ὀδοντογιατρό.

– Μπρέ ἄνθρωπέ μου, σωστά μιλᾶς; Κοίταξε τά χάλια μου! Λαγούμι ἔκανε τό ἔμπυο καί μοῦ 'φαγε τό μάγουλο...

– Τό μόνο πού μπορῶ νά σοῦ κάνω, εἶναι νά σέ στείλω μέ μιάν ἀποστολή πού φεύγει σήμερα.

Κράτησε τό λόγο του. Μ' ἔστειλε μαζί μέ εἴκοσι Ρωμιούς. Μόλις ἀνταμώσαμε στό τρένο, τά συμφωνήσαμε ν' ἀποδράσουμε. Εἶχε μαυρίσει τό μάτι μας. Λέγαμε «νά τό σκάσουμε κι ὅ,τι θέλει ἄς γίνει». Εἴπαμε στούς δυό χωροφυλάκους, πού μᾶς συνοδεύανε, νά τούς δώσουμε ἀπό δέκα λίρες ὁ καθένας μας, γιά νά κάνουν τά στραβά μάτια. Κεῖνοι ἀρχίσανε τό παζάρι καί ζητούσανε δεκαπέντε.

– Δεκαπέντε, δεκαπέντε! Ἄιντε νά τελειώνουμε, εἶπαν οἱ περσότεροι.

Ἕνα παλικάρι ἀπ' τό Βαλατσίκ κι ἐγώ τούς παρακαλέσαμε νά δεχτοῦνε δέκα κομμάτια ἀπό μᾶς. Μέ τά

πολλά συμφωνήσαμε. Στόν πρῶτο μικρό σταθμό ἤρθανε καί μᾶς εἴπανε.

– Ἐσεῖς οἱ δυό νά κατεβεῖτε δῶ χάμω πού εἶναι ἐρημιά. Στήν ἀνηφοριά τοῦ Ἀζιζιέ θέ νά 'ναι δύσκολο κι ἐπικίνδυνο νά πηδῆστε μαζεμένοι.

Αὐτό μᾶς ἄρεσε. Στό σταθμό ψυχή. Κατεβήκαμε καί κρυφτήκαμε πίσω ἀπό κάτι στοιβαγμένες τραβέρσες. Δέ μιλούσαμε, δέν ἀνασαίναμε· περιμέναμε νά σφυρίξει τό τρένο νά φύγει, γιά νά κάνουμε τό σταυρό μας. Μά τό τρένο ἀργοῦσε καί σέ λίγο βγῆκαν μπροστά μας δυό σουβαρῆδες τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας.

– Τά χαρτιά σας, μᾶς εἴπανε.

Χαρτιά δέν εἴχαμε καί μᾶς πιάσανε. Μέ κελεψέδες στά χέρια μᾶς πῆγαν γιά ἀνάκριση. Ἀπό τούτους, τούς σουβαρῆδες, μάθαμε πώς ἡ σύλληψή μας δέν ἤτανε τυχαία. Μᾶς εἴχανε προδώσει οἱ δυό τζανταρμάδες πού δωροδοκήσαμε ἐπειδής, λέει, τούς κόψαμε τίς πέντε λίρες!

Ἡ ὁμολογία αὐτή μέ βοήθησε νά καταστρώσω ἕνα καλό σχέδιο. Συμφώνησα μέ τό Βαλατσικιώτη, νά μήν κρύψουμε τήν ἀλήθεια ἀπό τόν ἀξιωματικό, πού θά 'παιρνε τίς καταθέσεις μας.

– Ξέρεις κάτι; τοῦ λέω. Ἡ δωροδοκία κρατικῶν ὀργάνων σηκώνει δίκη κι ἡ δίκη προφυλάκιση. Ἔτσι θά 'χουμε ὅλο τόν καιρό νά κινήσουμε τούς δικούς μας, νά βροῦνε κανένα μέσο νά μᾶς σώσουνε. Μά καί φυλακή νά πᾶμε, τί ἄλλο θέλουμε, μιά καί θά γλιτώσουμε τό γυρισμό στ' Ἀμελέ Ταμπούρια...

Ἔτσι καταδώσαμε τούς καταδότες μας. Ἕξι μῆνες μείναμε ὑπόδικοι. Ὕστερα ἔγινε ἡ δίκη. Τό στρατοδικεῖο καταδίκασε πέντε χρόνια τούς τζανταρμάδες

κι ἐμᾶς τρία. Ὅμως οἱ Τοῦρκοι εἴχανε γερό μέσο καί κάνανε ἀναθεώρηση. Ἐμᾶς μᾶς κατεβάσανε τήν ποινή σέ ἕξι μῆνες καί τούς τζανταρμάδες τούς ἀθωώσανε.

Το ΚΥΝΗΓΗΤΟ ΔΕΝ ΤΕΛΕΙΩΝΕΙ ΕΔΩ. Μέ στείλανε σ' ἕνα στρατόπεδο στήν Πάνορμο. Ἐκεῖ 'ταν μαζεμένοι χιλιάδες χριστιανοί καί Τοῦρκοι κρατούμενοι· ἄλλοι γιά πλαστά νουφούσια, ἄλλοι γιά δωροδοκίες, ἐγκλήματα, ἀπειθαρχίες. Τό μαρτύριο κι ἐδῶ ἦταν ἡ πείνα. Τό συσσίτιο πού δίνανε γιά τρεῖς χιλιάδες φαντάρους, μόλις ἔφτανε γιά νά ψευτοχορτάσουν διακόσιοι! Ὅλοι κλέβανε μέ τήν ψυχή τους· πασάδες, κομαντάντηδες, μουτεσερίφηδες, καϊμακάμηδες, σιτιστές, τροφοδότες, ἁπλοί πολίτες. Εἴχανε καταλάβει πώς ἡ Τουρκιά ἔχασε τόν πόλεμο κι ὅπου προφτάσει προφτάσει ν' ἁρπάξουνε. Ὅποιος εἶχε λεφτά ἀγόραζε καί βεζίρη, πού λέει ὁ λόγος, νά τοῦ λουστράρει τά παπούτσια. Οὔτε πατρίδα οὔτε τιμή στιμέρνανε.

Μᾶς πήγανε στούς στρατῶνες Σελιμιέ, στήν Πόλη. Ἐκεῖ μείναμε ἀρκετές βδομάδες μέ μοναδικό προσφάι βρασμένα σύκα, γεμάτα μύγα, κατσαρίδα καί ποντίκια. Ἡ ψείρα ἔβραζε πάλι. Ἀρρώστιες κάθε λογῆς ἀπό ἐξανθηματικό ἴσαμε σκουλαμέντο, θερίζανε τό στρατό. Ἄν δέν ἐρχότανε διαταγή γιά χαμάμι, ἀπολύμανση καί μεταγωγή στό Σογανλή, θά πεθαίναμε ὅλοι.

Στό Σογανλή συμπληρώσαμε μιά μάχιμη μεραρχία, πού γύρισε ἀποδεκατισμένη ἀπ' τό ρούσικο μέτωπο.

– Ἐκεῖ στή Ρουσία, τέλεψε ὁ πόλεμος. Ἴσαλά νά

τελέψει καί δῶ χάμου νά ξεμπερδεύουμε, εἶπε ὁ Μαθιός, ἕνας τετραπέρατος σιδεράς, πού τόνε λέγανε «Τελέγραφο», γιατί ἦταν πάντα ὁ πρῶτος πού μάθαινε τήν κάθε εἴδηση.

– Καί πῶς τέλεψε, μπρέ, στή Ρουσία ὁ τρισκαταραμένος; ρώτησε ὁ Ἀχμέτ ὁ φουρνάρης.

– Ἄκουσα Ρώσους αἰχμάλωτους νά μιλᾶνε γιά ἕνανε ἀρχηγό μέ μούσι, Λένι, κάπως ἔτσι τ' ὄνομά του. Αὐτός ἤβγαλε τό μεγάλο ὄρντινο νά σταματήσει ὁ πόλεμος καί τόντις σταμάτησε. Κι ἤβγαλε, σοῦ λέει, κι ἄλλο μεγάλο ὄρντινο νά μήν εἶναι πλούσιοι καί φτωχοί καί γένηκε καί τοῦτο. Καί μοίρασε τά τσιφλίκια. Καί βγήκανε οἱ πριγκιπάτοι ἀπ' τά σεράγια καί μπήκανε οἱ φουκαράδες σάν ἐσένα καί σάν ἐμένα.

Ὁ Ἀχμέτ ἔσκασε στά γέλια.

– Τί λές, μπρέ παραμυθά; Νέ ντίορσουν. Γίνονται τοῦτα, ὀλούρμι; Ἀφήνει κειός πού κατέχει τό βιός νά τ' ἁρπάξει ὁ ἄλλος κι ἄς εἶναι καί μουσάτος. Ἄιντε, ζεβζέκη!

Ἐμεῖς δέν εἴχαμε χαμπάρι γιά ὅλα τοῦτα καί δέν τά καταλαβαίναμε. Μᾶς εἶχε 'ρθεῖ ὅμως, κεῖνες τίς μέρες, ἕνας δάσκαλος ἀπ' τόν Πόντο, ὁ Σεραφειμίδης κι αὐτός μᾶς τά ἐξηγοῦσε.

Μέ τό Σεραφειμίδη εἴχαμε γίνει φίλοι. Ἡ ζωή του ἤτανε βασανισμένη. Εἶχε φύγει ἀπό τόν Πόντο στά 1916, ὅταν μπήκανε οἱ Ρῶσοι. Ὁ τούρκικος στρατός στήν ὑποχώρησή του, πῆρε μαζί χιλιάδες οἰκογένειες καί πῆρε καί τ' Ἀμελέ Ταμπούρι τῶν Ρωμιῶν τῆς Τραπεζούντας, ὅπου ὑπηρετοῦσε ὁ Σεραφειμίδης. Ὁ Σεραφειμίδης σέ πέντε μῆνες λιποτάχτησε· μά τόν τσακώσανε οἱ Τοῦρκοι, ἕνα χιλιόμετρο ἔξω ἀπο τίς

ρούσικες γραμμές, τόν βασανίσανε κι ἦταν νά τόνε κρεμάσουνε.

– Μοῦ εἴχανε περάσει τή θηλιά στό λαιμό. Κείνη τή στιγμή ἕνας Τοῦρκος συνταγματάρχης, περαστικός, στάθηκε καί μέ ξέταξε. "Ἐσύ δέν εἶσαι τ' ἀνίψι τοῦ παπα-Γληγόρη;" μέ ρώτησε. "Ναί", τοῦ ἀποκρίθηκα. Γυρίζει στό δήμιο καί τοῦ λέει: "Λύσ' τονα". Δέν πίστεψα. "Ξέρω καλά τό θεῖο σου, τόν παπά, ἤμασταν γειτόνοι, μοῦ 'πε. Κι ὅπως μαθαίνω, κάνει πολλά καλά στούς δικούς μας, πού μείνανε στήν Τραπεζούντα. Γι' αὐτό σοῦ χαρίζω τή ζωή καί νά τοῦ τό γράψεις".

»Ὁ ἀξιωματικός αὐτός, ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, ἤτανε ἀποσπασμένος σέ μιά ὑπηρεσία πού συγκέντρωνε πληροφορίες γιά τή ζωή στό ρωσοκρατούμενο Πόντο. Μέ πῆρε μαζί του στό Σοῦ Σεχίρ, στό στρατηγεῖο τοῦ Βεχήπ πασᾶ. Ἐκεῖ ἔμαθα πώς οἱ Ρῶσοι τή διοίκηση τῆς Τραπεζούντας τή δώσανε σέ Ἕλληνες καί Τούρκους. Τά δικαστήρια ἤτανε κι αὐτά κοινά, καθώς καί ἡ ἐθνοφρουρά. Ἔγινε αὐτόνομη Δημαρχία, μέ πρῶτο δήμαρχο τόν Κωνσταντίνο Θεοφύλακτο. Μά ὁ ἀληθινός κυβερνήτης ἦταν ὁ δεσπότης μας, ὁ Χρύσανθος, πού μέ τήν ἐξυπνάδα του καί τή μεγάλη καρδιά του πολιτεύτηκε σάν ἄξιος ἡγέτης. Προστάτευε τό ἴδιο χριστιανούς καί μωαμεθανούς καί δέν ἐπέτρεψε στούς Ἀρμεναίους νά κάνουνε ἀντίποινα. Μέρεψε ἡ ζωή. Οἱ ἐκπατρισμένοι Τοῦρκοι μετανιώσανε πού φύγανε καί θέλανε νά γυρίσουνε, μά ὁ Ρεσάτ δέν τούς ἄφηνε. Γιά νά καταλάβεις τό μεράκι τους, θά σοῦ πῶ τό τραγούδι πού φτιάξανε γιά τό Χρύσανθο:

Μετροπολίτ, βατάν σανά ἀμανέτ
Ἐλεβιγιέ μπαστίμντα κοπτοῦ κιαμέτ...

«Μητροπολίτη, ἡ πατρίδα μας ἔμεινε στά χέρια σου ἀμανάτι.
Σ' ἐμᾶς πλάκωσαν συφορές μόλις πατήσαμε στό Ἐλεβιάν...»

Ἔτρεμε ἀπό συγκίνηση ἡ φωνή τοῦ Σεραφειμίδη. Εἶχε μεγάλη ἀγάπη γιά τό Χρύσανθο.

– Ἔχει μυαλό ὁ δεσπότης. Στά 17, σάν ἔγινε ἡ ρούσικη ἐπανάσταση, μπῆκε κι ἀτός του στά Σοβιέτ τῆς Τραπεζούντας καί μέσα ἀπό κεῖ κυβερνοῦσε τόν τόπο. Ὅ,τι ζήτησε ἀπό τούς μπολσεβίκους δέν τοῦ τό ἀρνηθήκανε. Μόλις ἔμαθε πώς θά γίνει ἀνακωχή καί κατάλαβε πώς θά φύγουν οἱ Ρῶσοι ἀπό τόν Πόντο, ζήτησε νά δώσουνε ὅπλα καί στολές στούς Ρωμιούς, γιατί οἱ τσέτες τοῦ Καχριμάν εἴχανε ἀρχίσει σφαγές καί ληστεῖες. Καί τοῦ τά δώσανε. Ἡ Ἐθνική Ἕνωση Νέων ἔγινε στό ἄψε σβῆσε πολιτοφυλακή! Γιά πρώτη φορά, πεντακόσια χρόνια μετά τήν ἅλωση τῆς Τραπεζούντας, ἔπιανε ντουφέκι ὁ ραγιάς νά διαφεντέψει τό βιός καί τή ζωή του. Ἔτσι γλίτωσε, ὅπως μαθαίνω, ὁ μισός πληθυσμός κι ὁ ἄλλος μισός ἔφυγε καί πῆγε στή Ρωσία.

Ὁ Σεραφειμίδης μοῦ ἐξήγησε πώς εἶχε τίς πληροφορίες του ἀπό πρῶτο χέρι, γιατί στό Σοῦ Σεχίρ ἀντάμωσε τό λεβεντόπαπα τό Σιδηρόπουλο, ἀποσταλμένο τοῦ Χρυσάνθου, πού εἶχε πάει νά κάνει συμφωνίες μέ τό Βεχήπ πασά.

– Ἀπ' τό Σιδηρόπουλο ἔμαθα τό τί ἔγινε καί στήν πατρίδα τῆς μάνας μου, στό Ὀρντού – τά Κοτύωρα.

Κι ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι, Ἀξιώτη, ὑποφέρανε πολλά. Ὅταν μιά μέρα πήγανε τά ρούσικα καράβια νά βομβαρδίσουνε τίς τούρκικες γραμμές, οἱ χριστιανοί πέσανε κατά χιλιάδες στή θάλασσα καί ζητήσανε προστασία. Τότες οἱ μπολσεβίκοι ρίξανε βάρκες, σωσίβια, πέσανε ὥς καί ναῦτες στή θάλασσα καί ἔτσι περιμαζέψανε τρεῖς χιλιάδες ψυχές! Μέσα σ' αὐτούς ὁ ἀδερφός μου ὁ μικρός μέ τή φαμελιά τοῦ θείου μου, ἕντεκα ἄτομα. Τούς πήγανε ὅλους στήν Τραπεζούντα ὅπου τούς δέχτηκε ἡ Μητρόπολή μας καί τούς ταχτοποίησε σέ σπίτια καί σέ δουλειές καί μήτε καταλάβανε προσφυγιά...

Τήν ὥρα πού κουβέντιαζα μέ τό Σεραφειμίδη, ἦρθε διαταγή νά σηκώσουν τή μεραρχία μας γιά τήν Ἀραπιά. Ἄσκημα πήγαιναν τά πράματα γιά τήν Τουρκιά. Τό Ἐπιτελεῖο ἔβγαλε φιρμάνι νά πιάσουν ὅπλο οἱ χριστιανοί ἀπ' τ' Ἀμελέ Ταμπούρια καί οἱ λιποτάχτες, οἱ κατάδικοι καί κάθε γερός ἄντρας, ἄς ἦταν καί κακοῦργος ἀπ' τή φυλακή. Οἱ Ἐγγλέζοι εἶχανε ἀρχίσει ἐπίθεση κι ἔπρεπε ὅπως ὅπως νά τούς κρατήσουνε.

Τά κατάφερα νά βγῶ φούρναρης καί μάλιστα ζυμωτής, γιατί ἔμαθα πώς εἶχε ἀνάγκη ἡ ἐπιμελητεία. Δέν ἤθελα νά πιάσω ὅπλο καί ν' ἀνήκω στούς μάχιμους, μάλιστα τώρα πού ὅλα ἔδειχναν πώς ὁ πόλεμος τελείωνε.

Στούς στρατιωτικούς φούρνους τοῦ Σογανλῆ χόρτασα γιά λίγες μέρες κουραμάνα· ὅμως ἡ διαταγή δέν ἄργησε νά φτάσει: Ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουμε τή μεραρχία στό μέτωπο. Ἄρχισα νά καταστρώνω προσεχτικά νέο σχέδιο. Τό μυαλό μου ἔπρεπε νά δουλέψει καλά, νά τά ὑπολογίσει ὅλα, ἀποῦντο. Μόλις ἔμαθα

πώς μᾶς σηκώνουνε, ζήτησα ἄδεια ἀπό τό δεκανέα νά πεταχτῶ νά δώσω κάτι λάμπες πού μᾶς δάνεισε ἕνας Τοῦρκος μπακάλης. Ἤξερα πώς ὁ δεκανέας εἶχε ἔρωτα μέ τήν κόρη τοῦ μπακάλη. Νά πάει ὁ ἴδιος ἦταν ἀδύνατο, γιατί μέ τό ξαφνικό φευγιό γινόταν ἀνάστα ὁ Θεός κι ὁ λοχαγός δέν τόν ἄφηνε ν' ἀνασάνει.

– Τρέχα, μ' ἀποκρίθηκε, καί πές καί τά χαιρετίσματά μου. Καί, γιά δε, ἔφτυσα, κακομοίρη. Νά πᾶς καί νά 'ρτεῖς σάν τό πουλί.

Μόλις ἔστριψα τό δρόμο πέταξα τίς λάμπες σέ μιά μάντρα καί γίνηκα καπνός. Ἤξερα πώς σέ κείνη τήν περιοχή ὅλα τά χωριά ἦταν ἑλληνικά. Κάποιο σπίτι θά βρισκότανε νά μέ κρύψει, ἴσαμε νά πετύχω καΐκι γιά τήν Πάνορμο. Ἀπό κεῖ, ἔχει ὁ Θεός.

XI

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΟΥ ΑΝΤΑΜΩΣΑ στό δρόμο μου, ἦταν ἕνας Πολίτης γυρολόγος. Ἀναστάση Μελίδη τόν λέγανε. Εἶχα πολλά ἀκούσει γι' αὐτόν στήν Πάνορμο, ὅπου τόνε ξέρανε κι οἱ πέτρες. Πουλοῦσε μεταξωτά, ἀρώματα, πασούμια, φουρκέτες καί χτένες γιά τά μαλλιά, σουλουμάδες, ψεύτικα κι ἀληθινά κοσμήματα κι ἐγώ δέν ξέρω τί ἄλλο. Κείνη τή μέρα δέν εἶχε μαζί τήν πραμάτεια του· εἶχε μιά τσάντα δερμάτινη σάν νά 'ταν διπλωμάτης – καί παίρνω ὅρκο πώς τοῦτος δῶ κάθε ἄλλο παρά πραματευτής ἤτανε. Μέσα στήν τσάντα εἶχε, λέει, βότανα «γιά τόν ἔρωτα, γιά τά γεράματα, γι' ἀρσενικό παιδί, γιά ἄρρωστο τζιέρι, γιά χαλασμένα νεφρά καί καρδιά ξεκουρντισμένη». Καί τί δέν ἤξερε ὁ τετραπέρατος Πολίτης! Εἶχε πελάτισσες σέ μπορντέλα, μά καί στήν ἀριστοκρατία καί σέ χαρέμια. Ἤτανε ἀνακατεμένος σέ λαθρεμπόρια· τά 'πινε μέ νταῆδες, τούς προστάτευε καί τόν προστατεύανε. Ταξίδευε ἀπό Μπερούτι μέχρι Μπατού. Προμήθευε γυναῖκες σέ μπέηδες καί πασάδες· βόλευε κι ἀπό λοχαγό μέχρι τσαούση, ὅποιος εἶχε τήν ἀνάγκη του, γιατί ἔλεγε «εἶναι χρειαζούμενος κι ὁ μικρός...». Οἱ Τοῦρκοι τόν ἀφήνανε κι ἁλώνιζε.

Εἶχα ἀκούσει ἀπό τό Σεραφειμίδη πώς εἶχε πάρε δῶσε καί μ' Ἐγγλέζους καί μέ Ἕλληνες, γιατί λέει, ὅλα κι ὅλα, τήν πονοῦσε τήν καψομάνα τήν Ἑλλάδα. Γλίτωσε ψυχές ὁ Ἀναστάσης!

Ἐχθρό δέν εἶχε κανένα, γιατί κανενός δέ χαλοῦσε χατίρι. Μόλις περπατήσαμε λίγο μαζί στή δημοσιά, γύρισε καί μοῦ 'πε:

– Ἐλόγου σου θά 'σαι λιποτάχτης. Μή μοῦ πεῖς ὄχι. Κατσάκης εἶσαι καί μάλιστα ἀπό χωριό.

Πρίν προλάβω νά τοῦ ἀπαντήσω μοῦ ξανάπε:

– Θές νά μ' ἀκούσεις; Κοίταξε ν' ἀλλάξεις ροῦχα, νά πλυθεῖς, νά ξουριστεῖς. Στά χάλια πού 'σαι θά προδοθεῖς μοναχός σου. Θά μοῦ πεῖς τί νά τήνε κάνεις τή συμβουλή μου. Ροῦχα θά θέλεις, ἔ; Καταλαβαίνω. Εἶσαι ξεπαραδιασμένος... Ἐγώ, λοιπόν, θά σέ βοηθήσω. Ἔλα μαζί μου καί δέ θά χάσεις. Πᾶμε δῶ σ' ἕνα σπίτι. Παλιόσπιτο εἶναι μά δέν πειράζει· δέν πᾶς γι' ἁγιασμό. Θά βρεῖς καρδιά ἐκεῖ καί, τό πιό σπουδαῖο, θά βρεῖς ροῦχα.

Δέν ἤξερα τί νά τοῦ πῶ.

– Ἡ καλοσύνη σου μέ ὑποχρεώνει...

– Τί καλοσύνη, μπρέ; Σ' αὐτό τόν κόσμο – ἀκόμα δέν τό κατάλαβες; – δίνεις, παίρνεις. Ἐγώ δέν ἔχω ἀφήσει ποτέ ἄνθρωπο ἀβοήθητο καί μετανιωμένος δέν εἶμαι, γιατί ὅπου σταθῶ, ἔχω φίλους. Γιά νά καταλάβεις, ἀνταμώνω στό δρόμο μου μιά γυναίκα. Μοῦ λέει παράπονα γιά τόν ἄντρα της, τῆς δίνω δίκιο. Πάω βρίσκω τό σύζυγο, τοῦ δίνω καί κείνου δίκιο. Στό τέλος καταφέρνω καί τούς μονοιάζω. Μοῦ λέει ἕνας Τοῦρκος μπέης: «Οἱ γκιαούρηδες εἶναι κτήνη». Τοῦ ἀπαντάω: «Καλά λές, ἐφέντη μας». Ἀνοίγω μαζί του νταραβεράκι, μέ βοηθάει, τόν βοηθῶ. Στά

ὑστερνά τοῦ παίρνω καί τήν ὑπογραφή του γιά νά σώσω κανένα ἀπ' αὐτά τά «κτήνη».

Ὁ Μελίδης δέν περίμενε νά τοῦ δώκεις ἀπόκριση. Ἦταν ἐνθουσιασμένος ἀπό τόν ἑαυτό του. Ἔπαιζε μιάν ἀλυσιδίτσα καί σφύριζε. Ὁ πόλεμος στάθηκε γι' αὐτόν χρυσάφι. Ποτέ νά μήν τελείωνε. Καλοζωϊσμένος, γερός, ὄμορφος, μεσοκαιρίτης, ἔσπαζες τό κεφάλι σου νά βρεῖς τί γύρευε πού παράσταινε τό γυρολόγο.

– Ἀνεπρόκοπος εἶμαι στό χρῆμα, μοῦ 'κανε, ἔχω καρδιά. Ποῦ νά δεῖς ἐσύ Ρωμιούς πλούσιους στήν Πόλη, νά σαστίσει τό μυαλό σου. Κάμαρες τό χρυσάφι! Ἀλλά, γι' ἄκου: Περί πατριωτισμό τίποτες. Περί τσέπη τά πάντα! Νά δεῖς ἐσύ τόν Μπολάκη! Τροφοδόταρος τοῦ τούρκικου ἀσκεριοῦ. Ξεχειλάει τό χρυσάφι ἀπ' τά μπατζάκια του! Μίδας, ὁ κερατάς!

Μέ τήν πολυλογία δέν κατάλαβα γιά πότε φτάσαμε στό σπίτι πού μέ πήγαινε. Περπατούσαμε μέσα σέ παρτέρια ὅλο λουλούδια.

– Εἶδες πούλουδο, ἔ; ἔκανε, λές κι ἦταν δικά του καί καμάρωνε. Ἀμ' καί τό παλατάκι τί σοῦ λέει; Ποῦ ν' ἀντικρίσεις καί τή μάγισσα πού τό κατοικεῖ. Κούκλα, ἡ σκρόφα, θεά ἐπί τῆς γῆς. Μόνε πού δέν ἔχει παιδιά νά χαροῦν τά πλούτια της καί τά γοντίρει μόνη. Τό 'χει τό ἐπάγγελμα βλέπεις. Μπερδεύονται οἱ πατεράδες. Τούτη, μπρέ μάτια μου, μπανιάρεται μέσα στό γάλα. Νά δεῖς χαμάμ, γοῦρνες ὅλο μάρμαρο καί φίλντισι, μαλαματένια τάσια! Τά χάνεις! Πλερώνει ὁ Τοῦρκος πασάς, πλερώνει κι ὁ Ὀβρέος μπανκιέρης. Κλείνει καί δουλίτσες καί παίρνει μεσιτεῖες ἀπ' τόν Μπολάκη. Ὅμως θά τό καταλάβεις καί μόνος σου, καταδεχτική, χρυσή καρδιά, ἡ μαντάμ Φωφώ.

Αὐτή, μάτια μου, ταξίδεψε στά Παρίσια, μέθυσε μέ πρίγκιπες στήν Ὀντέσα, στή Βαγδάτη καί στήν Τεχεράνη...

Μόνο πού τ' ἄκουγα ὅλα τοῦτα τά 'χασα.

– Ἐγώ δέν εἶμαι νά παρουσιαστῶ. Ἐγώ...

Δέν πρόκανα νά τελειώσω τή φράση καί μ' ἀποπῆρε.

– Τί ἐσύ, βρέ; Ψυχή δέν ἔχεις; Τέτοιος παλίκαρος! Γι' ἄκου, πατριωτάκι, μή σταματᾶς, ποτές μήν τραβιέσαι, βούρ! Δέν πᾶς γιά γαμπρός ἐλόγου σου, οὔτε γι' ἀγαπητικός. Ἡ μαντάμ Φωφώ εἶναι ψυχοσώστρα, ψοφάει γιά καλή πράξη. Γι' αὐτό σέ πάω. Καί θές νά ξέρεις καί τ' ἄλλο, σέ βρῆκα ἀπό Θεοῦ, γιά νά καταφέρω νά τήν ἀνταμώσω· ἔχει μιά γριά δούλα, πού πρέπει νά τήν ἀποκοιμίσω.

Μιά κι ἔμπλεξα, μπῆκα στό ξένο σπίτι κι ἔλεγα μέσα μου: «Καί μή χειρότερα». Μᾶς ἄνοιξε μιά κακότροπη γριά, ξερακιανή, στραβομούτσουνη. Ὁ Ἀναστάσης ἔβαλε τόση γλύκα στή φωνή του πού τήν μέρεψε μέ τό πρῶτο.

– Μπρέ, Χριστινάκι! Τί μοῦ γίνεσαι, μάτια μου; Τό ξέρεις πώς σοῦ τόνε βρῆκα τόν Ἅγιο Φανούριο; Ὅπως τόν ἤθελες, μαλαματοκαπνισμένος, ὁλόσωμος! Παλιά εἰκόνα, δυσεύρετη. Στ' ἄλλο ταξίδι, θά σοῦ τόνε φέρω, – μεγάλ' ἡ χάρη του! Νά δῶ τ' ἀχείλι σου νά χαμογελάσει καί τί στόν κόσμο...

– Πῶς ἦταν καί μᾶς θυμήθηκες, Ἀναστάση; εἶπε.

Ἡ ματιά της ἔγινε πούπουλο.

Ἄνοιξε μεμιᾶς τή σάλα, μιά κάμαρη μέ μεταξωτούς καναπέδες, περσικά χαλιά, καρυδένιες κονσόλες φορτωμένες μπαλσαμωμένα πουλιά καί λάμπες μέ χάντρινα ἀμπαζούρια καί μπρούντζινα ἀτζέμικα ζῶα

καί σπάθες ἀπ' τή Δαμασκό καί καμῆλες ἀπό ξύλο καί σταυροί ψιλοδουλεμένοι ἀπ' τόν Ἁι-Τάφο.

Ὁ Μελίδης μοῦ ἔκλεισε τό μάτι. Μέ μιά κίνηση τοῦ χεριοῦ του μοῦ 'δειξε ὅλο κεῖνο τόν πλοῦτο. Ὕστερα βγῆκε στόν ἀντρέ καί φώναξε μέ οἰκειότητα:

– Μαντάμ Φωφώ! Ποῦ 'σαι καλέ; Μαῦρα μάτια κάναμε τέλος πάντων...

Στή σκάλα παρουσιάστηκε ἡ μαντάμ Φωφώ. Φοροῦσε ἕνα ὁλοπόρφυρο χρυσοκέντητο μεταξωτό ροῦχο. Στρουμπουλή, ἀφράτη, ὁλόασπρη λές καί ποτέ δέν τήν εἶδε ἥλιος. Ἔσερνε μέ νάζι τά βελουδένια πασουμάκια της καί τρεμουλιάζανε τά γοφιά της καί τά στήθια της. Τά 'χανες μέ τά τσακίσματά της, τά βαμμένα χοντρά χείλη της, τά λαδοπράσινα μάτια της, πού εἶχανε μιά πήχη βλεφαρίδα!

– Φωφώ, σοῦ 'φερα ἕνανε χριστιανό νά τόνε βοηθήσεις, νά κάνεις μιά καλοσύνη. Ξέρω τί θεοφοβούμενη εἶσαι καί τί ψυχοπονέτρα. Εἶναι λιποτάχτης. Ἄν τόν ἀφήσουμε νά τριγυρνάει μέ τούτη τή στολή θά τόν τσακώσουν. Ἐσύ ἔχεις κι ἄν ἔχεις ἀντρικά ροῦχα. Ἄιντε, μή σκέφτεσαι. Κάν' το τό καλό καί ρίξ' το στό γιαλό.

Ἡ μαντάμ Φωφώ, πού ἔμοιαζε ἀγουροξυπνημένη, μοῦ 'ριξε μιά ματιά, ἔφερε τό μικρό χεράκι στό στόμα της καί τό χτύπησε κάνα δυό φορές γιά νά κόψει τό χασμουρητό της· ὕστερα εἶπε καλόκαρδα:

– Μπρέ Ἀναστάση, πάντα ὁ ἴδιος θά 'σαι; Δέν ἔβαλες μυαλό; Σέ πεθύμησα, μάτια μου, τό ξέρεις;

Κεῖνος τῆς ἔκανε κρυφό νόημα δείχνοντας τή γριά καί τῆς εἶπε.

– Λοιπόν, Φωφωκάκι, πρέπει νά σταθοῦμε τοῦ πατριώτη μας, ἔχει τήν ἀνάγκη μας. Κατσάκης εἶναι,

ταλαιπωρημένος χριστιανός, παράνομος. Κατάλαβες; Ὁ Κύριος ἡμῶν θά σοῦ ξεγράψει μονοκοντυλιᾶς τίς ἁμαρτίες τῆς ζωῆς σου... Ἄν καί δῶ πού τά λέμε, ἐγώ σέ πιστεύω Ἄγγελο ἐξ οὐρανοῦ...

Ἡ κερα-Χριστίνα φαινότανε συγκινημένη. Κι ἐγώ στεκόμουνα ἐκειδά καί δέν ἤξερα τί νά πῶ, τί νά κάνω, ποῦ νά βάλω τά χέρια μου, τά λασπωμένα παπούτσια μου, τό θαμπωμένο βλέμμα μου. Δέν καταλάβαινα τί παράσταινα καί πῶς ἀπό τούς φούρνους τοῦ Σογανλῆ βρέθηκα στό σεράι μιᾶς σπιτωμένης πού θά μ' εὐεργετοῦσε.

Τό Χριστινάκι μέ περίλαβε καί μέ πῆγε μπρός σέ μιά τρίφυλλη ντουλάπα. Καί τί δέν εἶχε κεῖ μέσα! Ἀπό ἀράπικες κελεμπίες, στολές Τούρκων ὅλων τῶν ὅπλων, μέχρι καί τρικαντό ναυάρχου!

Ἡ κερά, στό μεταξύ, πῆγε μέσα μέ τόν Ἀναστάση. Στήν ἀρχή ἄκουγα τό κουβεντολόι τους. Ἐκείνη τοῦ ἔλεγε: Μοῦ ρίχτηκε ὁ Ἐμβέρ μπέης. Μοῦ 'πε: «Βίλα σοῦ 'χτισε ὁ Ρεσάτ; Ἐγώ θά σοῦ χτίσω παλάτι μέ σαράντα κάμαρες καί θά σοῦ γεμίσω μπινιάδες μέ μαλάματα κι ἀσήμια. Ἔλα μέ μένα...» «Τά πλούτια, τά 'χει, τό κέρατο. Ἅρπαξε ἀπό Ἕλληνες κι Ἀρμεναίους!» «Ἅρπαξε, ναί, ἔχει βρόμικα χέρια, ἐνῶ ὁ Ρεσάτ μου!».

Ἡ κερα-Χριστίνα μέ τράβηξε σέ μιάν ἄλλη ντουλάπα μέ πιό παρακατιανά ροῦχα καί δέν ἄκουγα πιά τί λέγανε. Μόνο τά χάχανά τους ἄκουγα κι ὕστερα σβήσανε κι αὐτά, γιατί, ὡς φαίνεται, κλειδώθηκαν στήν κρεβατοκάμαρη.

Ὅταν βρῆκα μιά φορεσιά καί πλύθηκα καί ντύθηκα, ἡ γριά μέ κοίταξε καλά καλά.

Συνέφερες, εἶπε. Γιά δές, μιά χαρά παλικαράκι!

Ἀπό ποῦ εἶσαι;

– Ἀπ' τῆς Ἔφεσος τά μέρη.

– Μπράβο, ξέρω. Κι ἐγώ ἀπό κεῖ κοντά εἶμαι. Κόπιασε τώρα νά πάρεις ἕνα μεζεδάκι.

Πεινοῦσα, τά ρουθούνια μου ὀσμίζονταν τό ἄρωμα καμένου καϊμακιοῦ καί τυριοῦ. Ὅμως τῆς ἀποκρίθηκα:

– Εὐχαριστῶ! Μόνο πού θέλω νά χαιρετίσω τόν κύριο Ἀναστάση καί νά τοῦ πῶ...

Κούνησε τό κεφάλι της μέ σημασία.

– Ποῦ νά τόνε δεῖς τώρα πιά τόν Ἀναστάση, χριστιανέ μου! Καλά βράδια! Βάρδα μήν ξεφανεῖ μονάχα κανένας Ρεσάτ!

– Πέστε τους τίς εὐχαριστίες μου.

– Νά πᾶς στό καλό, πατριωτάκι. Καί καλή τύχη.

ΧΡΟΝΙΑ ΠΑΛΕΥΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΑΡΑΝΟΜΙΕΣ, εἶχα μάθει νά ξεγλιστράω τήν παρακολούθηση, νά κάνω τόν ψόφιο κοριό, νά παίρνω χαμπάρι τό κάθε μάτι πού 'πεφτε πάνω μου.

Μόλις πάτησα τό πόδι μου στή Χαρταλιμή καί μπῆκα στά κεντρικά σοκάκια, κατάλαβα πώς μέ παρακολουθοῦνε. Μπρέ, ποιός νά 'ναι; Σκέφτηκα κι ἔσκυψα νά κάνω πώς δένω τό παπούτσι μου, γιά νά κρυφοκοιτάξω. Σάν εἶδα πώς ἤτανε μιά κοπελίτσα, ἡσύχασα. Ἔστριψα ἕνα δυό σοκάκια νά βεβαιωθῶ. Ἡ γυναίκα τό κατόπι μου. Τί συμβαίνει; Κοντοστάθηκα καί τότε πιά τά 'χασα ὁλότελα, ὅταν τήν εἶδα νά περπατάει, στήν ἴδια σειρά, νά κοιτάζει ἀλλοῦ ἀδιάφορα, καί νά ψιθυρίζει:

Μανώλη Ἀξιώτη, ἀκολούθησέ με! Μπές στήν πόρτα πού θά μπῶ, μά ὄχι μαζί μέ μένα...

Τήν ἀκολούθησα. Μπῆκε μέσα σ' ἕνα διώροφο σπίτι.

Ποιά εἶσαι, μπρέ κοπέλα μου, καί ποῦ μέ ξέρεις; τήνρώτησα μόλις ἀναμώσαμε στή σκάλα.

Λέ σέ ξέρω ἐγώ, μοῦ 'πε καί φώτισε τό πρόσωπό τη. Κεῖνος πού σέ ξέρει σέ περιμένει πάνω.

Τώρα ξεχάσει πώς ἕνας φίλος μου, ὁ Κιρκόρ, πού τόν βοήθησα στήν Πάνορμο νά δραπετέψει, ἦταν ἀπ' τη Χαρταλιμή. Ἀνέβηκα καί τόν εἶδα νά μέ περιμένει μ' ἀνοιχτή ἀγκαλιά.

Τά κατάφερες, Μανώλη, ἀδερφέ μου! Πόσο χάρηκα μόλις σ' ἀντίκρισα ἀπό τό παράθυρο! Ἀπό δῶ η κοπέλα εἶναι ἡ Ἀννίκα, ἡ ἀδερφή μου.

Τοιμάσανε τραπέζι, λίγες βραστές πατάτες δίχως λάδι.

Ὑποφέρουμε, εἶπε ὁ Κιρκόρ. Τόν πατέρα καί τή μάνα τούς σκοτώσανε. Πῆραν τά μετρητά! Τό μαγαζί μας τό δουλεύουνε ξένοι. Ἐγώ κρύβουμαι. Ὅ,τι κάνει ἡ Ἀννίκα.

Τοῦ εἶπα πώς πρέπει νά φύγω τό βραδάκι, ἀρκετούς μπελάδες εἶχαν ἀπό λόγου τους, δέ χρειαζόταν καί ὁ δικός μου.

Τί λές! Τί λές! Τῶν ἀδυνάτων ἀδύνατο, ἔκανε ὁ Κιρκόρ.

Τήν ἴδια εἰλικρίνεια κι ἀγάπη μοῦ 'δειξαν, ἀδερφός καί ἀδερφή τέσσερις ὁλόκληρους μῆνες, πού ἔμεινα μαζί τους. Καί τί μῆνες! Κάτι ἀνθρώπους π' ἀνταμώνει κανείς! Σέ φιλιώνουνε μέ τή ζωή, ἀκόμα καί ἅμα σοῦ φαίνεται ἀνυπόφορη.

Ἡ Ἀννίκα δούλευε σκληρά. Εἶχε νά θρέψει δυό

ἄντρες. Ἐμεῖς κάναμε ὅλες τίς δουλειές τοῦ σπιτιοῦ καί δέ μᾶς παραξένευε. Καμιά φορά ὅταν ἀργοῦσε, μᾶς ἔπιανε χτυποκάρδι. Τί θά γινόμαστε δίχως τήν Ἀννίκα;

Τήν κρυψώνα μας τήν εἴχαμε μέσα σ' ἕνα «χαζνέ», μιά στέρνα νερό. Πολλές φορές, σέ ὥρα κινδύνου, κατεβαίναμε κεῖ μέσα. Τότε νιώθαμε τί πάει νά πεῖ τάφος. Ὕστερα, ὅταν βγαίναμε, ἡ Ἀννίκα μᾶς χαμογελοῦσε κι ἔμοιαζε σάν νά ξαναγεννιόμαστε.

Ἕνα πρωί – πῶς νά τό ξεχάσω, ὅσα χρόνια κι ἄν περάσουν; – ἀκούστηκε μιά λέξη, μιά μόνο λέξη πού χρόνια τήνε λαχταρούσαμε: Ἀνακωχή! Ἀνακωχή! Ἦρθε ἡ Ἀννίκα καί μᾶς τήν εἶπε μέ γρήγορη ἀνάσα.

– Ἀνακωχή!

Καί μόλις πρόφερε τή λέξη, ἄρχισε νά κλαίει.

Ἡ πρώτη μας δουλειά ἤτανε νά πέσουμε μέ τά μοῦτρα στίς ἐφημερίδες νά βεβαιωθοῦμε. Ὕστερα ἀνοίξαμε τά παράθυρα, πού μένανε μῆνες κουφωτά, ὅπως σέ πένθος. Μᾶς φαινότανε σάν ψέμα πού περιπαίξαμε τό Χάρο.

Ἡ Ἀννίκα μᾶς ἔφερε ρακί καί ρέγκες. Ὅλη νύχτα δέν κοιμηθήκαμε. Λέγαμε καί λέγαμε καί σωμό δέν εἴχαμε. Κάναμε σχέδια καί ὄνειρα. Γιά πότε τίς ξεχάσαμε τίς μαῦρες μέρες!

Οἱ Τοῦρκοι ἤτανε κι αὐτοί χαρούμενοι κι ἄς χάσανε τόν πόλεμο. Οἱ ἐφημερίδες τους ἀλλάξανε χαβά. Ἐχθροί γενῆκαν τώρα οἱ Γερμανοί· προδότες οἱ Ταλάτ καί Ἐμβέρ, πού συνεργαστήκανε μαζί τους καί σπρώξανε τήν Τουρκιά στόν ὄλεθρο. Φίλοι ἀνακηρυχτήκανε – ποιοί ἄλλοι; – οἱ Ἀγγλογάλλοι καί ἰδιαίτερα οἱ Ἀμερικάνοι. Καί «μπουγιουρούμ» τώρα σ' αὐτούς καί καλοπιάσματα. Ἦταν ἕνας κατήγορος, μέ

γλώσσα καυτερή, πού δέ χάριζε κάστανα σέ κανέναν, μιά δυνατή φωνή, πού πρίν ταφεῖ ἡ Τουρκιά, κήρυξε τήν ἀνάστασή της. Τόν λέγανε Μουσταφά Κεμάλ. Τέτοιον γιό εἶχε χρόνια καί χρόνια νά γεννήσει Τούρκισσα μάνα.

Ο ΚΙΡΚΟΡ ΕΙΧΕ ΕΝΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ στή Σμύρνη καί δουλόταν νά κατεβεῖ. Ἴδια βιασύνη εἶχα κι ἐγώ νά φτάσω στό χωριό μου. Ξεκινήσαμε μαζί. Τά στρατιωτικά χαρτιά μας δέν ἤτανε τακτοποιημένα, μά οἱ Τούρκοι εἶχανε τώρα δικά τους ντέρτια καί κοιτάζανε αὐτοί τί θ' ἀπογίνουνε. Παράδες δέν εἴχαμε οὔτε γιά εἰσιτήριο. Ἡ Ἀννίκα τά βόλεψε μ' ἕνα γνωστό της, σιδεροδρομικό, νά πάρουμε τό τρένο ἀπό τήν Πάνορμο καί νά κρυφτοῦμε στό στόπερο.

Ἔτσι κι ἔτσι λαθρεπιβάτες εἴμαστε καί στή ζωή, ἔκανε ὁ Κιρκόρ καί γέλασε.

Καθόλου δέν εἶστε λαθρεπιβάτες, εἶπε ἡ Ἀννίκα. Τό εἰσιτήριό σας τό 'χετε πλερώσει καί μάλιστα ἀκριβά.

Τή χαιρέτισα μέ συγκίνηση.

Ἀννίκα, δέ θά σέ ξεχάσω ποτέ! εἶπα καί βούρκωσα.

Μόλις κείνη τή στιγμή κατάλαβα πώς ἡ Ἀννίκα ἦταν γυναίκα καί μποροῦσα νά τήν ἐρωτευτῶ καί νά τήν κάνω δική μου γιά πάντα. Ἀκόμα καί τώρα συλλογιέμαι τήν πυρή μελαχρινάδα τοῦ κορμιοῦ της, τά γλυκά τρομαγμένα μάτια της. Πῶς ἔγινε, Ἀννίκα, καί δέ σ' ἀγάπησα παρά μονάχα σάν ἀδερφή; Λές νά μπόδισε ὁ φόβος;

ΗΜΟΥΝΑ Ο ΠΡΩΤΟΣ ΑΠ' ΤΑ ΠΕΝΤΕ στρατευμένα ἀδέρφια μου πού γύριζα στό σπίτι. Ἤξερα πώς ὁ Πανάγος δέ θά γύριζε ποτέ πιά! Γιά τ' ἄλλα ἀδέρφια μου δέν εἶχαμε καμιά εἴδηση. Τί ἀπόγιναν; Τούτη ἡ ἔγνοια μ' ἄρπαξε μόλις πάτησα στό χωριό καί σκέπασε τή χαρά μου. Τέσσερα χρόνια κρατοῦσα ντοῦρος, μή λάχει καί μέ βρεῖ λασκαρισμένο ὁ Χάρος καί μοῦ τήνε φέρει ἀναπάντεχα. Καί τώρα, νά πού μ' ἔπιασε μιά παράξενη λιγοψυχιά.

Γύρευα νά ξαναθυμηθῶ τήν παλιά ζωή, τίς παλιές συνήθειες. Ἔπιανα στά χέρια μου τό καθετί ἐξεταστικά. Ἀποζητοῦσα στήριξη στό βλέμμα τῆς μάνας μου, στῶν κοριτσιῶν τή φρεσκάδα. Τό μάτι μου σεργιανοῦσε στίς ἀραδιασμένες στό περβάζι γλάστρες, στό περβολάκι μας μέ τίς κληματαριές, τό γιασεμί, τ' ἁγιόκλημα καί τίς λεμονιές. Ἀντικρύ ὁ δρόμος, ἴδιος πάντα, σκονισμένος, μέ τίς ἀκακίες καί τ' ἀσβεστωμένα σπιτάκια. Θυμόμουνα πῶς τόν δρασκελοῦσα παλιά, σά γύριζα ἀπ' τά χτήματα μέ τό ἔξυπνο γαϊδουράκι μας τόν Ὄνιο, πού ξεφώνιζε νά βγεῖ ἡ μάνα νά τόν ξεζαλώσει. Στή γωνιά ἡ βρύση κελάρυζε τραγουδιστά. Κάτω ἀπ' τό κρυσταλλένιο νερό της, ἔβαζα τό κεφάλι μου, χειμώνα καλοκαίρι· χτένιζα τά μπερδεμένα μαλλιά ὥς νά γίνουν δαχτυλίδια, ἔκοβα πάντα κι ἕνα λουλούδι – ὅ,τι λάχαινε γαρούφαλο, τζιράνι, κατιφέ –, τό 'βαζα στ' ἀφτί καί τραβοῦσα στητός γιά σεργιάνι. Πάντα κάποια κοπελιά ἤξερε τήν ὥρα μου καί παραφύλαγε πίσω ἀπ' τό κουρτινάκι.

Ἡ πρώτη μου φροντίδα ἤτανε νά ξαλαφρώσω τή μάνα καί τήν ἀδερφή στίς ἀγροτικές δουλειές. Βγῆκα αὐγές καί πῆρα τό δρόμο γιά τά χτήματα. Ἡ ἐρημιά μέ βάραινε. Λείπανε οἱ ἄντρες. Κάτι λιγοστοί σακά-

ηδες ἤτανε, πολλοί γερόντοι, καί γυναῖκες χαρκαμένες. Ἔτρεμες μή σοῦ ποῦνε τά πάθη τους. Τά χωράφια κι αὐτά μεζαρλίκια· δίχως ὄργωμα, δίχως τό πατάτεμα ἀνθρώπινου χεριοῦ. Μᾶς εἶχανε παρμένα τ' ἄλογα, τά βουβάλια, τά κοπάδια. Δέν ἤτανε οὔτ' ἕνας πετεινός νά λαλήσει τήν αὐγή!

Ὄξω ἀπ' τό χτῆμα τοῦ Φίλιππα, ἡ Ἀλέκα, ἡ κόρη του, μέ σταμάτησε νά μέ καλωσορίσει. Ἤξερα πώς εἶχε ἔρωτα μέ τό Γιώργη. Τῆς ἄνοιξα κουβέντα!

Ἅμα θά γυρίσει ὁ Γιώργης, θά τοῦ δώσω σειρά νά παντρευτεῖ πρῶτος.

Τήν κοπέλα τήν πῆρε τό παράπονο. Μοῦ μίλησε μ' ἀμπιστοσύνη γιά τό μυστικό πού τήν ἔκαιγε. Ὅλοι ἤξεραμε πώς ὁ Γιώργης πιάστηκε ἀπ' τούς τζανταρμάδες ὄξω ἀπ' τό σπίτι της. Μά τό γιατί καί πῶς κανένας δέν τό 'ξερε, οὔτε ἡ μάνα μας. Ἤτανε, λέει, βράδυ, ἕνα πολύ ζεστό βράδυ. Στά περβόλια τοῦ χωριοῦ μοσχοβόλαγε τό γιασεμί κι ὁ Γιώργης δέν ἄντεξε – ἔτσι τῆς εἶπε. Φούντωσε μέσα του ἡ ζωή. Κατέβηκε, λοιπόν, ἀπ' τό ταβάνι καί πῆρε τσί δρόμοι.

Τά πόδια του τόνε φέρανε ὄξω ἀπ' τό παραθύρι μου. Μοῦ πέταξε πετραδάκια, ὅπως τό συνήθιζε παλιά. Τ' ἄκουσα στό πρωτοῦπνι μου καί πήδηξα ἀλαφιασμένη. «Ὄνειρο καλό καί βλοημένο θέ νά 'ναι», εἶπα καί ξανάπεσα. Μά τά πετραδάκια πέφτανε στ' ἀλήθεια. Ἔτρεξα τότες στό παράθυρο, γνώρισα τό σουλούπι τοῦ Γιώργη. Ψιθυριστά εἴπαμε τίς κουβέντες μας κι ὕστερα μοῦ 'κανε: «Κατέβα, Ἀλέκα, εἶναι μεγάλη ἀνάγκη νά σοῦ μιλήσω». «Πῶς νά κατέβω, Γιώργη μου; Θά ξυπνήσουν οἱ γονιοί μου, δέν κάνει...». «Ἄς ξυπνήσουνε. Ἦρθα νά σέ ζητήσω σέ γάμο! Δέν ἀντέχω ἄλλο τή μοναξιά· θά τρελαθῶ σάν

τό Λεμπέση...». Δέν ἀποτέλεψε τήν κουβέντα του καί στή στρίψη τοῦ δρόμου φάνηκε περίπολο. Ὥς νά κατακρακυλήσω, νά ξεκλειδώσω τήν πόρτα, οἱ σουβαρῆδες μέ τ' ἄλογα τόν τσουβαλιάσανε· οὔτε πρόκανε νά τρέξει. Τ' ἀποδέλοιπα τά ξέρεις. Τόνε βασανίσανε καί τόνε στείλανε στό τάγμα του. 'Απ' τό Τσανάκ Καλέ μοῦ 'στειλε γράμμα· εἴδηση ἄλλη δέν πῆρα καί τρέμω.

– Κι ἡ μάνα παραπονιέται, τῆς εἶπα, γιατί ἐδῶ καί μῆνες δέν ἔχει γράμμα του. Μή στενοχωριέσαι ὅμως. Ὁ Γιώργης θά μᾶς ἔρθει. Τό ξέρω.

Μεγάλη κουβέντα εἶπα. Δέν περάσανε δυό βδομάδες κι ἔφτασε τό μαῦρο χαμπέρι: Τό Γιώργη μας τόνε βρῆκε βόλι ἐγγλέζικο στό Τσανάκ Καλέ!

– 'Ωχού! δερνότανε μέρα νύχτα ἡ μάνα μου. Τά ὄρνια πήρανε καί τό δικό σου κορμάκι! Δέν ἐλυπήθη ὁ Χάρος τήν ὀμορφιά σου τή ζωγραφιστή, ἀμέ τά χρυσά χεράκια σου πού φτιάχνανε πλάσματα, ὅπως ὁ Θεός, οὔτε κι αὐτά δέν τά λυπήθηκε!

Ὁ Χάρος ἦταν ὁ ἄπιαστος ὀχτρός πού γενιά πρός γενιά τά βάζαμε μαζί του. Δέ βλέπαμε τούς φταῖχτες, μόνο ξεθυμαίναμε σ' αὐτόν. Τώρα ὁ κόσμος δέν περίμενε ἀράδα στίς ἐκκλησιές γιά στεφανώματα, μά γιά κόλλυβα. Κάθε σπιτικό ἔκλαιγε δυό τρεῖς σκοτωμένους. Ἤτανε καί φαμελιές πού ξεκληριστήκανε καί δέν τούς ἀπόμεινε παρά κάποιος γέρος ἤ κάποια γερόντισσα νά θρηνεῖ.

Ὁ Κώστας κι ὁ Σταμάτης μας, πού τούς κλαίγαμε γιά νεκρούς, γυρίσανε. Ὁ Κώστας εἶχε βρεῖ ἀποκούμπι δέκα ὁλόκληρους μῆνες σ' ἕνα τούρκικο χτῆμα στ' Ἄντανα. Εἶχε γίνει τόσο ἀπαραίτητος στ' ἀφεντικό του πού δέν ἤθελε νά τόν ἀφήσει νά φύγει,

καί γιά καιρό τοῦ 'κρυβε τήν ἀνακωχή. Τό Σταμάτη πάλι τόνε γλίτωσε ἕνας Κιρλής, ἀπ' αὐτούς πού κατεβαίνανε καί δουλεύανε στά χτήματά μας. Τόν ἀντάμωσε στήν Κόνια, τήν ὥρα πού ἕνας λοχίας πήγαινε νά τόν καθαρίσει. Ὁ Κιρλής, δίχως νά δείξει πώς τόν ξέρει, γυρίζει καί λέει στό λοχία: «Ποῦ τόνε πᾶς τόν κατσάκη;» «Τόν πάω γιά βοσκή», τοῦ ἀποκρίθηκε καί μέ μιά χειρονομία ἔδειξε πώς θά τόνε σφάξει. «Καί δέ μοῦ τόνε δίνεις ἐμένα πού κόφτει καλύτερα τό μαχαίρι μου;» τοῦ κάνει ὁ Κιρλής καί κλείνοντας τό μάτι τοῦ βάζει στή χούφτα ἕνα μετζίτι. Ὁ λοχίας κοίταξε τό μετζίτι, σήκωσε τούς ὤμους: «Καί δέν τόνε παίρνεις! Θά φύγω κι ἀπ' τό κρίμα. Ἰστέ!»

Ὁ Κιρλής πῆρε τόν ἀδερφό μου στό σπίτι του. «Μεῖνε μαζί μας καί μή στενοχωριέσαι, τοῦ εἶπε. Ὅ,τι ἐμεῖς κι ἐσύ. Ἐγώ χόρτασα ψωμί στό τραπέζι σας καί ὕπνο στά γιατάκια σας. Δέν τό ξεχνῶ».

Τώρα πού μαζευτήκαμε πιά ὅλοι οἱ ζωντανοί, ριχτήκαμε στή δουλειά γιά νά δοῦμε τί θ' ἀπογίνουμε. Ἤμασταν γυμνοί, δίχως ἐργαλεῖα, δίχως ζωντανά καί σπόρο. Ἡ μάνα μου κι ἡ ἀδερφή μου μαζί μέ τήν ψυχοκόρη, εἴχανε μαζέψει, μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους, τρεῖς χιλιάδες ὀκάδες σύκα. Τά πουλήσαμε καί ξεκαθαρίσαμε εἴκοσι χρυσές λίρες. Τί νά πρωτοπάρεις μ' αὐτές! Πέσαμε στούς τοκογλύφους. Ὁ Κώστας μᾶς σύναξε καί μᾶς εἶπε:

– Γι' ἀκοῦστε. Κεινούς πού σκέπασε τό μαῦρο χῶμα δέ γίνεται νά τούς ἀναστήσουμε. Τή γῆ ὅμως θά τήν ἀναστήσουμε.

Μέ τή νύχτα ξεκινούσαμε γιά τή δουλειά καί μέ τή νύχτα γυρνούσαμε. Δουλεύαμε μέ τήν ψυχή μας. Γιά νά ξεκουραστοῦμε ἀλλάζαμε δουλειά. Τό προσφάι

μας ἤτανε ψωμί κι ἐλιά, ὅμως τή γῆ μας τήν ἀναστήσαμε, τήν κάναμε νά καρπίσει πλούσια. Βάλαμε καπνά πού εἶχανε ζήτηση. Τά καταφέραμε νά πετάξουμε ἀπό πάνω μας γρήγορα τό χρέος.

ΗΡΘΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

XII

ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΔΕΝ ΤΟΥΣ φοβόμαστε πιά ἐμεῖς· αὐτοί μᾶς τρέμανε. Εἴχαμε μεταλλάξει θέση, ἀντί ν' ἀλλάξουμε κεφάλι. Στήν παλιά Ἔφεσο, στ' ἀρχαῖα οἱ Γερμανοί εἴχανε μπαρουταποθῆκες. Ἐκεῖ βρήκαμε πολεμικό ὑλικό ὅσο θέλαμε. Οἱ Τοῦρκοι τζανταρμάδες, πού ἔπρεπε νά τό παραδώσουνε στούς συμμάχους, ὅπως ὅριζε ἡ ἀνακωχή τοῦ Μούδρου, τό παρατήσανε καί ξαφανιστήκανε. Εἴχανε κάψει τόσες χριστιανικές οἰκογένειες, πού τρέμανε.

Χρόνια καί χρόνια ξαρμάτωτος ὁ ραγιάς, ὑπόμενε κάθε ταπείνωση καί συφορά καί τώρα πού πέσανε στά χέρια του ὅπλα, θά τ' ἄφηνε; Δύσκολο, πολύ δύσκολο νά σβήσεις τά μίση καί τήν ἀγριίλα τοῦ πολέμου μεμιᾶς. Τό αἷμα κι ὁ τρόμος φέρνει τρόμο. Τά γυρίσματα σάν ἔρθουν ξαφνικά, φέρνουνε καινούργιες συφορές.

Οἱ καμένοι Κιρκιντζῶτες παίρνανε νύχτα τά μονοπάτια γιά τήν παλιά Ἔφεσο καί δέ βρῆκαν ἡσυχία, παρά σάν κουβαλήσανε στό χωριό ὅλο τό μπαρούτι καί τά ὅπλα. Τότε ἀρχίσανε νά νιώθουνε λεύτεροι· τά κυρτωμένα κορμιά τους στυλωθήκανε. Καί τά πιό σε-

μνά παλικάρια βάλανε φισεκλίκια στό ζουνάρι καί στό στῆθος καί περπατούσανε μέ νταηλίκι· κουνούσανε καμαρωτά τό κορμί, σάν νά λέγανε στούς Τούρκους: Ἄν σᾶς βαστάει, κοπιάστε τώρα!

Ὁ Κοσμᾶς Σαράπογλου ὁπλίστηκε πρῶτος. Πῆρε τό τουφέκι του καί τράβηξε ἴσια στό νεκροταφεῖο. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τόν ἀκολουθούσαμε βουβά. Τρομάξαμε μήν ἔχει τάμα νά σκοτωθεῖ. Μ' αὐτός ἄρχισε τό τουφεκίδι. Ὕστερα ἔσυρε φωνή σπαραχτική.

– Σηκωθεῖτε, παλικάρια! Ἦρτε ἡ λευτεριά!

Ἡ γριά Χρυσάνθη, ἡ Σωκιανή, τό ἴδιο βράδυ ἔλεγε πώς εἶδε μέ τά μάτια της τίς σκιές τῶν νεκρῶν κι ἄκουσε τό κλάμα καί τό παράπονό τους.

– Γιαδέτσι! ἔκανε κι ἔδειχνε τίς σκιές τοῦ φεγγαριοῦ.

Ὅσοι θέλανε νά τήνε πιστέψουνε λέγανε πώς τούς εἴδανε πού παραφυλάγανε, λέει, μήπως κι ἀποξεχαστοῦμε μέ τήν καλοπέραση καί δέν πάρουμε ἐκδίκηση.

Οἱ Τοῦρκοι ἀπ' τά γειτονικά μας χωριά, μόλις μάθανε πώς ὁπλιστήκαμε, παρατήσανε σπίτια καί χωράφια, καί τραβήξανε γιά τά Σώκια καί τό Κουσάντασι. Ὁ φόβος ἄλλαξε τώρα κονάκι.

Μόλις μαθεύτηκε πώς στή Σμύρνη ξεμπάρκαρε ὁ ἑλληνικός στρατός, καί τά πέντε γειτονικά τουρκοχώρια γίνηκαν στάχτη! Νέα στάχτη, νέες συφορές πού θά φέρουνε κι ἄλλες κι ἄλλες! Μά ποιός μποροῦσε νά κάνει τέτοιον ἁπλό λογαριασμό μέσα στό μεθύσι τῆς νίκης...

Πρῶτοι ξεμπαρκάρανε στό Ἁγιασουλούκ οἱ Ταλιάνοι. Ὁ κόσμος σκιάχτηκε μήν ἤτανε συμφωνημένο ἀπ' τούς Μεγάλους νά πέσουμε σέ νέο ἀφεντικό. Δέ

μείνανε ὅμως πολύ· τράβηξαν γιά τά Σώκια καί τό Κουσάντασι.

Τή μέρα πού ἔφτασε ὁ ἑλληνικός στρατός στό χωριό μας, ὁ κόσμος ἔχασε τό νοῦ του. Ἀπό νωρίς πήρανε νά χτυποῦν οἱ καμπάνες, μά δέν ἤτανε ὁ συνηθισμένος χτύπος· ἤτανε κατιτίς τό πρωτάκουστο.

Ἡ εἴδηση φτερούγισε ἀπό σπίτι σέ σπίτι, ἀπό χωράφι σέ χωράφι. «Ἔφτασε ὁ ἑλληνικός στρατός!» Οἱ ἄνθρωποι παρατούσανε τίς δουλειές, στεκόντανε λίγο, τό λέγανε μέσα τους συλλαβιστά νά τό χωρέσει ὁ νοῦς. Κι ὕστερα τό φωνάζανε καί δυνατά καί τρέχανε νά τό ποῦνε καί σ' ἄλλους. Κάνανε τό σταυρό τους, ἀγκαλιαζόντανε καί κλαίγανε.

– Χριστός Ἀνέστη!

Τί 'ναι αὐτή ἡ χαρά πού ξεπερνᾶ ὅλες τίς ἄλλες, γάμους, γέννες, πλοῦτο, δόξα! Μεμιᾶς ἀνθίσανε ὅλες μαζί οἱ καρδιές. Ὁ κόσμος ἔβαλε τά γιορτινά του, πῆρε βάγια στό χέρι, ἀνθόνερο καί ρύζι νά ράνει τό στρατό. Ἔστρωσε μέ κιλίμια τά καλντερίμια τῆς σκλαβιᾶς. Τό χωριό γέμισε σημαῖες μεγάλες καί μικρές πού τίς ράψανε οἱ γυναῖκες τούς τελευταίους μῆνες.

Σάν ἀκούστηκαν οἱ πρῶτες σάλπιγγες, γέροι, νιοί, γυναῖκες, παιδιά, ὅλοι γονάτισαν, ἀκούμπησαν τό κούτελο στό χῶμα· χύνανε δάκρυα καί λέγανε μέ πάθος:

– Ἑλλάδα! Ἑλλάδα μας! Μητέρα μας!

Ἡ παρέλαση στό χωριό ἄρχισε μέ τά παιδάκια πού κρατοῦσαν τά ξαφτέρυγα· ἀκλοθοῦσαν οἱ παπάδες μέ τά χρυσά ἄμφια, κι οἱ διάκοι μέ τά θυμιατά. Κι ἀνάμεσα στά ράσα, ἕνας γίγαντας, ὁ Κοσμᾶς, μέ τίς τσόχινες βράκες καί τά κεντημένα τουζλούκια, βημά-

τιζε ἀργά, ἐπίσημα, ὅπως ταίριαζε σέ κείνη τή μεγάλη στιγμή τῆς ἱστορίας. Στά χέρια του σήκωνε τήν εἰκόνα τοῦ Ἀι-Δημήτρη, πού δυό ἄντρες ἱδρωκοπούσανε ἅμα τήν περιφέρανε.

Τό βράδυ στρώσαμε τραπέζια στούς δρόμους, σουβλίσαμε ἀρνιά. Κουβαλήσαμε μέ τά βαρέλια τό κρασί. Μεθύσαμε, τραγουδήσαμε. Κι ὅλο ἁπλώναμε τά χέρια πάνω στούς Ἕλληνες φαντάρους, γιά νά βεβαιωθοῦμε πώς ἤτανε ἀληθινοί καί ὄχι πλάσματα τῆς φαντασίας μας.

Ἡ ζωή μας ξαφνικά ἔγινε κάτι τό πολύ σπουδαῖο. Νομίσαμε πώς ἤμασταν ἡ εὐτυχισμένη γενιά τῶν ραγιάδων πού θά εἰσπράξει τήν πλερωμή γιά πέντε αἰῶνες αἷμα καί δάκρυ.

ΓΥΡΙΖΑ ΜΕ ΤΟ ΤΡΕΝΟ ἀπ' τή Σμύρνη. Ἤμουνα χαρούμενος· εἶχα πάρει σπουδαῖες παραγγελιές γιά καπνά, σύκα καί σταφίδα καί πῆρα καί γερές μπροστάντζες, πράμα σπάνιο. Ἔφερνα δῶρα στή μάνα μου καί προικιά στήν ἀδερφή μου. Ἔφερνα καί δυό χρυσές βέρες πού γράφανε: Κατίνα καί Μανώλης. Τήν ἡμερομηνία ὅμως δέ βιάστηκα νά τήνε χαράξω, γιατί δέν ἤξερα ἄν ἡ Κατίνα ἤθελε νά γίνουνε οἱ γάμοι μας μέσα στό χρόνο.

Κάθε τόσο ἔβαζα τό χέρι στήν τσέπη καί χάιδευα τό γαλάζιο βελούδινο κουτί μέ τίς βεργιέτες, ὅπως χαϊδεύεις ἕνα ὄνειρο. Τό νερό ἔτρεχε πιά στ' αὐλάκι. Πατρίδα λεύτερη, δουλειά στρωμένη· καιρός νά χαροῦμε κι ἐμεῖς τή ζωή, ν' ἀνοίξουμε σπίτι, νά φτιάσουμε οἰκογένεια.

Τό τρένο ζύγωνε στ' Ἁγιασουλούκ. Ἔβλεπα τά χωράφια μας καί καμάρωνα. Κάμποσοι φαντάροι ἀπ' τήν παλιά Ἑλλάδα, χωρατατζῆδες, μέ σπρώχνανε ὁλημέρα καί μοῦ λέγανε: «Τήρα νερά!» «Τήρα σπαρτά!» Ἕνας κοντούλης γραφέας, πού τόν φωνάζανε «καλαμαρά», εἶπε πολύ ἀστεῖα:

– Ἔ, ρέ ψωροκώσταινα, Ἑλλαδίτσα μου, νταρντάνα θά μοῦ γενεῖς, κυρά μου, μέ τόσα πλούτια! Τοῦτο δῶ τό μαστάρι μπορεῖ νά θρέψει ὄχι μιά Ἑλλάδα, δέκα!

– Βλοημένα χώματα! εἶπε ἕνας ἄλλος φαντάρος. Ἐγώ, καθότι ἀγρότης, καταλαβαίνω: Τρία μερόνυχτα βαδίζεις καί δέ βρίσκεις δυό πέτρες νά σπάσεις ἀμύγδαλο, πού λέει ὁ λόγος. Ἅμα καταλαγιάσει ὁ πόλεμος θά φέρω δῶ τή φαμελιά. Μάτιασα κάτι χτηματάκια...

– Ρέ σελέμη! Ἐσύ δέν ἔχεις ν' ἀγοράσεις τσιγάρο, καί χτήματα ὀνειρεύεσαι! τόν ἔκοψε ἄλλος συνάδερφός του. Μέ τί λεφτά, μωρέ, θ' ἀγοράσεις τή γῆ πού θές;

– Λεφτά; Τί λεφτά; πετάχτηκε πάλι ὁ «καλαμαράς», πού τούς δούλευε ὅλους. Ἀμ' ἄν ἤτανε νά χρειαζούμαστε κι ἐδῶ λεφτά, τότες τί χύνουμε τό αἷμα μας; Ὅλη τούτη ἡ γῆς ἤτανε τσιφλίκι τῶν «ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων». Μᾶς ἔχουνε γραμμένους γιά μερτικό στή διαθήκη τους...

– Τό ὁποῖον, φίλε, ἐμέ μ' ἀφήνει ἀδιάφορο, ἔκανε ἕνας Κερκυραῖος. Καθόσον ἐργάτης ἐγεννήθηκα καί δέν ὑπάρχει ἐλπίδα νά πεθάνω τσιφλικάς. Νά μοῦ πεῖς γιά τά κορίτσα, νά σ' ἐννοήσω. Μά τόν Ἅγιο! Τί ἀφράτο πράμα εἶν' τοῦτο; Τί θηλυκά τοῦ Σατανᾶ, ζυ-

μωμένα μέ βούτυρο καί ζάχαρη; Ποῦ στό διάολο τό ψώνισαν τόσο τσάκισμα καί νάζι!

Ἄφησα τούς φαντάρους νά τά λένε κι ὁ νοῦς μου ξαναγύρισε στό δικό μου ντέρτι. Τίς προάλλες ἡ μάνα μου σάν εἶδε τίς βιασύνες μου νά τελέψω τό σπίτι, μυγιάστηκε καί μοῦ 'πε φχαριστημένη:

– Κάτι πολλές φούριες σέ πιάσανε, γιέ μου! Μπάς καί λογαριάζεις γάμο καί δέ μιλᾶς, νά χαρῶ κι ἐγώ ἡ ἔρμη;

Τῆς χτύπησα τήν πλάτη καί τῆς εἶπα:

– Δέ λαχτάρησες ν' ἀποχτήσεις ἀγγόνια, κυρ'-'Αξιώταινα;

– Λαχτάρησα, λέει! 'Από Θεοῦ, ἡ ἐντολή. Μακάρι νά γεμίσει ξανά ἡ αὐλή μας παιδιά! Ν' ἀναστηθεῖ ὁ Πανάγος κι ὁ Γιώργης μου καί νά μείνει καί τ' ὄνομα τοῦ πατέρα σας! Τί ἄλλο θέλω νά δῶ πρίν κλείσω τά μάτια μου!

Δέ μέ ρώτησε ποιά γυναίκα εἶχα κατά νοῦ νά παντρευτῶ. Μάντευε πώς ἀγαποῦσα τήν Κατίνα Σελμπέση, τήν ἀνεψιά τοῦ παπα-Φώτη, μά δέν τολμοῦσε καί νά πιστέψει, πώς θά τήνε ζητοῦσα. Φοβότανε πώς ὁ παπα-Φώτης θά 'κρινε παρακατιανή τή δική μας φαμελιά μπροστά στή δική του. Ἄκουγε καί γιά προξενιές, πού στέλνανε ὁλήρα στήν κοπέλα. Τί παλικάρια, σοῦ λέει, μέ σειρά καί βιός μεγάλο, ὅπως ὁ Θεοφύλακτος, ὁ γιός τοῦ δημογέροντα Χατζηαναστασίου, ὁ Ντουφεξής, μ' ὀχτώ μαγαζιά δικά του στήν ἀγορά!

Ἡ Κατίνα ἦταν βασανισμένη κοπέλα. Δέν εἶχε γνωρίσει μάνα, πέθανε πάνω στή γέννα. Ὁ πατέρας της, ὁ Γιάγκος Σελμπέσης, πῆρε τότε τό παιδί καί μιά παραμάνα καί πῆγε νά ζήσει στό τσιφλίκι του, ὄξω

σπ' τ' Ἀιντίνι, νά μή βλέπει καί νά μήν ἀκούει κόσμο.

Ὅταν ξετσούμισε τό κορίτσι κι ἔπρεπε νά πάει σκολειό, τό πῆγε στ' Ἀιντίνι στή γιαγιά του, πού εἶχε καλή σειρά. Ἐκεῖ μεγάλωσε μ' ἀνατροφή καί καλοπέραση. Μόλις μπῆκε ὅμως στό γυμνάσιο, πέθανε ἡ γριά. Τότε ὁ Σελμπέσης φώναξε τήν Κατίνα καί τῆς εἶπε: «Φτάνουνε τά γράμματα, κόρη. Ἔλα μαζί μου τώρα στό τσιφλίκι, νά μέ βοηθήσεις. Ἅμα ἔρθει ἡ ὥρα σου γιά παντρειά, βλέπουμε...» Ρίχτηκε τό κορίτσι στό νοικοκυριό καί στά κεντήματα.

Ὕστερα ξέσπασε ὁ πόλεμος. «Πατέρα, ἄφηκε τό τσιφλίκι στόν Ἀλή, τοῦ εἶπε ἡ Κατίνα καί πᾶμε στό Ἀιντίνι. Ἐδωνά ἀπόμερα σκιάζουμαι...» «Ὁ Ἀλής εἶναι καλός καί μᾶς πονάει, τῆς ἀποκρίθηκε, ὅμως εἶναι κι ἄλλοι λύκοι, πού ἔτσι καί θά φύγω θά μοῦ τά φᾶνε ὅλα.»

Μιά μέρα ὁ Γιάγκος Σελμπέσης βγῆκε καβάλα στ' ἄλογο, νά ἐπιθεωρήσει τά χτήματά του. Τό βράδυ γύρισε μοναχό τό ζωντανό, φορτωμένο δυό κοφίνια. Μέσα ἐκεῖ εἶχανε πετάξει τό κορμί του κομματιασμένο! Ἕνα δυό Τοῦρκοι χωριάτες εἶπανε στόν Ἀλή: «Καλά ἔγινε ἔτσι. Θά μᾶς μείνει τώρα τό τσιφλίκι κι ὁ κούλας.» Κι ὁ Ἀλής τούς ἀποκρίθηκε: «Ὅποιος τό 'κανε τό κακό μέ τέτοια σκέψη, θά μείνει μέ τό κρίμα. Ἄλλοι θά φᾶνε τό τσιφλίκι κι ὄχι ἐμεῖς.»

Καί τόντις, βγῆκε στό μεϊντάνι ἕνας Χασάν μπέης καί εἶπε: «Τό τσιφλίκι εἶναι δικό μου· μοῦ τό χρώσταε ὁ Σελμπέσης.» Ἡ Κατίνα δέν εἶχε πιά ἄλλον προστάτη, παρεκτός μιά θεία, ἀδερφή τῆς μάνας της, παντρεμένη στόν Κιρκιντζέ μέ τόν παπα-Φώτη. Κίνησε, λοιπόν, ὁ παπάς νά πάει νά μαζέψει τ' ὀρφανό

καί νά πουλήσει ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπ' τήν περιουσία τοῦ μπατζανάκη του, νά πάρει τοῦ κοριτσιοῦ κανένα χτῆμα στόν Κιρκιντζέ.

Τήν ἱστορία τούτη γιά τήν Κατίνα τήν ἔμαθα ὅταν ἦρθα μιά φορά ἀπό τ' Ἀμελέ Ταμπούρια μέ ἄδεια. Τήνε συμπόνεσα τήν κοπέλα. Ἄρχισα ἀπό τότες νά τήν κοιτάζω, μά γιά πάρα πέρα οὔτε κουράγιο εἶχα οὔτε καιρό. Ὕστερα ἔφυγα, τήνε ξέχασα. Μερικά γράμματα πού λάβαινα ἀπό τή μάνα μου ἤτανε γραμμένα μέ τό δικό της χέρι κι εἴχανε πάντα ὑστερογραφή: «Ἡ Κατίνα σοῦ στέλνει τά χαιρετίσματά της.»

Μέ τήν ἀνακωχή τό αἴστημά μου φούντωσε. Ἦρθε νά μᾶς συλλυπηθεῖ γιά τό χαμό τοῦ Γιώργη. Ἀπό τότες ἔβρισκε ἀφορμή νά κόβει τή βόλτα της. Εἶχε φιλιωθεῖ μέ τή Σοφία, κι ἄς μήν ταιριάζανε οὔτε στά χρόνια οὔτε στά φυσικά. Μιά Κυριακή πρωί, πού ἔλειπε ἡ ἀδερφή κι ἡ μάνα ἔδενε γλυκό στήν κουζίνα, μείναμε οἱ δυό μας ὀτήν αὐλή καί πιάσαμε κουβέντα. Τῆς ἀνιστόρησα τίς περιπέτειές μου. Μ' ἄκουγε ὅπως ἀκοῦνε τά παιδιά τά παραμύθια κι ὅλο ρωτοῦσε: «Καί λοιπόν;» «Καί λοιπόν;» Σάν τελείωσα μέ κοίταξε στά μάτια.

– Πάλεψες ἀντρίκεια, μοῦ 'κανε.

– Ναί, τῆς ἀποκρίθηκα, εἶναι ἀλήθεια αὐτό πού λές. Δέ θέλω νά παινευτῶ, μά πάλεψα μέ κορμί καί μέ ψυχή· δέν ἄφηκα τίποτα στήν τύχη. Οὔτε μιά φορά δέν εἶπα: Θά πεθάνω. Εἶδα κομμένα δέντρα πού μάχονταν ν' ἀνθίσουνε μέσα σέ σκοτεινούς τάφους. Εἶδα πληγωμένα θεριά πού παλεύανε ἴσαμε τήν ὕστατη πνοή τους νά ζήσουνε. Μά σάν τή βουλή τ' ἀνθρώπου νά παλεύει γιά τή ζωή, δέ γνώρισα ἄλλη. Τό μυαλό δέν τό 'χουμε γιαμπανά...

Τῆς μιλοῦσα ὥρα πολλή. Ποῦ τά βρῆκα τόσα πού τῆς εἶπα; Τήν κοίταζα καί μέσα ἀπ' τό μυαλό μου κινοῦσαν κοπαδιαστά τά λόγια, σάν σμάρια πουλιά πού φτερακᾶνε γύρω ἀπ' τό θηλυκό. Μέ κοίταζε καί κείνη καί μέσα στά μαῦρα μάτια της χοροπηδοῦσε μιά φλογίτσα πονηρή πού ἔλεγε: «Μ' ἀρέσεις, μ' ἀρέσεις πολύ.» Ἔτσι ξεθάρρεψα καί μιά μέρα στήν ἐρημιά, ὄξω ἀπ' τό δικό της χτῆμα, τῆς ἔπιασα τό χέρι καί ὅση ὥρα μιλούσαμε δέν τ' ἄφηνα. Ὕστερα τῆς εἶπα μέ νόημα:

– Τέτοια χεράκια δέν εἶναι πλασμένα γιά τραχιές δουλειές. Τά δικά μου μποροῦνε νά δουλέψουνε καί γιά τούς δυό μας.

Ἔκανε πώς δέν κατάλαβε.

– Δέν εἶμαι καί τόσο ψηλομαθημένη, μ' ἀποκρίθηκε.

Ὅταν ὁ παπα-Φώτης κι ἡ παπαδιά δέν ἤτανε μαζί της στό χτῆμα, πετιόμουνα μέ τ' ἄλογο, πήδαγα τό φράχτη καί τῆς φώναζα:

– Θέλεις βοήθεια;

Ἔκανα πώς τῆς ἔδειχνα τοῦτο καί τ' ἄλλο: «Ὄχι ἔτσι, νά ἔτσι...», τῆς ἔλεγα κι ἁπλωνα τό χέρι μου πάνω της γιά να τῆς δείξω. Κείνη τότες ἀναρριγοῦσε καί δυσκολανάσαινε κι ἐγώ ἔτρεμα καί φούντωνα· μά καί νά φιληθοῦμε δέν ξεθαρρεύαμε.

Κάποτες ξεμοναχιαστήκαμε κάτω ἀπό πυκνά σκοῖνα. Τά κορμιά μας ἀγγίζανε καί νιώθαμε μιά γλυκιά ἀνατριχίλα, πού πηγαινορχότανε ἀπό κείνη σέ μένα κι ἀπό μένα σέ κείνη.

– Λοιπόν; εἶπε ντροπαλά.

– Λοιπόν; ἔκανα κι ἐγώ.

Λόγο δέν μποροῦσα ν' ἀρθρώσω, μή φύγει τέτοια

χαρά. Κάποια στιγμή τό χέρι μου ἄγγιξε τό στῆθος της καί τότες μ' ἔπιασε ζαλάδα. Θάρρειες κι εἶχα πιεῖ ἕνα γαλόνι κρασί! Ἡ σάρκα μέ πρόσταζε νά τήν ἁρπάξω στήν ἀγκαλιά μου. Ὅμως κρατήθηκα. Ἔβαλα ὅλη τή δύναμή μου, δάγκωσα τό ἴδιο τό χέρι μου καί τό μάτωσα. Μέ τήν Κατίνα δέν ἤθελα νά γίνει ὅ,τι ἔγινε μέ τήν Ἐνταβιέ. Ἤθελα νά μέ ξέρει γιά ἄντρα της, νά τήνε πάω στό νυφικό κρεβάτι μ' ἄσπρο φουστάνι καί στεφάνι μέ λεμονανθούς...

Δέν ξέρω ἄν κατάλαβε τήν ταραχή μου· ἀποτραβήχτηκε.

– Ξέχασες; Κάτι θά μοῦ 'λεγες σήμερα. Γι' αὐτό δέ μ' ἔφερες ἐδῶ; εἶπε γιά νά γυρίσει ὁ νοῦς μας ἀλλοῦ.

– Δέν τό ξέχασα. Πῶς νά τό ξεχάσω; Κεῖνο πού θά σοῦ 'λεγα τό ξέρεις ἀπό καιρό. Τό σπίτι μου τελειώνει ὅπου νά 'ναι καί σέ περιμένει...

Μ' ἄκουσε μέ κατεβασμένα μάτια, δίχως ν' ἀπαντήσει. Ἡ ἀνάσα της ἔφτανε ἴσαμ' ἐμένα ζεστή καί μυρωμένη σάν γιασεμί.

– Ἔχουμε κάνει ἀλλιώτικη ζωή, τῆς εἶπα. Ἐσύ μεγάλωσες μέ σκολειά, κι ἐγώ μεγάλωσα στίς πιάτσες καί στά χωράφια, σχεδόν ἀγράμματος. Ἐσύ ἔζησες στά πλούτη μ' ἕναν πατέρα μαλακό. Ἐγώ τά στερήθηκα ὅλα κι εἶχα ἕναν πατέρα τίμιο μά σκληρό. Βασάνιζε τή μάνα μου – ἴσως θ' ἄκουσες γι' αὐτό. Δέν τοῦ μοιάζω. Ἐγώ θέλω νά σ' ἀγαπήσω πολύ, ὅπως θά θέλανε ν' ἀγαπηθοῦνε οἱ γυναῖκες πού περάσανε πικραμένη ζωή. Σάν ἄνθρωπος, ἔχω τά κουσούρια μου. Εἶμαι παρά πάνω περήφανος κι ἐγωιστής, κάμποσο ἐγωιστής. Εἶμαι καί πεισματάρης. Ὅ,τι θέλω, τό θέλω δίχως παζαρέματα καί πονηριές. Βλέπεις; Σοῦ παραδίνω τήν ψυχή μου.

Ἡ Κατίνα ἀκούμπησε τό μικρό κεφαλάκι της στό στῆθος μου καί δάκρυα καυτά τρέξανε ἀπ' τά μάτια της. Ἔπιασα τό πηγούνι της μέ τά δυό μου δάχτυλα κι ἀνασήκωσα τό κεφάλι της:

– Κλαῖς; Γιατί;

– Γιατί σ' ἀγαπῶ πολύ. Δέν ξέρω πῶς νά σ' τό πῶ...

– Ὅπως τό λές εἶναι ὄμορφα...

Ἅπλωσα τά μπράτσα μου, τήν ἀγκάλιασα, γύρεψα τά χείλια της καί τότε νιώσαμε πώς ἤμασταν πλασμένοι ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλον. Ἔνιωθα σάν τό φροῦτο πού γούρμασε. Ἤθελα νά παίζουν ὄργανα καί νά χορέψω, νά πῶ λόγια πού ἄλλοτες δέν περνοῦσαν ἀπ' τό λογισμό μου. Ὄμορφη πού εἶναι ἡ νιότη σάν ἔχεις ἀγάπη!

ΘΑ 'ΤΑΝ Η ΩΡΑ ΤΡΕΙΣ τ' ἀπόγεμα ὅταν ἔφτασα στό σταθμό τοῦ Ἁγιασουλούκ καί πῆρα τό δρόμο γιά τό χωριό μου. Βάδιζα μέ τό πάσο μου. Ὁ ἥλιος τοῦ Μάρτη ζεστός, ξεπεταμένα τά γεννήματα, μπουμπουκιασμένα τά δέντρα. Χαρά Θεοῦ! Ἡ καρδιά μου παράβγαινε μέ τίς καρδερίνες καί τά κοτσύφια.

Μέ τό Μάρτη ὅλα τά κορίτσια στό χωριό θά βάλουνε δαχτυλίδι ἀπό στριμμένες κόκκινες καί ἄσπρες κλωστές. Κι οἱ γριές θά κυνηγοῦνε ὅσες δέ βάλανε: «Μαρ' κόρη μ', Μάρτ' δέν ἤβαλες; Θά σί καρβουνιάσ' οὔ γήλιους!» Ἡ Κατίνα φέτος δέ θά φορέσει Μάρτη, μά βεργιέτα εἴκοσι τεσσάρων καρατιῶν. Θά κάνω ἀρραβώνα νά τόν θυμοῦνται ὅλοι! Καί κείνη θά λάμπει πιό ὄμορφη μέσα στίς ὄμορφες...

Πρίν φτάσω στήν πλατεία, εἶδα ἀπό μακριά κόσμο συναγμένο στό καφενεῖο· μαύριζε ὁ τόπος. Τί γίνεται; Γιατί παρατήσανε τόσο νωρίς οἱ ἄντρες τά χωράφια;

Ὁ ἀδερφός μου, ὁ Σταμάτης, ἔτρεξε νά μ' ἀνταμώσει καί μέ κομμένη ἀνάσα μοῦ 'πε:

– Μανώλη, τοιμάσου, μᾶς παίρνουνε στρατιῶτες! Ἡ γαζέτα γράφει γιά δεκαπέντε ἡλικίες!

– Ἄιντε, μπρέ! Ἐγώ ἀπ' τή Σμύρνη ἔρχουμαι. Τέτοιο πράμα δέν ἄκουσα.

Δέν ἤμουνα σίγουρος μά δέν ἤθελα καί νά δείξω πώς ξαφνιάστηκα.

– Πᾶνε πάλι οἱ κόποι μας! Καί τώρα πού θά πιάναμε τήν καλή μέ τά καπνά...

– Γιά, μή βιάζεσαι! εἶπα καί μοῦ μπῆκε καί μένα ἔγνοια.

– Τί νά μή βιάζομαι; Ἀπ' τίς δυό ἡ ὥρα, πού φτάσανε οἱ φημερίδες μέ τήν πόστα, μαθεύτηκε τό νέο. Στόν καφενέ τά λέμε καί τά ξαναλέμε... Νά σοῦ πῶ κάτι, ἀδερφέ; Τούτη τή φορά φοβᾶμαι, μά τήν Παναγιά, σοῦ λέω! Φοβᾶμαι! Μιά τοῦ κλέφτη, δυό τοῦ κλέφτη...

Ἄλλα σκεφτόμουνα ἐγώ: Ἀκόμα τά μέρη μας δέν ἔχουνε προσαρτηθεῖ στήν Ἑλλάδα. Ἐμεῖς περνοῦμε γιά Ὀθωμανοί ὑπήκοοι. Πῶς γίνεται, λοιπόν, νά μᾶς πάρουνε στρατιῶτες; Ἄν τό καλεῖ ἡ ἀνάγκη, θά πᾶμε, δέ λέω. Ὅμως...

Ἄρπαξα τήν πρώτη φημερίδα πού βρῆκα στό καφενεῖο καί διάβασα προσεχτικά τήν κάθε ἀράδα. Ἔγραφε γιά «τούς ἐν Μ. Ἀσίᾳ Ἕλληνας ὑπηκόους, δεκαπέντε κλάσεων, ἀνυποτάκτους κλπ.»

– Τί κάνετ' ἔτσι! εἶπα σέ κάτι φίλους μου πού τά βάψανε μαῦρα. Δέ γράφει γιά Ὀθωμανούς, μά γιά Ἕλληνες ὑπήκοους.

Ξαναρπάξανε ὅλοι μαζί τίς φυλλάδες καί βγάλανε μέ ἀνακούφιση ἕνα ἀσκί ἀγέρα ἀπ' τά πνεμόνια τους.

– Ἄχ, ναί, μπρέ! Σωστά μιλάει ὁ Μανώλης. Τί διαβάζαμε τόσην ὥρα!

Οἱ κεφαλές τοῦ χωριοῦ, δημογεróντοι καί παπάδες, πού ἤτανε ὅλοι συναγμένοι ἐκεῖ, ριχτήκανε πάνω μου νά μέ φᾶνε:

– Πολύ ἔξυπνο σέ γέννησε ἡ μάνα σου! Κρίμας πού κάνεις καί τόν πατριώτη! Ἀπό πότε τό 'χεις τιμή σου νά 'σαι Ὀθωμανός;

– Ὑπάρχει Τουρκιά γιά νά 'χει καί ὑπήκοους!

– Φορέστε του φέσι νά καμαρώνει! Φέσι!

– Ἀκοῦς Ὀθωμανοί καί Ἕλληνες! Ὅσοι θέλουνε νά περάσουνε γιά Ὀθωμανοί νά μᾶς τό ποῦνε...

Οἱ ἄνθρωποι κατεβάσανε τά κεφάλια. Τό βράδυ βγῆκε τελάλης καί φώναξε:

– Αὔριο πρωί, ὅλοι οἱ ἄντρες ἀπό εἴκοσι ἕνα χρονῶ ἴσαμε τριάντα πέντε, νά μαζευτοῦνε στό σταθμό τοῦ Ἁγιασουλούκ. Ὅποιος δέν παρουσιαστεῖ θά 'χει βαριά ποινή...

– Θά βροῦμε διαβολομπελά, ἔκανε ὁ γιός τοῦ Χαρίτου τοῦ ζευγᾶ. Οἱ Τοῦρκοι ὅπου τσακώσουνε Μικρασιάτη στρατιώτη, τόν κρεμνοῦνε ἀπ' τή γλώσσα. Μέ τά μᾶς, σοῦ λέει, δέν πιάνουνε οἱ νόμοι τοῦ στρατοῦ γιατί εἴμαστε ἐθελοντές...

Τό ἄλλο πρωί, τετρακόσιοι Κιρκιντζῶτες βρεθήκαμε ἀπ' τ' Ἁγιασουλούκ κατευθείαν στή Σμύρνη. Στήν προκυμαία, μπροστά στόν «Οἶκο τοῦ Στρατιώτη», κάποιος μᾶς ἔβγαλε πατριωτικό λόγο. Τόσο συγκινη-

θήκαμε πού δακρύσαμε. Τό πήραμε ἀπόφαση: Τό χρέος στήν πατρίδα μᾶς καλοῦσε νά πιάσουμε τουφέκι καί νά μήν τ' ἀφήσουμε παρά σάν μποῦμε στήν Πόλη. Γιά νά πῶ τήν ἀλήθεια, δέν ἤμουνα ἀπό κείνους πού θέλανε τήν Πόλη, γινόμουνα καλά καί μέ τά ὅσα πήραμε. Ὅμως, σά φόρεσα τό χακί, εἶπα: Ἄιντε νά ξεμπερδεύουμε, νά μήν ἔχουμε φασαρίες. Καί φώναζα κι ἐγώ νά διώξουμε τόν Τοῦρκο στήν Κόκκινη Μηλιά.

Τή μέρα πού ὁρκιστήκαμε εἶχε γεμίσει ἡ προκυμαία λαό· Βουρλιῶτες, Κουκλουτζαλῆδες, Μπουρνοβαλῆδες, Σεβντικιαλῆδες, Κουσαντιανοί, Κιρκιντζῶτες. Φέσες καί βράκες λεβέντικες ἀνεμίζανε. Κορίτσια μᾶς ραίνανε μέ ἄνθη· λαλούσανε τά ὄργανα τοῦ κάθε χωριοῦ, στηθήκανε χοροί. Ὅμορφα ἄρχιζε τοῦτο τό στρατιωτικό...

Δέν πρόλαβα ν' ἀρραβωνιαστῶ μέ τήν Κατίνα καί, τό χειρότερο, δέν κατάφερα νά τήν ἀποχαιρετίσω. Ὁ παπα-Φώτης φρόντισε νά τή φευγατίσει γιά τό Ἀιντίνι πρίν τήν ἀνταμώσω. Ἔπρεπε λέει νά πάει νά ὑπογράψει κάτι χαρτιά γιά νά πάρει πίσω τό τσιφλίκι τοῦ πατέρα της. Πρόλαβε καί μοῦ 'στειλε κρυφά ἕνα γράμμα ὅλο ἀγάπη. Ἄρχισα νά ὑποπτεύουμαι πώς ὁ παπα-Φώτης δέν ἤθελε τό γάμο μας κι ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε νά μᾶς χωρίσει. Μέ κατηγοροῦσε πώς δέ φέρθηκα σάν πατριώτης στό ζήτημα τῆς στρατολογίας καί δέν ἤθελε, λέει, νά μέ ξαναδεῖ στά μάτια του. Εἶχα ἐμπιστοσύνη στήν Κατίνα· ἦταν ἡ μόνη πού μποροῦσε νά τόν κάνει ν' ἀλλάξει γνώμη.

Τῆς ἔστειλα ἀπό τή Σμύρνη ἕνα μεγάλο γράμμα. Τῆς ζητοῦσα νά κάνουμε τόν ἀρραβώνα μας πρίν φύγω γιά τό μέτωπο. «Ἡ ἀγάπη σου εἶναι γιά μένα φυ-

λαχτό, Κατίνα, τῆς ἔγραφα. Κάνε τί θά κάνεις ν' ἀνταμώσουμε.»

Δέν ξέρω τί ἀπόγινε. Δέν πῆρα ἀπάντηση οὔτε σ' αὐτό οὔτε σέ ἄλλα δυό γράμματα πού τῆς ἔστειλα. Κι ἐγώ δέν ξανάγραψα. Φοβήθηκα μήπως ἡ Κατίνα μεγαλοπιάστηκε πού πῆρε πίσω τό τσιφλίκι τοῦ πατέρα της καί μετάνιωσε. Ὅμως, μέσα μου εἶχα μιά κρυφή ἐλπίδα, μοῦ χρειαζότανε. Καί περίμενα...

ΜΑΣ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΑΝΕ ΜΟΝΟ εἴκοσι πέντε μέρες καί μετά μᾶς στείλανε στό μέτωπο. Ἡ βιασύνη τοῦ στρατηγείου δέ μ' ἄρεσε. Μέ τό τσιρίσι κολλήσανε μερικά ἀνεξάρτητα συντάγματα· μικρασιάτες οἱ φαντάροι, παλιολλαδίτες οἱ ἀξιωματικοί. Ἔπεσα στό 1ο ἀνεξάρτητο σύνταγμα πού ἀργότερα τό βαφτίσανε 31ο. Μᾶς στείλανε στήν Πέργαμο σέ μιά ὑπηρεσία ἀσφάλειας καί στούς τρεῖς μῆνες ἡ διμοιρία μου πῆγε στό Δονταρλή.

Τήν περιοχή τοῦ Δονταρλῆ τήν ὅριζε ἕνας ξακουστός τσέτης, ὁ Κιόρ Μεμέτ, πού τάραζε τό στρατό. Ἕνα βράδυ μᾶς κράτησε ἄγρυπνους καί μᾶς ἔφαγε κάμποσα παιδιά.

– Ξέρεις κάτι; ἦρθε καί μοῦ 'πε ἐμπιστευτικά ὁ λοχίας. Ἔχω τήν πληροφορία, ἀπό σίγουρη μεριά, πώς ὁ Κιόρ Μεμέτ κρύβεται σ' ἕνα χωριό. Σκέψου ἐπιτυχία νά τόν πιάσουμε ἀπό δική μας βουλή!

– Ὡραῖα τά λές, τοῦ εἶπα. Μά τοῦτες οἱ δουλειές θέλουν ψήσιμο. Πρέπει νά ξέρουμε πόσα παλικάρια ἔχει κοντά του, τί μέτρα παίρνει, τί συνήθειες ἔχει καί τί ὁπλισμό. Δέν κάνει νά γυρίσουμε ντροπιασμέ-

νοι. Ἄν γυρίσουμε δηλαδή καί δέ μᾶς πεταλώσουν ζωντανούς...

Ὁ λοχίας πειράχτηκε πού δέν τοῦ εἶχα ἐμπιστοσύνη.

– Δέν κάνω κουτουρού ἐγώ τίποτα, εἶπε. Ἔχω μάθει πολλά γιά τόν Κιόρ Μεμέτ. Ἡ δουλειά τούτη θέλει μόνο παλικαριά!

– Ὅσο γιά παλικαριά, δέ μᾶς λείπει.

Ἐπιτάξαμε πέντε ἄλογα, πήραμε καί τόν Τοῦρκο καταδότη, πού ἤτανε ἀγροφύλακας καί ξεκινήσαμε ἄγρια μεσάνυχτα. Σ' ὁλόκληρη τή διαδρομή δέν ἀνταμώσαμε κανένα ἑλληνικό χωριό. Κανένας χριστιανός ἀπό τήν Πέργαμο δέν ξεμυτοῦσε σέ τοῦτα τά μέρη. Μπήκαμε, σάν νά λέμε, μέσα στοῦ λύκου τό στόμα. Ἡ ἐπιχείρηση, πού σκαρφίστηκε ὁ λοχίας, θά μποροῦσε νά πετύχει ἄν εἴχαμε ἕνα γερό ἀπόσπασμα. Ἐμεῖς ἤμασταν ὅλοι κι ὅλοι πέντε καί ξεκινούσαμε χωρίς σχέδιο, χωρίς νά τό ξέρουνε οἱ ἀνώτεροί μας. Εἶπα στό λοχία νά βιαστοῦμε πρίν χαράξει καί βγοῦν οἱ Τοῦρκοι στά χωράφια.

Ἀφήσαμε δυό φαντάρους στό ἔμπα τοῦ χωριοῦ· τούς εἴπαμε νά βαροῦν συνέχεια τουφεκιές. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, μέ τόν καταδότη, προχωρήσαμε κατά τό πατρικό σπίτι τοῦ Κιόρ Μεμέτ. Εἰδοποιήσαμε τόν κόσμο νά μείνει κλειδωμένος στά σπίτια του, γιατί ὅποιος τολμήσει καί βγεῖ ἀκόμα καί στό παραθύρι θά τόν σκοτώνουμε. Οἱ χωριάτες ἀπό τό σαματά πού κάναμε, φανταστήκανε πώς ἤμασταν ἀσκέρι καί πώς εἴχαμε κυκλώσει τό χωριό· δέν ξεμυτίσανε.

Ψάξαμε στά γρήγορα τό σπίτι τοῦ Κιόρ Μεμέτ. Βρήκαμε τό γαμπρό του. Τοῦ εἴπαμε νά μᾶς ἀκλουθήσει ἴσαμε τό Δονταρλή, ὅπου ὁ ἀξιωματικός εἶχε

κάτι «μικροπραματάκια» νά τόν ρωτήξει. Τό δέχτηκε. Μᾶς προσκάλεσε μάλιστα νά πιοῦμε ἕνα φλασκούνι, μά τοῦ ἀπαντήσαμε πώς βιαζόμαστε. Οὔτε μιά στιγμή δέν πέρασε ἀπ' τό μυαλό μας τό τί εἴχαμε νιώσει ἐμεῖς, ὅταν μπουκάρανε οἱ ζαπτιέδες ἀπρόσκλητοι στά σπίτια μας γιά ἔρευνες καί συλλήψεις. Οὔτε καί θυμόμαστε πώς μόλις χτές κατηγορούσαμε τούς Τούρκους πώς ἤτανε θηρία. Τώρα ὁ πόλεμος εἶχε βάλει στά δικά μας χέρια τά βάρβαρα ὅπλα του. Ἤμασταν κυρίαρχοι!

Στό δρόμο ὁ γαμπρός τοῦ Κιόρ Μεμέτ ἤτανε ὁμιλητικός. Μόνο στήν ἀνάκριση ἔσφιξε τά δόντια καί δέν μποροῦσες νά τοῦ πάρεις κουβέντα γιά τόν Κιόρ Μεμέτ καί τούς ἀντάρτες του. Ὁ λοχίας πείσμωσε, ἀγρίεψε.

– Ἔννοια σου, κερατά, καί ξέρω 'γώ τόν τρόπο νά σέ κάνω να τά ξεράσεις οὖλα μεμιᾶς...

Ἄρχισε τό ξύλο, τά βασανιστήρια. Ὕστερα κουράστηκε καί τόν ἔδωσε σ' ἕνα πρώην χωροφύλακα. Αὐτός εἶπε νά δοκιμάσει ἄλλο τρόπο, πονηρό. Τόν κέρασε, τάχα κρυφά, ἕνα καφεδάκι. Τοῦ 'ταξε πώς δέ θά τόν πειράξει.

Ὁ γαμπρός τοῦ Κιόρ Μεμέτ τόν ἄκουγε μέ δυσπιστία. Σήκωνε κάθε τόσο τό κακοτράχαλο χέρι του, παραμέριζε τό αἷμα πού ἔτρεχε ἀπό μύτη καί στόμα, τό τίναζε σάν μύξα.

Καί δέν ἔβγαζε τσιμουδιά.

Τό βραδάκι πῆγε πάλι ὁ χωροφύλακας μέ φαΐ καί μέ συμβουλές.

– Ἄσκημα κάνεις πού κλείνεις τό στόμα σου. Ἐμεῖς ἔτσι κι ἀλλιῶς τά ξέρουμε ὅλα μέ τό νί καί μέ τό σί. Ἔχουμε τούς ἀνθρώπους μας στίς γραμμές

σας. Ποιό τ' ὄφελος νά σωπαίνεις; Μόνο πού ἀγριεύει ὁ λοχίας καί αὔριο θα σοῦ ἀνοίξει τά ποδάρια μέ τό ξουράφι καί θά σοῦ τά παστώσει ἀλάτι.

Τοῦ μιλοῦσε ὥρα πολλή κι ὕστερα βγῆκε καί μᾶς εἶπε:

– Ἐδῶ εἶστε κι ἐδῶ εἶμαι. Αὔριο ὁ Τουρκαλάς θάν τά εἰπεῖ ὅλα. Ξέρω κόλπα ἐγώ!

Τά ξημερώματα, πρίν τό ἐγερτήριο, ὁ Τοῦρκος ἀποπειράθηκε νά δραπετεύσει. Ζήτησε ἀπ' τό σκοπό τήν ἄδεια νά πάει γιά τήν ἀνάγκη του. Κεῖνος ἀνύποπτος τόν ἔβγαλε ὄξω. Ὅπου αὐτός τοῦ δίνει μιά σπρωξιά, τόν πετάει χάμω κι ἀρχίζει νά τρέχει σάν δαιμονισμένος.

Πρῶτος ἐγώ ἄκουσα τίς φωνές καί πετάχτηκα γυμνός. Τόν πρόκανα στήν ἀνηφοριά πρίν πέσει σέ ντερεδιές καί τόν χάσω. Ἀρχίσαμε μιάν ἄγρια πάλη. Δυσκολεύτηκα νά τόν κάνω ζάφτι, γιατί 'ταν χεροδύναμος κι ἀποφασιστικός· μά κι ἐγώ ἤμουν ἀδίσταχτος.

Τά κορμιά μας κουβαριαστήκανε. Ἀγκομαχούσαμε. Τό γόνατο τοῦ Τούρκου, σίδερο σωστό, ἦρθε καί στρίμωξε τό ξεγυμνωμένο στῆθος μου καί τό κρατοῦσε καρφωμένο. Μ' εἶχε στό χέρι. Τό μάτι του, ἄγριο, μεθυσμένο, ἀντικρίστηκε μέ τό δικό μου. Κείνη τή στιγμή θά 'λεγες πώς ἀντιπάλευε ἡ Τουρκιά μέ τήν Ἑλλάδα...

Ἔτσι πού μ' εἶχε χάμω μποροῦσε ν' ἁρπάξει μιά πέτρα καί νά μοῦ λιώσει τό κεφάλι. Δέν τό σκέφτηκε. Ὅμως ὁ δικός μου νοῦς δούλευε. Ὑπολόγισα πῶς θά συγκεντρώσω σέ μιά κίνηση ὅλη μου τή δύναμη νά τόν ἀναποδογυρίσω.

Πάνω στήν ὥρα, νά κι ὁ λοχίας μέ δυό ἄντρες. Ση-

κώνει τ' ὅπλο νά χτυπήσει τόν Τοῦρκο· αὐτός μέ μιά πιδέξια κίνηση τ' ἁρπάζει, πηδάει ὀρθός μέ τή μπούκα γυρισμένη κατά πάνω του, ἕτοιμος νά πατήσει τή σκανδάλη. Ὅπως ἤμουνα γερτός τόν ἁρπάζω ἀπ' τά ποδάρια. Ἡ σφαίρα του ἀστόχησε. Τά μάτια του πήρανε μιάν ἔκφραση τρόμου. Τοῦ περάσαμε χειροπέδες καί μέ κλοτσιές καί κοντακιές τόν φέραμε στό φυλάκιο. Τόνε δέσαμε καί τόν τυλίξαμε μέ σκοινί, πάνω σ' ἕνα στύλο, ὅπως φασκιώνουν τά μωρά. Ὕστερα πῆρε ὁ λοχίας τό βούρδουλα κι ἄρχισε:

– Μίλα, ρουφιάνε!

– Μίλα, κερατά!

– Μίλα, σκύλε!

– Μίλα, ἀντίχριστε!

Ὁ γαμπρός τοῦ Κιόρ Μεμέτ δεχόταν τίς βουρδουλιές ἤρεμος, λές καί δέν ἤτανε δικό του τό κορμί πού βασανίζαμε. Τέντωναν οἱ φλέβες τοῦ λαιμοῦ του σάν καραβόσκοινα, πλάταινε τό στῆθος του, κουμαντάριζε τήν ἀνάσα του νά μή βγαίνει λαχανιαστή καί προδίνει τόν πόνο του.

Μ' ἔπιασε ξαφνικός φόβος. Τί 'ταν αὐτή ἡ δύναμη πού γύριζε, θαρρεῖς, τή βουρδουλιά στό δικό μας κορμί κι ἄφηνε ἀνέγγιχτο τό δικό του; Δέν εἶχα ποτέ μου χτυπήσει ἄνθρωπο. Ὅταν ἦρθε ἡ σειρά μου νά τόν παραλάβω, γιατί τούς ἄλλους τούς φωνάξανε σέ ὑπηρεσία, ἔνιωσα μιά δειλία καί δέν ἤξερα πῶς νά τήνε πνίξω. Τοῦ μίλησα μαλακά καί ἄναντρα δίχως νά τόν κοιτάζω.

– Τό βλέπεις πώς εἶσαι χαμένος. Τί περιμένεις; Ἄν θέλεις ἀπόψε νά γυρίσεις στή γυναίκα σου καί στά παιδιά σου, μίλησε. Μίλησε, βρέ! Μίλησε, νά πάρει ὁ διάολος! Μίλησε νά τελειώνουμε!

Μέ κοίταξε μέ μίσος καί ἀηδία σάν νά μέ φτοῦσε.

– Γκιαούρηδες, καταραμένοι!

Σήκωσα ἕνα ξύλο καί σάν τρελός τόν χτύπησα στό κεφάλι. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν του γυρίσανε κι ἀφήσανε θολό τ' ἀσπράδι. Τό στητό μέτωπο ἔγειρε· ἔπεσε τό κεφάλι στό στῆθος μέ μιά μοναδική κίνηση.

Πέταξα τό ξύλο, ἔφερα τίς παλάμες στά μάτια κι ἔσυρα κραυγή.

– Τόν σκότωσα!

Ἄρχισα νά τρέχω μπρός καί νά ξαναγυρίζω πίσω καί νά ξανατρέχω μπρός. Ὕστερα περίμενα νά 'ρθοῦνε νά μέ συλλάβουνε. Ὁ λοχίας ἔφτασε πρῶτος κι ἔπιασε νά μέ παρηγορεῖ.

– Μετάλλιο πρέπει νά πάρεις, ἔλεγε, ὄχι τιμωρία.

Ἤρθανε κι οἱ ἀποδέλοιποι κι ὅλοι μαζί ψάχνανε πῶς θά συντάξουνε τήν ἀναφορά γιά τό φρούραρχο. «Ὁ γαμπρός τοῦ βδελυροῦ ληστοσυμμορίτου Κιόρ Μεμέτ, τόν ὁποῖον συνελάβαμεν μέ ὄντως ὑπαράνθρωπον προσπάθειαν, ἀποπειραθείς νά δραπετεύσει ὀλίσθησε καί...»

Ὅση ὥρα ἑτοιμάζανε τήν ἀναφορά, ἐμένα τό μάτι μου περιεργαζότανε τό σκοτωμένο. Τόν ζήλευα, μά τό Χριστό! Ἔμοιαζε τόσο σίγουρος. Ὁ λαχαγός μας δέν πίστεψε λέξη ἀπό τήν ἀναφορά, ὅμως δέν ἔκανε καί ἀνακρίσεις. Εἶπε στό λοχία:

– Στό μέλλον νά εἶστε προσεκτικότεροι...

Οὔτε γάτα οὔτε ζημιά! Στόν πόλεμο δέν εἶναι εὔκολο νά ξεχωρίσεις τή δολοφονία ἀπό τήν πατριωτική πράξη. Εἶχα πάρει μέρος σέ μάχες, εἶχα σημαδέψει καλά τούς ἐχθρούς τῆς πατρίδας μου κι ἤμουνα περήφανος γιά τά κορμιά πού ἔφαγα. Μά τούτη δῶ ἡ πράξη μοῦ ἀναστάτωσε τήν καρδιά.

Τήν ἄλλη μέρα αὐγές μετακινηθήκαμε γιά τό Τσιβρίλ. Μέσα στόν τρόμο τοῦ πολέμου ξεθώριασε κι αὐτή ἡ ἀνάμνηση.

Το μετωπο στο τσιβριλ ἦτανε ἥσυχο. Εἴχαμε μόνο μικροαιφνιδιασμούς καί μερικές ἀναγνωρίσεις. Μιά μέρα φύλαγα σκοπός στό παρατηρητήριο. Νά καί φάνηκε ἕνας Τοῦρκος· στά χέρια κρατοῦσε ἕνα ἄσπρο πανί. Τοῦ φώναξα νά πλησιάσει καί τόν ρώτησα τί θέλει.

– Ἔφυγα ἀπό τόν Κεμάλ, εἶπε· βαρέθηκα πιά νά πολεμάω. Θέλω νά γυρίσω στό χωριό μου, στή φαμελιά μου... Κι ἔκλαιγε.

Τόν παράδωσα στόν ἀξιωματικό τῆς ὑπηρεσίας. Ὁ Γιακουμής ἀπ' τή Νέα Ἔφεσο τόν εἶδε καί τόνε γνώρισε. Ἤτανε πατριώτης του καί τό 14 εἶχε κάψει πολλούς χριστιανούς.

– Πιστέψατε, μπρέ κορόιδα, μᾶς εἶπε, πώς ὁ Τουρκαλάς κουράστηκε νά πολεμάει καί γυρίζει στό χωριό του, νά φυτέψει πούλουδα; Αὐτός, μάτια μου, ἔχει μεγάλη ἀποστολή. Θά πάει στό Κουσάντασι, πού 'ναι ἰταλοκρατούμενη ζώνη καί θά ὀργανώσει ὁμάδες νά ρημάξει τά χωριά μας.

Δυό φαντάροι πού δέν ἦταν ἀπ' τά μέρη μας, τοῦ εἴπανε πώς δέ σκέφτεται σωστά. Γυρνάει τότες καί μέ φωνή τρανταχτή, λέει:

– Εἶμαι παθός ἐγώ! Στά 14 ἔχασα δυό ἀδέρφια στ' Ἀμελέ Ταμπούρια. Στά περσινά, στό Ἀιντίνι, ἔχασα τή μοναχαδερφή μου, πέντε μερῶ νυφούλα! Δέν μπορεῖ, θά ἤτανε κι αὐτός μαζί μέ τούς ζεϊμπέκους! Κε-

φαλή εἶχανε τόν Γιουρούκ ἀλή, τό θερίο. Μπουκάρανε ἀπ' τήν ἰταλοκρατούμενη ζώνη μέ τά ζεϊμπέκια καί μέ τά ταγκαλάκια κι ἀρχίνησε ἡ σφαγή. Μάζεψε ὁ μοβόρος τά ὀμορφότερα κορίτσια, τά 'βαλε στή σειρά, τά ξεγύμνωσε, τούς χαϊδολόγησε τά στήθια κι ἀπέ σέρνει μαχαίρι καί χράπ χρούπ κόφτει τίς ρῶγες τους! Γελοῦνε τά ζεϊμπέκια, γελάει κι ἀτός του, στρίβει περήφανα τό μουστάκι: «Θά φτιάσω κομπολόι ἀπό ρῶγες! Ἐξόν ἀπό μένα κανείς στόν κόσμο δέ θά τό 'χει!»

Ἀπ' τό πάθος τό ἄγριο πού εἶχε στή φωνή του ὁ Γιακουμής, ἔκρινα τό τέλος τοῦ Κέλ Μεμέτ. Σέ δυό μέρες, καθώς γύριζα ἀπό ἐνέδρα, ἔμαθα πώς ὁ Τοῦρκος αὐτόμολος πῆγε «ν' ἀποδράσει καί ἐφονεύθη».

Ὁ Γιακουμής ἦρθε καί μοῦ τά ἱστόρησε. Τό πρόσωπό του ἤτανε στεγνό ὅπως καί τά λόγια του καί δέν ξεδιάκρινα τί ἔνιωθε: Πῆγα τή νύχτα στό γιατάκι του, ἡ ὥρα μία καί σαράντα πέντε λεφτά. (Εἶχα φροντίσει νά μπῶ θαλαμοφύλακας). Τόνε ξύπνησα. Τοῦ εἶπα: «Κέλ Μεμέτ, σήκω νά μᾶς βοηθήσεις νά πιάσουμε ἕνα δαμάλι, πού μᾶς ἔφυγε καί δέν μποροῦνε νά τό πιάσουνε οἱ μαγέροι· πρέπει νά τό σφάξουμε γιά τ' αὐριανό συσσίτιο. Βάλε τά τσαρούχια σου καί πᾶμε!» Σηκώθηκε. Τά εἶχε λίγο χαμένα. Ἅμα βγήκαμε ὄξω ἀπό τήν αὐλόπορτα, προσποιήθηκα πώς πάω πρός νεροῦ μου καί τοῦ εἶπα: «Προχώρα! Πίσω ἀπό κεῖνο τό χτίριο εἶναι οἱ μαγέροι καί μᾶς περιμένουνε.» Τόν ἄφηκα καί προχώρησε τριάντα μέτρα καί ὕστερα τοῦ τήν ἄναψα! Τόνε βρῆκε ἡ σφαίρα ντούμ ντούμ στό κούτελο. Ἄνοιξε τό κρανίο του, ἔφυγε τό καύκαλο ἀπ' τά φρύδια κι ἔπεσε σάν πιάτο γεμάτο μυαλά! Τότες ἔριξα δυό σφαῖρες στόν ἀγέρα

καί φώναξα: «Στά ὅπλα!» Στόν ἐπιλοχία, πού κατέβηκε πρῶτος, εἶπα πώς ὁ Κέλ Μεμέτ ζήτησε ν' ἀποδράσει. «Καί ποιός μαλάκας ἤτανε φρουρός;» ρώτησε καί δίχως νά ξετάξει τίποτ' ἄλλο ἔφυγε, γιά νά πάει νά συχάσει τούς ἄντρες πού εἴχανε ἀναστατωθεῖ. Ὁ διοικητής τοῦ λόχου πῆρε τήν ἀναφορά. Τώρα δά, στήν ἐπιθεώρηση, μέ κοίταξε στά μάτια καί μοῦ εἶπε: «Κοίταξε, Σεφέρογλου, μήν τά πληρώσεις κι ἐσύ μαζεμένα!»

Τίποτα πιά δέ μᾶς ξάφνιαζε. Τό κακό πλήθαινε ὅπως καί οἱ νεκροί.

ΕΙΧΑ ΒΓΑΛΕΙ ΦΗΜΗ ΣΤΟ λόχο πώς ἤμουνα καλός σκοπευτής. Κάποτε σημάδεψα, ἀπό ἀπόσταση πενήντα μέτρα, ἕξι κάλυκες καί τούς πέταξα καί τούς ἕξι δίχως ν' ἀστοχήσω. Ἔτσι βρῆκα τόν μπελά μου ἀπ' τούς ἀξιωματικούς. Ὅπου δύσκολη ἀνίχνευση, περιπολία, ἐνέδρα, «φωνάχτε τόν Ἀξιώτη», λέγανε. Μιά μέρα πού βρισκόμαστε στίς πηγές τοῦ Μαίαντρου, κοντά στό χωριό Ἰσικλάρ, μέ στείλανε μέ ἄλλους τέσσερις σ' ἕνα παρατηρητήριο. Μόλις φτάσαμε, δεχτήκαμε βροχή τίς σφαῖρες. Πέσαμε πρηνηδόν. Οἱ μπουνταλάδες οἱ Τοῦρκοι – τούς ὑπολογίσαμε ἴσαμε εἴκοσι – θά μπορούσανε νά μᾶς φᾶνε ὅλους. Αὐτοί ὅμως κοιτάξανε νά κρυφτοῦνε μέσα σ' ἕνα παλιό ἀσβεστοκάμινο κι ἔτσι τά πρῶτα τους πυρά πήγανε στοῦ Καραγκιόζη τό γάμο. Ξεθαρρέψαμε κι ἀρχίσαμε νά τούς χτυπᾶμε κι ἐμεῖς. Ἕνας συνάδερφος, ὁ Ξυδάκης, σηκώθηκε νά σημαδέψει γονατιστός, ἔδωσε στόχο καί δέν πρόλαβε οὐδέ «ἄχ» νά βγάλει. Ἕνας

ἄλλος, πού εἶχε μείνει πίσω, γιά σωματική του ἀνάγκη, μόλις ἄκουσε τίς ὁμοβροντίες γύρισε στό λόχο. Ἔτσι εἴχαμε μείνει μόνο τρεῖς ν' ἀντιμετωπίσουμε εἴκοσι! Ἡ θέση μας ἤτανε ἀπελπιστική. Οἱ Τοῦρκοι θά μπορούσανε νά μᾶς κυκλώσουνε. Δίπλα μου εἶχα ἕναν ψύχραιμο καί γερό σκοπευτή, τό Γιάννη Πατσή.

– Γιάννη, τοῦ λέω, ἐσύ κι ὁ Λέαντρος προσέχτε τή δεξιά μπάντα· τήν ἀριστερή καί τό καμίνι ἀφῆστε τα σέ μένα.

– Κανένας δέ θά περάσει, μακάρι νά 'χει λαγοῦ ποδάρια, μ' ἀποκρίθηκε.

Κείνη τή στιγμή νά ἕνας Τοῦρκος ἀπό δεξιά. Ὁ Γιάννης τόν σημάδεψε στό κούτελο. Πετάχτηκε κι ἕνας ἀριστερά, τήν ἅρπαξε κατάστηθα καί κυλίστηκε χάμω σάν ἀγρίμι. Ἔριχνα κάτι συστημένες στόν τοῖχο τοῦ καμινιοῦ, πού τούς κόβανε κάθε διάθεση νά σηκώσουνε κεφάλι. Ξαφνικά ἀκούστηκε μαζεμένο τουφεκίδι· ὕστερα ἔγινε ἡσυχία. Δέν καταλαβαίναμε τί τρέχει.

– Γιάννη, εἶπα στό φίλο μου, βαρᾶτε κι οἱ δυό στούς τοίχους τοῦ καμινιοῦ. Θά κάνω ἅλμα νά πετάξω χειρομβομβίδα.

Ἄκουσα τή χειροβομβίδα νά σκάει, μά καί πάλι ἀπόκριση καμιά. Δέ μᾶς ἔμενε πιά ἀμφιβολία πώς φύγανε. Γιατί ὅμως; Τί τούς ἀνάγκασε; Τήν ἀπάντηση μᾶς τήν ἔδωσε μιά διμοιρία πού ἐρχότανε νά μᾶς ἐνισχύσει. Στήσανε οἱ δικοί μας τό ὁπλοπολυβόλο, πήραμε κι ἐμεῖς θέση καί χτυπούσαμε τούς Τούρκους ἀπό πίσω. Λίγοι καταφέρανε νά περάσουνε ζωντανοί τό ποτάμι.

Θέλησα νά ρίξω μιά ματιά στό καμίνι, νά δῶ πόσους ἔφαγε ἡ χειροβομβίδα μου. Εἶδα τρία κουφάρια

τό ἕνα πάνω στ' ἄλλο. Κουρασμένος κάθισα στό ἄνοιγμα τοῦ καμινιοῦ μέ τά πόδια κρεμασμένα.

– Ὥρα νά στρίψουμε τσιγάρο, εἶπα στό Γιάννη.

Ἔβγαλε καί κεῖνος τό τσακμάκι του. Λόξεψα τό κορμί κι ἔγειρα πίσω ν' ἀνάψω.

– Φτηνά τή σκαπουλάραμε. «Ἂν ἔχεις τύχη διάβαινε καί ριζικό πορπάτει.» Μόνο ὁ δόλιος ὁ Ξυδάκης πλήρωσε...

Δέν πρόλαβε νά τελειώσει ὁ Γιάννης κι ἀκούστηκε μιά πιστολιά ἀπ' τό καμίνι κι ὕστερα καί δεύτερη. Γράβηξα γρήγορα τά ποδάρια μου. Ἔνιωσα βάρος στ' ἀριστερό μπούτι κι εἶδα αἷμα νά τρέχει. «Μοῦ τή φέρανε!» σκέφτηκα. Μ' ἔπιασε σύγκρυο. Ἤρθανε κι ἄλλοι συνάδερφοι νά δοῦνε τί τρέχει.

– Τί; Κι οἱ σκοτωμένοι τους τώρα θά μᾶς πολεμοῦνε!

Ἀπό τήν ἔρευνα πού ἔκανε ὁ ἀξιωματικός βγῆκε πώς ὁ τσέτης πού μέ χτύπησε ἤτανε τραυματίας, δέν μπόρεσε νά φύγει καί κρυβόταν στά θάμνα. Ὅταν ἐμεῖς κυνηγούσαμε τούς συντρόφους του, ἡ ἀφεντιά του βρῆκε καιρό καί χώθηκε στό καμίνι νά σωθεῖ. Σάν εἶδε πώς ξαναγύρισα καί κάθισα ξενοιασμένος, ἔκανε ὅ,τι ἔκανε καί μετά γύρισε τ' ὅπλο καταπάνω του!

– Πολεμοῦνε οἱ διαόλοι! Πολεμοῦνε! λέγανε οἱ φαντάροι καθώς μέ μεταφέρανε.

Τό τραῦμα μου δέν ἤτανε σπουδαῖο, μά τά κατάφερα νά μέ στείλουνε σέ νοσοκομεῖο στή Σμύρνη. Μ' ἔτρωγε ἡ ἔγνοια τῆς Κατίνας. Ἔπρεπε νά ξεκαθαρίσει τό ταχύτερο αὐτή ἡ ὑπόθεση, δέν ἄντεχα τίς ξεκρέμαστες δουλειές. Νά στείλω ἄλλο γράμμα δέν ἤθελα. Ἤμουνα σίγουρος πώς ὁ παπα-Φώτης κρατοῦσε

τά γράμματα. Ἔγραψα λοιπόν στήν ἀδερφή μου τή Σοφία καί τῆς ἄνοιξα τήν καρδιά μου. Τῆς εἶπα νά πάει νά βρεῖ τήν Κατίνα, νά τῆς πεῖ πώς πληγώθηκα καί πώς τήνε περιμένω νά κατεβεῖ στή Σμύρνη στό νοσοκομεῖο, τό ταχύτερο. Μόνο πού θά μάθαινε πώς εἶμαι τραυματίας αὐτό θά τῆς ἔδινε τή δύναμη νά βρεῖ τρόπο νά 'ρθεῖ.

Δέν πέρασε βδομάδα κι ἕνα μεσημεράκι ὁ Στρατής ὁ νοσοκόμος μοῦ σφύριξε:

– Ἀξιώτη, συχαρίκια! Μιά κοπέλα σέ ζητάει κάτω.

Ὅλο τό αἷμα ἀνέβηκε νά μέ πνίξει. Χώθηκα στό κρεβάτι, γιατί μοῦ φάνηκε πώς ἔτσι θά τῆς ἔκανα μεγαλύτερη ἐντύπωση. Ἔψαξα γιά τό διαλιστήρι μου. Ἔβαλα γιά πρώτη φορά κολώνια στά χέρια – μιά κολώνια πού μᾶς μοίρασαν κάτι μεγαλοκυράδες τῆς Σμύρνης. Δέν ἤξερα πῶς ἀκριβῶς νά φερθῶ. Νά τή φιλήσω; Νά τῆς πῶ πόσο βασανίστηκα; Νά δείξω τό ἄχτι πού εἶχα γιά τόν παπά; Τίποτα, θ' ἄφηνα τήν καρδιά μου λεύτερη νά κάνει κουμάντο. Ἡ ματιά μου θά τῆς ἔλεγε τά ὑπόλοιπα. «Κατίνα! Ἔλα πιά! Σέ θέλω. Ἔχω τήν ἀνάγκη σου!»

Ὅταν εἶδα πώς ἡ κοπέλα πού ἐρχότανε νά μέ δεῖ ἤτανε ἡ ἀδερφή μου, κέρωσα! Ἡ καημένη ἡ Σοφία τρόμαξε στά χάλια πού μέ βρῆκε. Ἔπεσε στήν ἀγκαλιά μου καί μοῦ εἶπε:

– Γιατί, Μανώλη, μᾶς ἔκρυψες τήν κατάστασή σου;

Εἶδα κι ἔπαθα νά ξαναβρῶ τή μιλιά μου καί νά τή βεβαιώσω πώς ἡ κατάστασή μου εἶναι καλή καί τό τραῦμα μου τιποτένιο.

– Καί δέν ἔχω μάτια νά δῶ τήν ὄψη σου; Πῶς ἔγινες ἔτσι;

– Θέλεις νά μάθεις πῶς; τῆς ἀποκρίθηκα καί μέ πῆρε τό κλάμα.

Πρώτη φορά ἔκλαιγα γιά γυναίκα κι ἔνιωθα ντροπή καί ταπείνωση. Ἡ ἀδερφή μου, σάν ἄκουσε τόν πόνο μου, μπερδεύτηκε ἀκόμα πιό πολύ καί δέν ἤξερε τί νά μοῦ κρύψει καί τί νά μοῦ πεῖ.

– Ἡ Κατίνα δέν εἶναι πιά στόν Κιρκιντζέ. Γιά τοῦτο δέν μπορέσαμε νά τήνε δοῦμε, νά τῆς μιλήσουμε. Ἴσως καί νά σ' ἀγαπάει ἀκόμα τό κορίτσι. Μή χολιᾶς. Ἐσένα σέ θέλουνε τόσες καί τόσες κοπέλες σάν τά κρύα νερά! Ὁ παπα-Φώτης φαίνεται πώς διάβαζε ὅλα τά γράμματα πού τῆς ἔστελνες. Γιά τοῦτο ἔσπρωξε τήν παπαδιά νά μείνει μέ τήν Κατίνα στ' Ἀιντίνι. Καί πῆγε κι ἀτός του. Μάλιστα, δυό βολές πῆγε. Καί λένε πώς τήν παντρολογάει μ' ἕνανε λοχαγό. Στή μάνα μας, ὁ γερο-τράγος – Θέ μου, συχώρεσέ με – εἶπε: «Νά μηνύσεις τοῦ γιοῦ σου νά πάψει τίς γραφές. Ἡ Κατίνα δέν εἶναι τῆς σειρᾶς του.» Καί ποιός ξέρει τί εἶπε καί στό κορίτσι γιά σένανε...

– Φτάνει! φώναξα.

Πήδησα ἀπ' τό κρεβάτι. Δέ μέ χωροῦσε πιά ὁ τόπος. Εἶπα νά λιποταχτήσω, νά τρέξω νά τήνε βρῶ, ν' ἀκούσω ἀπ' τά ἴδια τά χείλη της «Παντρεύουμαι τό λοχαγό! Μ' ἀρέσουνε τά μεγαλεῖα, τά τσιφλίκια! Δέν ἔπρεπε νά σηκώσεις τόσο ψηλά τά μάτια σου...».

Πέρασα ὅλη τή νύχτα σουλατσάροντας, πέρα δῶθε, στό διάδρομο. Μούγκριζε ἡ ψυχή μου σάν τή λαβωμένη δαμάλα. Γιατί νά ἔρθει πάλι τούτη ἡ λύπη; Ἀραθυμιά τήν εἴχαμε! Εἶναι λοιπόν τόσο βαρύ ν' ἀποζητᾶς λίγη χαρά; «Πές μου, Κατίνα, γιατί πρέπει

νά σέ χάσω; Δέν εἶμαι τῆς σειρᾶς σου;» Γιά μᾶς λοιπόν δέν εἶναι ἄλλο ἀπ' τή χαμοζωή; Μόχτος καί πολέμοι!

Κοντά στό πρόσωπό μου ἦρθε καί κόλλησε τό δικό της. Τόσο κοντά πού ρούφαγα τήν ἀνάσα της κι ἔβλεπα τό καθαρό μέτωπό της, θαρρεῖς σέ μεγέθυνση. Τά μάτια της τά κρατοῦσε σφαλιχτά καί τά χείλια της εἶχανε φουσκώσει ἀπ' τά φιλιά μου. «Κατίνα! Κατίνα! Τί σοῦ 'φταιξα καί μέ ποτίζεις τέτοια φαρμάκια; Κατίνα!»

Τί μπορεῖ νά νιώσει ὁ ἐρωτευμένος, πού λαχταράει χρόνια μιά γυναίκα καί σάν φτάσει ἡ ὥρα νά τήν κάνει δική του, χάνει τόν ἀντρισμό του; Ἔτσι ἔνιωθα. Ἕνα πλάσμα ἀνάπηρο πού ἔχασε τή γεύση τῆς ζωῆς.

Μέ πῆρε τό παράπονο· ἔνιωσα πώς δέ θά τήν ἀντέξω τόση πίκρα. Κατέβαινα, κατέβαινα θαρρεῖς σ' ἕνα γκρεμνό. Κι ὕστερα μέ τό πληγωμένο ποδάρι μου ἔδωσα μιά κλοτσιά πάνω σέ μυτερά βράχια καί πόνεσα τόσο πολύ πού ἀγρίεψα. Στό διάολο! Στό διάολο, λοιπόν, τά «καλομαθημένα» κορίτσια! Ἡ ζωή ἔχει πολύ πιό σοβαρά πράματα. Ἐδῶ παίζεται ἡ τύχη τῆς πατρίδας. Ὁ γαμπρός τοῦ Κιόρ Μεμέτ μποροῦσε μέ μιά λέξη του νά γυρίσει στήν ἀγκαλιά τῆς γυναίκας του καί προτίμησε τό θάνατο. Ὁ πληγωμένος στό καμίνι μποροῦσε νά λουφάξει καί νά ζήσει, μά προτίμησε ν' ἀχρηστέψει τά ποδάρια ἑνός Ἕλληνα φαντάρου καί νά σκοτωθεῖ. «Ἔχουμε ἀγῶνες, Κατίνα, ἀγῶνες! Δέν ἔχουμε καιρό γιά ποδόγυρους!»

Τό πρωί παρουσιάστηκα στή διεύθυνση καί ζήτησα νά μέ στείλουνε στήν πρώτη γραμμή, ὅπου οἱ ἀνάγκες ἤτανε μεγαλύτερες.

XIII

ΤΟΝ ΟΧΤΩΒΡΗ ΤΟΥ 1921 πῆρα φύλλο πορείας γιά τό 4ο σύνταγμα τῆς πρώτης μεραρχίας. Στό τρένο γνωρίστηκα μ' ἕνα φαντάρο ἀπ' τήν Κρήτη, πού μόλις εἶχε βγεῖ κι αὐτός ἀπό νοσοκομεῖο καί πήγαινε στό ἴδιο μέ μένα σύνταγμα. Τόν λέγανε Νικήτα Δροσάκη. Ἤτανε φοιτητής καί τό Λαϊκό κόμμα τόν κρατοῦσε συνέχεια στήν πρώτη γραμμή μαζί μ' ἄλλους «ἀνεπιθύμητους» Κρητικούς.

Ἤτανε μικρόσωμος, σβέλτος, ἡ ματιά του σ' ἐντυπωσίαζε μέ τό πρῶτο, ἔτσι βαθιά κι ἐξεταστική σάν νά ξεκλείδωνε ὅσα ἤθελες νά κρύψεις. Πρόσχαρο καί καταδεχτικό παλικάρι, μιλοῦσε μ' ὅλους πρόθυμα κι ὅταν γελοῦσε, χυνότανε πάνω του ἕνας φῶς ἀγάπης καί καλοσύνης. Μέ τραβήξανε οἱ ἀσυνήθιστες κουβέντες του, ἡ σκέψη του πού ἦταν σπαθάτη καί καθαρή. Μιλοῦσε μέ θάρρος κι ἀποκοτιά κι ἔλεγε σοβαρά πράματα μέ τόν πιό ἀλαφρό καί γουστόζικο τρόπο.

Ἡ φανταρία μέσα στό βαγόνι ἔπαιζε μπαρμπούτι, ἔβριζε τόν πόλεμο καί κουβέντιαζε γιά γυναῖκες. Μοναχά ἡ δική μας παρέα ἔπιασε γιά λίγο τά πολιτικά. Ὁ Λελεδάκης ἀπό τά Χανιά, φανατικός βενιζελικός,

τσίγκλιζε μέ τρόπο ἕναν ἀντίθετό του Κουλουριώτη.

– Καί γιάντα, μωρέ Σταθάκο, δέ σ' ἀπολύσανε ὁπού 'χεις χρόνια μέ τ' ὅπλο κι ἀσπρίσανε οἱ τρίχες τσῆ κεφαλῆς σου; Ποῦ εἶναι τά ὅσα σᾶς ἐτάξανε γιά νά δώκετε τόν ψῆφο σας; Ἄφηκες γκαστρωμένη γυναίκα κι ὥς νά γυρίσεις, κακορίζικε, θά βρεῖς ἀγγόνια!

Ὁ Σταθάκος μπρός σ' αὐτό τό ἐπιχείρημα, ἔτριβε τήν κεφαλή του στενοχωρημένος καί δέν ἔβρισκε τί ἀπόκριση νά δώκει. Ἕνας λοχίας θέλησε νά βάλει τά πράματα στή θέση τους:

– Ὁ Κῶτσος νά 'ν' καλά, εἶπε, κι ὅλα θά σιάξουνε. Νά βλογᾶτε τό Θεό ὅπου μᾶς τόν ἔπεψε. «Κωνσταντίνος ἔδωκε. Κωνσταντίνος θά λάβει!» Ὅπου νά 'ναι μπαίνουμε στήν Πόλη! Αὐτό ἔχω νά σᾶς ἐπῶ.

– Ζάβαλε! Ζάβαλε! φώναξε ὁ Λελεδάκης. Δίχως τό Λευτέρη, ὄχι Πόλη, ὄχι Μικρασία, μ' οὔδε Ἑλλάδα δέ θά μείνει ὀρθή, φουκαρά μου! Οἱ σύμμαχοι, σοῦ λέει, μᾶς ἐδώκανε δέκα φάσκελα νά 'χουμε κι ἄλλα τόσα!

Ὁ Δροσάκης γύρισε στό Λελεδάκη καί μέ ἀφέλεια πού ἔκρυβε περίσσια εἰρωνεία τόνε ρώτηξε:

– Ἔχει γλυκά μάθια ὁ Βενιζέλος, σύντεκνε;

– Γλυκά σάν τό μέλι καί κάτι περσότερο, Δροσάκη.

– Ἔμ ἀφοῦ 'ναι ἔτσι, τότες γιά τά γλυκά του μάθια μᾶς ἐστηρίζανε, ὡς φαίνεται, οἱ Ἀγγλογάλλοι.

Ὁ λοχίας ἔσκασε στά γέλια.

– Βιάστηκες, νά γελάσεις, «στρατηγέ!» Ἔχω καί γιά σένανε μιά μικρή ἐρωτησούλα: Δέ μοῦ λές, ἄν λάχαινε τό βασιλιά σου καί δέν τόνε λέγανε Κωνσταντί-

νο, μά Ἀλέξανδρο ἤ Γουλιέλμο, θά μπαίναμε, μωρέ, στήν Πόλη;

Στήν πόρτα ξεφάνηκε ἕνας περαστικός γαλονάς πού ἔκοψε τά ἥπατα στούς φαντάρους· σκόρπισαν μεμιᾶς καί δέν ἔβγαζαν πιά τσιμουδιά. Μονάχα ὁ Λροσάκης δέν κουνήθηκε. Ἔγειρε κατά τή δική μου μπάντα καί, καθώς εἶχε ξαθαρρέψει μαζί μου, ἄρχισε ἕνα χαμηλόφωνο λακιρντί:

– Τούς ἄκουσες; Σκάρτες, φτηνές κουβεντοῦλες τοῦ ποδαριοῦ! Δέν ψάχνουνε, οἱ ἐρίφηδες, γιά τή ρίζα τοῦ κακοῦ. Τό γουδί τό γουδοχέρι: Βενιζέλος, Κωνσταντίνος! Κι ἐτοῦτοι, στό κάτω κάτω, ἔχουνε κι ἕνα δίκιο πού δέν ξέρουνε τί τούς γίνεται. Ἀμέ οἱ τρανοί; Οἱ ἡγέτες; Κανείς δέ θέλει νά δεῖ πώς τοῦτο πού ἐπιχειροῦμε εἶναι χορός τοῦ Ζαλόγγου!

– Γιατί μιλᾶς ἔτσι; τόν ρώτησα ξαφνιασμένος. Τόσο ἄσκημα πᾶνε τά πράματα;

– Ἔμ! Τί λές, ἐλόγου σου; ὄμορφα πηγαίνουμε; Ἔβγαλα Ἁλμυρή Ἔρημο καί Σαγγάριο, Ἀξιώτη, κι ἔχω ἀπό πρῶτο χέρι τίς πληροφορίες. Καταλαβαίνεις; Ὅλες κεῖνες οἱ φανταχτερές νίκες τῆς ἄνοιξης καί τοῦ καλοκαιριοῦ. Ἀφιόν Καραχισάρ, Ἐσκί Σεχίρ, Κιουτάχεια, μᾶς κάψανε! Χάσανε τό τσερβέλο στά μετόπισθεν: Καμπάνες, σημαιοστολισμοί, λόγοι, ἄρθρα. Καί στήν Ἀθήνα, ἡ κυβέρνηση; Ἀντίς ν' ἁρπάξει τούτη τή στιγμή, νά βρεῖ μιά δίκαιη λύση, μιά σύμπτυξη τοῦ μετώπου, ἔδωκε τή διαταγή: Ἐμπρός γιά τήν Ἄγκυρα! Μέ τί κότσια; Μέ τί πλάτες; Ἄρχισε πού λές ἡ πορεία στήν Ἁλμυρή Ἔρημο, Αὔγουστο μήνα, μέσα στό γιαγκίνι τῆς Ἀνατολῆς! Ὁ ἥλιος στράγγιζε τά κορμιά μας. Καίγονταν τά σπλάχνα μας. Τά χείλη, ἡ γλώσσα σκάζανε, ὅπως τ' ἀπότιστο

χωράφι τό κατακαλόκαιρο. Δέν εἴχαμε οὔτε ἱδρώτα οὔτε σάλιο οὔτε κάτουρο. Βυζαίναμε τό μολύβι τῆς σφαίρας γιά νά δροσιστοῦμε. Ἕνας ἀδερφικός μου φίλος, ὁ Ὀρέστης Μπεκίρης, τρελάθηκε. Ἄνοιξε τίς φλέβες καί ρούφηξε τό αἷμα του γιά νά ξεδιψάσει! Ἀπό ἀνεφοδιασμό πιά μή ρωτᾶς. Ἐξαντλούσαμε καί τίς τελευταῖες ἀνθρώπινες ἐφεδρεῖες μας καί τά τελευταῖα μας πυρομαχικά. Ὁ ἐχθρός ὑποχωροῦσε κανονικά, μέ ἀσήμαντες ἀπώλειες καί μᾶς παράσερνε ἐκεῖ πού αὐτός ἤθελε!

Ὁ Δροσάκης κατέβασε τό κεφάλι καί σώπασε. Δίσταζε νά μοῦ πεῖ ὅλα ὅσα ἤθελε.

– Ἡ λευτεριά κοστίζει ἀκριβά, εἶπα. Ὅταν πολεμᾶς γιά δαύτη, ἡ φρονιμάδα εἶναι χασούρα. Ξέρεις τί λένε στό χωριό μου; «Ὥς νά σκεφτεῖ ὁ γνωστικός ὁ τρελός πάει κι ἔρχεται».

Γύρισε καί μέ κοίταξε φχαριστημένος.

– Ὄμορφη κουβέντα εἶπες, Ἀξιώτη. Μόνο πού ἐδῶ δέν ἔχει τή θέση της. Σ' τό λέω 'γώ πού ἄν εἶχα δέκα ζωές θά τίς ἔδινα καί τίς δέκα γιά τή λευτεριά.

– Γιατί δέν ἔχει τή θέση της;

– Ἔ! αὐτό θά μᾶς φέρει πολύ μακριά.

Δέ μοῦ εἶχε ἀκόμα ἐμπιστοσύνη, καί μέ τό δίκιο του. Δέν ἐπέμενα κι ἐγώ. Ἄκουγα μέ προσοχή τή συνέχεια τῆς διήγησης καί μέσα ἀπό τά λόγια του πάσχιζα ν' ἀντιληφτῶ μέ τί ἄνθρωπο εἶχα νά κάνω.

– Κείνη ἡ εἰκοσαήμερη μάχη τοῦ Σαγγάριου – ἔλεγε – ὅπου ἡ ἑλληνική λεβεντιά ἀληθινά ξεπέρασε κάθε ἀνθρώπινη ἀντοχή, μᾶς ἔφερε γρηγορότερα στό δρόμο τοῦ χαμοῦ. Πολεμούσαμε σ' ἕνα μέτωπο ἑξήντα μ' ἑκατό χιλιόμετρα, σέ βουνά κακοπάτητα, σέ γκρεμνούς. Ὁ ἐχθρός εἶχε ὀχυρώματα ἀπό τό Πολατ-

κι μέχρι τό Γκεούλ, μάκρος 40 καί βάθος 25 χιλιόμετρα. Κάθε κορφή καί φρούριο. Ἀκόμα κι οἱ ξεμοναχιασμένοι λόφοι τους εἶχανε χαρακώματα, συρματοπλέγματα, παρατηρητήρια. Ἐκεῖ χτυπηθήκαμε ἀνελέητα. Ὁ Τοῦρκος εἶχε κάνει ὅρκο στόν προφήτη του πώς δέ θά βγεῖ ζωντανός. Ἀλληλοσφαζόμαστε μέ φανατισμό καί πεῖσμα. Αὐτοί εἴχανε πολεμοφόδια ὅσα θέλανε. Εἴχανε κι ἀεροπλάνα. Τί νά σοῦ κάνει ἡ δική μας ἀντρειά μέ μόνη τήν ξιφολόγχη! Εἴκοσι πέντε χιλιάδες παλικάρια χάθηκαν στό Σαγγάριο! Γεμίσανε τά νοσοκομεῖα μας σακάτηδες. Ξοδέψαμε ἄσκοπα σ' αὐτά τά γιουρούσια ὅ,τι εἴχαμε καί δέν εἴχαμε καί ὑποχωρήσαμε...

Ἀπό τή μέρα αὐτή ἄρχισε ἡ φιλία μου μέ τό Νικήτα Δροσάκη καί σφραγίστηκε σέ στιγμές δραματικές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τόν ψαχούλευα πάντα μέ ὑποψία καί δυσκολεύτηκα νά τόν καταλάβω. Ὁ λοχίας μας, ἕνα στουρνάρι, πού τόν φωνάζαμε «Γκραβαρίτη», μόλις ἔμαθε πώς ὁ Δροσάκης εἶναι φοιτητής καί μάλιστα Κρητικός, τοῦ 'στησε ἄγριο πόλεμο. Τόν ἔλεγε «σπουδαγμένου ἄντερου» καί τόν τρέλαινε στίς ἀγγαρεῖες. Ὁ Δροσάκης δέ θύμωνε, διασκέδαζε. Ὡστόσο στίς βαριές ἀγγαρεῖες, ὅπως στό σπάσιμο τῶν ξύλων, δέν τά 'βγαζε πέρα καί τοῦ 'δινα κανένα χέρι.

– Ἄχ, μωρέ Ἀξιώτη, μοῦ 'πε μιά μέρα, ὅταν ἡ κοινωνία θά καταφέρει νά φκιάσει ἀνθρώπους πού νά 'ναι κάτι ἀνάμεσα σέ σένα καί σέ μένα, τότες θ' ἀξίζει νά ζεῖ κανείς. Τώρα, ἐσένα σέ θέλουνε μονάχα χέρι καί μένα μέ θέλουνε μονάχα μυαλό.

Μοῦ πῆρε πίσω τό τσεκούρι καί προσπάθησε ν' ἀποτελειώσει τό κόψιμο τοῦ κούτσουρου.

– Μή μέ πάρεις καί γιά σκέτο χαμούρι, μοῦ 'κανε. Ἔχω τό νεῦρο τῆς δουλειᾶς. Μέ χόρεψε καλά ἡ ζωή. Ὁ πατέρας μου, φουκαράς δάσκαλος σέ χωριό τῆς Κρήτης, δέ μοῦ 'στελνε, ὅπως καταλαβαίνεις, ψιλά γιά νά σπουδάζω. Ἔτυχε νά κάνω τό γκαρσόνι, τόν τυπογράφο, τό διορθωτή· πούλησα καί λεμόνια γιά νά ζήσω...

Οἱ συνάδερφοι ἀργήσανε νά συμπαθήσουνε τό Δροσάκη· ἤτανε πολύ ἴσιος καί μονόχνοτος. Μερικοί νομίσανε πώς μπορούσανε νά τόν κάνουνε τζοτζέ γιά νά γελοῦνε. Ὁ Μικρομανωλάτσης, ἕνας πατριώτης του λυράρης, τόνε βάφτισε: «Καπέλο τοῦ Ὀρλάνδο». Ἔτυχε, λέει, νά τόν ἀκούσει καμπόσες φορές νά κουβεντιάζει μέ τόν ἄλλο κουζουλό, τό Λευτέρη Κανάκη καί νά τοῦ λέει γιά ἕνα καπέλο καποιανοῦ Ὀρλάνδο πού τάχατες αὐτός φταίει γιά ὅσα τραβοῦμε σήμερα στή Μικρασία. «Ἔ, ρέ κακομοίρη Ὀρλάνδο. Τί τό 'θελες πού τό 'παιρνες κεῖνο τό καπελάκι σου καί μοῦ σεκλέτισες τόν Οὐίλσων καί τήνε πλερώνουμε τώρα δά ἐμεῖς τή νύφη...» Αὐτό δά ἔλεγε.

– Τί στό καλό 'ναι ὁ κύρ Ὀρλάνδος καί τό καπέλο του; ρώτησα μιά μέρα τό Δροσάκη καί τοῦ εἶπα τό παρατσούκλι πού τοῦ κόλλησε ὁ Μικρομανωλάτσης.

Γέλασε μέ τήν καρδιά του.

– Θά τόν ἔχεις ἀκουστά, μωρέ Ἀξιώτη, τό Βίκτωρα Ὀρλάνδο, δέ γίνεται, κοτζάμ πρωθυπουργός τῆς Ἰταλίας ! Ὡστόσο ἡ ἱστορία τοῦ καπέλου του εἶναι ἀληθινή: Ὁ σενιόρ Ὀρλάντο, σάν τελείωσε ὁ παγκόσμιος πόλεμος καί τό Συμβούλιο τῆς Εἰρήνης, καταπιάστηκε μέ τίς μοιρασιές, γύρευε μεγάλο μερτικό στήν Ἀνατολή. Παραμπῆκε στή μύτη τοῦ Ἀμερικάνου πρόεδρου καί κεῖνος τσαντίστηκε καί τοῦ τά 'δω-

κι στό χέρι. Τότες ὁ σενιόρ Ὀρλάντο πῆρε τό καπελάκι του καί ἀποχώρησε. Σά μάθανε οἱ Ἀγγλογάλλοι κι οἱ Ἀμερικάνοι πώς ὁ ἰταλικός στόλος βολτάριζε στά μικρασιατικά παράλια, φοβηθήκανε μήν τούς τήνε σκάσουνε οἱ Ταλιάνοι καί κάνουνε καμιάν ἀπόβαση στή Σμύρνη. Φωνάξανε, λοιπόν, τό Βενιζέλο καί τοῦ εἴπανε: «Τί λές, βαστοῦν τά κότσια τῆς Ἑλλάδας ν' ἀναλάβει τήν ἐντολή στή Μικρασία;» Εἶχαν ἀνάγκη βλέπεις, κείνη τή στιγμή, εἶχαν ἀνάγκη, οἱ μπαγάσηδες, νά τούς καλύψει ὁ ἑλληνικός στρατός. Ὁ Βενιζέλος παραφουσκωμένος μέ μεγαλοϊδεάτικα ὄνειρα, μᾶς ξαμόλησε στή Μικρασία καί τρῶμε τό κεφάλι μας!

Ἀγρίεψα. Πήδησα ὁλόρθος.

– Τί 'θελες, μωρέ, νά κάνει ὁ Βενιζέλος; Ἔ; Τί 'θελες; φώναξα κι ἤμουνα ἕτοιμος νά χιμήσω πάνω του νά τόν πνίξω. Νά 'ναι νικήτρια ἡ Ἑλλάδα καί λείψανο ἡ Τουρκιά καί νά μήν ἁρπάξει τήν περίσταση; Νά μήν ἔρθει νά μᾶς λευτερώσει, ὅπου αἰῶνες στενάζαμε στή σκλαβιά; Ὅπου τοῦτα τά ἐδάφη κρατοῦνε τό ψωμί καί τό μεγαλεῖο τῆς φυλῆς κι ἤτανε δικά μας, κατά δικά μας ἀπό τά πανάρχαια τά χρόνια;

Ὁ Δροσάκης χαμογέλασε.

– Νά σᾶς λευτερώσει, Μανωλάκη μου, νά σᾶς λευτερώσει, ὄχι ὅμως καί νά σᾶς καταστρέψει!

Ἔφυγα ἀποφασισμένος νά μήν τόνε ζυγώσω ποτέ. Ὅμως μιά μέρα ὁ συνταγματάρχης διάλεξε τό Δροσάκη, ἐμένα καί ὀχτώ ἄλλους καί μᾶς ἔστειλε σέ μιάν ἐπικίνδυνη ἀναγνωριστική περιπολία. Γύρω μας εἶχαν ἀρχίσει μάχες πεισματικές. Ἡ γῆ ἔτρεμε λές καί τήνε βρῆκε ἀσταμάτητος σεισμός· ἄστραφτε, βρόνταγε, ἔπεφτε καυτό μολύβι. Λακκοῦβες ἀνοίγανε καί

κοτρόνες καί χώματα πηδούσανε κι ἀνοίγανε στόν ἀέρα ριπιδωτά. Ἤμαστε ἀποκομμένοι ἀπό τό σύνταγμά μας καί κινδυνέψαμε νά πιαστοῦμε αἰχμάλωτοι.

Ὁ Μικρομανωλάτσης, τό παλικαρόπουλο πού μᾶς διασκέδαζε μέ τίς αὐτοσχέδιες μαντινάδες του, εἶχε πληγωθεῖ βαριά καί κανείς μας δέν μποροῦσε νά τοῦ δώσει βοήθεια. Εἴχαμε πέσει ὅλοι τά μπρούμυτα, κολλήσαμε τά κορμιά τσιρότο στό χῶμα, σφαλήξαμε τά μάτια, λές κι ἔτσι θά τήν σκαπουλέρναμε. Ὁ ἴδιος ὁ Γκραβαρίτης, ὁ λοχίας μας, πού παράσταινε τόν παλικαρά, ἔχωσε μέσα σέ μιά γούβα τήν τζαμουζίσια μουράκλα του κι ἀνάσαινε λαχανιαστά.

Ὁ μόνος πού κράτησε τήν ψυχραιμία του ἤτανε ὁ Δροσάκης. Σάν φίδι σύρθηκε σέ κάποιο κοντινό λόφο κι ἀπό κεῖ παρακολούθησε τίς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ. Ὕστερα κατηφόρισε καί μᾶς εἶπε:

– Πάρτε τόν τραυματία καί πᾶμε, βρῆκα δρόμο. Πᾶμε, θά μᾶς τσακώσουν ὅπου νά 'ναι.

Κανείς δέν κουνήθηκε, κανείς δέν ἀποκρίθηκε. Γαντζωθήκαμε πιό πολύ στό χῶμα. Μᾶς μίλησε καί δεύτερη καί τρίτη φορά. Ὅταν εἶδε τήν κατάντια μας, ἀμολιέται κι ἀρχίζει νά πηδάει σάν λαγός, ὅπου δέν ἔβρεχε μολύβι, ζαλώνεται τό Μικρομανωλάκη καί δρόμο. Κείνη τή στιγμή τόνε νιώσαμε ἀρχηγό. Πρῶτος ἐγώ ἔτρεξα πίσω του καί μετά οἱ ἄλλοι. Ὁ Γκραβαρίτης, ἅμα ξεφύγαμε τόν κίνδυνο, ἄρχισε τό συνηθισμένο νταηλίδικο βρισίδι του:

– Τό Χριστό καί τήν Παναγία σας! Προχωρᾶτε, ρέ διαόλοι! Τ' ἀποθαμένα σας, κιοτῆδες! λίγο ἔλειψε νά πιαστοῦμε...

Ἀπό κείνη τή μέρα, ὄχι μόνο φιλιώθηκα μέ τό

Δροσάκη, μά καί τόν ἔβλεπα πολλά μπόγια πιό ψηλά ἀπό μᾶς. Τοῦ τό εἶπα, μά δέν τό δέχτηκε.

– Ἄιντε δά, καημένε Μανωλάτση, λόγια παχιά νά λέμε; Ἡ ἀνάγκη νά σωθεῖς σοῦ δίνει κουράγιο. Ἀφοῦ ὁ λοχίας τά γέμισε, κάποιος ἔπρεπε νά μπεῖ μπροστά γκεσέμι.

– Αὐτό λέω κι ἐγώ, κι αὐτό θαυμάζω.

– Τί θαυμάζεις, καψοχωριατάτσι, τσί κουτσουλιές τσ' ἀντρειᾶς; Ἄλλοι 'ναι οἱ λεβέντες.

Ἀπό δῶ ἀρχίσαμε τήν κουβεντούλα κι ἀνοιχτήκαμε. Πρώτη φορά στή ζωή μου ἄκουγα τέτοια λόγια. Ὁ Δροσάκης μοῦ ξομολογήθηκε πώς δικό του μεράκι εἶναι ὁ ἄνθρωπος καί ἡ μοίρα του. Μοῦ μίλησε γιά ἕναν «κουμπάρο», τόν Προμηθέα, πού σέ τοῦτες δῶ, λέει, τίς γειτονιές μαρτύρησε, γιατί θέλησε νά φέρει τό φῶς στούς ἀνθρώπους. Ἄνοιξα μάτια κι ἀφτιά καί προσπαθοῦσα νά καταλάβω ὅσα ἔλεγε.

– Ὅ,τι θυσία καί νά κάνει κανένας γιά τόν ἄνθρωπο μικρή φαίνεται. Μέ ἱδρώτα καί αἷμα κερδίζεται ἡ προκοπή, σταγόνα τή σταγόνα. Κι ἐκειδά πού λές «Τ' ἀνοίξανε οἱ ἀνθρώποι τά γκαβά τους, θά κινηθοῦνε». Πάλι κάνουνε ὀπίσω. Μερικοί τότες χάνουν τό κουράγιο τους. «Ἄι στό διάολο, λένε, δέν ἀξίζει νά κεφαλοπονᾶς! Βόλεψε τή ζωή σου κι ἄς βγάλουνε μαῦρες». Ναί, Ἀξιώτη, ἔτσι σκέπτονται πολλοί. Θέλουνε νά κόψουνε τά φτερά τῆς ζωῆς, κι ἀπ' ἀετό νά τήνε καταντήσουνε μαδημένο κοτοπούλι. Ὄχι. Δέν μποροῦμε νά ζητοῦμε ἀπό τόν κοσμάκη νά 'ναι ἕτοιμος καί ὥριμος, γιατί ἐλόγου μας βιαζόμαστε. Μέ τόν καιρό κι αὐτοί οἱ καθυστερημένοι πού σήμερα σέρνουνται πίσω ἀπ' τόν ἕνα καί τόν ἄλλον, σάν ἄδειοι τενεκέδες, θά σταθοῦνε ὀρθοί. Δέν εἶναι φτιαγμένος

ὁ κόσμος ἀνάποδος ἀπό Θεοῦ.

Γύρισε καί μέ μιά ματιά μέ ξέταξε, νά δεῖ τί πουλιά πιάνει.

– Ἀκόμα καί σύ, Ἀξιώτη, πού εἴδανε τόσα τά μάτια σου κι ἐσύ ἅμα γίνεις μάζα, στρατός, χάνεσαι, σκιάζεσαι μ' ὅ,τι ἀκοῦς καινούργιο. Ἅμα ξυπνήσεις ἐσύ, τότες θά 'ρτει ἡ ἄνοιξη...

Κολακεύτηκα μέ τή στερνή φράση του καί τοῦ ἀποκρίθηκα:

– Δέ μοῦ λές, μπρέ Νικήτα: Ἐλόγου σου δουλειά δέν ἔχεις καί δουλειά βρίσκεις. Τί χολιάζεις μέ τό τί κάνουν καί τί δέν κάνουν οἱ ἄνθρωποι; Ἅμα εἶναι πεισματάρηδες, σάν ἐμένα, κάνε δουλειά σου ἐσύ καί μή χαλνᾶς τή ζαχαρένια σου.

– Τοῦτα τά φρόνιμα λόγια – μοῦ ἀντιμίλησε – δέν τήνε προχωροῦνε τή ζωή. Ἐγώ, Μανωλιό, κι ἅμα βλέπω τόν ἄνθρωπο νά σέρνεται στή λάσπη, πάλι δέ χάνω τήν ἐλπίδα μου. Λέω πώς δέν εἶναι μουφλούζης καί ζαβός ἀπό γεννησιμιοῦ του. Θά συνέρτει μέ τόν καιρό, θά ξυπνήσει. Κοίτα πόσο γρήγορα ἀρχίσανε καί ξυπνοῦν ἐδῶ στό μέτωπο!

– Δέν ξέρω τί λές, Δροσάκη. Δῶσε μου ἐμένα τή γῆ μου, νά δουλεύω ἥσυχος καί δέ θέλω τίποτ' ἄλλο.

– Σύμφωνοι, μά δέ θά σοῦ τήνε δώσω ἐγώ ἤ ὁ ἄλλος, ἐσύ θά τήνε κερδίσεις. Γι' αὐτό σοῦ χρειάζεται γνώση. Δέν εἶναι κατάρα, μωρέ Ἀξιώτη, τό μυαλό γιά νά τό φοβόμαστε. Σέ ρωτάω: Κάνει κακό τό ὑνί πού ματαγυρίζει τό χῶμα; Γνώση μᾶς χρειάζεται.

– Μή μέ μπερδεύεις μ' ὅλα τοῦτα, νά χαρεῖς τά μάτια σου. Νά σοῦ πῶ ἐγώ τί θέλει ὁ χωριάτης; Θέλει πρῶτο, νά 'χει γῆ, δική του γῆ – πῶς τό λένε; χωραφάκι νά τοῦ δίνει καρπό. Νά 'χει πλούσια μαξούλια

καί νά πιάνει καλή τιμή, νά μήν τόνε τρώει ὁ ἔμπορας κι ὁ τοκογλύφος. Θέλει γερά ζωντανά ν' ἀβγατίζουν, θέλει νοικοκυριό, γυναίκα, παιδιά, τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ καί καλά ὑστερνά. Ὅλα τ' ἄλλα οὔτε τά σκέφτεται οὔτε τά χωράει τό μυαλό του.

Ὁ Δροσάκης χαμογέλασε.

Καί ποιός θά σοῦ τά δώκει, μωρέ, ὅλα τοῦτα τ' ἀγαθά;

– Ἐμεῖς στό χωριό μας τά 'χουμε. Ἄν ἀφήνανε τό Βενιζέλο, σήμερα ὅλα θά 'ταν διαφορετικά καί γιά μας τούς Μικρασιάτες καί γιά ὅλους τούς Ἕλληνες.

Σηκώθηκε, μοῦ 'δωσε μιά φιλική σβερκιά.

– Πολλά εἴπαμε τοῦ κύρη μας, ἔκαμε. Φεύγω. Ὁ μπαγάσας ὁ Γκραβαρίτης μ' ἔχει πάλι σ' ἀγγαρεία.

– Μετά τό προχτεσινό ρεζιλίκι πού ἔπαθε, ἔγινε πιά ὁρκισμένος ὀχτρός σου. Θά σοῦ τό βγάλει τό μάτι!

Σηκώθηκα κι ἐγώ καί τόν ἀκολούθησα.

– Θά 'ρτω μαζί σου, τοῦ εἶπα, κι ἄς μήν εἶμαι... ὀπαδός σου.

Μοῦ πρόσφερε τσιγάρο. Περπατοῦσε μέ τά χέρια στίς τσέπες, ὅπως τό συνήθιζε. Μουρμούριζε ἕνα ποίημά του, πού τό δούλευε κανά δυό μέρες. «Λέει ὁ ἥλιος στή γῆ»:

Ἄμυαλη πού στροβιλίζεσαι στό ἄπειρο
παιδιαρίζεις ἀκόμα – τό ξέρεις;
Παίζεις μέ τή φωτιά...

ΕΝΑ ΒΡΑΔΥ, ΠΡΙΝ ΤΟ σιωπητήριο, μπῆκε στή σκηνή ὁ Δροσάκης καί εἶπε:

– Ἀπόψε θά μᾶς ἔρθει καινούργιος.

– Ποιός; ρώτησα.

– Ὁ Λευτέρης Κανάκης.

– Ὁ φίλος σου;

– Ὁ φίλος μου. Εἶναι μεγάλης ὄρνιθας αὐγό, ἀπό τά τζάκια τῆς Κρήτης! Δέν εἶναι ὡστόσο κακό παλικάρι. Θά περάσουμε ὄμορφα. Θά κονομοῦμε καί κάνα τσιγάρο.

– Ὁ Κανάκης, ὅπως ἔχω ἀκουστά, μπορεῖ νά βάλει τό κρεβάτι του καί στή σκηνή τοῦ ἀρχιστράτηγου. Φτάνει νά τό θελήσει. Τούς φέρνει ὅλους βόλτα.

Τό Λευτέρη Κανάκη τόν ξέραμε, λίγο ὥς πολύ, ὅλοι, ἀπό φαντάρο μέχρι μέραρχο, τόσο γιά τίς τρέλες του, ὅσο καί γιά τά πλούσια πεσκέσια πού σκορποῦσε δῶ καί κεῖ. Ἦταν κεφάτο, καλόκαρδο παλικάρι, μ' ἀθλητικό παράστημα, μά οἱ συνήθειές του μοιάζανε γιαβάσικες, λές καί βαριότανε πού ζοῦσε. Ὁ πατέρας του ἤτανε πολύ πλούσιος. Εἶχε, σοῦ λέει, γραφεῖα ὥς καί στήν Εὐρώπη. Ἤτανε καί φίλος τοῦ Βενιζέλου. Τό μεγάλο του γιό εἶχε προλάβει καί τόνε φυγάδεψε γιά τό Παρίσι. Μά τό Λευτέρη, πού ἤτανε στραβόξυλο καί δέν ἄκουγε, τόνε τσιμπήσανε οἱ ἀντίπαλοι καί τόνε πετάξανε στό μέτωπο, σάν ἁπλό φαντάρο.

Χίλιες φορές εἶχε φτάσει διαταγή νά μετατεθεῖ ὁ Ἐλευθέριος Κανάκης στή Σμύρνη, μά πάντα σκάλωνε κάπου ἡ ὑπόθεση. Ὡστόσο ὁ λοχίας κι ἕνα σωρό ἔφεδροι καί μόνιμοι ἀξιωματικοί τοῦ κάναν ὅλα του τά χατίρια. Τούς εἶχε περάσει ἀπ' τό μυαλό πώς τοῦ-

τος θά μποροῦσε κάποτε νά τούς διορίσει σέ μιά καλή θεσούλα· τόν ἐξαιρούσανε ἀπό τίς βαριές κι ἐπικίνδυνες ὑπηρεσίες, τοῦ μιλούσανε σάν νά μήν ἤτανε φαντάρος σέ δυσμένεια, μά ἀφεντικό.

Πολλές φορές ἀναρωτήθηκα τί 'ταν κεῖνο πού ἔκανε τό Λευτέρη νά δεθεῖ τόσο μέ τό Δροσάκη. Νά πεῖς πώς τόνε κολάκευε ἤ τοῦ χάριζε κάστανα; Οἱ ἀπαντήσεις πού τοῦ 'δινε ἤτανε πάντα τσουχτερές. Ποτέ δέν τοῦ ἔκρυψε τί ἰδέα εἶχε γι' αὐτόν καί τή φάρα του. Κι ὁ Λευτέρης τ' ἄκουγε καί χαιρότανε, θαρρεῖς, ἡ ψυχή του, καί τόνε φώναζε «δίκαιο 'Αριστείδη», «ἱεραπόστολο», «ἀναμορφωτή». Τοῦ 'δινε καί διάβαζε ἀκόμα καί τά προσωπικά του γράμματα καί τίς ξένες ἐφημερίδες καί τά περιοδικά πού λάβαινε ἀπ' τό Παρίσι καί τό Λονδίνο καί ξετρελαινόταν ἅμα εἶχε κέφια κι ἄρχιζε τά σχόλια.

Ὁ Δροσάκης πού ἑτοίμαζε, δέν ξέρω τί μελέτη, γιά τή Μικρασιατική ἐκστρατεία, καθόταν ὧρες καί πάλευε μέ τά λεξικά νά συμπληρώσει τίς γνώσεις του, γιά νά διαβάσει ὅλες κεῖνες τίς ξένες φυλλάδες· ἔπαιρνε σημειώσεις, ταξινομοῦσε ἀποκόμματα.

– Δέ σοῦ φτάνει πού πολεμᾶς. Θέλεις νά ξέρεις καί τά παρασκήνια; τόν πείραξε ὁ Λευτέρης. Γιατί; Ποιό τ' ὄφελος; «Ἄσ' τή βάρκα στό κύμα ὅπου θέλει νά τρέχει...»

Ὁ Δροσάκης μούγκρισε. Σάν καταπιανόταν μέ τά γραφτά του, δύσκολα σήκωνε κεφάλι νά μιλήσει σέ ἄνθρωπο. Δέν καταλάβαινα τίς συνήθειές του κι ἄρχισα κι ἐγώ νά τόν ρωτάω γιά κεῖνο καί γιά τ' ἄλλο. Μέ κοίταξε ἀγριωπά, ἕτοιμος νά μέ διαβολοστείλει, μά εὐτύς μετάνιωσε, μαλάκωσε κι ἄρχισε νά συζητάει τό καθετί, μέ ὑπομονή καί κέφι, σάν μερακλής δά-

σκαλος πού βρῆκε καλό μαθητή.

Ὁ Λευτέρης τότε διαμαρτυρήθηκε.

– Δηλαδή, τί γίνεται ἐδῶ; τόν πείραξε. Σάν νά λέμε, μονάχα τό ξύπνημα τοῦ Ἀξιώτη σ' ἐνδιαφέρει;

– Γιά νά 'μαι εἰλικρινής... μεγαλύτερη ἀξία ἔχει τό ξύπνημα τοῦ Ἀξιώτη ἀπό τό δικό σου καί τό δικό μου. Ἅμα γίνει αὐτό, ἔχουμε ἐλπίδα νά φτάσουμε καί στά ἔργα. «Μέ τά λόγια δέ γίνεται χαρμάνι».

– Ἐκεῖ τό πᾶς πάλι; Ἔστω. Δέ θά χαλάσω τή ζαχαρένια μου. Ἐξάλλου δέ διαφωνῶ μαζί σου. Τό ξέρεις. Γιά μένα ὁ σοσιαλισμός εἶναι... πές ἕνα παιχνίδι. Ἀκονίζει τή σκέψη, ξυπνάει τά αἵματα...

– Ἔχεις τό προσόν τῆς εἰλικρίνειας!

Ὁ Λευτέρης σά γελοῦσε μέ τό χορταστικό καλόκαρδο γέλιο του, ξεσήκωνε τόν κόσμο. Ἀνακλαδίστηκε, τρίξανε τά κόκαλά του. Ἔβγαλε τό κρυφό παγούρι μέ τό κονιάκ, πού ποτέ δέν τ' ἀποχωριζότανε, μᾶς ἔδωσε ἀπό μιά γουλιά, τό 'φερε μετά στό στόμα του, ἤπιε διψασμένα. Ἄκουγες τά γκλού γκλού στό λαρύγγι του σάν νά κατέβαζε νερό. Ὕστερα ἄνοιξε ἕνα πακέτο συμμαχικά τσιγάρα, μᾶς φίλεψε ἀπό ἕνα χοντρουλό, ὁλόγεμο, χορταστικό. Ποῦ στό καλό τά πετύχαινε ὅταν ὁ ἴδιος ὁ συνταγματάρχης δέν εἶχε γόπα νά φουμάρει! Ὁ Δροσάκης παρακολουθοῦσε τίς κινήσεις του κι ἔμοιαζε νά διασκεδάζει.

– Φαίνεσαι κουρασμένος, τοῦ εἶπε. Ἔχεις ἀνάγκη, βλέπω, νά τονωθεῖς.

– Κουρασμένος; Ξεπατωμένος πές. Πήγαμε χτές μέ τό λοχαγό στήν πόλη γιά... ὑπηρεσία. Πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε τίς χανούμισσες γιά τό δίχτυο τῶν πληροφοριῶν. Σ' αὐτό τόν τομέα ὑστεροῦμε. Ἐνῶ ὁ Κεμάλ...

– Δέν ξέρω τί κάνεις ἐσύ κι ὁ λοχαγός μέ τίς χανουμίτσες, πάντως θά πρέπει νά φέρνεσθε σοβαρότερα. Μιά ἀπό τίς αἰτίες πού τίς τρῶμε δῶ πάνω, εἶναι πού μᾶς λείπουνε σωστές πληροφορίες, ἐνῶ ὁ Κεμάλ ἔχει τέλειο δίκτυο. Ἐμᾶς ὁ πληθυσμός μᾶς βλέπει σάν καταχτητές καί μᾶς πολεμάει μ' ὅλα τά μέσα καί μέ τίς χανουμίτσες...

– Βρέ Δροσάκη, τόν ἀντίκοψε, γιατί πᾶς νά μέ βάλεις σέ μπελάδες; Τί θέλω, τί γυρεύω ἐγώ νά φυτρώνω κεῖ πού δέ μέ σπέρνουνε; Ἄλλη ἔγνοια δέν εἶχα τώρα δά...

– Μά σά δέν εἶναι ἡ Μεγάλη Ἑλλάδα δική σου ἔγνοια, ποιανοῦ θές νά 'ναι; Δική μου;

– Κι εἶναι, μπρέ, ἀνάγκη νά βγάλω 'γώ τό φίδι ἀπό τήν τρύπα, ὅταν ὑπάρχουνε ἄνθρωποι μέ ἀρχές, μέ πίστη; Ὅταν ὑπάρχουν... (κι ἔδειξε τή φανταρία). Κορόιδο εἶμαι; Δέ φτάνει πού βρίσκομαι στό μέτωπο; Ἤ μήπως θά μοῦ τό ἀμφισβητήσεις κι αὐτό;

– Κάθε ἄλλο! Σέ φαντάζομαι μάλιστα μέ τί τρόπο θά τό ἐξαργυρώσεις αὔριο, ὅταν θά βγεῖς στήν πολιτική. Ἄν ἤτανε τώρα δά τό κόμμα σου στήν ἀρχή, ὁ Θεός ξέρει σέ ποιό γραφεῖο «ἐμπιστευτικό» τῆς Ἀθήνας ἤ τό πολύ πολύ τῆς Σμύρνης θά 'χες ἁπλώσει τήν ἀρίδα σου. Τώρα τή θεσούλα σου τήν κατέχει κάποιο ἄλλο βουτυρόπαιδο, πού ὁ παπάκης του στηρίζει τό Λαϊκό κόμμα. Μιλῶ σωστά;

Ὁ Κανάκης ἄρχισε πάλι νά πίνει καί μέ γεμάτο στόμα βιάστηκε ν' ἀποκριθεῖ:

– Σωστά, πολύ σωστά. Στό βάθος δέν εἶμαι παρά ἕνας ἀπολογητής τῆς τεμπελιᾶς. Δέ μοῦ καίγεται καρφί γιά κανενός εἴδους δράση. Μιά κι ὁ Πανάγαθος μ' εὐνόησε καί μπορῶ νά χαίρομαι ὅλες τίς ἀπο-

λαύσεις τῆς ζωῆς, δίχως νά κουνήσω οὔτε τό μικρό δαχτυλάκι μου, δέ βλέπω γιατί πρέπει νά σκοτίζομαι καί νά πονοκεφαλιάζω γιά τοῦτο καί γιά τ' ἄλλο.

Ξάπλωσε στό ράντζο του, χασμουρήθηκε καί συνέχισε:

– Τό πολυτιμότερο ἀνθρώπινο ἀγαθό εἶναι ἡ τεμπελιά. Ἡ τεμπελιά εἶναι ὄμορφη, φυσική κατάσταση. Ὅταν δουλεύεις ἐκμηδενίζεσαι, δέ σοῦ μένει καιρός νά σκεφτεῖς. Τ' ἀριστουργήματα στήν ἀρχαιότητα δέν τά φτιάσανε οἱ δοῦλοι. Ἄλλωστε, ὅπως λέει κι ἕνας κάποιος ὀνειροπόλος, ὀνόματι Νικήτας Δροσάκης, τό ἰδανικό τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά μειώσει τό σωματικό μόχθο.

– Ναί, μά αὐτός ὁ μαγκούφης πού ἀνάφερες, δέν τοποθετεῖ τή μείωση τοῦ μόχθου πάνω στή δουλεία καί στό ξεζούμισμα ἄλλων θνητῶν! Ἀντίθετα παίρνει σάν προϋπόθεση...

– Καλά, καλά, μπρέ Νικήτα, εὐκαιρία δέ χάνεις νά μᾶς διαφωτίσεις! Βούλωσ' το νά πῶ δυό κουβέντες, πού θά σοῦ χρησιμέψουνε ὅταν ἀποφασίσεις νά γράψεις τά ἔργα καί τίς ἡμέρες τοῦ Λευτέρη Κανάκη, τρυφεροῦ βλαστοῦ τῆς ἑλληνικῆς... μπουρζουαζίας.

Ὕστερα γύρισε σέ μένα.

– Δέν μπορεῖς νά πεῖς, ἔ; Λίγο πληχτικός καί μονότονος καταντάει ὁ φίλος μας ὁ Δροσάκης, σάν ὅλους τούς ἐνάρετους. Ἔχει βλέπεις τή λαχτάρα νά μᾶς κατηχήσει... Ὅμως ἐγώ τόνε ζηλεύω. Νά πάρει ὁ διάολος! Ἕτοιμος εἶναι νά πεθάνει γι' αὐτό πού πιστεύει. Σοῦ λέει: Ἡ ἐπαναστατική αὐταπάρνηση δέν εἶναι ἡρωισμός, εἶναι μιά ἀνάγκη, μιά διαταγή τῆς ζωῆς! Περπατᾶς ἴσια, λέει, στό θάνατο, γιατί ἀγαπᾶς τή ζωή, γιατί σκότωσες τόν ἐγωίσταρο τόν καπετάν

ένα καί ζυμώνεσαι μέ τούς πολλούς. Οἱ λαοί προχωροῦν τώρα στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας, ὅπως παλιά ὁ ἱππότης ἤ ὁ ἐπιχειρηματίας...

Ὁ Δροσάκης τόν ἔκοψε:

– Τά 'χεις τσούξει, βλέπω, γιά καλά. Γιά δῶσε τό παγούρι νά κάνω ἔλεγχο.

Συνηθισμένος ὅπως ἤμουνα σέ περιορισμένες κουβέντες, ἔχασκα καθώς ἄκουγα μέ πόση ἐξυπνάδα κουμαντάριζαν τό μυαλό τους τά δυό αὐτά ξυπνητήρια, πού μοῦ χάρισαν οἱ βενιζελοβασιλικές φαγωμάρες. Ὁ Λευτέρης στό τέλος βρῆκε τρόπο νά καθίσει κάτω τό Νικήτα καί νά τοῦ ἀποτελειώσει τή βιογραφία του.

– Πού λές, τό παραδέχουμαι πώς κοπροσκύλιασα στή ζωή μου. 'Από μικροί, ὁ ἀδερφός μου κι ἐγώ, μάθαμε νά τά βρίσκουμε ὅλα ἕτοιμα. Στρωμένο τραπέζι, καθαρισμένο ψάρι, ἕτοιμο νερό στό μπάνιο. Γιά ὅλα τά μαθήματα εἴχαμε κι ἀπό 'ναν δάσκαλο, «κατ' οἶκον». Ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα νά μπῶ σέ ἀνώτερη σχολή, δέν εἶχα παρά νά... ἐκφράσω τήν προτίμησή μου· μποροῦσα νά γίνω μηχανικός, γιατρός, δικηγόρος, παπάς, ὅ,τι γουστάριζε ἡ ψυχή μου...

'Αράδιασε κάμποσες καυχησιές. Σάν εἶδε πώς τόν κοίταζα παραξενεμένος, γύρισε κι εἶπε τοῦ Δροσάκη:

– 'Αναμορφωτή! Ὁ 'Αξιώτης τά 'χει χάσει μ' ὅσα ἄκουσε. Κοίταξέ τον! Φουκαρά μου Μανωλάτση, τί θά λές; Μόνο γιά σένα δέν ἀλλάζει ποτέ ἡ κατάσταση. Τί Σουλτάνος, τί Κεμάλ, τί Βενιζέλος, τί Κωτσοβασιλιάς!

Ὁ Δροσάκης δέν ἔχασε τήν εὐκαιρία:

– Μή... χολοσκᾶς, ἀφεντικό, κι ἡ ἀράδα τοῦ 'Αξιώτη δέν εἶναι μακριά. Κάποτε θά πεῖ κι ὁ λαός:

«Κάντε πέρα κατεργαραῖοι· ἔφτασε ἡ βάρδια μου!»

Καθώς εἶχε περιορίσει ὁ χειμώνας τίς ἐπιχειρήσεις, εἴχαμε μπόλικες ὧρες γιά κουβεντολόι. Καμιά φορά μαζευόντανε καί ἄλλοι κι ἀκούγανε καί λέγανε κι αὐτοί κανένα λόγο. Μά κεῖνος πού ἔφαγε τά λυσσιακά του νά χωθεῖ στήν παρέα καί νά γνωριστεῖ μέ τό Λευτέρη Κανάκη ἤτανε ὁ Σίμος Κεπέογλου. Μέ τό Σίμο γνωριζόμαστε ἀπ' τή Σμύρνη, μά ποτές δέν εἶχε ἀνοίξει κουβέντα μαζί μου· μέ θεωροῦσε, ὡς φαίνεται, παρακατιανό. Μ' ἕνα «ναί-ὄχι» κάναμε τή συνεννόησή μας. Μόλις μέ εἶδε μέ τό Νικήτα καί τό Λευτέρη, τόνε πιάσανε ξαφνικές ἀγάπες κι ἀρχίνησε νά μέ καλοπιάνει: – Καί γιά θυμίσου κεῖνο καί γιά θυμίσου τ' ἄλλο – «Ψωμί κι ἁλάτι φάγαμε μαζί...». Ἤτανε ξιπασμένος κι ἤθελε νά παραστήσει τόν τετραπέρατο. Ἔψαχνε νά βρεῖ τί γουστάρει ὁ Λευτέρης γιά νά κερδίσει τή φιλία του.

– Τοῦτος δῶ ὁ λωλοκρητίκαρος – μοῦ εἶπε μιά μέρα – λές κι ἀντιπαθεῖ τούς νοικοκυρεμένους ἀνθρώπους καί χαίρεται κείνους πού δέ μετροῦνε τά λόγια καί τά ἔργα τους, τούς κουτουρατζῆδες... Ἔτσι δέν τόνε κρίνεις καί σύ, Μανώλη;

– Δέν ἔχω βγάλει κρίση, εἶπα.

Τό Σίμο ἀρχίσανε ὅλοι νά τόν ἀντιπαθοῦνε. Κανείς ὡστόσο δέν μποροῦσε νά φανταστεῖ τί ἄτιμο ρόλο θά 'παιζε ἀργότερα.

Ἕνα πρωί ἦρθε ὁ Λευτέρης ἄκεφος. Εἶχε γράμμα ἀπ' τό Παρίσι· τό 'δωκε στό Δροσάκη.

– Διάβασε νά δεῖς τί γράφει ὁ ἀδερφός μου. Ἄν εἶν' ἀλήθεια, ἀποχαιρέτα την ὁριστικά τή Μικρασία...

Κεῖνος πῆρε τό γράμμα καί σκοτείνιασε ἡ ὄψη του

καθώς τό διάβαζε καί τό ξαναδιάβαζε.

– Κερατάδες! ἔκανε καί τρίξανε τά δόντια του.

– Ραγισμένο βγῆκε ἀπ' τό ἐργοστάσιο τό πολυτελές βάζο τῶν Σεβρῶν, εἶπε ὁ Κανάκης.

Δέ θέλησα νά μπερδευτῶ στήν κουβέντα τους, γιατί τά λέγανε ψιθυριστά. Σάν ἔφυγε ὅμως ὁ Λευτέρης, ρώτησα τό Δροσάκη, πού μαζί του εἶχα τό θάρρος.

– Τί τρέχει, Νικήτα; Τί γίνεται μέ τή συνθήκη τῶν Σεβρῶν;

– Τί νά γίνει, μωρέ Μανώλη! Ξέγραψέ την νά συχάσεις. Ὁ Φραντσέζος κλείνει συμφωνίες μέ τόν Κεμάλ γιά ἐνενήντα χρόνια! Ὁ Ἐγγλέζος μᾶς παζάρεψε γιά τά πετρέλαια τῆς Μοσούλης. Ποῦ νά βρεῖς πιά ἄκρη! Θυμᾶσαι τί σοῦ 'λεγα γιά κείνη τή διάσκεψη τοῦ Λονδίνου; Δεχτήκανε τόν Μπεκίρ, σάν ἄσωτο υἱό, πού γυρίζει στούς δικούς του, καί τούς Ἕλληνες τούς δεχτήκανε σάν φτωχούς συγγενεῖς, πού κοιτᾶς πῶς θά τούς ξεφορτωθεῖς: «Ἡ Ἰωνία, τούς εἶπανε, καί ἡ Ἀνατολική Θράκη νομίζαμε πώς εἶχανε καταφανή πλειοψηφία ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, μά φαίνεται πώς γελαστήκαμε! Πρέπει νά ἐπανεξεταστεῖ τό ζήτημα. Νά γίνουν νέες διεθνεῖς ἐπιτροπές, ἐπίσημες στατιστικές καί γνωματεύσεις». Βρέ, ὅταν γυρεύατε τό αἷμα μας, δέν ξέρατε τότες τή σύνθεση τοῦ λαοῦ τῆς Μικρασίας καί τῆς Θράκης;

Τό κεφάλι μου βούιζε. Δέν ἤθελα νά πιστέψω τό Δροσάκη. «Τί μοῦ τά λέει αὐτά, ἀναρωτιόμουνα· γιά νά μοῦ ἀλλάξει φρόνημα καί νά μέ πάρει μέ τό μέρος του;»

– Μόνοι μας βγάλαμε τά μάτια μας, εἶπα. Ἂν δέ φέρναμε τό γερμανόφιλο τόν Κωνσταντίνο, θά 'ταν ἀλλιῶς τά πράγματα.

Ὁ Δροσάκης ἔχασε τήν ψυχραιμία του:

– Βρέ Ἀξιώτη, δέν πέρασε ποτέ ἀπ' τό ξεροκέφαλό σου, πώς οἱ ἐκλογές τοῦ Νοέμβρη κι ὁ διχασμός, ὅλα εἶναι ἔργο τῶν ξένων; Δέν τό 'χεις ἀκουστά μωρέ, τό «διαίρει καί βασίλευε»; Αὐτοί μᾶς βάλανε νά φαγωθοῦμε· αὐτοί. Τόν φέρναμε δέν τόν φέρναμε τό βασιλιά, αὐτοί θ' ἀλλάζανε πολιτική μιά κι ἄλλαξε τό συμφέρον τους. Πάτημα βρήκανε...

Καταλάβαινα πώς αὐτά πού ἔλεγε ἤτανε σωστά· μά ἄν τά παραδεχόμουνα, ἔπρεπε νά παραδεχτῶ καί πώς θά χάσουμε τή Μικρασία κι ἐγώ ἤμουνα ἕνας μικρασιάτης. Γι' αὐτό καί τρόμαζα. Μά πιό πολύ μέ τρομάζανε οἱ φαντάροι πού ἀρχίσανε ὅλοι μαζί νά μουρμουρίζουνε, νά κρίνουνε, νά ψάχνουνε παντοῦ γιά φταῖχτες.

– Ἅμα κάνεις τό φαντάρο νά βαριεστήσει καί νά πεῖ: Γιά ποιό λόγο νά πεθάνω: τότε μούντζω' τα! ἔλεγε συχνά ὁ Δροσάκης. Ἀμ' τί, μέ μιά χούφτα ἀραποσίτι θέλεις νά σοῦ φτάσει ὁ στρατός στήν Κόκκινη Μηλιά; Μή βλέπεις ὁ Τοῦρκος· αὐτός ἀγωνίζεται γιά τό χωραφάκι του, γιά τό τζαμί του, γιά τή φαμελιά του. Γι' αὐτόν ὁ Σαγγάριος ἤτανε Θερμοπύλες. «Σακάρ», ἔλεγε καί σκιρτοῦσε τό φυλλοκάρδι του καί περιφρονοῦσε τό θάνατο...

Οἱ φαντάροι κουνούσανε τό κεφάλι: «Ἔχει δίκιο ὁ Δροσάκης», λέγανε.

Τί νά τό κάνουμε τό δίκιο του μέσα στή φωτιά πού μᾶς κυκλώνει;

XIV

ΟΤΑΝ ΕΡΘΕΙ ΔΙΑΤΑΓΗ γιά ἐπίθεση, τό μέτωπο γίνεται εὐαίσθητο. Κανείς δέν ἀποδείχνει πώς ξέρει τί θά συμβεῖ κι ὅμως ὁ νοῦς ὁλουνῶν ἐκειδά στριφογυρνάει. Ἕνας ἀπρόσκλητος ἐπισκέπτης ἔρχεται καί κάθεται κατάντικρύ σου· σέ κοιτάει στά μάτια προκλητικά καί σοῦ λέει: «Λοιπόν;». Δέ θέλεις νά τόν ὀνοματίσεις τόν τρισκαταραμένο τό Χάρο. Μά τοῦτος γίνεται σκιά σου. Σοῦ 'ρχεται νά φωνάξεις: «Βγάλ' το ἀπ' τό μυαλό πώς ἦρθε ἡ ἀράδα μου! Ἔχω μέρες ἐγώ, ἀπ' τό Θεό! Ἔχω πολύ ὑποφέρει, πολύ πονέσει, ἔχω ἀκόμα νά κάνω πολλά. Εἶμαι νέος!»

Ὁ φαντάρος πού κολνάει τή γόπα στό στόμα καί κοιτάζει πέρα, βουβός, τυλιγμένος σέ χίλιω λογιῶ συγκινήσεις κι ὁ ἄλλος πού ξεχειλάει ἀπό νευρική εὐθυμία καί παρατάει μιά κουβέντα καί πιάνει ἄλλη – ἀπό ἁγνές παιδικές θύμησες μέχρι σκηνές μπορντέλων –, ὅλοι ἔχουνε στήσει μέσα τους κρυφό διάλογο μέ τόν ἀόρατο ἐπισκέπτη. Μονάχα σάν ἀρχίσει ἡ μάχη καί νιώσεις πώς εἶσαι στρατός, μέ τόν ὀχτρό κατάντικρυ, μέ τ' ὅπλο στό χέρι, ἀνάμεσα σέ δεκανέα,

λοχία, λοχαγό μέχρι καί στρατηγό, πού σέ προστάζουνε καί σέ ὁρίζουνε, μέ ξεδιπλωμένες σημαῖες, μέ σάλπιγγες καί πίσω τό πυροβολικό, τότες ὅλα ἀλλάζουνε· δέ σκέφτεσαι πιά, πολεμᾶς.

Στό λόχο μας ἔχει διαδοθεῖ πώς ὅπου νά 'ναι θ' ἀρχίσει ἐπίθεση σ' ὅλα τά μέτωπα. Οἱ διαταγές, οἱ προετοιμσίες, ὅλα τό βεβαιώνουνε. Ὁ Δροσάκης ἀνοίγει τό χάρτη καί τό δάχτυλό του σεργιανάει. Μερικοί σκύβουν, ρίχνουνε μιά γρήγορη ματιά καί δίχως νά μιλήσουν τό στρίβουνε.

Ἀπ' τήν παρέα μας ἕνα δυό γράφουνε γράμματα, μέ ὑπονοούμενα στούς δικούς τους. «Ἴσως καί νά μή σκοτωθῶ. Μά ἄν...» Ἄλλος ράβει τό κουμπί του, ἄλλος ξεκαθαρίζει τά χαρτιά του, ἄλλος τραβολογάει κάποια πέτσα του, ἄς εἶναι καί κρεατοελιά. Μέσα στή μουγκαμάρα πετάχτηκε ὁ Φίλιππας, ὁ συχωριανός μου, πού ἔχασε γυναίκα καί παιδί καί ἄλλο ἀπό τό «Δόξα σοι ὁ Θεός» δέν ξεστόμισε.

– Ἐμένα, ποτές ὁ ἐδικός μου λογισμός δέ βάνει τό κακό, λέει.

Κανένας δέν ἀπόρησε γι' αὐτή τήν ξεκάρφωτη κουβέντα. Ὅλοι ξέρουμε τί σκέφτηκε. Μερικοί περιμένουνε συνέχεια· τήν ἔχουνε ἀνάγκη.

Ὁ Γαβριλέλ'ς, ὁ Μυτιληνιός, κάτι μασουλάει καί τό πειραχτήρι ὁ Ἀρσένης τοῦ φωνάζει:

– Φάε καλά, μπρέ, μπουγιούρντισε. Ἄ μπράβο, ἔτσι! Ἄναψε καί τσιγαριλίκι μήν πᾶς πεινασμένος καί χαρμάνης στόν ἄλλο κόσμο...

Ἐμένα μοῦ φταίξανε οἱ ἀρβύλες. Τίς νιώθω στενές· πρήστηκαν τά ποδάρια μου. Τραβολογάω τά κορδόνια μέ μανία, τά λύνω, τά δένω, πετάω ἀσιχτίρια καί σταυροπαναγίες.

Κείνη τή στιγμή νά σου ὁ Λευτέρης βιαστικός καί γρήγορος. Ἀπό τό κούτελό του τρέχει ἱδρώτας, τό δίκοχό του εἶναι πιό ψηλά ἀπ' τή συνηθισμένη θέση. Κάνει νόημα στό Δροσάκη, ἔρχονται κοντά μου, γιά ν' ἀποφύγουνε τά ξένα ἀφτιά.

– Ἄκουσε, Νικήτα, τοῦ λέει βιαστικά. Κατεβαίνω τώρα δά στή Σμύρνη γιά μιά ἐπείγουσα ἐμπιστευτική ὑπηρεσία.

Τοῦ 'κλεισε τό μάτι πονηρά καί συνέχισε:

– Μίλησα γιά σένα μέ τό λοχαγό. Τά κανόνισα νά 'ρθεῖς στήν ἴδια ὑπηρεσία κι ἐσύ. Πᾶμε νά συνεννοηθοῦμε. Δεύτερη τέτοια εὐκαιρία δέ θά βρεῖς.

Τόν πῆρε, σχεδόν τόν τράβηξε. Τούς ἔβλεπα νά ξεμακραίνουνε καί νά λένε. Ὁ Λευτέρης χειρονομοῦσε, σταματοῦσε κάθε λίγο καί λιγάκι. Ὁ Δροσάκης τόν ἄκουγε σκεφτικός κι ὕστερα πάρλαρε κι αὐτός. Μ' ἔπιασε ἀγωνία.

Τούς παρακολουθοῦσα πού ζύγωναν στό γραφεῖο τοῦ λοχαγοῦ. Στέγνωσε τό σάλιο μου. Σηκώθηκα ὀρθός, λές καί περίμενα ν' ἀκούσω ἀπόφαση στρατοδικείου γιά ζωή ἤ γιά θάνατο. Ὁ Λευτέρης τραβοῦσε τό Δροσάκη ἀπ' τό μπράτσο. Κεῖνος ἔκανε πίσω, ἀντιστεκότανε. Μοῦ 'ρθε νά φωνάξω, ὅπως φωνάζουνε στό ποδόσφαιρο: «Τό νοῦ σου, Δροσάκη! Κουράγιο, Δροσάκη!» Μετά, ὅσο τόν ἔβλεπα νά χασομερνάει καί νά πιάνει ἀπ' τόν ὦμο τό Λευτέρη, ὁ ἐνθουσιασμός μου ἔπεφτε κι ὅταν πιά τόν εἶδα νά πατάει τό σκαλοπάτι τοῦ λοχαγοῦ μ' ἔπιασε σύγκρυο. «Πάει! Τόν μπάταρε! Κρίμας! Κρίμας!» Ἱδρώτας μέ περίλουσε· τό κάθε νεῦρο μου πονοῦσε. Ἡ ἀγωνία ἔγινε ὀργή καί δέν ἤξερα τί νά κάνω τήν ὀργή, ποῦ νά τήν ἀκουμπήσω, πῶς νά τήνε φευγατίσω ἀπό μέσα μου.

«Ἄιντε κι ἐλόγου σου, κύρ Νικήτα, βόλεψ' τα! Σύρε καί σύ γιά κανένα ἐμπιστευτικό γραφεῖο τῆς Σμύρνης. Ὄμορφη ἡ σκρόφα ἡ Σμύρνη; ἔ; Καί τά κορίτσια της, λωλάδα. Στό 'να πόδι τή μιά γιαβουκλού, στ' ἄλλο τήν ἄλληνα καί στά ἐνδιάμεσα θά σκαρώνεις λόγια παχιά, νά μᾶς τά φέρνουνε δῶ πάνω στά μέτωπα, γιά πατρίδα, γιά θυσία, γιά Μεγάλη Ἑλλάδα. Ὅρσε, κορόιδο λαουτζίκο! Ὅρσε κι ἐσύ, Δροσάκη, πού παρά τρίχα νά σέ πιστέψω!»

Γύρισα ἀπότομα τήν πλάτη. Δέν ἄντεχα νά παρακολουθήσω τί θ' ἀπογίνει. Ἔφτυσα μ' ἀηδία, σήκωσα τούς ὤμους. «Τί λές, μπρέ! Τί λές πού θά κάτσω ἐγώ νά σκάω! Καί τί μέ κόφτει ἐμένα ἄν κι αὐτός βγεῖ σκάρτος. Σάμπως τόνε γνώριζα καί χτές; Στό σκολειό καί στό στρατό ἀνταμώνεσαι μ' ἀνθρώπους λογιῶ λογιῶ κι ὕστερα κάπου σ' εἶδα, κάπου μ' εἶδες...»

Ἔτρεξα νά χωθῶ μέσα στούς φαντάρους πού περιμένανε οὐρά γιά συσσίτιο. Ὕστερα ὅταν βάρεσε προσκλητήριο, ἄκουσα τό λοχία νά φωνάζει:

– Δρουσάκ'ς!

– Δρουσάκ'ς!

– ...

– Παρών!

Γύρισα τό κεφάλι ἀπότομα κατά τό μέρος πού ἀκούστηκε ἡ γνώριμη φωνή· ἡ καρδιά μου γέμισε φῶς. Καί τσιφλίκι νά μοῦ χάριζες κείνη τή στιγμή δέ θά 'παιρνα τέτοια χαρά. Γειά σου, μωρέ Δροσάκη! Γειά σου, λεβεντιά μου! Νά μή σέ βασκάνω!

Ὅταν τό βράδυ πήγαμε γιά ὕπνο, δέν εἴπαμε λέξη· ὕστερα τόν ἄκουγα πού ἔψαχνε νά βρεῖ τσιγάρο.

– Χάσαμε τό Λευτέρη, χάσαμε καί τά τσιγάρα, εἶ-

πα μέ ὕφος ἀνέμελο. Ἀλήθεια, τί ἀπόγινε; Ἤθελε νά σέ πάρει στή Σμύρνη;

– Ἤθελε ὁ μπαγάσας. Τά 'χε ὅλα βολέψει... Ἐγώ δέν ἐνδιαφέρουμαι νά σώσω τό τομάρι μου· ἄλλο θέλω νά σώσω. Ἄς εἶναι...

Ἔγειρε στό πλευρό, στερέωσε τό κεφάλι στό χέρι του καί συνέχισε ψιθυριστά τήν κουβέντα γιά τό Λευτέρη.

– Καί νά τόνε πεῖς ἐντελῶς χαλασμένο, δέν μπορεῖς καί νά 'χεις τήν ἐλπίδα πώς θά διορθωθεῖ καί θ' ἀρχίσει μιά καινούργια ζωή, μάταιο. Ἔχει κι αὐτός τά καλά του. Τοῦ ζήτησα νά μοῦ στέλνει, μέ τρόπο σίγουρο, τίς ξένες ἐφημερίδες. Μοῦ ὑποσχέθηκε πώς θά τό κάνει. «Ξέρεις κάτι, Δροσάκη, μοῦ 'πε, συμπαθῶ πολύ κείνους πού ἔχουνε ἀρχές καί παλεύουνε γι' αὐτές. Θά 'θελα νά γίνω ἄλλος ἄνθρωπος. Προσπαθῶ. Μή μοῦ 'χεις ὅμως ἐμπιστοσύνη. Ξέρω τί σκέφτεσαι γιά μένα: Ἀποστάτης, ἐπιπόλαιος, ἀναζητάει συγκινήσεις πότε δῶ καί πότε κεῖ...»

Ἤμουνα σίγουρος πιά πώς ὁ Δροσάκης μονολογοῦσε· δέ φανταζότανε πώς πρόσεχα καί πώς καταλάβαινα τί ἔλεγε.

– Ὥστε αὐτά μοῦ τσαμπουνούσατε οἱ δυό σας σήμερα τ' ἀπόγεμα καί δέ λέγατε νά χωρίσετε;

Ποῦ νά ὑποπτευτεῖ ὁ Νικήτας τί ἐννοοῦσα κι ἀπό τί ἀγωνιές πέρασα! Ἔσκυψε πρός τό μέρος πού ἤμουνα ξαπλωμένος καί ψιθυριστά μοῦ εἶπε:

– Ἔχω κι ἄλλο ἕνα συνταραχτικό νέο. Ὁ Σίμος Κεπέογλου ἔγινε σπιοῦνος! Τ' ἀκοῦς! Πρόσεχέ τον...

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΠΟΥ περιμέναμε δέν ἔγινε ἀπ' τή δική μας μεραρχία. Σκάβαμε χαρακώματα ἐνῶ ὁ ἐχθρός βομβάρδιζε ὁλημέρα τίς θέσεις μας. Ὁ Δροσάκης σκύλιαζε:

– Βάλε ἀφτί, Ἀξιώτη. Τίς ἀκοῦς αὐτές τίς ὕπουλες λιγωτικές μανταφιόρες; Εἶναι Γαλλίδες πόρνες. Τίς στείλανε πεσκέσι τοῦ Κεμάλ. Τοῦτες δῶ γι' ἄκου! Τοῦτες εἶναι ἐγγλέζικες, εἶναι τ' ἀντίδωρα τῆς Λόντρας γιά τ' ἄτιμα πετρέλαια τῆς Μοσούλης. Χαλάει μπαρούτι μωρέ ὁ Κεμάλ, δέν παίζει τράκα τροῦκες. Τί τόνε νοιάζει αὐτόν; Ὅλοι τοῦ δίνουνε. Ὅλες οἱ ξένες ἑταιρίες ξεβρακωθήκανε καί περιμένουνε τό χάδι του. Φτού, κερατοκερατάδες τοῦ Σατανᾶ!

Ἡ γκρίνια, πού ἀπό καιρό ἄρχισε σ' ὁλόκληρο τό στρατό, ἔγινε μουγκρητό. Οἱ φαντάροι δέ μετρούσανε πιά τά λόγια τους. Φωνάζανε: «Βαρεθήκαμε νά πολεμοῦμε! Ἄλλοι σκεφτόντανε τή λιποταξία, ἄλλοι τόν αὐτοτραυματισμό. Μάθαμε πώς ἕνα σύνταγμα στασίασε. Ὅλο τό χειμώνα μᾶς λείψανε τά στέγαστρα, ὁ ρουχισμός, τό φαΐ. Κοπήκανε οἱ μισθοδοσίες. Ὁ νοῦς τριγύριζε στό πλιάτσικο. Οἱ φαντάροι τάραζαν τά τουρκοχώρια. Ὁ Κεμάλ μηνοῦσε: «Ντρέπουμαι νά ἔχω τέτοιους ἀντιπάλους». Ἡ κατάντια μας μοῦ θύμιζε τόν τούρκικο στρατό στά 14 κι ἡ καρδιά μου μάτωνε. Ἀντίθετα, ὁ Τοῦρκος εἶχε σήμερα σθένος καί δύναμη. Ὡς καί τά γυναικόπαιδα ζαλώνονταν τρόφιμα καί πυρομαχικά καί τρέχανε ξωπίσω ἀπ' τό στρατό καί τούς τσέτες. Ὁ πληθυσμός μᾶς κατασκόπευε, μᾶς πολεμοῦσε ἀκόμα καί μέ τή ματιά του. Ὁ γαμπρός τοῦ Κιόρ Μεμέτ δέν εἶχε πεθάνει.

᾽Απ᾽ τό αἷμα του θαρρεῖς καί ξεπηδήσανε ὅλοι τοῦτοι οἱ ψυχωμένοι διαόλοι. «Τό κίνημα τῆς ἀντίστασης τοῦ Κεμάλ σήκωσε τίς καρδιές τῶν Τούρκων». Τούτη ἡ φράση, πού σάν τήν ξεστόμισε γιά πρώτη φορά ὁ Δροσάκης ἤθελα νά τόν καρυδώσω, μοῦ φαινότανε τώρα δικαιωμένη ἀπό τά πράματα. Ἄρχισα νά κλονίζομαι. Μήπως ὅλα ὅσα λέει εἶναι σωστά; Μήπως ὁ ἡρωισμός καί τό αἷμα μας στηρίζουνε μιά ὑπόθεση ἄδικη καί προλογίζουνε τήν τελική καταστροφή μας; Τί γυρεύουμε μεῖς ἐδῶ κάτω; Ντροπή μ᾽ ἔπιασε καί θυμός. Μέ τίς λιποψυχίες θά τά βγάλουμε πέρα; Κι ὕστερα ζηλεύω πού οἱ Τοῦρκοι ἔχουνε ψυχή κι ἐμεῖς τήνε χάσαμε! Ὁ ἀγώνας γιά τή λευτεριά, ὁ κάθε ἀγώνας ἔχει δυσκολίες, πού κάποιες φαίνουνται βουνό. Πίστη, μπορεῖς νά ᾽χεις πίστη;

Τά κουβέντιασα καί μέ τό Δροσάκη.

– Τό ᾽ξερα πώς δέν εἶσαι ἄδειος, μοῦ ᾽πε. Γούρμασε ἡ σκέψη· βάλ᾽ τηνα τώρα τή μαγκούφα νά ξεκαθαρίσει τό καθετί. Εἶπες πρίν «ὁ ἀγώνας γιά τή λευτεριά». Ποιανοῦ λευτεριά;

– Γι᾽ ἄκουσε, τόν ἔκοψα ἀπότομα καί μέ νεῦρο, σταμάτα τήν κουβέντα ἐδῶ. Μήν ξαναρχίσεις πάλι. Αὐτά δέν εἶναι δική μου δουλειά. Ἄς τά σκεφτοῦνε ἄλλα μυαλά· κυβερνῆτες, στρατηγοί, καλαμαράδες. ᾽Εγώ ᾽μαι φαντάρος μικρασιάτης. Κλείνω μάτια κι ἀφτιά καί πολεμῶ, σκοτώνω καί προχωρῶ...

Τοῦ Δροσάκη τό δεξί φρύδι ἄρχισε τό χοροπηδητό, δεῖγμα πώς ἀνάψανε τά αἵματά του.

– Γιά μένα, εἶπε, ὅσοι βαριοῦνται νά σκεφτοῦνε καί σηκώνουνε τούς ὤμους, ἐγκληματοῦνε. ᾽Εσύ, ᾽Αξιώτη, εἶσαι ἔνοχος γιά κάτι πιό σοβαρό. Νομίζεις πώς τήν ἱστορία τήνε γράφουνε οἱ στρατηγοί κι οἱ

κυβερνῆτες. Κλείνεις μάτια κι ἀφτιά, γίνεσαι ρόδα σκέτη πού τήνε κυλοῦνε στόν γκρεμό. Μά ἐσύ δέν εἶσαι ρόδα, μπρέ, εἶσαι ὁ λαός. Πρέπει νά νιώσεις τά γεγονότα γιά νά τ' ἀλλάξεις.

Ἦταν δύσκολο νά τόν σταματήσεις. Ἔλεγε κι ἔλεγε κι ὅσο ἄκουγε τά ἴδια τά λόγια του, τόσο φανατιζότανε καί παραξενευότανε. Πῶς ἤτανε δυνατό νά ὑπάρχουν ἄνθρωποι στή γῆ, πού σκέφτονται διαφορετικά ἀπ' αὐτόν καί δέ βλέπουνε ὅσα βλέπει κεῖνος, τόσο καθαρά;

– Νά πάρει καί νά σηκώσει, φώναξε, κι ἐγώ πολεμάω καί πολεμάω μέ ψυχή. Καί δέ φοβᾶμαι θάνατο, οὔτε σκέφτομαι πώς χάνω τά καλύτερα χρόνια μου στά βουνά τῆς Τουρκιᾶς. Κεῖνο πού μέ τρομάζει εἶναι νά μή γίνω συνένοχος σέ κάτι στραβό πού θά βλάψει τό λαό καί τήν πατρίδα.

– Δέν καλοπερνάει στό στόμα σου ἡ πατρίδα, τόν ἔκοψα μέ πεῖσμα.

– Λάθος κάνεις, Μανώλη, μεγάλο λάθος. Ἐγώ τήν πατρίδα δέν τήν μπερδεύω μέ τήν κυβέρνηση καί μέ τό κράτος.

Χίλιες φορές ἔφτανα ἴσαμε τή λογική τοῦ Δροσάκη, μά δέν τά κατάφερνα νά σταθῶ· μ' ἔπιανε πανικός καί τό 'στριβα. Πήγαινα τότες καί καθόμουνα πλάι σ' ἕνα φίλο μου, τόν Κιρμιζίδη, πού αὐτός πίστευε τυφλά στή νίκη. Ἦταν ἀπό τό Φουλατζίκ καί εἶχε χάσει γονιούς, ἀδέρφια, χωράφια, τήν κοπέλα π' ἀγαποῦσε καί τό μόνο πού δέν ἔχασε ἦταν ἡ πίστη.

Μέ τή φωτιά καί τό τσεκούρι ἐξαφανίσανε οἱ Τοῦρκοι τό χωριό του καθώς μάθανε τήν προέλαση τοῦ στρατοῦ μας! Αὐτός ἤτανε ὁ μόνος πού σώθηκε. Σάν ἔπιανε ὁ Κιρμιζίδης ν' ἀνιστορεῖ τίς σφαγές τοῦ

χωριοῦ του, κλαίγανε ὥς κι οἱ πέτρες. Στήν ἀρχή οἱ φαντάροι τόν ἀκούγανε μέ σεβασμό καί πόνο. Ὕστερα συνηθίσανε. Τίποτα πιά δέν τούς ἔκανε ἐντύπωση. Ἀναζητούσανε μονάχα ὅ,τι μποροῦσε νά γαργαλίσει τίς ναρκωμένες αἰσθήσεις τους.

– Γιά λέγε, Κιρμιζίδη, πῶς τά ξεπαρθένευαν τά κορίτσια οἱ ἄτιμοι. Ἐμεῖς ἅμα πέσουμε σέ τουρκοχώρι τίς γλεντοῦμε μέ τό μαλακό τίς χανουμίτσες, δέν τίς σφάζουμε.

– Αὐτές, μπρέ, εἶναι πονηρές καί ἀρσίζες!

Καί γελούσανε. Τόσα χρόνια συντροφιά μέ τήν ἀποκτήνωση, ποῦ ἀλλοῦ μπορούσαμε νά φτάσουμε!

Εἶχε μολις μπει ἡ ἄνοιξη τοῦ 1922. Τό τάγμα μας στρατοπέδεψε σ' ἕνα ὀροπέδιο κοντά στό Ἀφιόν Καραχισάρ. Ἡ φανταρία σκόρπισε· εἴχαμε ἕνα δυό ὧρες καιρό γιά ξεκούραση, ὧρες δίχως τήν ὑποψία τοῦ κινδύνου. Ὅλα ἤτανε τόσο ἥρεμα πού εἶχες διάθεση νά ξεχάσεις τόν πόλεμο. Αἰώνια, μακάρια βουνά ἁπλώνανε μέ σιγουριά τόν ὄγκο τους. Δάση ἀτέλειωτα, πυκνά, ἐδῶ κι ἐκεῖ ἅλιωτο τό χιόνι· στά ξέφωτα, στίς βουνοπλαγιές καί στά ριζά, ξεχασμένα μικρά χωριουδάκια πλάγιαζαν ἥσυχα σάν σκόρπιες προβατίνες, μέ τά λιγοστά σπαρτά τους, λές ἁπλωμένα κιλίμια. Ἄκουγες τό βουητό τοῦ νεροῦ μέσα στίς ντερεδιές. Ἑκατομμύρια κρινάκια ξεφυτρώνανε ἀπ' τό λιωμένο χιόνι. Τά δέντρα μόλις μπουμπουκιάζανε. Ἔντομα, ἑρπετά, πετεινά τ' οὐρανοῦ, τετράποδα, κινούσανε ἀπό παντοῦ γιά ἔρωτα. Καί μονάχα μεῖς μοιάζαμε τό πιό στερημένο καί καταφρονεμένο ζωντανό τῆς πλάσης.

Περπατήσαμε λίγο μέ τό Δροσάκη, νά χαροῦμε τή λιακάδα. Ξετρυπώσαμε μιά γωνιά μ' ἀφράτο γρασίδι καί ξαπλώσαμε. Ὁ Δροσάκης εἶχε πέσει ἀνάσκελα, ἔτριβε μέ μακαριότητα τήν πλάτη του, χούφτιαζε τό χορτάρι, τό 'φερνε στή μύτη νά ρουφήξει τ' ἄρωμά του τ' ἀψύ.

– Ὄμορφη πού 'ναι π' ἀνάθεμά την ἡ ζωή! ἔκανε κι ἄνοιξε τά χέρια του σάν νά 'θελε νά τήν ἀγκαλιάσει. Καμιά φορά τά χάνεις, ξαναγίνεσαι παιδί.

– Τί παιδί, συνάδερφε! Ἐσύ ἔτσι πού κυλιέσαι μοῦ θύμισες τό γαϊδούρι μας, τόν Ὄνιο. Ἔτσι κυλιότανε καί κεῖνος μόλις ἔπαιρνε ἡ ἄνοιξη. Δέν ξέρεις, μωρέ Νικήτα, τί ξύπνιο ζωντανό ἤτανε! Ὅλη μέρα ἁλώνιζε καί μόλις μυριζότανε καπίστρι καί φορτίο, γινόταν ἄφαντος. Μπρέ Ὄνιος ἐδῶ, μπρέ Ὄνιος ἐκεῖ! Τόν τσακώναμε καμιά φορά· ἔξυνε τήν κεφάλα του στό χέρι μας, μᾶς ψευτοδάγκωνε καί χαϊδευότανε σάν ἄνθρωπος.

Ἡ θύμηση τοῦ Ὄνιου μέ γέμισε τρυφεράδα. Ἤθελα νά μιλήσω γι' αὐτόν καί δέν πρόσεξα πώς τό μυαλό τοῦ Δροσάκη ἀρμένιζε ἀλλοῦ.

– Θά γελάσεις μέ τήν καρδιά σου, τοῦ εἶπα, ἅμα σοῦ διηγηθῶ γιατί τόν βγάλαμε Ὄνιο. Κάποτες – ἐγώ ἤμουνα παιδί – ἦρθε στόν καφενέ ἕνας ξένος, ἀπ' αὐτούς πού πηγαίνανε στ' ἀρχαῖα. Θαρρῶ πώς τόνε βλέπω ἀκόμα μπροστά μου· ψηλός, ξερακιανός, μέ κάτι γατήσια γαλανά μάτια καί κάτι ἀραιοδοντάρες. Ὁ λόγος του καρτρακυλοῦσε στό λαρύγγι του καί ματαγύριζε σάν ἀναγούλα. Οἱ χωριανοί προσπαθούσανε νά καταλάβουνε τί ἔλεγε.

»– Μπρέ σεῖς, κάνανε, τί ζητάει ὁ Ἰγγλέζος; Κάτι μᾶς ζητάει...

»– Ὄνον! ἔκανε κεῖνος, ὄνον!

»– Τί πάει νά πεῖ ὄνον, μπρέ; Γιά φωνάχτε κανέναν πού νά ξέρει.

»– Ἐγώ ξέρω, πετάχτηκε ὁ καπτα-Νικόλας ὁ καϊκτσής, πού ἤτανε φερμένος ἀπ' τό Κουσάντασι γιά δουλειά. Κρασί ζητάει. Ὄνον λένε στ' ἀρχαῖα ἑλληνικά τό κρασί.

»– Μπά! κάνανε οἱ χωρικοί ὅλο θαυμασμό καί πιάσανε ἀπευθείας γιοματάρι ἀπ' τό βαρέλι γιά νά εὐχαριστήσουνε μαθές τόν ξένο.

»– Νό! Νό! διαμαρτυρότανε κεῖνος. Ὄκι ὄινον! Ὄνον! Ὄνον!

»Ἔτυχε νά περνάει κείνη τήν ὥρα ὁ γιατρός μας ὁ Χαϊλαρίδης καί τόν φωνάξανε.

»– Ξέρετε τί ζητάει ὁ χριστιανός; εἶπε ὁ γιατρός. Γάιδαρο, μέ τό συμπάθιο! Τοῦ κύρ Δημητροῦ τόν ὄνον ζητάει, τό γαιδούρι πά νά πεῖ...

Ὁ Νικήτας γέλασε, μά ἤθελε καί νά μέ πειράξει καί νά μιλήσει γιά κεῖνο πού τόν ἔκαιγε:

– Γιά βάστα, μωρέ Ἀξιώτη, μόνο τό γάιδαρο σοῦ θύμισε τό γρασίδι; Τίποτ' ἄλλο; Δέ σοῦ 'λαχε, νά ποῦμε, νά κυλιστεῖς μέ τό κορίτσι σου πάνω σέ χορτάρι; Νά θαμπωθεῖς, νά γεμίσει ἀντροσύνη τό κορμί σου...

Ὁ χωριάτης δύσκολα ἀνοίγει τήν καρδιά του καί μάλιστα πάνω σέ τέτοια θέματα. Τή θύμηση τῆς Κατίνας, πού βασάνιζε ἀκόμα τίς νύχτες μου, τήν εἶχα σάν κάτι ἱερό, πού δέν τό πετᾶς σέ φανταρίστικες κουβέντες. Οὔτε κι ὁ Δροσάκης εἶχε μιλήσει ποτές γιά τήν κοπέλα του κι ἄς τῆς ἔγραφε μέ κάθε εὐκαιρία κατεβατά. Εἴχαμε σιχαθεῖ ν' ἀκοῦμε τή φανταρία νά μιλᾶ συνέχεια γιά γυναῖκες. Ὅμως μιά καί μοῦ

'θιξε τό φιλότιμο, κάθισα καί τοῦ ἱστόρησα κάτι ἄκρες μέσες γιά τήν Ἐνταβιέ.

– Δηλαδή σάν νά λέμε, ἄν ἀξιωθοῦμε καί μποῦμε στήν Ἄγκυρα, μπορεῖ νά βρεῖς ἐκεῖ κανένα γιό νά σέ περιμένει, κανένα μεμετάκι.

Ἀντίς νά ξαλαφρώσω πού μίλησα γιά τήν Ἐνταβιέ, μ' ἔπιασε στενοχώρια, ἀναψοκοκκίνισα. Ἔτριβα τή χούφτα στά φουντωμένα γένια μου. Ἔλειπε πολύν καιρό ἡ γυναίκα ἀπ' τή ζωή μου. Αὐτό ἤτανε. Ὁ Δροσάκης πιπιλοῦσε ἕνα χορτάρι καί τό στριφογύριζε σάν τσιγάρο στά χείλη του. Εἶχε πέσει σέ βαθιά συλλογή, ὡς φαίνεται, ἀπ' τήν ἴδια αἰτία.

– Ἄιντε, μᾶς τήνε μουφλουζέψανε τή ζωή, εἶπα. Τήνε κουτσουρεύουνε ἀπό δῶ, τήνε στενεύουνε ἀπό κεῖ. Πολέμοι καί ξανά πολέμοι! Τί στό καλό θά βγάλει ἡ μαγκούφα ἡ ἐποχή μας καί κοιλοπονάει τόσο ἄγρια; Νά 'βγαζε καμιά καλή μέρα καί γιά μᾶς!

Δέν ἀπόσωσα τήν κουβέντα μου καί πεταχτήκαμε κι οἱ δυό ὀρθοί, λές καί μᾶς δάγκωσε σκορπιός. Στ' ἀντικρινό ὕψωμα, πίσω ἀπ' τό φυλάκιο, ἀνεβαίνανε μπουσουλώντας τσέτες. Ἦταν ἕτοιμοι νά ριχτοῦνε πισώπλατα στόν Κιρμιζίδη, πού φύλαγε σκοπός.

– Κιρμιζίδη! Τσέτες! ξεφώνισα μ' ὅλη τή δύναμή μου.

Πήδησα πίσω ἀπό 'να γκρεμισμένο φράχτη, μέ τό χέρι στή σκανδάλη. Τ' ὅπλο μου δέν τ' ἀποχωριζόμουνα οὔτε στόν ὕπνο μου. Ὁ Δροσάκης σύρθηκε μέ τήν κοιλιά νά πιάσει τό δικό του, πού τό 'χε παρατημένο κάπου κεῖ. Οἱ τσέτες μέ τό πού ἀκούσανε τή φωνή ἀρχίσανε τό τουφεκίδι καί μᾶς πετάξανε κανά δυό χειροβομβίδες. Μέ τή σιγουριά πού εἶχα πάντα στή σκόπευση πρόκανα κι ἄδειασα τίς μπαταριές μου

πάνω τους. Ὁ Νικήτας βρῆκε καιρό νά ταμπουρωθεῖ. Εἴδαμε τόν Κιρμιζίδη νά λυγίζει καί νά πέφτει στήν πλαγιά τοῦ λόφου. Τήν ἴδια στιγμή, κεῖ κοντά μας, στούς θάμνους, ἀκούστηκε ἕνας κουφός κρότος. Συγκρατούσαμε τήν ἀνάσα μας. Φύγανε ἢ κρύβονται καί θά μᾶς τήν ἀνάψουνε; Ἀκοῦς νά ἐπιτεθοῦνε μέρα μεσημέρι. Κακό σημαδι! Κι οἱ δικοί μας; Τί κάνουνε καί δέ φανήκανε ἀκόμα; Τό μάτι ἔπαιζε δῶ καί κεῖ.

Ὄξω ἀπό τούς θάμνους ξεχωρίσαμε δυό ἀρβύλες, δυό ἀκίνητες ἀρβύλες πού μᾶς δείχνανε τά καρφιά τους. Αὐτός πού τίς φοροῦσε θά 'πρεπε νά 'ταν ξαπλωμένος ἀνάσκελα. Τό βλέμμα μας ἔμεινε καρφωμένο στ' ἀκίνητα ποδάρια. Περιμέναμε. Συρθήκαμε λίγο πιό ἀριστερά ν' ἀντιληφτοῦμε. Ἦταν ἕνας φαντάρος νεκρός! Ἀντίς νά βροῦν ἐμᾶς οἱ χειροβομβίδες βρῆκαν αὐτόν. Ὁ Νικήτας προχώρησε νά δεῖ μήπως κρύβονται κεῖ γύρω τσέτες. Ἐγώ πλησίασα τό νεκρό νά τοῦ κλείσω τά μάτια. Μιά δυνατή κραυγή μοῦ ξέφυγε:

– Ὁ Σίμος!

Ἦρθε κι ὁ Δροσάκης κι ἔμεινε νά τόν κοιτάζει· στήν ἀρχή μ' ἔκπληξη, ὕστερα μέ περιφρόνηση καί ὀργή.

– Σπιοῦνε! ἔκανε. Κι ἐδῶ ἀκόμα μᾶς κατασκόπευες;

Τό πρόσωπο τοῦ Σίμου ἤτανε παραμορφωμένο. Φοβήθηκα μήπως κάνουμε λάθος. Ἀκόμα δυσκολευόμουνα νά πιστέψω τήν κατρακύλα του. Κοίταζα τά σγουρά μαλλιά του, τή μεγάλη μύτη μέ τήν ἐλιά. Ναί, ἤτανε δικά του. Τά μάτια ὅμως; Τά μάτια ἤτανε χυμένα καί στή θέση τῶν σαρκωμένων χειλιῶν του

ἤτανε μιά τρύπα! Γλώσσα, δόντια, ὅλα εἴχανε γίνει μιά λάσπη.

Ὁ Νικήτας μέ τράβηξε νά φύγουμε. Δέν τόν ἀκολούθησα. Μοῦ ἦρθε ἡ σκέψη νά ψάξω τήν τσέπη τοῦ νεκροῦ, νά βρῶ κανένα γράμμα, κάτι πού νά βεβαιώνει πώς εἶναι αὐτός καί δέν πέσαμε ὄξω. Τό κοκαλιασμένο χέρι του ἤτανε στή δεξιά τσέπη. Στήν ἴδια τσέπη βρῆκα ἕνα δέμα χαρτιά καλοδιπλωμένα. Τά γνώρισα ἀμέσως. Ἤτανε χειρόγραφα τοῦ Δροσάκη. Ἤξερα τόσο καλά τά στρογγυλά τοῦ τύπου γράμματά του καί τό ρόζ τσιγαρόχαρτο πού τοῦ 'χε δωρίσει ὁ Λευτέρης. Μαζί ἤτανε καρφωμένο ἕνα σημείωμα τοῦ Σίμου. Μ' ἔπιασε ταραχή. Κεφάλι, στομάχι, γυρίζανε. Ἔψαξα γιά τό Δροσάκη. Τόν εἶδα ν' ἀνεβαίνει στό ὕψωμα νά βοηθήσει τόν Κιρμιζίδη πού οὔρλιαζε:

– Χάνω τό φῶς μου! Τό φῶς μου!

Ἔβαλα τά χαρτιά στήν τσέπη κι ἔφυγα γιά νά μήν μουντζώσω τόν πεθαμένο καί κριματιστῶ. Μ' ἔπιασε ἀνησυχία γιά τό Δροσάκη. «Ἄχ, εἶπα, θά φάει τό κεφάλι του. Ἀκάλυφτος ν' ἀνεβεῖ τώρα δά». Πρίν καλοσκεφτῶ μέ ποιόν τρόπο θά τόν φέρω πίσω, ἀκούστηκε πάλι τουφεκίδι. Σάν διαβόλοι πεταχτήκανε ἀπό παντοῦ οἱ τσέτες. Τούς κυνηγοῦσε δικό μας ἀπόσπασμα. Ἴσια πού προκάνανε νά σημαδέψουνε τό Δροσάκη. Τόν εἶδα νά πέφτει· δέν ἤξερα ἄν ἤτανε πληγωμένος ἤ νεκρός. Κείνη τή στιγμή δέ σκεφτόμουν ἄλλο ἀπό τή μάχη. Κυνηγοῦσα τούς τσέτες. Σκόπευα, ἔτρεχα, ξανασκόπευα. Οἱ φωνές τῶν δικῶν μας γεμίζανε ἀγριάδα τήν καρδιά μου. Μιά σφαίρα βρῆκε τ' ἀριστερό μου μπράτσο καθώς σκόπευα μέ τό ἕνα μάτι κλειστό. «Κερατένιοι!» εἶπα καί προσπάθησα νά σκοπέψω μέ τ' ἄλλο χέρι. Ὅμως οἱ φλέβες μου εἶχαν

κουρελιαστεῖ καί τό αἷμα ἄρχισε νά τρέχει καυτό...

ΒΡΕΘΗΚΑ ΣΤΟ ΙΔΙΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ μέ τό Δροσάκη καί τόν Κιρμιζίδη. Μόλις ξύπνησα ἀπ' τή νάρκωση, θυμήθηκα ὁλόκληρη τήν περιπέτειά μου. Κούνησα χέρια, πόδια, γιά νά βεβαιωθῶ. Ὅλα στή θέση τους. Μόνο τ' ἀριστερό μπράτσο μέ τό τραῦμα πονοῦσε. Φτηνά, πολύ φτηνά, τήνε γλίτωσα. Ξανακούνησα τό κορμί ἀργά, χουζουρλίδικα. Τό γυμνό ποδάρι πάνω στή μαλακωσιά τοῦ μιντεριοῦ, δίχως τό κοκαλωμένο ἀπ' τούς ἱδρῶτες τσουράπι καί τή λασπωμένη ἀρβύλα, μοῦ φάνηκε ἀπολαυστικό. Σχεδόν χάρηκα μέ τόν τραυματισμό μου. Ἴσως νά τελειώσουνε πιά τά δικά μου βάσανα. Προσπάθησα νά σηκωθῶ, μά δέν τά κατάφερα καί ξαναβυθίστηκα σ' ἕνα γλυκό ὕπνο.

Τήν ἄλλη μέρα ἔγινε κάτι πού μ' ἔκανε νά πάψω νά λογαριάζω τόν ἑαυτό μου γιά τραυματία. Ὁ Δροσάκης δέν πήγαινε καλά. Τόν ἔκαιγε δυνατός πυρετός. Ἤτανε ξαπλωμένος, δυό κρεβάτια πιό μακριά ἀπό μένα. Ζητοῦσε ἕνα ποτήρι νερό ἀπ' τό διπλανό του, κι ἐκεῖνος, ἄν καί παλιός, τοῦ γύριζε τήν πλάτη καί παράσταινε τόν κουφό. Ἔγινε μιά, ἔγινε δυό. Ξέχασα τήν ἀκινησία πού διατάξανε οἱ γιατροί, σηκώθηκα δρόσισα τό φίλο μου, γύρισα μετά στόν ξένο καί τοῦ εἶπα περιφρονητικά:

– Ντροπή σου, καημένε!

Μέ κοίταξε μέ θολό μάτι· ἔκανε μιά θυμωμένη ἀπότομη κίνηση μ' ὁλόκληρο τό κορμί. Πέταξε πέρα τήν κουβέρτα.

– Κοίτα! οὔρλιαξε. Κοίτα!

Σάστισα! Δυό φασκιωμένα κούτσουρα ἤτανε τά χέρια του, κομμένα τό ἕνα ἀπό τόν καρπό, τό ἄλλο ἀπ' τόν ἀγκώνα! «Νά μέ συμπαθᾶς!» ἤθελα νά τοῦ πῶ, μά δέ βγῆκε ἡ φωνή μου. Ἔνιωσα μιά ξαφνική ἀνάγκη νά ταπεινωθῶ, νά τοῦ φιλήσω τά πόδια. Μέ σταμάτησαν τά χάχανα κι οἱ βρισιές: «Βρέ, τό βλάκα!» «Τό χτῆνος!» Ὕστερα μερικοί ξεσκέπασαν τά κορμιά τους καί μοῦ δείχνανε τά κομμένα μέλη τους. Ἔμεινα ἐκειδά σάν ριζωμένος βράχος. Μέ πλησίασε ἕνας φαντάρος, πού τόν φωνάζανε ὁ «τράπουλας». Μέ χτύπησε στήν πλάτη καί μοῦ 'πε:

– Μή χολιᾶς, θά συνηθίσεις στά τέτοια. Κάλλιο σακάτης νά γυρίσεις στό σπιτάκι σου, παρά γερός καί στό μέτωπο!

Ἡ πρώτη μου γνωριμιά μέ τό νοσοκομεῖο ἤτανε ὀδυνηρή. Τήν ἴδια μέρα ἔμαθα πώς ὁ Κιρμιζίδης, πού τόν εἶχανε σέ ἄλλο θάλαμο, ἔχασε τό φῶς του καί πώς ὁ Δροσάκης εἶχε λίγες ἐλπίδες νά σωθεῖ. Γραφτό ἤτανε νά χάνω στούς πολέμους τούς φίλους μου. Τό Δροσάκη δέν ἤθελα νά τόνε χάσω. Ἔπρεπε νά τόνε βοηθήσω. Ἡ νύχτα εἶχε πλακώσει ἄγρια· ἔβρεχε, φυσοῦσε, ἄστραφτε. Ὁ κουλός παραμόνευε νά κοιμηθοῦμε ὅλοι καί τότε σηκώθηκε, ἔχωσε τή μούρη του σ' ἕνα πιάτο κι ἔτρωγε μέ τή γλώσσα σάν σκυλί. Τόν πλησίασα.

– Συνάδερφε, τοῦ εἶπα, μή μέ παρεξηγήσεις. Ἄσε με νά σέ ταΐζω ἐγώ, ὅσο θά 'μαι στό νοσοκομεῖο.

Παράτησε τό μασούλισμα.

– Φρόντισε τοῦτον, ἔκανε καί γύρισε τό βλέμμα του στό Δροσάκη· θαρρῶ δέν ἀνασαίνει.

Ἔτρεξα στό Νικήτα. Ἔβαλα τ' ἀφτί μου στό στόμα του. Ἀνάσαινε. Τό κρεβάτι του ἤτανε μουσκεμένο

στό αἷμα. Τράβηξα ἀμέσως γιά τό χειρουργεῖο νά βρῶ γιατρό. Ὁ χῶρος ἤτανε γεμάτος φορεῖα. Πολλοί κλαίγανε καί φωνάζανε τή μάνα τους. Οἱ γιατροί βουτηγμένοι στό αἷμα βρίζανε πού τό λιγοστό φῶς δέ βοηθοῦσε.

Κατάφερα μέ χίλιες πονηριές νά πλησιάσω τόν ἀρχίατρο, τήν ὥρα πού ἔπλενε τά χέρια του. Τοῦ ἐξήγησα τήν κατάσταση τοῦ Δροσάκη. Ἀντίς γι' ἀπάντηση, φώναξε θυμωμένα στούς νοσοκόμους:

– Πῶς χώθηκε τοῦτος δῶ μέσα; Τί τό κάναμε;

Ὕστερα γύρισε καί μοῦ 'πε αὐστηρά:

– Φύγε!

Ἐγώ ἐπέμενα.

– Γιατρέ, δέ θά φύγω ἄν δέ δῶστε ἐντολή νά πάει κάποιος νά δεῖ τόν τραυματία πού πεθαίνει.

– Φύγε! Ἄφησέ με νά κάνω τή δουλειά μου. Φύγε! Δέ βλέπεις! ξεφώνισε νευριασμένος.

– Γιατρέ, πρόκειται γιά παλικάρι πού ἀξίζει· ἐπιστήμονας.

– Πετάξτε τον ὄξω. Δέστε τον! Εἶναι τρελός! Θεοπάλαβος.

Ἕνας νοσοκόμος μέ τράβηξε πέρα. Τόν τσάκωσα δυνατά μέ τό γερό μου χέρι καί τόν ταρακούνησα μέ τόση λύσσα, πού παραλίγο νά πιστέψει πώς στ' ἀλήθεια ἤμουνα τρελός.

– Ὁ γιατρός πρέπει νά 'ρθεῖ ἀμέσως, φώναξα. Θά εἶστε ὑπεύθυνοι ἄν πεθάνει... Ἔλα μαζί μου ἐσύ, ἔλα, δέ σ' ἀφήνω νά φύγεις...

Τόν ἀνάγκασα νά μ' ἀκλουθήσει. Σάν εἶδε τά χάλια τοῦ Νικήτα, ἔτρεξε κι ἔφερε μιά ἔνεση, τήν πέρασε στή φλέβα. Μοῦ 'δωσε συμβουλές τί νά κάνω, νά τόν ἀνακουφίσω ὥς νά 'ρθεῖ γιατρός. Ὁ Δροσάκης ἀνα-

στέναζε βαθιά. Ζήτησε νερό. Παραμιλοῦσε!

– Μανώλη, γιατί δέ μᾶς ἀφήνουνε νά ξεδιψάσουμε; Σκύψε νά σοῦ πῶ...

Τοῦ κρατοῦσα τό χέρι. Ἤθελε νά σηκωθεῖ. Δέν εἶχα πάρει χαμπάρι τόν ἀρχίατρο πού στεκότανε ἀπό πάνω μας κι ἄκουγε. Μ' ἔκανε πέρα κι ἄρχισε νά ξετάζει μέ πολλή προσοχή τό Δροσάκη.

– Φέρτε μου ἀμέσως αὐτόν τόν τραυματία στό χειρουργεῖο, εἶπε.

Σέ λίγες μέρες ὁ Δροσάκης νεκραναστήθηκε. Τόν ἔβλεπα νά μιλάει, νά γράφει καί νά διαβάζει καί δέν τό πίστευα. Τότε θυμήθηκα τά χειρόγραφα πού βρῆκα στήν τσέπη τοῦ Σίμου καί τοῦ τά 'δωκα.

– Γιά σκέψου! ἔκανε. Πότε τά 'κλεψε; καί τά ξεφύλλισε μέ στοργή.

Ὕστερα διάβασε καί τίς σημειώσεις τοῦ χαφιέ. Εἶχανε τήν ἡμερομηνία τοῦ τραυματισμοῦ μας. Ἔγραφε: «Ὁ Δροσάκης συναντήθηκε μέ τόν Ἀξιώτη εἰς ἐρημικήν τοποθεσίαν. Ἔλαβαν συνωμοτικά μέτρα διά νά μήν ἀντιληφθεῖ οὐδείς τήν ἀπομάκρυνσίν των. Αἱ συζητήσεις των λίαν ὕποπτοι. Κατεφέροντο κατά τοῦ πολέμου».

– Μπρέ, πού νά μή λιώσει ποτές του ὁ κολασμένος!

ΟΣΟ ΤΑ ΠΡΑΜΑΤΑ ΔΕΝ ΠΗΓΑΙΝΑΝΕ καλά στό μέτωπο, τόσο οἱ διαδόσεις στό νοσοκομεῖο ὀργιάζανε. Ἡ διεύθυνση ἔκανε μιά προσπάθεια ν' ἀνεβάσει τό ἠθικό τῶν ἀντρῶν. Βρεθήκανε καί μερικοί νά ποῦνε πώς φανερώθηκε ὁ Ἁι-Γιώργης μέ τ' ἄλογό του στό δάσος τοῦ Μπόζ Ντάγ. Κάλπαζε μέσα στό πούσι κι ἤτα-

νε, λέει, αὐτό μήνυμα Θεοῦ πώς δέ θά μᾶς ἐγκαταλείψει... Λίγοι τά πιστεύανε. Οἱ περισσότεροι προσπαθούσανε νά παρατείνουνε μέ κάθε τρόπο τή διαμονή τους στό νοσοκομεῖο, γιά νά μήν ξαναγυρίσουνε στό μέτωπο. Σπάζανε μέ ξυράφι τά ράμματα ἀπ' τίς πληγές τους. Χώναμε τά βρόμικα νύχια τους καί τίς ξύνανε νά ματώσουνε νά πιάσουν ἔμπυο. Τρίβανε τό θερμόμετρο ν' ἀνεβεῖ, τό βάζανε σέ βραστό νερό.

Κάποτες φέρανε ἕνα τραυματία πού οὔρλιαζε μέσα στόν πυρετό του:

– Σκατόψυχοι! Ἐμένα μοῦ 'φτανε τό χωριό μου. Γιατί μέ κουβαλήσατε στά ξένα μέρη; Θέλω νά γυρίσω στήν πατρίδα μου!

Ἄν μπορούσανε, θά φωνάζανε ὅλοι τά ἴδια μέσα στό θάλαμο.

Τόν τελευταῖο καιρό, σάν ἔβλεπα τό Δροσάκη νά βγαίνει στόν κῆπο νά διαβάσει τίς φημερίδες πού τοῦ 'στελνε ὁ Λευτέρης, ἔφευγα μακριά μήπως καί ξεστομίσει καμιά κακή εἴδηση. Ὅσο δυσκόλευαν τά πράματα, τόσο λιγότερα ἤθελα ν' ἀκούω. Μά κι ὁ Δροσάκης δέν εἶχε κέφι γιά κουβέντες. «Τί νά πεῖς τώρα!» ἔλεγε σκεφτικός. Κι αὐτό μ' ἀνησυχοῦσε πιό πολύ.

Μιά μέρα ὡστόσο, πέσανε στά χέρια μου δυό ἄρθρα. Ἤτανε κυβερνητικῆς ἐφημερίδας κι ὅμως τά κυκλοφοροῦσαν οἱ φαντάροι κρυφά, χέρι μέ χέρι. Γράφανε πώς ἡ Μικρασιατική ἐκστρατεία ἤτανε γάγγραινα γιά τήν Ἑλλάδα, πώς οἱ Σύμμαχοι ἀπαιτούσανε, λέει, νά «ἐκκενωθεῖ» ἡ Μ. Ἀσία, πώς ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν ἔπαψε ἀπό καιρό νά λογαριάζεται καί πώς ὁ στρατός ἔπρεπε νά γυρίσει τό γρηγορότερο στά σπίτια του, πρίν κλείσει ὁ δρόμος.

Μ' ἔπιασε ἀγωνία. Ἔτρεξα ἴσια στό Δροσάκη.

– Καμάρωσε τί γράφουν οἱ κυβερνητικές γαζέτες.

Μοῦ 'κανε νόημα μέ τό χέρι νά κατεβάσω τόν τόνο τῆς φωνῆς μου, γιατί 'χαν ἀφτιά κι οἱ τοῖχοι. Μά ἐγώ δέ λογάριαζα τίποτα.

– Θέλω νά μάθω τί γίνεται στήν πλάτη μας! Νά ξέρω ποῦ βαδίζουμε, τί μᾶς περιμένει. Μίλησε νά πάρ' ἡ ὀργή! Σοῦ τό ζητάω ἐγώ τώρα. Μίλησε!

Περίμενα πώς θά 'βρισκε τήν εὐκαιρία νά μοῦ τά ψάλλει. Δέν εἶπε λέξη. Μοῦ 'δωσε τσιγάρο κι ἄλλαξε κουβέντα.

– Πάρ' το, ἔκανε, εἶναι πεσκέσι τοῦ φίλου μας τοῦ Λευτεράκη. Ὅσο μεγαλώνουν οἱ τύψεις του, πού ἐμεῖς χύνουμε τό αἷμα μας κι αὐτός σουλατσάρει στή Σμύρνη, τόσο πιό συχνά στέλνει δέματα.

Δέν ἀπάντησα. Τό κορμί μου πετάριζε ἀπό νεῦρο.

– Καλά, γιατί τώρα κάνεις ἔτσι; μοῦ εἶπε. Σάμπως ἔμαθες τίποτα καινούργιο; Ἤ σοῦ 'κανε ἐντύπωση πού τά εἶδες γραμμένα στίς φυλλάδες τους;

Σηκώθηκε ἀπ' τό κρεβάτι μέ ἀργές κινήσεις.

– Πᾶμε ὄξω, εἶπε. Πᾶμε στά πλατάνια ν' ἀνασάνουμε. Καί μή χάνεις τό κουράγιο σου· τώρα σοῦ χρειάζεται.

Ἡ μετακίνηση μοῦ 'κανε καλό. Τ' ἀεράκι τοῦ βουνοῦ μέ δρόσισε. Καθίσαμε σ' ἕναν πάγκο. Ὁ Νικήτας ἔτριβε ἐπίμονα τά μάτια του, δίχως νά μιλᾶ. Τί γυρεύω ἀπ' τό παλικάρι; σκέφτηκα. Νά μέ λυπηθεῖ καί ν' ἀρχίσει τίς παρηγοριές; Ἤ νά μοῦ πεῖ καμιάν ἀλήθεια, νά φουρτουνιάσω καί νά τοῦ ριχτῶ ὅπως πάντα;

– Νά σοῦ πῶ γιατί διστάζω νά σοῦ μιλήσω, Μανώλη; ἄρχισε ὁ Δροσάκης, κι ἡ φωνή του ἦταν μαλακιά,

πονεμένη. Δέν ξέρω ἄν εἶναι τώρα δά ὥρα νά πιάσω νυστέρι, νά φτάσω πέρα ἀπό τά σημερινά, στή ρίζα τῆς κακομοιριᾶς μας, νά βάλω μπροστά σου τό ἐρώτημα πού καίει: Ἔπρεπε νά γίνει ἡ Μικρασιατική ἐκστρατεία; Καταλαβαίνεις. Δέν μπορῶ. Τ' ἀφήνω. Δέν εἴμαστε σέ θέση τώρα γιά μιά τέτοια συζήτηση. Τούτη τή στιγμή, καλά ἤ κακά, τά νιάτα μας βρίσκονται παγιδεμένα δῶ, στά βάθη τῆς Ἀνατολῆς. Ἀπό παντοῦ μᾶς κυκλώνει ἡ προδοσιά. Ὅλοι κοιτοῦνε πῶς θά ξεμπλέξουνε. Ὁ ἕνας ρίχνει στόν ἄλλον τίς εὐθύνες.

Μέ κοίταξε ἤρεμα μέ καθαρή ματιά! Ἤθελε νά βεβαιωθεῖ ἄν εἶμαι σέ θέση νά τόν παρακολουθήσω.

– Τί θές, τί γυρεύεις, Μανώλη, ἀπόταν ἡ Ἀντάντ βόλεψε τίς δουλειές της στήν Ἀνατολή κι ἀποφάσισε νά σταματήσει τό διαμελισμό τῆ Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀπό τότε ἡ δική μας μικρασιατική ὑπόθεση μοιάζει μέ πεθαμένο παιδί στήν κοιλιά τῆς Ἑλλάδας. Αὐτοί πού μᾶς στείλανε στή Μικρασία, αὐτοί τώρα μᾶς λένε «οὔστ κιοπέκ!». Νομίζεις πώς σκέφτονται τό σπαραγμό τοῦ Ἀξιώτη, τά μάτια τοῦ Κιρμιζίδη, τό θάνατο τοῦ Γκολῆ, τό μαρτύριο τοῦ Στεπάν; Ἤ μπά καί νομίζεις πώς σκοτίζονται γιά τό τί θ' ἀπογίνει ἡ Ἑλλάδα; Τό ξένο κεφάλαιο κοιτάζει τά συμφέροντά του. Μήν περιμένεις καρδιά καί δικαιοσύνη ἀπό δαῦτο. Οἱ ἐκπρόσωποί του κάθονται στά γραφεῖα τους στίς Λόντρες, στά Παρίσια κι ὅπου ἀλλοῦ, ἔχουν μπροστά τους χάρτες, κι ὅταν τούς συμφέρει θυμοῦνται τήν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν, τίς ἐλευθερίες καί τήν ἀνεξαρτησίας τους, κι ὅταν δέν τούς συμφέρει πατοῦν μιά κόκκινη μολυβιά καί διαγράφουνε χῶρες καί λαούς... Τό δυστύχημα εἶναι πώς,

τώρα δά, τό κόκκινο μολύβι τους βρίσκεται πάνω ἀπό τίς κεφαλές μας! Ὅ,τι εἶχανε νά πάρουν ἀπό τήν Ἑλλάδα τό πήρανε καί τζάμπα μάλιστα. Εἴμαστε τό στυμμένο λεμόνι· ὁ Κεμάλ ἔχει τώρα τό ζουμί...

Ὁ νοῦς μου σάλευε μέ τά λόγια τοῦ Δροσάκη, μέ κεῖνο τό «πεθαμένο παιδί στήν κοιλιά τῆς Ἑλλάδας», μέ τούς δράκους πού θά ξεγράψουνε τή χώρα μας καί τά καζάντια μας. Τό δάκρυ σκέπαζε τό μάτι κι ὕστερα ἅπλωνε, ἅπλωνε ὅπως τό νερό τῶν λιμνῶνε μας, ὅπως ὁ Μαίανδρος ποταμός κι ἔφτασε ὁ λογισμός μου στό χωριό μας, στό πατρικό μας σπίτι, στό περβολάκι μας μέ τό γιασεμί καί τίς ἀνθισμένες κερασιές... Δροσάκη! Ντρέπομαι. Μοναχός μου σοῦ ζήτησα τήν ἀλήθεια. Πάντα ἀλήθεια μοῦ 'λεγες· τό ξέρω. Μά δέ θέλω νά σέ πιστέψω, δέν μπορῶ νά σέ πιστέψω! Κατάλαβέ με!

Ὁ Δροσάκης ἅπλωνε τό χέρι του προστατευτικά στόν ὦμο μου, μά τό μαρτύριό μου δέν τό καταλάβαινε κι ἔλεγε, ὅλο ἔλεγε:

– Ἔτσι εἶναι τά πράματα, Μανώλη. Ἐδῶ πάνω πλερώνουμε δικές μας καί ξένες ἁμαρτίες. Καί πρῶτα πρῶτα τίς φαγωμάρες τῶν μεγάλων γιά τό μοίρασμα τῆς Ἀνατολῆς...

Ἔβγαλε μερικά ξένα περιοδικά κι ἐφημερίδες κι ἄρχισε νά διαβάζει: «Ν' ἀδειάσουν οἱ Ἕλληνες τή Μικρά Ἀσία τό ταχύτερο καί δίχως ὅρους. Δέν τούς στείλαμε νά κάνουν κατοχή!» «Ἡ Νέα Τουρκία εἶναι πλέον πραγματικότητα. Πῆρε συνείδηση τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς της. Τό ν' ἀντισταθοῦμε στ' ἀνανεωτικά ἰδανικά της θά ἤτανε μεγάλο σφάλμα...»

– Καταλαβαίνεις, Ἀξιώτη, τί κρύβουνε ὅλ' αὐτά; Συμφέροντα, πετρέλαια, μεταλλεῖα, σίδερα, χρώμιο,

τό ξένο χέρι στόν ἀνέγγιχτο πλοῦτο τῆς Ἀνατολῆς. Ἄχ, μωρέ, ὅταν ντραβερίζεσαι μέ μεγάλους, ἐσύ ὁ μικρός πρέπει νά μήν μπιστεύεσαι στιγμή. Τά συμφέροντά τους δέν ταιριάζουνε μέ τά δικά μας. Μᾶς θέλουνε τοῦ χεριοῦ τους. Ἄν λυγίσεις τή μέση σ' τά παίρνουν ὅλα. Αὐτό 'ναι καί τό φταίξιμο τοῦ Βενιζέλου: Αὐτός πού ἤτανε θρέμμα μας καί τούς ἤξερε, ἔγινε ὄργανό τους. Ἄσε πιά τόν Κωνσταντίνο καί τούς παλατιανούς! Ἄν εἶχαμε καί κάποιαν ἐλπίδα νά γλιτώσουμε, τοῦτοι μᾶς ρίξανε στό χάος! Προσθέσανε τά μηδενικά τους στά λάθη τοῦ Βενιζέλου καί τά πολλαπλασιάσανε.

– Νικήτα, φτάνει! Δέ θέλω ν' ἀκούσω ἄλλο. Νά μέ συμπαθᾶς, δηλαδή, γιατί ἐγώ ἄρχισα. Μά δέν ἀντέχω!

Σηκώθηκα νά φύγω. Ὁ Δροσάκης μέ κράτησε. Ἤτανε χλωμός.

– Κι ἐγώ ὑποφέρω, Μανώλη. Πρέπει νά μέ πιστέψεις.

Στόν κῆπο τοῦ νοσοκομείου ὁ τυφλός Κιρμιζίδης ἔπαιζε οὔτι καί τραγουδοῦσε τούρκικα:

Ποῦ εἶσαι ρημαγμένο μου χωριό;
Ἔγινες μιά φωνή γιά ἐκδίκηση.
Χάσαμε μάνες, ἀδέρφια καί γυναῖκες.
Κι ἐλπίδα ἄλλη δέ μᾶς ἔμεινε
ἀπό σένα, Ἑλλάδα, γλυκιά πονετική μάνα.

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

XV

ΜΕ ΣΤΕΙΛΑΝΕ ΣΤΟ ΜΕΤΩΠΟ τοῦ Ἀφιόν Καραχισάρ. Ἐκεῖ βρέθηκα τόν Αὔγουστο τοῦ 1922, ὅταν ἄρχισε ἡ μεγάλη κεμαλική ἐπίθεση. Μέρα καί νύχτα σκάβαμε χαρακώματα, μέ συσσίτιο γαλέτα καί ρέγκα. Ἔσφιγγα δόντια καί ψυχή κι ἔλεγα: «Ὥρα μάχης, Ἀξιώτη, ὥρα θυσίας. Δέν ἔχεις ἐλόγου σου κανένα πάρε δῶσε μέ τήν πολιτική. Τό χρέος σου κάνεις».

Κατά τό Δεκαπενταύγουστο – δέν καλοθυμᾶμαι ἄν ἤτανε ἀνήμερα τῆς Παναγιᾶς ἤ τήν παραμονή – μιά τούρκικη φάλαγγα, πεντακόσιοι τόσοι καβαλάρηδες, μπούκαρε ἀπό μιά χαράδρα καί, σπάζοντας τίς γραμμές μας, κάλπαζε δεξιά γιά νά μᾶς ἀποκόψει ἀπό τή σιδηροδρομική γραμμή. Τό πυροβολικό μας ἄρχισε νά βάλλει· ὁ ἐχθρός σταμάτησε τήν προέλασή του καί γύρισε πίσω.

Ξάφνου ὅμως, ἄγνωστο γιατί, σώπασαν τά πυροβόλα, μουγκάθηκε τό πᾶν. Ἔλεγες πώς ἔπαψε νά χτυπᾶ ἡ καρδιά τοῦ στρατοῦ. Τό τούρκικο ἱππικό ἀναθάρρεψε κι ἀρχίνησε νέο γιουρούσι. Ἀπομονωμένοι ψηλά στά χαρακώματα δέν καταλαβαίναμε τί γίνεται. Κάτι τραγικό πλανιότανε στόν ἀέρα. Κοιτα-

ζόμασταν ὅλοι βουβοί, χλωμοί σάν μελλοθάνατοι. Οἱ ἀπορίες καί οἱ φόβοι μας φτάνανε ὥς τά χείλη καί σταματοῦσαν ἐκεῖ. Τό χαράκωμα εἶναι τάφος πού καταπλακώνει, μά ἡ σιωπή τέτοιες στιγμές εἶναι μαρτύριο. Ἄτιμη σιωπή! Δέ θ' ἄρχιζε, λοιπόν, ξανά τό κανονίδι; Δέ σήμαιναν οἱ σάλπιγγες τό «Προχωρεῖτε!» Χίλιες φορές καλύτερα ἡ ξεθεωτική πορεία, ὁ πυρετός τῆς μάχης, πού χτές μόλις τά καταριόμαστε. Κι ὁ θάνατος, ὥς κι αὐτός θά 'τανε πιό πεθυμητός παρά κείνη ἡ ἀγωνία τῆς ἀναμονῆς του... Τί διάολο γινότανε, λοιπόν; Μήπως κυκλωθήκαμε καί περιμέναμε τούς τσέτες νά 'ρθουνε νά μᾶς πεταλώσουνε; Κι ἄν σωθήκανε τά πυρομαχικά, γιατί μᾶς ἄφηναν ἐκεῖ νά μουχλιάζουμε, γιατί;

Ἡ νύχτα ἔπεσε βαριά σάν ταφόπετρα. Τώρα δέν μπορούσαμε οὔτε νά κοιταχτοῦμε συναμεταξύ μας. Κανένας δέν ἔνιωθε νύστα. Τά νεῦρα τέντωναν, τέντωναν συνεχῶς, κι ἔλεγες ὅπου νά 'ναι θά σπάσουνε. Ὅλα τά μάτια στριφογυρίζανε κι ἀναζητούσανε τ' ἀχνάρια τοῦ ἐχθροῦ. Τά ρουθούνια ἀνοιγοκλείνανε νά μυριστοῦνε ὁ διάολος ξέρει τί. Σέ μερικούς ἡ σκέψη τό 'χε κιόλας σκάσει· κάλπαζε μακριά κι ἄς ἔμενε ἐκειδά τό σῶμα καρφωμένο μαρτυρικά. Σοῦ 'ρχόντανε καί κάτι ἰδέες! Ἔβλεπες τή μάνα σου νά σέ μοιρολογάει κρατώντας τή φωτογραφία σου στά χέρια της. Θυμόσουνα πόσον καιρό εἶχες νά πᾶς σέ γυναίκα. Ὁ ταχυδρόμος χτυποῦσε τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ σου κι ἄφηνε ἕνα στρατιωτικό ἔγγραφο μ' ἐπίσημα βουλοκέρια καί σφραγίδες πού ἔγραφε: «Ἔπεσε ἡρωικῶς ὑπέρ Πατρίδος...» Ποιοί θά κλάψουνε; Ποιοί θά χαροῦνε; Πῶς θά μοιραστοῦν οἱ κληρονόμοι τό μερτικό σου;

Δέ θά περάσει λοιπόν ποτέ τούτη ἡ ἀλλόκοτη νύ-

χτα; Δέ θά 'χει ἕνα ξημέρωμα; Δέ βρίσκεται ἕνας χωρατατζής νά πεῖ μιά κουβέντα, σάν ὅλες τίς φορές, γιά ψεῖρες, γιά πεῖνες, γιά πουτάνες! Ποῦ στό διάολο βρίσκεται κεῖνος ὁ Δροσάκης. Αὐτός κάτι θά 'ξερε, κάτι θά μάντευε, κάποια κουβέντα θά πετοῦσε νά ξορκίσει τήν ἀγωνία. 'Από τότε πού γύρισε ἀπ' τό νοσοκομεῖο, συνέχεια τόν στέλνουνε σέ ἀνιχνεύσεις καί ἐπικίνδυνες μακρινές ἀποστολές. Νά τόν ἐξοντώσουνε θέλουνε, στά σίγουρα.

Ἕνας ψίθυρος κατρακύλησε στό χαράκωμα· ἔμοιαζε περσότερο μέ σφύριγμα φιδιοῦ, παρά μέ διαταγή. 'Ακούμπησε στό κορμί μας καί τό πάγωσε ἀντίς νά τό λυτρώσει. Ὑποχώρηση! Ὑποχώρηση! Ὑποχώρηση!

Μαζέψαμε μέσα σέ δευτερόλεπτα τά πράματά μας. Ὅλη νύχτα βαδίζαμε. Κρατούσαμε ὅλους τούς στρατιωτικούς κανόνες, μέ ὀπισθοφυλακές, πλαγιοφυλακές, συνδέσμους. Τό πρωί, στόν πρῶτο σταθμό πού φτάσαμε, μᾶς περίμενε φοβερό θέαμα. Οἱ ἄντρες τοῦ φυλάκιου ἤτανε πετσοκομμένοι, σέ τραγικές στάσεις. Παρακεῖ ὁλόκληρο ἕνα ὀροπέδιο ἤτανε κατασπαρμένο ἀπό ὀχήματα, κανόνια, σακίδια, πηλήκια, ἀκρωτηριασμένα κορμιά, σκόρπια χέρια, πόδια καί κεφάλια, λές καί δαιμόνοι εἴχανε κλοτσήσει μέ περιφρόνηση τή ζωή, νά τήν ἐξαφανίσουνε ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς.

Ζαρώσαμε. Ἄλλος ἔπαθε κόψιμο κι ἄλλος ἀναγούλα. Ἕνας τόλμησε νά διακόψει τή σιωπή:

– Τί σημαίνουν ὅλ' αὐτά; Σάν νά λέμε τήνε φάγαμε; Νά ξέρουμε δηλαδής. Νά λάβουμε τά μέτρα μας.

Κανένας δέν ἀπάντησε. Μερικοί κούνησαν ἀπελπισμένα τό κεφάλι. Ἄλλοι τόν κοιτάξανε ἄγρια, ἐχθρικά. Καθίσαμε σ' ἕνα ἐρειπωμένο χωριό καί περιμένα-

με ὁδηγίες. Ὅσοι εἶχανε χαρτί καί μολύβι πιάσανε νά γράψουνε γράμματα στίς οἰκογένειές τους. Οἱ περσότεροι καταλαβαίνανε πώς κανένα ταχυδρομεῖο δέ θά τά 'παιρνε, μά θέλανε ντέ καί καλά νά γράψουνε τίς τελευταῖες θελήσεις τους, νά ποῦνε γλυκόλογα, νά λασκάρει ὁ τρομαγμένος νοῦς, νά πάει νά ζεσταθεῖ σ' ἕναν κόρφο κοριτσιοῦ, σέ μιά μητρική ἀγκάλη.

Ὁ λοχαγός ἔδωσε διαταγή νά βγοῦνε περιπολίες, νά ψάξουνε γιά τσέπες στά ἐρείπια. Τοῦτο μᾶς γέννησε ἐλπίδες. Φαίνεται πώς θά στεκόμαστε δῶ νά ὀργανώσουμε ἄμυνα. Εἴδαμε καί τούς μαγέρους πού ἀνάψανε φωτιές καί στήσανε καζάνια. Κάτι μουρμουρίστηκε, πώς τάχα οἱ σιτιστές πετύχανε ἕνα δυό βουβάλια, πού ἄλλοι τά 'λεγαν γιά ψόφια ἄλογα.

– Θ' ἀναστηθοῦμε σάν ἀρτύσουμε, εἶπε ὁ Φίλιππας, ὁ συγχωριανός μου, θά τόνε ξαναγυρίσουμε ὀπίσω τόν μπάσταρδο τόν Κεμάλ.

Σέ λίγο ἤρθανε κι οἱ ἄντρες ἀπό τίς περιπολίες νά δώσουνε ἀναφορά. Μαζί τους γύρισε κι ὁ Γαβριήλ, ὁ Μυτιληνιός, πού στό λόχο τόν φωνάζανε «ἡ Γαβριλέλ'ς». Κρατοῦσε στήν ἀγκαλιά του ἕνα βυζανιάρικο. Πλησίασε τό λοχαγό, ἔδειξε τό παιδί καί τοῦ εἶπε:

– Αὐτούνανι τούν τσέτ' τσάκ'σα, κύρ λουχαγέ. Θά σᾶς περικαλέσου θιρμῶς νά μ' τ' ἀφῆστι τοῦ μουρέλι καθόσουν τυγχάνου ἄκληρους...

Σφυρίγματα, γέλια ἀκούστηκαν ἀπό παντοῦ. Ἡ μουδιασμένη φανταρία ἀναδεύτηκε· γύρευε νά ξεσκάσει καί τό 'ριξε στήν καζούρα.

– Ὄοα Γαβριλέλι', ὄα! Δέν ἔχεις, οὐρέ, δικό σ' σπέρμα, μόν' πᾶς νά δανειστεῖς τοῦ τούρκικου;

– Τί τόχιτι τόσου λάδ' στού νησί σ';

Ὁ Ἀρσένης, τό πειραχτήρι τοῦ λόχου, πού τόσην

ὥρα καθότανε σάν μουδιασμένη μαϊμού, πήδησε στήν παρέα καί κλείνοντας πονηρά τό μάτι, φώναξε:

– Σούτ! Σιωπή! Ἐγώ ξέρω τήν πᾶσα ἀλήθεια γιά τό μωρό. Ἀκοῦστε τό λοιπόν. Τό παιδί πού βλέπετε εἶναι αἷμα τοῦ Γαβριήλ! Τόν εἶχα δεῖ ἐγώ πού γλυκαινότανε μέ τή χανουμίτσα σάν ὑπηρετούσαμε σέ τοῦτο τό χωριό...

Ἡ καζούρα ξανάρχισε. Ὁ ἀγαθός Γαβριλέλ'ς σαστισμένος γύριζε σ' ὅλες τίς μπάντες καί φώναζε:

– Ψιέματα! Ψιέματα! Τού βρ'κα τοῦ π'δί! Μπουσούλαγε γύρου στή μάνατ' ἀπούτανι ἀπουθαμέν'! Νά μή μί βρεῖ ζουντανόνε ἡ αὔριο, ἄν σᾶς ψιματίζου...

Ὅσοι δέν εἴχανε μιλήσει ἴσαμε κείνη τή στιγμή, φωνάξανε θυμωμένα:

– Σκάστε, μωρέ! Ποῦ τό βρήκατε τόσο κέφι;

– Ἐδῶ χανόμαστε καί σεῖς τό χαβά σας!

Οἱ σύνδεσμοι, πού ἀπό ὥρα περιμέναμε, φτάσανε μπαϊλντισμένοι πάνω στά ἱδρωμένα ἄλογά τους. Μιλήσανε ἰδιαίτερα μέ τούς ἀξιωματικούς. Τέτοιες ὧρες «ἀπόρρητα» δέν ὑπάρχουνε. Ἴσαμε νά ρωτήσουμε «τί νεώτερα», πέσανε μαζεμένες οἱ ἀπαντήσεις ἀπ' ὅλες τίς μεριές:

– Ἔσπασε τό μέτωπο! Χαθήκαμε!

– Τά συντάγματα διαλύονται!

– Ὁ στρατός, δίχως κεφάλι, κάνει ὅ,τι τοῦ καπνίσει!

– Ἄλλοι παίρνουν τά βουνά, ἄλλοι τίς χαράδρες. Μαχαιρώνονται γιά μιά θέση σέ ὄχημα! Πολλοί αὐτοκτονοῦνε!

Κεῖνο πού ἔγινε τότε δύσκολα περιγράφεται. Κανένας δέν κοντοστάθηκε νά σκεφτεῖ, ν' ἀκούσει διαταγή ἤ ὀρμήνια. Λές κι ἀπό μῆνες ἤτανε ἕτοιμοι καί δέν

περιμένανε παρά τούτη τή στιγμή γιά νά τό βάλουνε στά πόδια. Τρέχανε ὁ καθένας γιά λογαριασμό του. Μήτ' ἀδερφός δέ γύριζε νά δεῖ τόν ἀδερφό του.

Σάν κατάλαβα πώς ὅλα γκρεμιστήκανε κι ἔφτασε τό τέλος, ἅρπαξα τό τουφέκι μου κι ἔτρεξα ξοπίσω τους καί φώναζα σάν παραλοϊσμένος:

– Ποῦ πᾶτε, ἀδέρφια; Ποῦ τ' ἀφήνετε ὅλα; Σταθεῖτε.

Τσάκωσα κάνα δυό Μικρασιάτες καί τούς μιλοῦσα γιά ἄμυνα.

– Ἀνάφτε του μιά τοῦ κερατᾶ, φώναξε ἕνας λοχίας.

Σβέλτα ἔπεσα κάτω καί σύρθηκα πίσω ἀπό ἕνα τζαμί. Βροχή πέσανε οἱ σφαῖρες νά σκοτώσουνε τή φωνή μου, τή φωνή πού τούς ζητοῦσε νά συνεχίσουνε τόν πόλεμο. Ἔμεινα κρυμμένος λίγες στιγμές. Ἤθελα νά κλάψω, νά οὐρλιάξω. Ὕστερα μ' ἔπιασε καί μένα πανικός. Τό 'βαλα στά πόδια καί δέ στάθηκα παρά ὅταν ἡ τύχη μ' ἔριξε πάνω στό φίλο μου, τό Νικήτα Δροσάκη.

– Γιά βάστα, ρέ συνάδερφε, μοῦ 'πε ἕνας φαντάρος καί μέ τσάκωσε ἀπ' τό μανίκι. Τοῦτος δῶ ὁ τραυματίας μοῦ ζητάει νά τόν σκοτώσω, νά μήν πέσει ζωντανός στά χέρια τῶν Τουρκῶνε. Τί νά κάνω;

Γυρίζω νά δῶ τόν πληγωμένο καί τρελάθηκα.

– Νικήτα! Βρέ Νικήτα!

Γονάτισα πλάι του. Τό μάτι τοῦ Δροσάκη ἀργόπαιζε θολό ἀπό συγκίνηση. Μοῦ 'δειξε τό πληγωμένο στῆθος καί τά πόδια του πού ἤτανε σπασμένα. Εἶχα δυό μέρες νά τόν δῶ. Ἤξερα πώς τόν εἴχανε στείλει σέ φυλάκιο, κάπου κατά δῶ, μά δέν περίμενα νά τόν ἀνταμώσω.

– Ἴσαμε τήν τελευταία στιγμή ἔκανες τό χρέος σου!

Ἔσκισα τό πουκάμισό μου, τοῦ 'δεσα τίς πληγές. Ἤθελα τόσο νά μιλήσω μαζί του, νά τοῦ πῶ πόσο δίκιο εἶχε ὅταν ἔλεγε πώς μᾶς προδώσανε. Ἤθελα τήν ὀρμήνιά του, τούς θυμούς του, τίς ἐκρήξεις του, τίς ἀλήθειες πού ξεστόμιζε. Ἤθελα νά τοῦ πῶ: «Τώρα σέ κατάλαβα, Δροσάκη. Τράβα μπροστά καί θά σ' ἀκλουθήσω. Χιλιάδες θά 'ρθοῦμε μαζί σου». Μά ὁ Δροσάκης πάλευε μέ σκληρούς πόνους. Κάθε κίνηση τόν τρέλαινε.

Σκέφτηκα νά φτιάσω ἕνα πρόχειρο φορεῖο. Ἀναζήτησα τό φαντάρο πού μέ σταμάτησε. Μοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ πώς θά πάει κεῖ κάπου γιά ἀνάγκη του καί θά γυρίσει. Μ' αὐτός τό 'σκασε. Εἶχε σταθεῖ σ' αὐτό τό μέρος μόνο καί μόνο γιατί ἔψαχνε τά κουφάρια γιά ρολόγια καί λεφτά...

Ἔβαλα τόν τραυματία στόν ὦμο κι ἄρχισα νά βαδίζω, δίχως νά χάνω καιρό. Κάθε τόσο κοντοστεκόμουνα νά τόν ξεκουράζω. Ὕστερα μοῦ λιποθύμησε καί τόν ξάπλωσα στό χῶμα. Εἶδα μερικούς τοῦ ἱππικοῦ νά καλπάζουνε. Μαζί τους ἤτανε ὁ Λεφούσης, ἕνας φίλος τοῦ Νικήτα, πού στό νοσοκομεῖο περάσαμε ὧρες ἀξέχαστες. Ἔτρεξα κάνοντάς του νοήματα ἀπό μακριά. Ὅταν εἶδα πώς μέ γνώρισε, μά δέν εἶχε διάθεση νά σταθεῖ, τοῦ φώναξα:

– Λεφούση! Τό Δροσάκη ἔχω βαριά πληγωμένο. Σταμάτησε, Λεφούση! Λεφούσηηη! Στάσου! μή φεύγεις!

Ὁ Λεφούσης χάθηκε στό μονοπάτι τοῦ δάσους. Σήκωσα ξανά τό Δροσάκη. Τόν πῆρα στά δυό χέρια μου σάν κοιμισμένο μωρό καί βαδίζαμε. Ποῦ καί ποῦ ἄνοιγε τά μάτια, μέ κοίταζε καί μοῦ 'λεγε ἀδύναμα:

– Φύγε! Παράτησέ με!

– Θά σέ σώσω, Νικήτα! Θά ζήσεις. Πρέπει νά ζήσεις...

Ὁ ἱδρώτας ἔτρεχε σέ χοντρές σταγόνες ἀπό τό πρόσωπό μου. Τά νεῦρα τοῦ λαιμοῦ τέντωναν, τά χέρια μου δέν τά 'νιωθα δικά μου. Προχωροῦσα. Ὁ νοῦς ἀρνιότανε νά καταλάβει κεῖνο π' ἀντικρίζανε τά μάτια. Μπροστά μου δυό φαντάροι ὁδηγοῦσαν ἕναν ἀραμπά γεμάτο μπαοῦλα, ἔπιπλα, χαλιά. Πάνω εἶχανε δεμένους ἕνα γερο-Τοῦρκο μέ τή γριά του. Τούς μίλησα καί κοντοστάθηκαν.

– Βρέ παιδιά, κάντε λίγη θεσούλα ν' ἀκουμπήσω τόν τραυματία.

Μέ κοιτάξανε σάν νά μήν καταλαβαίνανε τή γλώσσα πού τούς μιλοῦσα. Τά μάτια τους εἶχανε μιάν ἔκφραση τρέλας. Ἤτανε στουπί στό μεθύσι. Ὁ ἕνας μ' ἀποκρίθηκε βαριά, σερέτικα:

– Καρτέρεψέ μας κεῖθε ἀπ' τοῦ γιουφύρ'.

Καί γυρίζοντας στό φίλο του τόν ρώτησε χαχανιστά:

– Καλά δέ λέου, οὐρέ Θύμιου;

Σήκωσαν ἕνα φλασκί μέ ρακί καί ἤπιανε μέ δίψα. Πέρασα μαζί τους τό μικρό γιοφύρι. Τούς εἶδα πού ξεπέζεψαν. Πετάξανε χάμου χαλιά κι ἔπιπλα πού τά κουβαλούσανε μέ πρόθεση νά τά πάρουνε μαζί τους, στήν πατρίδα τους.

– Ἡ Θισσαλία εἶν' μακριά ἀπουδῶ. Δέν εἶνι; ἔκανε ὁ Θύμιος καί σκάσανε κι οἱ δυό στά γέλια.

Ὥς νά πάω νά βρῶ δυό σανίδες νά στεριώσω πάνω τους τά πόδια τοῦ Δροσάκη, πού κάθε κίνηση τόν ἔκανε νά χάνει τίς αἰσθήσεις του, οἱ φαντάροι τινάξανε τό γιοφύρι καί μαζί καί τ' ἀντρόγυνο τῶν Τούρ-

κων! Ἄρχισα νά τρέχω, μή μοῦ φύγουνε. Ἦτανε ἕτοιμοι νά βιτσίσουνε τ' ἄλογο.

Ἂν ἔχανα κι αὐτή τήν εὐκαιρία θά μᾶς προλάβαιναν οἱ Τοῦρκοι. Τσάκωσα τ' ἄλογο ἀπ' τά χαλινάρια. Ὁ Δροσάκης κατρακύλησε στά πόδια τῶν ἀλόγων καί ξερνοῦσε αἷμα.

– Συνάδερφοι, ἐγώ ξέρω τό δρόμο, εἶπα. Μόνοι σας θά χαθεῖτε. Θά σᾶς καθαρίσουνε οἱ δικοί μας γιά νά πάρουνε τόν ἀραμπά...

Πρίν καλοσκεφτοῦνε, ἅρπαξα τό Δροσάκη καί πήδησα μέσα στό κάρο. Κινήσαμε. Ἀφήσανε σέ μένα τά χαλινάρια. Κεῖνοι τρώγανε, πίνανε, καί λέγανε ἀρσιζιές. Ὅπου περνούσαμε, κοσμοχαλασιά· στά τουρκοχώρια φωτιές, σκοτωμοί, βιασμοί, λεηλασίες. Πλήρωνε ὁ ἄμαχος τούρκικος πληθυσμός. Χιλιάδες ἀγκουσεμένοι ἄντρες, τρομαγμένοι, ἀγριεμένοι, πληγωμένοι ἴσαμε τά κατάβαθά τους, χάσανε μεμιᾶς τήν ψυχή τους καί κάθε μπέσα.

Κοντά σ' ἕνα χωριό, παραδωμένο στίς φλόγες, μιά νέα γυναίκα μαλλιοξαινότανε κι ἔσερνε φωνές πάνω ἀπ' τό κορμί τοῦ σκοτωμένου ἀγοριοῦ της. Οἱ δυό φαντάροι τοῦ ἀραμπᾶ, βαρβατεμένοι ἀπ' τό φαγοπότι, τήνε γλυκοκοιτάζανε καί τῆς φωνάζανε βρομόλογα.

– Στάσ'! Χουμήξανε πάνω μου. Στάσ' νά πά νά...

Γύρισα καί τούς κοίταξα μέ μιά ματιά πού σκότωνε.

– Ἴσα, ρέ βλάμη! Θές κι ἐλόγου σου μερτικό; μοῦ φώναξε ὁ ἕνας, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἔστριψε τήν μπούκα τοῦ τουφεκιοῦ καταπάνω μου.

Κατέβηκα ἀπ' τόν ἀραμπά, πῆρα στά χέρια τό Δροσάκη κι ἔφυγα νά μή δῶ, νά μήν ἀκούσω. Θά

χανόμαστε κι οἱ δυό ἄν δέν πέφταμε στή σιδηροδρομική γραμμή πάνω σέ συγκροτημένες στρατιωτικές μονάδες. Παράδωσα τό Δροσάκη στόν Ἐρυθρό Σταυρό. Ἔσκυψα δακρυσμένος καί τόνε φίλησα.

– Νικήτα! Κάποτε θ' ἀνταμώσουμε, εἶπα καί μέ πῆρε ἡ συγκίνηση.

Ἀκούμπησε τή χούφτα του στό ὑγρό μάγουλό μου. Ἕνας κόμπος δέθηκε στήν καρδιά μου. Ἔμεινα λίγες στιγμές κοντά του κι ὕστερα ἔφυγα.

Πῆρα πάλι τό δρόμο. Δέ μέ τρόμαζε πιά ὁ θάνατος. Τούς ζωντανούς σκιαζόμουνα πού χάσανε κάθε ἀνθρωπιά. Στ' ἀφτιά μου φτάνανε οἱ καγχασμοί τοῦ Νικήτα Δροσάκη: «Γυρεύουνε νά πνίξουνε τή δειλία τῶν νικημένων. Οἱ ἥρωες!»

ΔΥΟ ΜΕΡΕΣ ΠΑΛΕΥΑ νά πάρω τρένο. Πιάστηκα ἀπό μιά πόρτα σπασμένη καί καθώς ἔτρεχε ὁ συρμός, σκάλωσα στή στέγη. Χιλιάδες γυναικόπαιδα κατεβαίνανε τοῦτες τίς ὧρες ἀπ' τά χωριά μέ κραυγές: «Οἱ τσέτες!» «Ἔρχονται! Ἔρχονται!» Τά τρένα δέ στεκόντανε νά πάρουνε κόσμο. Μέσα στά βαγόνια γινότανε χαλασμός. Νταῆδες, ἀράθυμοι, τρομαγμένοι κι ἀρματωμένοι φαντάροι καί πολίτες ἐρχόντανε στά χέρια καί σέρνανε μαχαίρια καί πυροβολούσανε. Κι ἡ προσφυγιά ἀπόξω νά τρεχαλάει μέ τήν ψυχή στό στόμα καί νά πέμπει ἱκεσίες, κατάρες κι ἀπειλές. «Ἄτιμοι! Ποῦ μᾶς ἀφήνετε;» «Σταθεῖτε!» Καί τό τρένο, μαῦρο θεριό, ν' ἀγκομαχάει καί νά ρουθουνίζει καί νά σέρνει σφυριγματιές, πιό κοφτερές ἀπό σπαθιές, γιά νά παραμερίσει ὁ κοσμάκης ἀπ' τίς ράγες.

Θά 'χαμε κάνει κάπου ἕξι ὧρες δρόμο· ἀργά τή νύχτα τό τρένο τραντάχτηκε τόσο ἀπότομα, πού ὅλοι ἐμεῖς οἱ κρεμασμένοι τιναχτήκαμε σάν βλήματα. Οἱ ρόδες κριτσάνισαν κάμποσα κορμιά. Οἱ ζωντανοί προσπαθούσανε μέ σπίρτα καί κεριά ν' ἀναγνωρίσουνε τούς νεκρούς. Θρῆνοι ξεσπάσανε μέσα στή νύχτα. Ὁ γονιός φώναζε νά βρεῖ τό παιδί του καί τό παιδί ἔψαχνε γιά τό γονιό· ἄκρη δέν ἔβρισκες.

Ἔπεσα σ' ἕνα φρεσκοσκαμμένο χωράφι. Οἱ ζημιές πού ἔπαθα δέν ἤτανε σοβαρές. Ἔνιωθα ζαλάδα καί κούραση, ἤθελα νά κοιμηθῶ καί νά μή ματαξυπνήσω. Μά τή ζωή, ἀκόμα καί σέ τέτοιες ὧρες, φοβᾶσαι μήν τήνε χάσεις. Σύρθηκα σάν φίδι κι ὕστερα σάν τετράποδο, ἴσαμε πού μπόρεσα νά σηκωθῶ ὀρθός καί νά βαδίσω. Χώθηκα μέσα στ' ἀνθρώπινο μπουλούκι πού μούγκριζε, δερνότανε, διπλωνότανε κι ἁπλωνότανε σάν λαβωμένο θεριό.

Σιμά μου πιλαλοῦσε ἕνα παιδί πού φώναζε ἀπελπισμένα τ' ὄνομα τῆς μάνας του, τοῦ παπποῦ καί τῆς γιαγιᾶς του. Κατάλαβα πώς ἀγωνιζότανε νά κρατάει τό βῆμα του στό ἴσιο μέ τίς κανιές μου· εἶχε δέσει τήν ὕπαρξή του μέ τή σκιά μου. Κάποια στιγμή πού τό προσπέρασα, μοῦ φώναξε παρακαλεστικά:

– Θείου, μή μ' ἀφήκ'ς! Φουβάμι!

Ἄναψα τό τσακμάκι κι ἔσκυψα νά τό δῶ. Ἤτανε δέν ἤτανε ὀχτώ χρονῶ ἀγόρι, λιανό, μέ ξουρισμένο κεφάλι.

– Πῶς σέ λένε;

– Στέλιου! μ' ἀποκρίθηκε.

Ἅπλωσα τό χέρι μου, ἔπιασα τό δικό του· ἔτρεμε σάν ξυλιασμένο πουλάκι. Βαδίζαμε ὅπως πατέρας μέ γιό. Κάθε πού ζυγώναμε σέ μπουλούκι, τό παιδί φώ-

ναζε μέ τήν ψιλή, ξεπνεμένη φωνούλα του: «Παππού! Παππού!» Κοντοστεκόμουνα τότες καί τ' ἄφηνα νά ψάχνει.

Ἄχ, λόγιαζα μέσα μου, τάχα νά γίνουνται τά ἴδια καί στό χωριό μου; Κεῖνος ὁ Κώστας κατέβασε τή φαμελιά στή Σμύρνη τήν ὥρα πού 'πρεπε; Ἤ περίμενε νά βολέψει πρῶτα τόν καρπό; Ἀπό καιρό τούς εἶχα κάνει γράμμα. Τούς ἔλεγα, γιά καλό καί γιά κακό μαζῶχτε ὅσο χρῆμα μπορεῖτε, ἔχετέ το στό χέρι, γιατί μόνε ὁ Θεός ξέρει τί καινούργιες συφορές μπορεῖ νά μᾶς βροῦνε. Τρεῖς μῆνες εἶχα νά λάβω γράμμα τους καί, τό χειρότερο, δέν εἶχα καμιά εἴδηση ἀπό τόν ἀδερφό μου τό Σταμάτη, πού βρισκότανε κι αὐτός «κάπου στό μέτωπο». Τώρα, μόλις θά σμίξουμε ὅλοι στή Σμύρνη, θά πρέπει νά μπαρκάρουμε γιά καμιά Σάμο, καί σάν περάσει ἡ φουρτούνα, μιά δρασκελιά εἶναι – ξαναγυρίζουμε στά μέρη μας.

Ξημέρωνε· ἀπ' τά βουνά κατηφόριζε ἕνα τριανταφυλλί ἀχνό φῶς καί ξεχυνότανε στά περβόλια. Παραγουρμασμένο ἀμάζωχτο τό σταφύλι στ' ἀμπέλια καί βαριά τά κλαριά στά δέντρα ἀπό τόν ἄτυχο καρπό. Ἄχ καί νά γινότανε, λέει, νά κινοῦσα τώρα δά γιά τά χωράφια μας, μέ τό τραγούδι στ' ἀχείλι, μέ τό λουλούδι στ' ἀφτί καί πλάι νά 'χα τήν Κατίνα μου, καβάλα στή φοραδίτσα μας, μέ κάνα κουτσούβελο στό βυζί! Κι οἱ Τοῦρκοι νά βγαίνουν στίς πόρτες καί νά μᾶς χαιρετᾶνε καλόκαρδα ὅπως παλιά: «Ἀξαμλαρινίζ χαΐρ ὀλσούν, τσορμπατζή». «Ὀγούρ ὀλά, ἐφέντη!» «Ὤχ, Σεφκιέτ, ἀδέρφι, δέ φιλιωθήκανε οἱ Θεοί μας! Καί τώρα τί θ' ἀπογίνουμε; Νέ τσαρέ; Ὀνλαρί χιέπ οὐναταλίμ ἀζίζ ἐμσεριλέρ!» (Ποιό τ' ὄφελος, πατριῶτες; Ἐλᾶτε νά τά ξεχάσουμε ὅλα...)

Τοῦ παιδιοῦ τά ποδάρια πρηστήκανε, δυσκολευότανε νά βαδίσει. Νά τό ἐγκαταλείψω δέν πήγαινε ἡ καρδιά μου· τό πόνεσα. Ἄρχισα νά ρωτάω δεξά ζερβά γιά νά πετύχω κανέναν πατριώτη του. Καί τόντις, βρέθηκε μιά γυναίκα πού τό γνώριζε καί τοῦ μίλησε.

– Σ' ἀπουζητάει, ἔρμου, οὔ παππούλ'ς. Ποῦ χάθ'κις;

Μᾶς ὀρμήνεψε νά πᾶμε κεῖ, σέ μιά βρύση, ν' ἀνταμώσουμε τό γέρο πού φύλαγε καραούλι. Τό παιδί μόλις τ' ἄκουσε ἔκανε φτερά, πέταξε.

– Ἔλα, θείου, γλήγουρα!

Κοντά στή βρύση εἶδα ἕνα γέρο βρακά, σκαλωμένον πάνω σ' ἕνα δέντρο μέ τό χέρι ἀντήλιο, νά τρώει ὁλόγυρα τίς στράτες καί νά βελάζει σπαραχτικά:

– Στέλιου! Στέλιου!

– Παππού! Παππουού!

Πήδηξε ὁ γέρος τ' ἀγκάλιασε μέ πάθος.

– Γιούκα μ'! Στυλάκι μ'! Ποῦ ἤσ'να μάτια μ'!

Βαδίσαμε γιά λίγο μαζί. Ὁ παππούλης μοῦ ἱστόρησε τά πάθη του:

– Μί τού πού τράνταξ' οὔ συρμός, ἡ κόρη μ' κι ἡ γ' ναίκα μ' πέσανι καταῆς. Ἡ γριγιά μ', καλοτ'χη, ἀπόθανι μεταμιᾶς! Τσῆ κόρηζη μ' τσοῦ κόψανι οἱ ρόδις τά πουδάρια τ'ς! «Τά πουδάρια μ', πατέρα! Τά πουδάρια μ'» μοῦ 'κανι. «Ἄχ, γιαβρίμ! Ἱλινίτσα μ', ἰσύ!»

Τ' ἀγόρι μίκρυνε, ζάρωσε.

– Ὕστεριις μοῦ λιποθύμ'σι! Πάου νά τή σ'κώσου στήν ἀγκαλιά μ'. Δέν μπόραγα. Πέσαμι χάμου, ἀγκουμαχούσαμι. «Πατέρα, μοῦ 'κανι, τοῦ Στυλάκ'!» Πῆγα, σαδῶ, σακεῖ. Φώναζα. Ματαγύρ'σα κουντά τ'ς. «Τοῦ Στυλάκι μ', πατέρα! Τρέξι, πάγινι! Ἄφ'κι

μ' ἰμένα...» Τήν ἀκούμπ'σα σ' ἕνα καντούνι, μή μοῦ τήν πατήσ' οὐ κόσμους κι τ' ἀλόγατα. Ἔφ'γα. Πῆρα τσί στράτες. Φώναζα, ξέταζα. «Σαπέρα τριχουβ'λοῦσε» μοῦ κάν' οὐ σ'μπέθερους τοῦ γιοῦ μ', κι μοῦδ'ξι τοῦ βουνό. Ἄιντι, μπαρμπα-Στυλιανέ, τά π'δάρια σ' οὐμπρός, ἡ καρδιά σ' οὐπίσω, σί κείνηνα. Πῶς σ' ἄφ'κα, κόρη μ'! Μί τί καρδιά σ' ἄφ'κα, τζιέρι μ', νά σί σπαράξ'νι τ' ἀγρίμια!

– Μάνα μ'! Μανούλα μ'! ἔσυρε κραυγή τ' ἀγόρι κι ἔφερε τίς χουφτίτσες του μ' ἀπελπισιά στά μάγουλα.

Ἔ! Ἐσεῖς τοῦ κόσμου, μεγάλοι καί τρανοί. Ἀκούσατε ποτές καμιά τέτοια φωνή;

– Πᾶμι στή μάνα μ', παπποῦλι'!

– Πᾶμι, γιέ μ', πᾶμι!

Καμπόσοι πού ἀκούγανε τήν ἱστορία, φωνάξανε:

– Γέρο, μή σοῦ σάλεψε ὁ νοῦς; Νά χαθεῖς θέλεις κι ἐσύ καί τό παιδί;

– Οἱ τσέτες τοῦ Μπεχλιβάν κατεβήκανε.

Ὁ γέρος καί τό παιδί μᾶς γυρίσανε τήν πλάτη καί τρέχανε πίσω! Νύχτα σκέπασε τή γῆ. Δέν ἤτανε τοῦτος κόσμος πλασμένος ἀπό χέρι Θεοῦ! Ὄχι, δέν ἤτανε!

XVI

ΜΟΛΙΣ ΠΑΤΗΣΑ ΤΟ ΠΟΔΑΡΙ ΜΟΥ στή Σμύρνη, στάθηκα νά πάρω ἀνάσα. Σταυροκοπήθηκα, μ' ἔπιασε μιά ξαφνική χαρά. Πάντα ἐδῶ στή Σμύρνη ἔβρισκε σιγουριά κι ἀποκούμπι ἡ ρωμιοσύνη. Οἱ Τοῦρκοι τή λέγανε «Γκιαούρ Ἰσμίρ» κι ἤτανε πραγματικά ἡ Ἄπιστη γι' αὐτούς· γιά μᾶς ὅμως ἤτανε ἡ χαρούμενη καί φιλόξενη πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μοσχοβολοῦσε γιασεμί καί λαχταροῦσε γιά λευτεριά. Μόνο νά σεργιανᾶς στό Καί, στά μπουλβάρια, στούς βερχανέδες, νά νταραβερίζεσαι στά μπεζεστένια, νά πίνεις ρακί στό Κόρσο, νά βλέπεις παντοῦ κέφι, χαρά, σοῦ μαλάκωνε ἡ καρδιά, γέμιζε φῶς, πόθους, θάρρητα. Νά ζήσω, ἔλεγες, νά ζήσω, νά δουλέψω ἀπεξαρχῆς, νά φτιάσω τοῦτο καί τ' ἄλλο, νά χαρῶ, ν' ἀγαπήσω, νά χτίσω.

Τώρα τί 'τανε αὐτό π' ἀντίκριζα; Μιά νεκρή πολιτεία. Τά μαγαζιά καί τά κέντρα κλειδωμένα μέ διπλό λουκέτο. Τά σπίτια βουβά, σάν ἀκατοίκητα. Γέλιο δέν ἄκουγες, παιδί δέν ἔβλεπες νά παίζει στό δρόμο. Καραβάνια θλιβερά σερνόντανε στά σοκάκια σάν μιά σειρά κάμπιες. Κορμιά κυρτωμένα, πρόσωπα χολια-

σμένα, χαλκοπράσινα, χείλη ξερά, ἀσπρισμένα. Ἤτανε οἱ πρόσφυγες πού φτάνανε ἀπ' τό ἐσωτερικό. Σέρνανε μαζί τους μπόγους, τσομπλέκια, μπαοῦλα, κονίσματα, φορεῖα μ' ἄρρωστους, κατσίκες, κότες, σκύλους. Οἱ ἐκκλησιές, οἱ στρατῶνες, τά σκολειά, οἱ ἀποθῆκες, οἱ φάμπρικες, ὅλα γέμισαν πρόσφυγες· βελόνι νά 'ριχνες δέ θά 'πεφτε.

Γύριζα σάν χαμένος ἀνάμεσα σ' αὐτό τόν κόσμο κι ἔψαχνα νά βρῶ τούς δικούς μου. Ὁ Γιάκαβος, ἕνας κουμπάρος μας, μοῦ 'πε πώς τούς εἶχε ἀνταμώσει καί μάλιστα ἡ μάνα μου χόλιαζε, λέει, γιά μένα καί γιά τόν ἀδερφό μου τό Σταμάτη. Καταλάβαινα πώς ἔπρεπε νά βιαστῶ ν' ἀνταμώσω τή φαμελιά, νά δοῦμε πῶς θά τά ξεκεφαλιώσουμε, μά τά ποδάρια μου δέ μέ σηκώνανε, ἤμουνα πεθαμένος. Δέν εἶχα πιά μέσα μου παρά μιά πεθυμιά, νά γείρω κάπου νά κοιμηθῶ γιά μῆνες.

Στό Παραλλέλι κοντοστάθηκα στόν καθρέπτη ἑνός μπαρμπέρη κι εἶδα τά χάλια μου. Τό χιτώνιό μου ἤτανε ξεσχισμένο, ὅλο αἵματα. Τό δίκοχό μου ξεχασμένο στό πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Τά γένια μου ἄγρια.

Τό κουρεῖο ἦταν ἀνοιχτό. Δέν πάω, σκέφτηκα, νά λουστῶ, νά κουρευτῶ, ν' ἀλλάξω τό σουλούπι μου; Ἔτσι πού εἶμαι, κι ἡ μάνα μου ἡ ἴδια θά τρομάξει σά μ' ἀντικρίσει. Τό μάτι μου ἔπεσε, μέ τό πρῶτο, στή γυριστή πολυθρόνα πού θά δεχότανε τό ἀποκαμωμένο κορμί μου.

Ὁ μπαρμπέρης, ἕνα λιγνό συμπαθητικό γεροντάκι, σάλταρε στήν πόρτα, μόλις μ' εἶδε νά κοντοστέκουμαι, μ' ἅρπαξε ἀπ' τό μπράτσο καί μ' ἔσυρε σάν ὑπνωτισμένο στήν πολυθρόνα.

– Ἔλα, μοῦ 'πε, λές καί γνωριζόμασταν ἀπό χρόνια. Κάτσε νά σοῦ συγυρίσω τή φάτσα. Πῶς κατάντησες σέ τέτοιο χάλι; Ἐσένα ὄχι ἄνθρωπος, μά καί Χάρος νά σέ δεῖ θά σκιαχτεῖ.

Γέλασε μόνος μέ τό χωρατό του κι ὕστερα ἔπιασε νά βρίζει τούς Τούρκους.

– Σεϊτάνηδες, ντεληφισέκηδες! Σᾶς ἠπέρασε ἀπό τήν ἄδεια σας κούτρα, πώς θά φᾶτε τόν ἑλληνικό στρατό! Χαερσίζηδες, μπαμπέσηδες...

Δέν τόν πολυάκουγα. Μέ τό πρῶτο ἄγγιγμα στήν πολυθρόνα, ξεκουρντίστικα ὁλόκληρος· χαλάρωσε τό κορμί μου σάν νά βυθιζόμουνα σέ μαλακωσιά. Ὅμως ὁ μπαρμπέρης ἤτανε ἀποφασισμένος νά μή μ' ἀφήκει νά κοιμηθῶ. Μοῦ κουνοῦσε ἀπότομα τό κεφάλι πάνω, κάτω, ζερβά, δεξά, πέταγε ὅσο πιό τραγουδιστές μποροῦσε τίς ψαλιδιές του, μ' ἔφερνε γύρα κι ὅλο μέ σκουντοῦσε:

– Μήν ἀποκοιμηθεῖς, παλικαρόπουλο, γιατί μέ τή νύστα ὁπού 'χεις ἐλόγου σου, δέ θά ξυπνήσεις μήτε στή δεύτερη παρουσία...

Ὅσο λαχταροῦσα ἐγώ τόν ὕπνο, ἄλλο τόσο λαχταροῦσε αὐτός τήν κουβέντα. Ὅταν εἶδε ἀνέλπιστα ν' ἀράζει πελάτης στό μαγαζάκι του τόν ἔπιασε χαρά. Ἡ μοναξιά κεῖνες τίς ὧρες τοῦ 'φερνε τρέλα.

– Φαίνεσαι ἀποκαμωμένος, φουκαρά μου, ἔκανε. Ἔρχεσαι ἀπ' τίς πρῶτες γραμμές;

Ἤθελα νά τοῦ πῶ πώς δέν ὑπάρχουνε πιά οὔτε πρῶτες γραμμές, οὔτε δεύτερες μά ἡ γλώσσα μου εἶχε μουδιάσει· τό μόνο πού κατάφερα ν' ἀρθρώσω ἤτανε ἕνα «ν...ναί» πού ἔμοιαζε μέ βέλασμα.

– Ἐψές, ἔλαψε κι ἠκούρεψα δυό τρεῖς φαντάρους,

ὁπού 'χαν τά δικά σου χάλια. Μ' αὐτοί 'τανε θεόλωλοι, δέν ἠξέρανε τί τούς ἠγινούντανε. Φτάσανε νά μοῦ ποῦνε πώς ὁ ἑλληνικός στρατός δέ θά κρατηθεῖ οὔτε μιά βδομάδα πιά στή Μικρασία. Ἀκοῦς;

Ἄκουγα ἄκρες μέσες καί καταλάβαινα τί 'θελε νά πεῖ τό γεροντάκι, μά δέν μποροῦσα νά στυλώσω μάτι νά τόν κοιτάξω. Τά ματοτσίνουρά μου γίνανε σιδερικά. Ἡ κεφαλή μου βούιζε, ἤμουνα καί δέν ἤμουνα ξύπνιος. Ὁ μπαρμπέρης, πονηρός, ὅταν εἶδε πώς μαζί μου δέν μποροῦσε νά στρώσει κουβέντα, ἅρπαξε μιά κανάτα νερό κρύο κι ἀρχίνησε νά μέ λούζει, νά μέ ταρακουνάει· μόνο μπάτσους πού δέ μοῦ 'δωκε. Μισάνοιξα τά μάτια μου, ἕτοιμος νά τόνε διαβολοστείλω, μ' ἀντίκρισα τό βλέμμα του, τό γεμάτο ἱκεσία.

– Φαίνεσαι ξυπνητός καί κουραγιόζος, μοῦ 'πε. Δέ μοιάζεις σύ ἀπό κείνους πού ἠσερσεμιάσανε καί λένε πώς ἡ μικρασιατική ἐκστρατεία πάει κατά διαόλου. Αὐτοί οὖλοι εἶναι κατουρημένοι, πράχτορες τοῦ Κεμάλ. Ἄκουσε πού σοῦ λέω. Βρέ, ἐδῶ ὁ Τρικούπης ἐπῆρε τήν ἀρχιστρατηγία καί ἠπέρασε στήν ἀντεπίθεση! Τό ξέρεις αὐτό;

Εἶχα τή διάθεση νά τοῦ πῶ ὅλη τήν ἀλήθεια, νά τόνε τρελάνω, μά τό πάθος πού ἔβαζε στά λόγια του μοῦ θύμισε τόν παλιό ἑαυτό μου καί μέρεψα. Κεῖνος συνέχισε τό χαβά του!

– Ἄν δέν τό ξέρεις, μάθε το ἀπό μένανε. Στόν Τσεσμέ, φίλε, δέν μαντζέβεται ὁ στρατός γιά νά πιάσει τσί θάλασσες καί νά λακήσει. Ὄγεσκε! Τήν ἄμυνα τῶν παραλίων μας ὀργανώνει. Ὅπου νά 'ναι θ' ἀκούσεις νά βγαίνουνε τά παραρτήματα καί τότες θά μαθευτοῦνε τά νέα. Ἡ Ἀγγλία, σοῦ λέει, εἶναι παρά

τό πλευρόν μας, δέ θά μᾶς ἀπαρατήσει – στό πεῖσμα κεινῆς τσῆ σκρόφας, τσῆ Γαλλίας!

Σάν μύγες τά 'νιωθα τά λόγια του νά στριφογυρνᾶνε καί νά πιλατεύουνε τό μισοϋπνωτισμένο μου μυαλό. Στά ὕστερνά ἔχασα πιά τήν ὑπομονή μου κι ἄνοιξα κι ἐγώ τό στόμα μου.

– Γιά ποιόν Τρικούπη μιλᾶς, μπάρμπα; Τώρα κι ἄλλη μιά! Ὁ Τρικούπης πιάστηκε αἰχμάλωτος μέ τό στρατό του. Οἱ τρανοί τσ' Ἀθήνας μᾶς παρατήσανε σύξυλους κι ἕνας Θεός ξέρει τί θ' ἀπογίνουμε. Ὅσο γιά τσ' Ἐγγλέζους, μή γελιέσαι. Οὔτ' αὐτοί οὔτε οἱ Γάλλοι οὔτε οἱ Ἀμερικάνοι οὔτε διάολος στή φύτρα τους, κανείς, μωρέ, κανείς πιά δέ σκοτίζεται γιά τά μᾶς. Αὐτοί μᾶς ἀνοίξανε τόν τάφο, πάρ' το χαμπάρι.

Τοῦ γέρου τό σαγόνι ἀρχίνησε νά τρέμει· χτυπολογοῦσαν οἱ ξένες μασέλες του, ἔγινε κίτρινος σάν θειάφι. Τα μάτια του μίκρυναν, σκλήρυναν, ἀλληθώρισαν. Τά χέρια του πού κρατοῦσαν ξουράφι, εἶπα πώς θά μοῦ 'κοβαν τό λαιμό.

– Τί λές, μωρέ θεοπάλαβε! βρουχήθηκε. Ποιός σέ γέμισε μέ τέτοια ἄτιμα ψέματα; Ὁ Τρικούπης θά ὀργανώσει τήν ἄμυνα ἀπό τό Νυμφαῖο ἴσαμε τό Σίπυλο. Ἔτσι μονάχα θά προστατευτεῖ ἡ Σμύρνη. Κι ἄν, ὅπως λές, αἰχμαλωτίστηκε ὁ Τρικούπης, δέ χάθηκε ὁ κόσμος. Ψωμιά στό μοναστήρι. Ἔχει ἀξιωματικούς κι ἀξιωματικούς μιά βολά ὁ ἑλληνικός στρατός! Δέ θά 'ναι ὁ Τρικούπης, θά 'ναι ὁ Γονατάς, ὁ Πλαστήρας. Τούς ξέρω οὔλους ἐγώ προσωπικά.

Τόν ἔβλεπα νά παλεύει ἀπελπισμένα νά περιφρουρήσει τήν αἰσιοδοξία του, τήν ἴδια τήν καρδιά του. Κάτι ἤξερα ἀπό τέτοιους ἀγῶνες. Εἶπα μέσα μου: Ρέ Μανώλη, γιατί τό πιλατεύεις τό γεροντάκι; Τί θα βγεῖ

ἄν ἀργήσει λίγο νά μάθει τήν ἀλήθεια; Ἄσ' τον τό φουκαρά.

– Στό κάτω κάτω εἶναι κι ἡ Μικρασιατική Ἄμυνα, εἶπα. Ποῦ τήνε βάζεις τή Μικρασιατική Ἄμυνα!

– Ἔ, τώρα μιλᾶς σάν ἄντρας, ἄσκολσουν! Γειά στό στόμα σου. Ἡ Ἄμυνα, ναῖσκε, αὐτή θά ξαναφέρει ἐνθουσιασμό, θά καλέσει πανστρατιά καί θά πᾶμε οὖλοι, γέροι, νιοί, παιδιά, γυναῖκες. Τί θά πεῖ! Γιά τά σπίτια μας καί γιά τή λευτεριά μας, ὅλα θά τά δώκουμε. Ἦρθε ἡ μεγάλη στιγμή τοῦ χρέους...

Ἤθελα νά τοῦ πῶ: «Ἦρθε, μωρέ γέρο, ἦρθε ἡ στιγμή τοῦ χρέους, μά οἱ ἄτιμοι τήν ἀφήκανε καί χάθηκε. Μᾶς βουλιάξανε χίλιω λογιῶ προδοσίες, συμφέροντα τῶν μεγάλων, στραβοτιμονιές τῶν δικῶνε μας, κακές ἀρχές καί κακά ἀποτελειώματα...» Ἤθελα πολλά νά τοῦ πῶ. Θυμήθηκα τό Δροσάκη· ὁλόκληρος εἶχε χωθεῖ μέσα στό πετσί μου. Μά συγκρατήθηκα. Τό γεροντάκι εἶχε πιά βυθιστεῖ στό δικόνε του κόσμο.

– Ἔχω πίστη μέσα μου, ἔκανε καί χτυποῦσε μέ πάθος τό στῆθος του. Πιστεύω Θεό ἐγώ! Δέν μπορεῖ νά τούρκεψε ὁ Μεγαλοδύναμος. Δέ γίνεται. Μέ καταλαβαίνεις; Ἐμένα σήμερις τό πρωί, ἡ κυρά, μ' ἔκανε ἅγιονε νά μήν τ' ἀνοίξω τό μαγαζί. «Ποῦ θά πᾶς, Τάσο μου, κλαψούριζε. Δέ ματζέβεις τή φαμελιά νά βρεῖς κι ἐσύ κανένα καΐκι νά φύγουμε γιά τά νησιά, μόνε θά 'ρτοῦνε οἱ τσέτες νά μᾶς χαλάσουνε! Ἐγώ μιά βολά τσί χαζίρεψα τσί μπόγοι· θά πάρω τά παιδιά νά φύγουμε.» «Ἄντε, καψογυναίκα, ἄντε καί τά γέμισες κι ἀτή σου. Ἄντε καί νά δοῦμε ποῦ στό διάτανο θά μᾶς βγάλει τοῦτος ὁ τρόμος. Δέν ἀνάφτεις, λέω, τή φουφού νά στήσεις κάνα μπλουγούρι καί μήν ἀκοῦς τσί ζεβζεκές τοῦ ἑνοῦ καί τ' ἀλλουνοῦ. Ὅσο

γιά τό μαγαζάκι, θά τ' ἀνοίξω, γυναίκα, πάρ' το ἀπόφαση, θά τ' ἀνοίξω! Τί στό καλό, ἀξούριστος κι ἀκούρευτος θά μείνει ὁ κόσμος;» Τί λές καί σύ, φαντάρε, καλά δέν τῆς μίλησα; Σέ τέτοιες ὧρες χρειάζεται τό κουράγιο. Ὁ πανικός, ἄσ' τονε τόν πανικό, αὐτός σκοτώνει πρίν σέ βρεῖ τό κακό. Ἐγώ θά τόνε σπάσω τόν πανικό, θά τόνε ξεφτίσω στή γειτονιά μου. Θά συλλοϊστεῖ ο μπακάλης: «Γιά ν' ἀνοίξει τό μπαρμπέρικο ὁ κύρ Τάσος, πά νά πεῖ πώς μπορῶ ν' ἀνοίξω κι ἐγώ τό μαγαζί». Θ' ἀναθαρρέψει κι ὁ ἔμπορας, κι ὁ καφετζής, κι ὁ σπετσιέρης. Ἔτσι δέν εἶναι;

Φαίνεται πώς τόνε κοίταζα παράξενα, γιατί σταμάτησε ξαφνιασμένος. Μά εὐτύς ξανάρχισε ἀπό φόβο μήπως τοῦ πῶ πάλι τίς δικές μου πικρές κουβέντες.

– Τί μέ κοιτᾶς ἔτσι, ἔκανε. Ἐμένανε πού μέ βλέπεις, ἄς μοιάζω κακομοιριασμένος, τή ζωή τήνε γόντιρα, τήν ἔφαγα μέ τό κουτάλι κι εἶμαι στά ὑστερνά μου. Μά ἡ λευτεριά πού μᾶς ἦρχε στή Μικρασία εἶναι παιδούλα· μόλις πῆρε νά βαδίζει· οὔτε τέσσερα κεράκια δέν ἀξιωθήκαμε νά τσῆ βάλουμε. Αὐτή δέν μπορεῖ, δέν πρέπει ν' ἀποθάνει· δέ θ' ἀντέξουμε νά τήνε θάψουμε. Κάλλιο νά μποῦμε πρίν ὅλοι στό μαῦρο χῶμα...

Τοῦ κύρ Τάσου τά μάτια βουρκώσανε. Μ' εἶχε ἀφήσει μέ τό μισό μάγουλο ξουρισμένο κι ἀποξεχάστηκε νά λέει καί νά μήν ἔχει τελειωμό. Τό λιπόσαρκο κορμί του, μέ τά στραβοκάνικα ποδάρια, συγκλονιζότανε ἀπό νευρικά πηδήματα.

– Γι' αὐτήνανε τή λευτεριά τά 'δωκα οὖλα, ὅ,τι εἶχα καί δέν εἶχα. Ὤχ! Πῶς τό θυμοῦμαι, μωρέ μάτια μου, κεῖνο τό εὐλοημένο πρωινό τοῦ Μαγιοῦ, ὅπου

πλεύρισε τό ὑπερωκεάνιο «Πατρίς» κι ἠξεμπάρκαρε τσ' εὐζῶνοι καί πίσω, πού λές, νά στέκουνε τά πολεμικά μας μέ τή γαλανόλευκη! Ὠχού, Χριστέ καί Κύριε, ποιός μέ κράτειε μένανε τότες! Ἤτρεξα στό σπίτι, ἄνοιξα βιαστικά τό κλειδωτό σερτάρι πού φύλαγα τή σερμαγιά, ἅρπαξα τά κοτσάνια τοῦ σπιτιοῦ μου καί τά μετρητά πού κονόμησα γρόσι γρόσι ἀπό τά ρεγάλα· ἑξήντα χρόνων δούλεψη! (Εἶχα γυναίκα νοικοκυρά πού ἤξερε τή ρέγουλα, κι ἄς εἶχα δυό κόρες καί τέσσερα ἀγόρια.) Καί τά παίρνω πού λές οὖλα, ὅπως βαστούσανε καί βρισκότανε κι ἠπῆγα ἴσια στόν Ἕλληνα διοικητή. «Νά, τοῦ 'πα, τοῦτα τά δίνω γιά τό στρατό μας, τό λευτερωτή! Τούς τά στέλνει πές τους, ὁ μπαρμπέρης ὁ Τάσος ὁ Κασαμπαλής...» Ὁ μέραρχος, καλή του ὥρα, μέ χτύπησε στήν πλάτη, μέ φχαρίστησε, μά δέν τά δέχτηκε. Μέ πέρασε, ὡς φαίνεται, γιά βλαμμένον. Ἐγώ, ὅμως, ἐπέμενα, ἤφαγα τά λυσσιακά μου, ἴσαμε πού στό τέλος τά πῆρε ἕνα στρατιωτικό νοσοκομεῖο κι ἠπιάσανε τόπο.

»Ἡ γυναίκα μου, μόλις πῆρε χαμπάρι, πῆγε ν' ἀποθάνει. "'Ἠσερσέμιασες, ἄντρα μου; Τί 'ταν αὐτή ἡ κουτουράδα πού 'κανες; Καλά δέν ἠσκέφτηκες τά ἐδικά μας γερατειά, ἀμέ τά κορίτσια σου; Τίποτις δέν ἠσκέφτηκες;" "Ὅλα τά σκέφτηκα, γυναίκα, ὅλα τά 'βαλα στή ζυγαριά. Ἐσένανε, ἐμένανε, τά παιδιά μας, τ' ἀγγονάκια μας, τό χρυσάφι οὔλης τῆς γῆς. Μά ἡ μπαλάντζα ἠβάρυνε ἀπ' τή μεριά τσ' ἐλευτερίας..."

Παλεύαμε κι οἱ δυό νά καταπιοῦμε τό δάκρυ μας. Πάνω στήν ὥρα, μπούκαρε λαχανιασμένος ὁ ἔγγονας τοῦ μπαρμπα-Τάσου.

– Παππούλη, φώναξε τό παιδί κι ἡ φωνή του ἔτρεμε. Ὁ στόλος φεύγει!

– Ποιός στόλος, μωρέ ζεβζέκη;
– Ὁ ἑλληνικός, παππού!
– Ὁ ἑλληνικός;
– Ὁ ἑλληνικός!
– Ἔ, νά, τότες, κερατούκλη! Νά! Νά!

Τοῦ ἄστραψε στή μούρη τρεῖς σφαλιάρες. Ὁ μικρός κοκκίνισε, βούρκωσε, μά δέν ἔκλαψε. Δικαιώνοντας τήν ὀργή τοῦ παππούλη του, εἶπε μέ πάθος:

– Παππού, δέ σέ ψεματίζω, φεύγει, σοῦ λέω, φεύγει, φεύγει!

Καί ξέσπασε σέ κλάμα.

Ἄρπαξε ο γέρος τ' ἀγγόνι του ἀπό τό χέρι καί τραβολογώντας το ἀπότομα βγῆκε στό δρόμο. Ἔμεινα νά τόν κοιτάζω. Τό λιανό κορμί του μέ τά στραβοκάνικα ἀρθριτικά ποδάρια σκαμπανέβαινε σάν φελούκα σέ φουρτούνα. Ράγισε ἡ καρδιά μου, λές καί κείνη τή στιγμή μόνο αὐτό τό γεροντάκι ἤτανε δυστυχισμένο καί χαμένο.

Ἔπιασα τό ξυράφι καί προσπάθησα ν' ἀποτελειώσω τό ξύρισμα. Ἄν φεύγει στ' ἀλήθεια ὁ στόλος, πάει νά πεῖ πώς ὅπου νά 'ναι... ὅπου νά 'ναι θά μπουκάρουνε οἱ Τοῦρκοι. Ἄν... Τί γυρεύει τό ἄν; Ἀφοῦ τό ξέρω πώς ὅλα τελειώσανε, ἀφοῦ ξέρω τό πῶς καί τί, γιατί κάθουμαι λοιπόν; Τί περιμένω; Τί ἐλπίζω; Μ' ἀκοῦς ἤ δέ μ' ἀκοῦς, φαντάρε Ἀξιώτη, ἐθελοντή τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, μαχητή τοῦ Ἀφιόν Καραχισάρ. Τελειώσανε πιά ὅλα, ὅλα!

Πῆρα τρεχάλα τό δρόμο, βγῆκα στήν προκυμαία. Κείνη τή στιγμή τά πολεμικά σήκωναν ἄγκυρα. Ἀπό τά φουγάρα τους ἔβγαινε πυκνός, μαῦρος καπνός. Οἱ ἄνθρωποι στό Καί μαρμαρώσανε. Δέν ἀνασαίνανε, δέ μιλούσανε, δέ ζούσανε. Μοιάζανε σάν τίς πέτρινες

πλάκες στά μεζαρλίκια, ἡ μιά πίσω ἀπ' τήν ἄλλη... Μά τί λέω; Μόνο ὅποιος ἔθαψε τό σπλάχνο του κι ἄκουσε τό τρίξιμο τοῦ φέρετρου τήν ὥρα πού τό κατεβάζουνε στόν τάφο, μόνε αὐτός μπορεῖ νά νιώσει τί 'ταν γιά μᾶς κείνη ἡ στιγμή.

Ὕστερα ἔγινε κάτι τόσο ἄτιμο, πού μᾶς ἔφερε στά σύγκαλά μας. Ἕνα γαλλικό πολεμικό, τό «Βαλντέκ Ρουσσώ», ἄρχισε ν' ἀνακρούει τόν ἐθνικό μας ὕμνο! Οἱ «σύμμαχοι» «χαιρετοῦσαν» τήν ἑλληνικήν ναυαρχίδα πού ἔφευγε, ὅπως τό ἀπαιτούσανε οἱ κανονισμοί καί τό πρωτόκολλο!

Τοῦτο τό πόμπεμα μᾶς ἀγρίεψε. Τά νεκρωμένα ἀπό τόν πόνο ἀπολιθώματα ἀναδεύτηκαν καί σάν ἕνας ὁρμητικός χείμαρρος κίνησαν ὀμπρός.

– Ὅλοι στοῦ Στεργιάδη!

– Νά λογοδοτήσει!

– Νά μᾶς ἐξηγήσει, γιατί δέ μᾶς ἀφῆκε νά φύγουμε, μόνε μᾶς ἠγύρευε πασαπόρτια καί σφραγίδες!

– Ὅπλα! Θέλουμε ὅπλα γιά ἄμυνα!

Μιά φωνή ἀκούστηκε ἀπό τό βάθος κι ὕστερα κι ἄλλες πολλές.

– Ἔφυγε ὁ Στεργιάδης!

– Ἔφυγε, πάει στόν ἀγύριστο!

– Τόν γλιτώσανε οἱ Ἐγγλέζοι! Τόν φυγαδέψανε!

Σταθήκαμε νά καταλάβουμε τοῦτο τό νέο μαντάτο. Κι ὕστερα ξέσπασε ἄσκοπη, ἡ ὁμαδική ὀργή. Τρέχαμε δεξά ζερβά, λές καί κυνηγούσαμε τό φευγάτο ὄνειρό μας, χειρονομούσαμε, τυφλώναμε.

– Π' ἀναθεματισμένοι, πού νά μήν ἠσώνατε νά 'ρχετε!

– Γιατί; Γιατί δέ μᾶς ἠμπαρκάρανε κι ἐμᾶς;

– Τί θά γενοῦμε;

– Ἠφοβηθήκανε μπά καί πᾶμε στήν Ἀθήνα καί καθαρίσουμε τήν πατρίδα ἀπό τήν κοπριά τσῆ προδοσιᾶς!

Σάν πλάκωσε ἡ νύχτα, ἐρήμωσε ἡ προκυμαία. Ὅλοι χώθηκαν κάτω ἀπό μιά στέγη καί περιμένανε τή συνέχεια. Ἔμεινε μόνο ὁ τρόμος νά σουλατσάρει στά σκοτεινά σοκάκια, σάν παζβάντης πού προμηνοῦσε τό πιό ἄγριο ξημέρωμα, πού γνώρισε ποτέ ἡ ρωμιοσύνη...

XVII

ΑΝΤΑΜΩΣΑ ΤΟΥΣ ΔΙΚΟΥΣ ΜΟΥ στό σταθμό τοῦ Κεμέρ, μέσα στά παραπήγματα πού ἄδειασε ὁ ἑλληνικός στρατός. Στυφή ἀντάμωση, δίχως τό δρόσισμα καμιᾶς συγκίνησης. Οἱ κουβέντες μας ἄχαρες, λειψές. Τράβηξα τή μάνα στή γωνιά καί τῆς εἶπα:

– Μάνα, τί παράδες κρατᾶς στό χέρι;

– Παράδες; ἔκανε ξαφνιασμένη. Τί παράδες; Μήπως προκάναμε νά πουλήσουμε τή σοδειά; Τό κομπόδεμα πού ἤξερες, πάει. Ὅλα τά μετρητά καί τά φλουριά τά δώκαμε στό καπάρο.

– Ποιό καπάρο, μάνα;

– Τό καπάρο γιά τό χτῆμα π' ἀγόρασε ὁ Κώστας. Δέ σοῦ τό 'γραψε; Σ' τό 'γραψε.

Καθώς μέ εἶδε νά κλείνω μ' ἀπελπισία τά μάτια, σάν νά μοῦ μπήξανε μαχαίρι στήν καρδιά, κατάλαβε πώς δέν εἶχα ἰδέα κι ἔκανε σφάλμα νά μοῦ τό πεῖ τώρα δά. Τήν ἔπιασε ταραχή, χλώμιασε, φοβήθηκε μή γίνει κανένας καβγάς, ὅπως τότε μέ τήν κληρονομιά.

– Δέ φταίει ὁ Κώστας, βιάστηκε νά πεῖ. Γιά καλό ὁλουνῶν μας φρόντισε. Ἦταν σωστό κελεπούρι. Μά

τήν ἀλήθεια, γιέ μου. Τζάμπα τό πῆρε. Εἶναι τό χτῆμα τοῦ κύρ Θόδωρου τοῦ μπακάλη καί ξέρεις τί μερακλής εἶναι! Μόνε τόν κούλα νά βλέπεις, τά χάνεις. Ἐκειδά νά μείνεις ἕνα καλοκαιράκι νά κάνεις καινούργιο σ'κώτι...

Ἔνιωθα κομμένος στά δυό. Πάει καί τό σχέδιό μου νά φύγουμε μέ καΐκι γιά τά νησιά. Δάγκωνα νευρικά τ' ἀχείλι μου. Ἄναφτα ἀπανωτά τσιγάρα καί τά σεργιανοῦσα στό στόμα μου. Ὁ ἀδερφός μου ὁ Κώστας οὔτε πού ζύγωνε. Κουβέντιαζε μ' ἄλλους χωριανούς μας κι ἔλεγε:

– Τήν καλύτερη δουλειά τήνε κάνανε αὐτοί πού μείνανε στά χτήματά τους. Θές ἀπό δικοῦ τους, θές γιατί δέν πήρανε χαμπάρι. Μιά βολά αὐτοί τήν ἔχουνε καλύτερα ἀπό μᾶς. Βάλτε μέ νοῦ σας, ἄν χρειαστεῖ νά κάτσουμε ἐδωνάς καμιά ντουζίνα μέρες! Χαθήκαμε...

Οἱ ἄλλοι πού τόν ἀκούγανε, συμφωνούσανε. Τί διάολο, δέν καταλαβαίνανε τίποτα; Τό κακό βροντολογοῦσε πορτοπαράθυρα, μυαλά, καρδιές. Στραβομάρα εἴχανε; Ἤ μήπως ἀπό φόβο δέ θέλανε νά παραδεχτοῦνε τήν πρωτόφαντη συμφορά; Ἡ ἴδια ἡ μάνα μου δείλιασε νά μέ ρωτήσει γιά τό Σταμάτη, ἄν εἶχα νέα καί τί ἀπόγινε. Ἀπελπίστηκα, μ' ἔπιασε τώρα ἔγνοια γιά τό μικρό μου ἀδερφό. Θυμήθηκα πού ὅταν καλέσανε τήν κλάση του, μοῦ 'πε ἕνα σημαδιακό λόγο: «Αὐτή τή φορά, Μανώλη, δέ θά γλιτώσω. Θά τό δεῖς. Μιά τοῦ κλέφτη, δυό τοῦ κλέφτη...»

Κάθισα σ' ἕνα σκαλοπάτι, ἔκλεισα τά μάτια καί μέ τή χούφτα ἔτριβα τό μέτωπο νά τ' ἀναγκάσω νά συλλοϊστεῖ, νά ζυγιάσει τά πράματα κι ἀνάλογα νά πράξει. Ἡ μάνα μου σίμωσε δειλά, ἀκούμπησε τό χέρι

της στόν ὦμο μου καί μ' ἀρώτησε ἀνήσυχα:

– Τί ἔχεις, γιέ μου; Τί σέ βασανίζει; Πιστεύεις πώς θά 'χουμε κι ἄλλες φασαρίες; Λές;

– Λέω, μάνα! Λέω! Σέ λίγες ὧρες οἱ Τοῦρκοι θά βρίσκονται στή Σμύρνη. Πάρτε το χαμπάρι.

– Θέ καί Κύριε! σταυροκοπήθηκε. Κουνήσου, παιδάκι μου, ἀπό τή θέση σου... Εἶναι δυνατόν!

Ἡ ἀδερφή μου, ἡ ἄμοιρη, πού ὕστερα ἀπ' τίς δυό ἀτυχίες της μόλις ξανακατάφερε νά βρεῖ ἀρραβωνιαστικό, μᾶς κοίταξε μ' ἀγωνία καί μουρμούρισε ὅλο παράπονο:

– Πάλι δέ θά προλάβω νά βάλω στεφάνι!

Γύρισα στόν κουνιάδο της, πού ἔπινε τό καφεδάκι του κι ἔστριβε τίς μουστάκες του.

– Νικόλα, τοῦ εἶπα. Ἐσύ τί κάθεσαι καί δέ φεύγεις; Ξέχασες πόσους Τούρκους ἔκαψες; Τό καλό πού σοῦ θέλω λάκησε! Καιρό δέν ἔχουμε. Ὅπου νά 'ναι μπαίνει ὁ Μπεχλιβάν!

– Μπάαχ; ἔκανε περιφρονητικά ὁ Νικόλας. Τά παραλές!

Ἡ μάνα μου ἀναστατώθηκε.

– Ἐσύ πού συμβουλεύεις τούς ἄλλους, μοῦ 'πε, τί σκέφτεσαι νά κάνεις;

– Ἐγώ, μάνα, θά πάω νά παραθερίσω στό χτῆμα π' ἀγοράσατε, νά κάνω καινούργιο τζιέρι!

Βούρκωσε, οἱ ρυτίδες βάθυναν στό βασανισμένο πρόσωπό της. Μετάνιωσα γιά τή σκληράδα μου.

– Μητέρα, εἶπα, ἔτσι πού ἤρθανε τά πράματα, λέω νά μείνω μαζί σας. Μπορεῖ οἱ Τοῦρκοι νά κρίνουνε σάν ἐγκληματίες πολέμου ὅσους φεύγουνε καί νά μήν τούς ξαναδεχτοῦνε πίσω.

– Μπρέ, γιέ μου, πῶς τό 'παθες καί παιδιαρίζεις;

Ἄν πιστεύεις πώς θά μείνουμε στό ἔλεος τῶν τσέτηδων, σήκω φύγε!

– Τί νά πά νά κάνω, μάνα, στήν Ἑλλάδα, μ' ἄδεια χέρια; Ζήτουλας νά γενῶ;

– Κάλλιο ζήτουλας, παιδί μου, παρά... ὤχ, δέν κακομελετῶ! Δέ λέω τίποτα! Θέ καί Κύριε, μή μᾶς ἀπομωραίνεις! Λυπήσου μας!

Ἄρχισε νά σιγοκλαίει.

– Μέ τρώει καί τό σαράκι τοῦ Σταμάτη! Ποῦ νά βρίσκεται τό παιδί; Γιά δέ γύρισε ἀκόμα. Νά 'φυγε τάχα μέ τά παπόρια τοῦ στρατοῦ;

Σφούγγισε τά μάτια της. Σηκώθηκε ὅλο περίσκεψη. Ἄνοιξε ἕναν μπόγο, ἔβγαλε μέ ἱεροτελεστία μιά μπλέ γαμπριάτικη φορεσιά, ποῦ τήν εἶχα ράψει στή Σμύρνη, γιά τ' ἀρραβωνιάσματά μου μέ τήν Κατίνα καί δέν εἶχα ἀξιωθεῖ νά τή φορέσω. Τήν ξετίναξε ἀνάλαφρα σάν νά τήνε χάιδευε, φύσηξε τά πέτα.

– Δέν ἀλλάζεις; μοῦ 'κανε. Ἄλλαξε μή γνωρίζεσαι γιά στρατιώτης.

Ἔβαλα τά πολιτικά κι ἔνιωσα ξαναγεννημένος.

– Σηκωθεῖτε νά πᾶμε στήν παραλία, εἶπα. Εἶναι τό καλύτερο πού 'χουμε νά κάνουμε. Ἐκεῖ 'ναι οἱ στόλοι κι ὅσο νά 'ναι θά 'χουμε προστασία.

Βρήκαμε μιά γωνιά στό Καί, κατάντικρυ στά πολεμικά καί περάσαμε ἐκειδά τή νύχτα μας. Τρεμοχουχουλίζαμε ἀπ' τ' ἀγιάζι καί τήν ἀγωνία. Αὐγές ξεμπάρκαραν ἐγγλέζικες περιπολίες καί μᾶς περιμαζέψανε ὅλους, χιλιάδες ἄντρες καί γυναικόπαιδα. Μᾶς βάλανε σ' ἑξήντα τόσες μαοῦνες πού βρισκόντανε στό λιμάνι καί μᾶς τραβήξανε κοντά στά πολεμικά τους.

Τούτη ἡ ἀναπάντεχη τύχη μᾶς φάνηκε σημάδι Θεοῦ. Ἡ σιγουριά ἔδιωξε τήν ἀγωνία, γινήκαμε μα-

λακοί καί γενναιόδωροι. Ἀρχίσαμε νά σκεφτόμαστε τί θ' ἀπογίνουνε οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι στό ἐσωτερικό. Τά παιδιά παίζανε ξυλίκι καί μπίζ, κυνηγούσανε ἕνα ψωριασμένο γατί ἀνάμεσα σέ τσουβάλια σύκα καί σταφίδα. Ἡ Ἀφρούλα, μιά ὄμορφη Σμυρνιοπούλα, ὀρφανή, πού τήνε συνόδευε ἡ γιαγιά της, εἶχε ἐγκατασταθεῖ πλάι μας καί ἡ πρώτη της δουλειά ἤτανε νά βγάλει τό καθρεφτάκι καί νά χτενίζει τά μακριά σγουρά μαλλιά της.

Μέ τίς φροντίδες πέρασε γρήγορα ἡ ὥρα. Ὁ ἥλιος τραβοῦσε νά δύσει καί γέμισε ροδί χρῶμα τόν οὐρανό. Τά βαποράκια τοῦ Κορδελιοῦ πηγαιοερχόντανε σχεδόν ἄδεια κι ὁ στρογγυλός τροχός τους καταμεσῆς ἀνατάραζε τά νερά. Ὁ μπάτης ἔφερνε τή δροσιά καί τ' ἄρωμα τῆς θάλασσας. Ἄλλοτε, τέτοιαν ὥρα, τό Καί ζωντάνευε· τραγούδια, σουλάτσα, καραφάκια οὖζο. Τώρα ὁ κόσμος γλιστροῦσε βιαστικός, σάν κυνηγημένος.

Ἕνας μπακάλης ἔπιασε νά βρίζει τούς Φραγκολεβαντίνους:

– Γι' αὐτουνούς ἔφεξε. Εἴχανε δέν εἴχανε μᾶς τό βγάλανε τό μάτι. Ἐγώ εἶχα πελάτες σ' ὅλα τά ξένα κονσολάτα καί ξέρω τίς ραδιουργίες τους. Πρίν πατήσει ἀκόμα ὁ ἑλληνικός στρατός, αὐτοί βίρα καί στέλνανε γραφές στά γκουβέρνα τους καί στά Παρίσια, νά μή γίνει ἑλληνική κατοχή. Τί Ἀμερικάνοι μισιονάριοι, τί φραγκοπαπάδες, τί Ταλιάνοι σπιοῦνοι, ἐμπόροι, μπανκέρηδες, οὖλοι ἐνάντιά μας!

– Τό συμφέρο τους ἐκοιτάζανε. Ὁ θάνατός σου ἡ ζωή μου! Δέν τό ξέρεις, τοῦ ἀποκρίθηκε ἕνας ναυτικός.

Ὁ μπακάλης κούνησε τό κεφάλι:

– Τήν ἔχθρητα ὅπου μᾶς εἶχανε οἱ Λεβαντίνοι, μήτε οἱ Τοῦρκοι δέ μᾶς τήν εἶχανε...

Ξαφνικά ἀνακατεύτηκε στήν κουβέντα καί μιά μεσόκοπη φουρνάρισσα, ξαδέρφισσα τοῦ ναυτικοῦ.

– Τσί προάλλες, εἶπε, σάν ἠμαθεύτηκε πώς ἤσπασε τό μέτωπο, ἦρχε ὁ ἀχμάκης ὁ γιός τοῦ Μουσιοῦ Τζόρτζιο καί μᾶς ἠκρέμασε ἕνα φέσι στό πόμολο τῆς πετούγιας. Τό βλέπει ὁ γιός μου, ὁ Θαλής, τόνε τσακώνει καί σοῦ τόνε κάνει σώσπαστο στό ξύλο. Βγαίνει ἡ καθολικιά ἡ μάνα του κι ἀρχινάει νά κογιονάρει: «Ἤρχανε τά στερνά σας! Οὔτε γιά μυρουδιά δέ θά μείνει Ἕλληνας στή Σμύρνη!» Ἠξεφώνιζε κι εὐφραινόταν ἡ καρδιά τση. Ἴσαμε νά πεῖς κύμινο, τό Κερατοχώρι ἤγινε ἄνω κάτω. Μέ πιρούνια οἱ δικές μας κυνηγούσανε τσί Ταλιάνες: «Τσί φραγκοπαναγίες σας, τούς φωνάζανε. Τά κουτσάκια σας τά γύψινα!». Κι αὐτές ἠβρίζανε τσί εἰκόνες μας: «Τσί χαλκομανίες σας καί τσί τραγοπαπάδες σας!».

Μέ τόν ἐρχομό τῆς νύχτας σταμάτησε κάθε θόρυβος. Οἱ ἄνθρωποι κούρνιασαν φοβισμένοι ὁ ἕνας πλάι στόν ἄλλον. Ἄλλοι ροχαλίζανε κι ἄλλοι σιγοκουβεντιάζανε. Ἡ μάνα μου μέ σκέπασε μέ μιά φρεσκοκαπλαντισμένη μπλανκέτα πού μοσχοβόλαγε σαπούνι καί νεράκι τῆς πατρίδας· ὅμως ὕπνος δέ μοῦ κολλοῦσε. Ζερβά μου ἕνα ἀντρόγυνο στριφογύριζε πάνω στά σανίδια κι ἀναπαμό δέν ἔβρισκε· εἶχανε μπαγλαρώσει τά κορμιά τους μέ ζῶνες γεμάτες διαμαντικό καί χρυσή λίρα.

– Μαρίτσα, εἶπε κεῖνος, πολύ φοβοῦμαι πώς δέν ἤκλεισες καλά τσί πόρτες τοῦ σπιτιοῦ.

– Ὠχού, καημένε Θεμιστοκλή! Ἠκλείδωσα, δέ σοῦ τό 'πα! Σέ κουβέντα νά βρισκούμαστε.

– Καί τό πάναθυρο τσῆ κουζίνας πού ἄφηνε χαραμάδα; Τό τράβηξες καλά; Χωράει χέρι ἀπό κεῖ...

Ὅλοι κλειδώσανε καλά τά σπίτια τους καί τά ὑπάρχοντά τους! Ἀκούω δεξιά μου τή γιαγιά τῆς Ἀφρούλας πού ζητάει φλιτζάνι μέ νερό ν' ἀκουμπήσει τή μασέλα της. Ἡ ἐγγόνα, ὅμως, ἔχει σοβαρότερες δουλειές μ' ἕνα παλικαρόπουλο, πού κόλλησε τό γιατάκι του δίπλα στό δικό της.

– Θέ μου! προσεύχεται γονατιστή ἡ γιαγιά. Δῶσε νά ξημερώσει ἕνα καλό αὔριο γιά τή Σμύρνη μας!

Το ΑΛΛΟ ΠΡΩΙ ΜΑΣ ΞΥΠΝΗΣΑΝΕ χλιμιντρίσματα καί καλπασμός ἀλόγων. Πεταχτήκαμε μεμιᾶς ὀρθοί κι ἀνοίξαμε τά μάτια μας. Τό τούρκικο ἱππικό περνοῦσε καμαρωτό ἀπό τήν παραλία. Κανείς δέν ἔβγαλε τσιμουδιά. Καί τά μωρά κερώσανε. Μόνο μιά πολύ ψιλή παιδική φωνούλα ρώτηξε:

– Τί θά μᾶς κάνουνε οἱ Τοῦρκοι;

Τί θά μᾶς κάνουνε; Αὐτή 'ταν ὁλουνῶν ἡ ἀγωνία, μά κανείς δέν τήνε ξεστόμιζε. Ἀπό μερικά μπαλκόνια ξένων σπιτιῶν ἀκούστηκαν ἀδύναμα παλαμάκια καί «γιασασίν». Σάν τέλειωσε ἡ παρέλαση, ἔγινε νεκρική ἡσυχία. Ἡ δικιά μας μανούλα ἦταν ἡ τελευταία ἀπ' τίς ἑξήντα καί βρισκότανε σιμά στήν ξηρά. Σέ λίγο ἀκούστηκε τελάλης.

– Μπρέ σεῖς, τί λέει;

– Λέει, νά βγεῖ ὁ κόσμος καί νά πάει στίς δουλειές του δίχως νά φοβᾶται· κανένας δέ θά κακοπάθει.

– Μπορεῖ ἡ νίκη νά μερώνει τσ' ἀνθρώπους, εἶπε ἡ μάνα μου.

– Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις δώκανε ἐντολή νά μήν ἀνοίξει ρουθούνι χριστιανικό.

– Αὐτή 'ναι ἡ ἀλήθεια. Φτάνει τό αἷμα. Τί τά γενιτσαριά θά 'χουμε;

– Τόσοι στόλοι! Τόσα βασιλικά γιά τά μάτια ἠθαρρέψατε πώς στέκουνε δῶ χάμου;

Ὁ ἀδερφός μου ὁ Κώστας μέ πλησίασε ὅλο χαμόγελα καί φουσκώνοντας σάν διάνος, μοῦ 'πε εἰρωνικά:

– Τί γνώμη ἔχεις τώρα, Μανωλάκη, γιά τό χτῆμα π' ἀγόρασα; Ἔκανα καλά ἤ μέ πέρασε κορόιδο ὁ μπαρμπα-Θόδωρος;

Ἤμουνα τόσο χαρούμενος πού θά τοῦ συγχωροῦσα χίλιες τόσες κακοκεφαλιές κι ἄλλες τόσες εἰρωνεῖες. Ὅλοι στή μαούνα γινήκαμε τώρα μιά παρέα. Βγάλαμε ὅ,τι φαγώσιμο εἴχαμε, παστά, αὐγά, κονσέρβες. Ἀρχίσαμε τά τραταμέντα καί τίς τσιρεμόνιες.

Ξάφνου, μέσα στή γενική χαρά, ἀκούστηκε μιά φωνή κι ὕστερα πολλές μαζί:

– Φωτιά!

– Φωτιά!

– Βάλαν φωτιά στή Σμύρνη!

Πεταχτήκαμε ὀρθοί. Κοκκινόμαυρες φλόγες τινάζονταν στόν οὐρανό, χοροπηδηχτές.

– Εἶναι κατά τήν Ἀρμενογειτονιά.

– Κατά κεῖ φαίνεται νά 'ναι.

– Πάλι οἱ Ἀρμεναῖοι θά τά πλερώσουνε!

– Ἀποκλείεται νά κάψουνε ὁλόκληρη τή Σμύρνη. Ποιό συμφέρον ἔχουνε; Ἀφοῦ ἔγινε πιά δική τους...

Ποιό συμφέρον εἴχαμε μεῖς πού καίγαμε τά τουρκοχώρια στήν ὑποχώρηση;

Ἡ φωτιά ἁπλωνόταν παντοῦ. Ντουμάνιασε ὁ οὐ-

ρανός. Μαῦρα σύγνεφα ἀνηφορίζανε καί μπερδευότανε τό 'να μέ τ' ἄλλο. Κόσμος, ἑκατοντάδες χιλιάδες κόσμος, τρελός ἀπό φόβο, ἀρχίνησε νά τρέχει ἀπ' ὅλα τά στενοσόκακα καί τούς βερχανέδες καί νά ξεχύνεται στήν παραλία σάν μαῦρο ποτάμι.

– Σφαγή! Σφαγή!

– Παναγιά, βοήθα!

– Προφτάστε!

– Σῶστε μας!

Ἡ μάζα πυκνώνει, δέν ξεχωρίζεις ἀνθρώπους, μά ἕνα μαῦρο ποτάμι πού κουνιέται πέρα δῶθε ἀπελπισμένα, δίχως νά μπορεῖ νά σταθεῖ οὔτε νά προχωρήσει. Μπρός θάλασσα, πίσω φωτιά καί σφαγή! Ἕνας ἀχός κατρακυλάει ἀπό τά βάθη τῆς πολιτείας καί σπέρνει τόν πανικό.

– Τοῦρκοι!

– Τσέτες!

– Μᾶς σφάζουνε!

– Ἔλεος!

Ἡ θάλασσα δέν εἶναι πιά ἐμπόδιο. Χιλιάδες ἄνθρωποι πέφτουνε καί πνίγονται. Τά κορμιά σκεπάζουνε τά νερά σάν νά 'ναι μόλος. Οἱ δρόμοι γεμίζουνε κι ἀδειάζουνε καί ξαναγεμίζουνε. Νέοι, γέροι, γυναῖκες, παιδιά ποδοπατιοῦνται, στριμώχνονται, λιποθυμοῦνε, ξεψυχοῦνε. Τούς τρελαίνουν οἱ χατζάρες, οἱ ξιφολόγχες, οἱ σφαῖρες τῶν τσέτηδων!

– Βούρ, κεραταλάρ! (Χτυπάτε τους τούς κερατάδες!).

Τό βράδυ τό μονοφώνι κορυφώνεται. Ἡ σφαγή δέ σταματᾶ. Μόνο ὅταν τά πλοῖα ρίχνουνε προβολεῖς γίνεται μιά πρόσκαιρη ἡσυχία. Μερικοί πού καταφέρανε νά φτάσουνε ζωντανοί ἴσαμε τή μαούνα, μᾶς ἱστο-

ροῦνε τό τί γίνεται ὄξω, στίς γειτονιές. Οἱ τσέτες τοῦ Μπεχλιβάν καί οἱ στρατιῶτες τοῦ Νουρεντίν τρῶνε ἀνθρώπινο κρέας. Σπάζουνε, πλιατσικολογοῦνε σπίτια καί μαγαζιά. Ὅπου βροῦνε ζωντανούς, τούς τραβοῦνε ὄξω καί τούς βασανίζουνε. Σταυρώνουνε παπάδες στίς ἐκκλησιές, ξαπλώνουνε μισοπεθαμένα κορίτσια κι ἀγόρια πάνω στίς Ἅγιες Τράπεζες καί τ' ἀτιμάζουνε. Ἀπ' τόν Ἁι-Κωνσταντίνο καί τό Ταραγάτς ἴσαμε τό Μπαλτσόβα τό τούρκικο μαχαίρι θερίζει.

Ἡ φωτιά ὅλη νύχτα ἀποτελειώνει τό χαλασμό. Γκρεμίζονται τοῖχοι, θρυμματίζονται γυαλιά. Οἱ φλόγες κριτσανίζουνε μαδέρια, ἔπιπλα καί φτοῦνε σιδερικά· ξεθεμελιώνουνε τήν πολιτεία ὁλόκληρη. Ἁπλώνουν πάνω στά ἔργα τῶν ἀνθρώπων καί τά διαλύουνε. Σπίτια, ἐργοστάσια, σκολειά, ἐκκλησίες, μουσεῖα, νοσοκομεῖα, βιβλιοθῆκες, θέατρα, ἀμύθητοι θησαυροί, κόποι, δημιουργίες αἰώνων· ἐξαφανίζουνται κι ἀφήνουνε στάχτη καί καπνούς.

Ἄχ, γκρέμισε ὁ κόσμος μας! Γκρέμισε ἡ Σμύρνη μας! Γκρέμισε ἡ ζωή μας! Ἡ καρδιά, τρομαγμένο πουλί, δέν ξέρει ποῦ νά κρυφτεῖ. Ὁ τρόμος, ἕνας ἀνελέητος καταλυτής ἄδραξε στά νύχια του κεῖνο τό πλῆθος καί τό ἀλάλιασε. Ὁ τρόμος ξεπερνάει τό θάνατο. Δέ φοβάσαι τό θάνατο· φοβᾶσαι τόν τρόμο. Ὁ τρόμος ἔχει τώρα τό πρόσταγμα. Τσαλαπατᾶ τήν ἀνθρωπιά. Ἀρχίζει ἀπό τό ροῦχο καί φτάνει ἴσαμε τήν καρδιά. Λέει: Γονάτισε, γκιαούρη! Καί γονατίζει. Ξεγυμνώσου! Καί ξεγυμνώνεται. Ἄνοιξε τά σκέλια σου! Καί τ' ἀνοίγει. Χόρεψε! Καί χορεύει. Φτύσε τήν τιμή σου καί τήν πατρίδα σου! Καί φτύνει. Ἀπαρνήσου τήν πίστη σου! Καί τήν ἀπαρνιέται. Ἄχ ὁ τρό-

μος! Ὅποια γλώσσα κι ἄν μιλᾶς, λόγια δέ θά βρεῖς νά τόνε περιγράψεις.

Τί κάνουν, λοιπόν, οἱ προστάτες μας; Τί κάνουν οἱ ναυάρχοι μέ τά χρυσά σιρίτια, οἱ διπλωμάτες κι οἱ πρόξενοι τῆς Ἀντάντ! Στήσανε κινηματογραφικές μηχανές στά καράβια τους καί τραβούσανε ταινίες τή σφαγή καί τόν ξολοθρεμό μας! Μέσα στά πολεμικά οἱ μπάντες τους παίζανε ἐμβατήρια καί τραγούδια τῆς χαρᾶς, γιά νά μή φτάνουν ἴσαμε τ' ἀφτιά τῶν πληρωμάτων οἱ κραυγές τῆς ὀδύνης καί οἱ ἐπικλήσεις τοῦ κόσμου. Καί νά ξέρει κανείς πώς μιά, μόνο μιά κανονιά, μιά διαταγή, ἔφτανε γιά νά διαλύσει ὅλα κεῖνα τά μαινόμενα στίφη. Κι ἡ κανονιά δέ ρίχτηκε κι ἡ ἐντολή δέ δόθηκε!

Ὁ πάτερ Σέργιος ἦταν ἀπό τούς τελευταίους πού σκαλώσανε στή μαούνα μας. Δίχως καλυμμαύχι καί ράσο, θεόγυμνος, μέ μιά κουρελιασμένη ματωμένη φανέλα κι ἕνα μακρύ σώβρακο, μέ ξέμπλεκα τά λιγοστά μαλλιά του κι ἀνάκατα τά γένια του, μέ δυό γουρλωμένα μάτια πού τά 'καιγε πυρετός, ἔμοιαζε μ' ἄγνωστο στή φύση πλάσμα. Ἀπό τά λόγια καί τά φερσίματά του καταλάβαμε πώς ὁλόκληρη ἡ φαμελιά του πνίγηκε καθώς πάσχιζε νά σκαλώσει σ' ἕνα ἀμερικάνικο πολεμικό. Τό μυαλό τοῦ γέροντα δέν ἄντεξε· σάλεψε! Ἐκειδά πού καθότανε ἥσυχα καί καλά, ἀμίλητος καί σοβαρός, ἐκειδά πηδοῦσε ὁλόρθος καί χειρονομοῦσε καί φώναζε δυνατά μέ στόμφο:

– Πέντε τά παιδιά μου! Κι ἡ γυναίκα μου ἕξι! Κι ἡ κουνιάδα μου ἑπτά! Ἑπτά οἱ ἀστέρες τῆς ἀποκαλύψεως! Ἑπτά διαόλοι νά σᾶς κοπανᾶνε στήν κόλαση, δολοφόνοι! Δολοφόνοι! Δολοφόνοιοιοι.

Ἔπεφτε χάμω σάν σεληνιασμένος, κυλιότανε ἔβγα-

ζε ἄναρθρες κραυγές καί τύφλωνε μέ πόδια καί μέ χέρια τ' ἀμερικάνικο πολεμικό.

– Μᾶς τινάξανε ἀπό τή σκάλα ὅπως τινάζεις ἕνα τραπεζομάντιλο νά πέσουνε τά ψίχουλα! Τά ψίχουλα! Εἴμαστε τά ψίχουλα. Τά πετεινά τ' οὐρανοῦ θά χορτάσουν ἀπό τά ψίχουλα. Ὤ, ἄνθρωποι!

Τά παιδιά τῆς μαούνας τόν πήρανε χαμπάρι καί φωνάζανε:

– Ὁ λωλός! Ὁ λωλός!

Πιάνανε θέσεις γύρω του καί περιμένανε τίς φωνές του, ὅπως περιμένεις τόν κοῦκο ἑνός ρολογιοῦ νά πεταχτεῖ γιά νά κάνεις χάζι.

Τραβήχτηκα στήν ἄκρη τῆς μαούνας καί κάθισα σέ μιά γωνιά. Ἡ θάλασσα ἀνταριασμένη, κουνοῦσε πέρα δῶθε δυό τουμπανιασμένα κορμάκια παιδιῶν σάν νά τά νανούριζε: «Κοιμηθεῖτε! Δέ θέλει πιά ἡ γῆς παιδιά!». Τά μικρά κεφαλάκια χτυπούσανε τά ὕφαλα τοῦ ἐγγλέζικου καταδρομικοῦ μ' ἐπιμονή: «Ἀνοῖξτε μας νά μποῦμε! Δέ βλέπετε; Δέν ἀκοῦτε;» Δέ βλέπουνε! Δέν ἀκοῦνε!

ΣΟΥΣΟΥΡΟ ΜΕΓΑΛΟ ΞΕΣΠΑΣΕ στίς μαοῦνες. Ἦρθε νά μᾶς ἐπισκεφτεῖ ἕνας Ἐγγλέζος ἀξιωματικός μέ τή συνοδεία του.

– Τί ζητάει ὁ ναύαρχος;

– Πῶς ἦταν καί κόπιασε;

– Ρωτῆστε τον...

– Πέστε του...

Ὁ καθένας πετοῦσε καί μιά καυτή ἐρώτηση, κά-

ποιο παράπονο, μιάν ἱκεσία. Μᾶς ἔκαιγε ὅλους ἡ ἀγωνία γιά τό τί μᾶς περιμένει.

– Τί θ' ἀπογίνουμε, αὐτό νά μᾶς πεῖ.

Ὁ δραγουμάνος του μᾶς ἀποκρίθηκε:

– Αὐτό θέλει νά ἐξετάσει καί κεῖνος. Ποῦ θά θέλατε νά πᾶτε;

– Μακριά ἀπό τή σφαγή! Θέλει καί ρώτημα; φωνάξαμε ὅλοι μαζί.

Μερικοί πιάσανε τό δραγουμάνο ἀπ' τό σακάκι.

– Γι' ἄκουσε! Πές του νά μᾶς πάει Σάμο, Χίο, Μυτιλήνη. Νά μποροῦμε νά γυρίσουμε γρήγορα σάν περάσει τό κακό...

– Καλά, εἶπανε καί φύγανε.

Μέ τό σούρουπο οἱ Τοῦρκοι κάνανε στόχο τίς μαοῦνες. Χτυπήσανε κάμποσες φορές. Εἴχαμε λαβωμένους καί δυό νεκρούς. Ὅλη νύχτα δέν κλείσαμε μάτι.

– Μωρέ, κάτι τρέχει. Κάτι ἄλλαξε!

Τίς αὐγές ἤρθανε ρυμουλκά καί τραβήξανε τίς μαοῦνες. Δέν ἀργήσαμε ν' ἀντιληφτοῦμε πώς τά ρυμουλκά δέν ἦταν ἐγγλέζικα, μά τούρκικα.

– Τοῦρκοι μέσα στά ρυμουλκά! ἀκούστηκε.

– Τοῦρκοι;

– Τοῦρκοι!

– Μᾶς πᾶνε γιά σφαγή!

– Φωνάξτε, νά πάρουν χαμπάρι οἱ στόλοι! Τοῦρκοι! Τοῦρκοιοι!

Οἱ μάνες ψάχνανε γιά τά παιδιά τους, τ' ἀγκαλιάζανε καί σπαράζανε. Τά παιδιά λές καί τά 'πιασε παροξυσμός. Τρέμανε, τσιρίζανε. Οἱ ἄντρες τρέχανε ἄσκοπα ἐδῶ κι ἐκεῖ. Λύνανε καί δένανε μπόγους, πασχίζανε νά σκεφτοῦνε.

– Μᾶς προδώσανε!
– Μᾶς ξεπουλήσανε!
– Π' ἀνάθεμά τους!
– Ναύαρχε! Τί κάνεις;
– Ναύαρχε! Σῶσε μας!
– Γιά ὄνομα τοῦ Χριστοῦ! Μή μᾶς ἀφῆστε! Ἔχουμε μωρά μαζί μας! Ἔχουμε γερόντους, κορίτσια!
– Εἶστε ὑπεύθυνοι!
– Ναύαρχε! Ναύαρχεεε!

Τά τούρκικα ρυμουλκά συνεχίζανε τό δρόμο τους. Τότε, μέσα στόν πανικό πού ξέσπασε, χιλιάδες ἄνθρωποι πέσανε στή θάλασσα κοπαδιαστά! Μαύρισε τό νερό. Ὁ ἕνας πιανότανε ἀπ' τά μαλλιά, ἀπ' τό λαιμό τοῦ ἀλλουνοῦ καί πνιγόντανε. Γαντζώνανε στά πολεμικά νά σωθοῦνε καί δεχόντανε ζεματιστά νερά καί χτυπήματα μέ λοστούς καί ξύλα. Ὅσοι δέ χάσανε τήν ψυχραιμία μας καί μείναμε στίς μαοῦνες ἕτοιμοι νά παλέψουμε μέ τή μοίρα μας, εἴχαμε περσότερη πίστη στή θηριωδία τῶν Τούρκων παρά στό ἔλεος τῶν συμμάχων.

Ἕνας ἀξιωματικός ἔδωσε διαταγή νά δέσουνε τίς μαοῦνες στούς χαλκάδες τῆς παραλίας καί νά βάλουνε ὁλόγυρα φρουρά. Κάθε μιά δυό ὧρες θρασεμένοι ζεϊμπέκοι μέ κόκκινα ζουνάρια, φορτωμένοι κουμπούρια καί χατζάρες μπουκάρανε καί ξαφρίζανε τό ἄνθος τῶν νιάτων.

– Ἐσύ! Κι ἐσύ! Κι ἐσύ!

Χεροῦκλες ἁπλώνονταν πάνω σέ λιμπιστερά παλικάρια καί σέ ὄμορφα κορίτσια. Τά σέρνανε πίσω ἀπ' τό Τελωνεῖο, καί πιό πέρα τά βιάζανε καί τά ἐκτελούσανε. Ἔτσι ἔγινε μέ τήν Ἀφρούλα καί μέ τή Ρέα, μιά μαθητριούλα δεκατεσσάρω χρονῶ. Ἡ γιαγιά τῆς

Ἀφρούλας, καλότυχη, μέ τό πού εἶδε νά πιάνουν τό κορίτσι ἔμεινε στόν τόπο. Μά ἡ μάνα τῆς Ρέας σπάραζε κι ἔσκιζε τά μάγουλά της κι ἔτρεχε πίσω τους:

– Ἀφῆστε τό κοριτσάκι μου! Ἐμένα πάρτε!

Τά ματωμένα δάχτυλά της τσάκωσαν τό μπλουζάκι της καί τό ξέσχισαν.

– Κοιτάχτε! ἔκανε κι ἔδειχνε τό στῆθος της σάν ὑπόσχεση. Ἐμένα πάρτε! Ὄχι αὐτό! Κοριτσάκι μου, Ρέα μου!

Κανείς δέν ἤτανε πιά σέ θέση νά νιώσει συγκίνηση γιά τήν τύχη τοῦ διπλανοῦ του! Τρία μερόνυχτα μᾶς κρατήσανε οἱ Τοῦρκοι στίς μαοῦνες καί τά τρία μερόνυχτα δέ σταματήσαμε νά παίζουμε μέ τό θάνατο ἕνα φοβερό κρυφτούλι. Συμφωνήσαμε μ' ἕναν πατριώτη μου νά κρατοῦμε βάρδιες ὅλη νύχτα, ἔτσι πού νά μή μᾶς ξεφεύγει καμιά κίνηση τῶν Τούρκων. Κάθε φορά πού ψάχνανε ἕνα χῶρο, ἐμεῖς γλιστρούσαμε σ' αὐτόν καί τούς ξεφεύγαμε.

Τήν τέταρτη μέρα ἦρθε ἕνας ἀξιωματικός καί εἶπε:

– Ν' ἀδειάστε τίς μαοῦνες. Τραβᾶτε στή στεριά!

Τρέξαμε νά φύγουμε. Πιστεύαμε πώς κάθε μετακίνηση ἔκρυβε κάποιαν ἐλπίδα.

– Στό νεκροταφεῖο! Πᾶμε στό νεκροταφεῖο. Δέν πατοῦν ἐκεῖ Τοῦρκοι. Σκιάζονται!

Πήγαμε στό νεκροταφεῖο. Οὔτε σπιθαμή νά σταθεῖς. Εἶχανε προλάβει ἄλλοι, πρίν ἀπό μᾶς, καί πήρανε τήν πρωτοκαθεδρία. Βγάλανε ἀπ' τούς τάφους λιωμένους κι ἄλιωτους νεκρούς καί βάλαν οἱ ζωντανοί τά στρωσίδια τους καί τά παιδιά τους. Γυναῖκες γεννούσανε πρόωρα. Εἶχε διαδοθεῖ στούς γύρω μαχαλάδες: «Ὅποια εἶναι γιά γέννα, στό νεκροταφεῖο. Παραστέκουνε καί γιατροί!». Γερόντισσες βράζανε

νερά γιά τίς λεχῶνες μέ προσάναμμα κόκαλα πεθαμένων!

– Δέν εἶναι τόπος νά σταθοῦμε, ἔκανε ἡ ἀδερφή μου κι ὅλοι συμφωνήσαμε.

Μέ δυσκολία ἀνοίγαμε δρόμο νά φύγουμε. Πάνω σ' ἕνα μνῆμα μιά γυναίκα ξαπλωμένη τά μπρούμουτα, χτυποῦσε μέ τίς γροθιές της τή μαρμαρένια πλάκα καί φώναζε στόν ἄντρα της:

– Βρασίδα! Ποῦ εἶσαι νά δεῖς τί σοῦ κάνουν τό κοριτσάκι σου! Τ' ἀγνό σου κοριτσάκι, Βρασίδα! Τό ἀτιμάσανε! Στρατός... λεφούσι πάνω στό κορμάκι του! Βρασίδα, σήκω! Ἀναστήσου! Ἔλα νά μᾶς παρασταθεῖς. Βρασίδα!

Φύγαμε. Ψάχναμε σ' ὅλη τήν Πούντα νά βροῦμε μιά γωνιά νά σταθοῦμε. Ὅπου κι ἄν μπαίναμε, σέ σκολειά, ἐκκλησιές, ἐργοστάσια, ἀποθῆκες, ὄξω στούς ἀνοιχτούς ταρλάδες, παντοῦ, χιλιάδες πρόσφυγες περιμένανε νά δοῦνε τί θ' ἀπογίνουνε. Πουλητάδες καί μαυραγορίτες Τοῦρκοι καί Ἑβραῖοι ἐμπορευότανε τή γουλιά τό νερό, τή σταγόνα τό λάδι, τίς κονκάρδες μέ τή φιγούρα τοῦ Κεμάλ, τίς σημαιοῦλες καί τά περιβραχιόνια μέ τήν ἡμισέληνο!

– Πάρτε νά σωθεῖτε!

Σ' ἕνα ἐργοστάσιο ἀνταμώσαμε πατριῶτες καί φίλους καί μᾶς κάνανε λίγη θέση ν' ἀκουμπήσουμε. Ἤμασταν ψόφιοι. Εἴπαμε πώς θά κοιμηθοῦμε καί δέ θά ξυπνήσουμε. Ὅμως μόλις ξαπλώσαμε τό μάτι στυλώθηκε. Τά ντουβάρια τῶν καμένων σπιτιῶν κατρακυλούσανε μέσα στή νύχτα. Τουφεκιές κι ὁμοβροντίες κάθε λίγο καί λιγάκι γαζώνανε τή σιωπή...

– Αὐτές ἐδῶ εἶναι ἐκτελέσεις! μᾶς ἐξηγούσανε οἱ παλιοί καί τρέμανε.

– Ψές μπήκανε Τοῦρκοι στήν καρσινή ἀποθήκη νά πάρουνε... ἄρχισε νά διηγιέται ὁ χωριανός μας ὁ μπαρμπα-Κωστής. Τά παιδιά τοῦ μακαρίτη τοῦ Ἀντώνη Μάντζαρη, ὁ Δημητράκης καί ἡ Μαρία, μόλις ἀκούσανε πώς ἔρχονται Τοῦρκοι τρομάξανε, γιατί θυμηθήκανε τό σφαγμένο πατέρα τους καί χωθήκανε μέσα στό σωρό τά κάρβουνα, νά κρυφτοῦνε. Ἡ μάνα τους εἶχε βγεῖ ὄξω πρός νεροῦ της. Ἀκούει πώς πλάκωσαν οἱ Τοῦρκοι. Τρέχει μέσα νά προστατέψει τά παιδιά. Τά γυρεύει δῶ, τά γυρεύει κεῖ· ἀλαφιάζεται. Κεῖνα τήνε βλέπουνε καί τήν ἀκοῦνε μά δέ βγάζουνε τσιμουδιά ὅσο οἱ Τοῦρκοι στέκουν ἐκεῖ. Ἡ ἔρμη ἡ μάνα τρελαίνεται, παίρνει τσί δρόμοι, ψάχνει, σκούζει, χτυπιέται: «Τά παιδιά μου, καλέ! Μήν εἴδατε τά παιδιά μου, γιά ὄνομα τοῦ Θεοῦ! Ὤχ μοῦ τά πήρανε! Τί τήνε θέλω τή ζωή; Τά παιδιά μου! Τά παιδιά μου!» Βάζει μιά τρεχάλα γιά τή θάλασσα, πέφτει καί πνίγεται! Τά ὀρφανά, σάν ἐβγήκανε ἀπ' τό κάρβουνο, κλαίγανε τή μάνα τους καί τήν ἐρημιά τους...

Ἀγρυπνοῦμε. Μερικοί πού βγήκανε γιά τήν ἀνάγκη τους γυρίζουνε τρομαγμένοι.

– Κάτι θά γίνει! Ἀσκέρι ἔζωσε τίς φάμπρικες. Ἴσως μᾶς σηκώσουνε! Ποιός ξέρει!

Τό πρωί μπήκανε στρατιῶτες στό ἐργοστάσιο. Πιάσανε τούς ἄντρες. Διαταγή, λέει, τοῦ Νουρεντίν πασᾶ: Ὅλοι οἱ ἄντρες ἀπό 18 χρονῶ μέχρι 45, θά μείνουνε αἰχμάλωτοι, νά ξαναχτίσουνε ὅ,τι χαλάσανε! Οἱ ἄλλες ἡλικίες καθώς καί τά γυναικόπαιδα θά φύγουνε μέ τά βαπόρια.

– Ν' ἀδειάσει ὁ τόπος ἀπ' τούς γιουνάνηδες!

Καμιά μάνα δέ θέλει νά παραδεχτεῖ πώς τ' ἀγόρι της εἶναι 18 χρονῶ. Καμιά γυναίκα πώς ὁ ἄντρας της

εἶναι κάτω ἀπό πενήντα. Κλαῖνε, δέρνονται. Ἡ δική μου μάνα, ἀδάκρυτη, μέ τά χέρια πεφτάτα, στέκει μαρμαρωμένη. Σκύψαμε μέ τόν Κώστα καί τήνε φιλήσαμε, ὅπως φιλᾶς κάτι πού δέ θά τό ξαναδεῖς.

– Μάνα, τῆς εἶπα, μή σκιάζεσαι. Θά γυρίσουμε...

Πρόλαβα κι εἶδα ν' ἀστράφτει ἄγριο τό μάτι της. Τό μπαμπακιασμένο χείλι της ἔπιασε νά τρέμει ἀσταμάτητα. Ὁ Κώστας ἔκλαψε. Σάν νά τό 'ξερε πώς δέ θά ξαναγυρίσει, ὅπως δέν ξαναγύρισε κι ὁ Σταμάτης μας...

– Ἔχε γειά, μάνα!

XVIII

ΜΠΗΚΑΜΕ ΣΕ ΜΙΑ ΦΑΛΑΓΓΑ, δυό χιλιάδες ἄντρες καί ξεκινήσαμε γιά τήν αἰχμαλωσία. Μᾶς παραδώσανε δίχως καταστάσεις στό ἀπόσπασμα πού θά μᾶς πήγαινε στή Μαγνησιά. Ὑποψιαστήκαμε πώς μόλις βγοῦμε παραόξω θά μᾶς ξεκάνουνε. Τό κακό ἄρχισε μέσα στά σοκάκια τῆς Σμύρνης. Δέν προλάβαμε νά ξεκινήσουμε κι ἕνας κόσμος ἐξαγριωμένος, διψασμένος γιά ἐκδίκηση, ἔπεσε πάνω μας μέ ξύλα, πέτρες, σίδερα.

– Βούρ, Βούρ, κεραταλάρ!

Ἀπ' τά μπαλκόνια πετούσανε μπουκάλες καί δοχεῖα μ' ἀκαθαρσίες. Ἴσαμε νά φτάσουμε στό Μπασμάχανε, πενήντα πέσανε νεκροί. Τούς πληγωμένους τούς τραβούσανε πέρα ἀπ' τή γραμμή οἱ ἴδιοι οἱ φύλακες καί τούς λέγανε εἰρωνικά:

– Ὤχου! Ὤχου, τούς καημένους! Ἐλᾶτε νά σᾶς πᾶμε στό νοσοκομεῖο...

Καί τούς σκοτώνανε! Ὅσοι καταφέραμε καί βγήκαμε ζωντανοί ἀπό τή Σμύρνη εἴπαμε «Δόξα σοι ὁ Θεός! Γλιτώσαμε...» Βιαστήκαμε. Παραόξω μᾶς περιμένανε τά χειρότερα. Τά τουρκοχώρια, μόλις μᾶς

παίρνανε χαμπάρι, κατεβαίνανε στή δημοσιά νά πάρουν ἐκδίκηση. Ὁ κάθε Τοῦρκος φώναζε σάν μανιακός:

– Ἐμένα μοῦ σκοτώσανε τό παιδί!

– Ἐμένα τή γυναίκα!

– Ἐμένα κάψανε τό σπίτι μου!

Ἁρπάξανε ἀπό τήν τετράδα μας τό Λύσαντρο, δάσκαλο ἀπ' τά μέρη τοῦ Πόντου, τοῦ σκίσανε τήν κοιλιά μέ μιά μαχαιριά, τόν βάλανε καί βάδιζε κρατώντας τ' ἄντερά του στά χέρια! Τόν κατηγόρησε ἕνας γέρος, πού τά τσίμπλικα μάτια του δέν καταλάβαινες ἄν ἦταν ἀνοιχτά ἤ κλειστά.

– Νά, αὐτός εἶναι! Αὐτός, καί τόν ἔδειχνε μέ τό δάχτυλο.

Δυό τσέτες χίμηξαν πάνω του.

– Ὄχι, δέν εἶμαι ἐγώ. Δέν μπορεῖ νά λέει ἐμένα! φώναξε ὁ Λύσαντρος, πού δέν ἤξερε οὔτε τό γέρο οὔτε γιατί τόν κατηγοροῦσε.

Οἱ τσέτες τόν χτυπούσανε μέ μανία, ὅπως χτυπᾶς ἕνα κούτσουρο πού δέ λέει νά σπάσει.

– Κερατά, γκιαούρη, ἐσύ μᾶς ἔκαψες τό σπίτι!

– Μήν κολάζεστε. Δέν εἶμαι ἐγώ. Ἐγώ δέν τά ξέρω τοῦτα τά μέρη. Ποτέ δέν ἦρθα... Πο...τέ...

Ἡ μαχαιριά ἄνοιξε τήν κοιλιά του. Ὁ Τοῦρκος χούφτιασε τ' ἄντερα.

– Πάρε στό χέρι τήν πλερωμή σου! Βάδιζε! Ἀκοῦς; Βάδιζε!

Τόν ἅρπαξε ἀπ' τό γιακά, τόν ἔστησε ὀρθό. Κεῖνος γλιστροῦσε χάμω σάν ροῦχο. Λίγα βηματάκια μπόρεσε νά κάνει κι ὕστερα ἔπεσε νεκρός.

– Ἀπαπά! ἔμπηξε ἕνα ἀπελπισμένο κλάμα ὁ Ἀρίστος ὁ ἀλμπάνης, πού ἦταν πλάι στό Λύσαντρο.

Ἀπαπά! Λάθος ἔγινε!

Δέν εἶχαμε πνοή γιά νά βγάλουμε κρίση. Δέν εἶχαμε σάλιο στό στόμα. Ἡ δίψα ἔκαιγε τά σωθικά. Δίψα, κάψα, κορακίλα! Περπατούσαμε τρεῖς μέρες δίχως γουλιά νερό. Περνούσαμε ποτάμια καί βρυσοῦλες, πηγές, μάγγανα, ρυάκια καί δέ μᾶς ἀφήνανε οὔτε τ' ἀχείλι μας νά βρέξουμε. Ὅποιος δέν ἄντεχε, τόν σκότωναν.

Ἕνας μαφαζάς καβάλησε στό σβέρκο τ' ἀδερφοῦ μου, γιά νά περάσει τό ποτάμι δίχως νά βραχεῖ. Τοῦ κλότσαγε τήν κοιλιά μέ τίς ἀρβύλες καί φώναζε χασκογελώντας.

– Ντέι! Ντέ! Τσέ! Τσέ!

Ἔβλεπα τίς φλέβες στό λαιμό τοῦ Κώστα νά φουσκώνουνε, τό πρόσωπό του μπλάβο, τά μάτια του θολά. Τό στῆθος ἀνεβοκατέβαινε. Ἤξερα πόσο περήφανος καί λεβέντης ἦταν καί περίμενα μέ λαχτάρα νά γκρεμίσει τό βασανιστή του, νά τοῦ δαγκώσει τό λαρύγγι κι ἄς τόν σκότωναν. Μά ὁ Κώστας διψοῦσε, μόνο διψοῦσε· δέ θυμόντανε τίποτ' ἄλλο!

– Ἀμάν, πές πώς εἶμαι ζωντανό! Τό ζωντανό τ' ἀφήνεις ἀπότιστο;

– Ντέε, ντέι! Γκιαούρη, θεριό! Τόν κλοτσοῦσε πιό δυνατά. Τά ζωντανά εἶναι ἀθῶα πλάσματα, δέν εἶναι μοβόρα, σάν ἐλόου σας.

– Ἀμάν, ἄφησέ με, νά βρέξω τή γλώσσα μου! Γιά χάρη τοῦ Ἀλλάχ.

Δέν τόν ἄφηκε! Κι ἔκλαιγε σάν παιδί...

Θά ἤτανε δυό τ' ἀπόγεμα, πάνω στήν ντάλα κάψα, ὅταν μᾶς ρίξανε γιά ...ξεκούραση σέ κάτι ἀνατιναγμένες μπαρουταποθῆκες. Τό χῶμα κι οἱ πέτρες καίγανε λές ἤτανε ἀναμμένο καμίνι. Λίγοι βγήκαμε ζω-

ντανοί ἀπό κεῖ μέσα. Ἄντρες δυνατοί, ψημένοι, πέφτανε χάμω, κυλιόντανε σάν λαβωμένα φίδια καί φωνάζανε ἀπελπισμένα:

– Σού-ού! Σούουου! (Νερό! Νερόοο!)

Ὕστερα οἱ φωνές σβήσανε σιγά σιγά, τά στόματα μέναν ἀνοιχτά, τά μάτια ἀκίνητα. Ποιός εἶδε θάνατο ἀπό δίψα! Ἐμεῖς ἀντέξαμε, δέν τρελαθήκαμε. Μᾶς βάλανε μέ ἄλλους πεντακόσιους αἰχμάλωτους σ' ἕνα στρατόπεδο περιφραγμένο μέ συρματόπλεγμα. Ὄξω ἀπ' τό συρματόπλεγμα ἤτανε μιά μεγάλη βρύση μέ τρεῖς κάνουλες καί τρεῖς γοῦρνες. Στεκόντανε Τοῦρκοι, ποτίζανε τά ζωντανά τους. Πίνανε κι ἀτοί τους, δροσιζόντανε καί μᾶς περιπαίζανε. Τούς παρακολουθούσαμε μ' ἄγριο μάτι. Ὕστερα – πῶς ἔγινε – δίχως συνεννόηση, χιμήξαμε ὅλοι μαζί, ἁρπάξαμε τά συρματοπλέγματα καί μέ μιά μόνη κίνηση τά ξεριζώσαμε! Τρέξαμε στή βρύση μ' ἀλαλαγμούς καί μουγκρητά. Ἀρχίσαμε ν' ἁρπαζόμαστε στά χέρια, ποιός πρῶτος θά πιεῖ. Ὅλα γίνηκαν τόσο γρήγορα! Κανένας φρουρός δέν πυροβόλησε. Μᾶς κοιτούσανε πού δερνόμαστε καί δαγκωνόμαστε ἀναμεταξύ μας.

Πρίν φτάσουμε στό Ἀχμετλί, πήρανε τρακόσους, στήν τύχη, καί τούς δώσανε σέ μιά φρουρά πού πήγαινε γιά τ' Ἀιντίνι καί ζητοῦσε αἰχμαλώτους ν' ἀνοικοδομήσουνε τά χωριά. Μέσα σ' αὐτούς ἤμουνα κι ἐγώ κι ὁ φίλος μου ὁ Πάνος Σωτήρογλου. Τόν ἀδερφό μου, τήν τελευταία στιγμή, τόν τσάκωσε ὁ βασανιστής ὁ μαφαζάς.

– Ἐσύ μεῖνε! τοῦ ἔκανε. Εἶσαι γερό μουλάρι· σέ χρειάζομαι.

Δέν προλάβαμε ν' ἀποχαιρετιστοῦμε. Τόν παρακολούθησα μέ τό μάτι. Χάθηκε μέσα στό πλῆθος πού

ἁπλώθηκε σάν λασπονέρι στή δημοσιά. Τούς πηγαίνανε γιά τή Μαγνησιά. Ἐκεῖ τίς πρῶτες μέρες, μέσα σέ μιά ντερεδιά, θερίσανε μέ τά πολυβόλα σαράντα χιλιάδες αἰχμάλωτους!

ΑΡΧΙΣΑΜΕ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ γιά τ' Ἀιντίνι. Οἱ καινούργιοι φύλακες ἤτανε πιό μαλακοί. Μᾶς ἀφήσανε νά κοιμηθοῦμε τή νύχτα σέ κάτι ντάμια. Πέσαμε ξεροί. Μέσα στόν ὕπνο μας νιώσαμε καυτές ἀνάσες καί χέρια νά μᾶς ψαχουλεύουνε. Ἀλαφιαστήκαμε. Μισανοίξαμε τά μάτια κι εἴδαμε πάνωθέ μας γένια καί σαρίκια καί κίτρινα δόντια. Ἕνα μπουλούκι κουρελῆδες καί κακομοιριασμένοι χωριάτες μέ δαυλούς καί φανάρια στό χέρι περιεργαζόντανε τά ροῦχα καί τά παπούτσια μας.

– Γδυθεῖτε! Μᾶς διατάξανε.

Κάναμε πώς δέν καταλαβαίνουμε. Κανείς δέν κούνησε. Ἀναμετρούσαμε τό καινούργιο πόμπεμα.

– Τσικάρ!

Νεύριασαν πού δέν τούς λογαριάζαμε κι ἀρχίσανε τίς κλοτσιές στή μούρη, στό στομάχι, στ' ἀχαμνά. Σηκωθήκαμε ὅλοι μαζί κι ἀγριεμένοι φωνάξαμε γιά νά πάρουν εἴδηση οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς. Κανείς δέ φάνηκε· ἴσως νά 'τανε συνεννοημένοι.

Σέ λίγο μπῆκε ὁ Ἀσκέρ ἀγάς, εἶδε καμπόσους ὁλοτσίτσιδους κι ἄρχισε νά χτυπιέται ἀπό τά γέλια καί νά καλεῖ τούς συντρόφους του νά τρέξουνε μή χάσουνε τό θέαμα. Ἐμεῖς στεκόμαστε παγωμένοι. Τό πόμπεμα αὐτό μᾶς εἶχε συντρίψει. Δέ νιώθαμε τίποτα·

οὔτε ὀργή. Ἄφησα τόν Ἀσκέρ ἀγά νά χορτάσει τό γέλιο του, πλησίασα καί τοῦ εἶπα:

– Μ' ὅλο τό σεβασμό, ἐφέντη, σκέψου: Πῶς θά μᾶς ἀντικρίσουνε γυμνούς οἱ γυναῖκες σας;

Μοῦ ἄστραψε δυό σφαλιάρες· μέ πήρανε τά αἵματα. Τήν κουβέντα μου ὅμως τήν πρόσεξε. Πρίν ξεκινήσουμε, οἱ χωριάτες πού μᾶς πήρανε τά ροῦχα, μᾶς φέρανε τά δικά τους κουρέλια, ὅλο λίγδα καί ψείρα.

Εἴχαμε δρόμο ἀνηφορικό νά κάνουμε. Μερικοί δέν ἀντέχανε. Εἴχαμε πληγές στά πόδια. Ὅσοι δέν καταφέρνανε νά ξανασηκωθοῦνε μένανε κεῖ μέ μιά σφαίρα στό κεφάλι. Δυό τρία χωριά π' ἀνταμώσαμε σέ τούτη τή βουνοπλαγιά ἦταν ἥμερα. Οἱ ἄνθρωποι ἐδῶ δέν εἴχανε πάθει ζημιές ὅτήν κατοχή καί μᾶς κοιτάζαν ἀδιάφοροι. Σ' ἕνα κεφαλοχώρι πού σταθήκαμε, ὁ κόσμος ἔκανε πέρα ἀπ' τή βρύση γιά νά μᾶς ἀφήσει νά πιοῦμε νερό. Ἕνας γέρος ἔφερε δυό κοφίνια σταφύλια καί τά μοίρασε.

– Ἐμεῖς καλά περνούσαμε τόσον καιρό μαζί σας, εἶπε.

Ἀρχίσαμε νά μερεύουμε. Μήπως καί ξεθύμανε τό κακό; Στή στρίψη τοῦ δρόμου, λίγα μέτρα ὄξω ἀπ' ἕνα ἄλλο γκρεμισμένο χωριό, εἴδαμε ἕνα πλῆθος ἐξαγριωμένο νά μπουκάρει κατά πάνω μας μέ σίδερα, ραβδιά καί μαχαῖρες. Πολλοί δικοί μας ἀπ' τήν τρομάρα τους ἀρχίσανε νά φωνάζουνε.

– Γιασασίν Κεμάλ! (Ζήτω ὁ Κεμάλ).

– Κάχρ ὀλσούν Γιουνάν! (Ἀνάθεμα στήν Ἑλλάδα!)

– Τούρκ ὀλατζάιμ! (Τοῦρκοι θά γενοῦμε!)

Αὐτοί πού ξευτελιζόντανε ἔτσι δέν τρώγανε λιγότερο ξύλο ἀπό μᾶς, πού κρατούσαμε τό στόμα κλειστό.

Σάν πέρασε ἡ μπόρα, βοήθησα τό διπλανό μου νά δέσει τό σπασμένο κεφάλι του.

– Τί κατάλαβες, μπρέ Σωτῆρο, τοῦ εἶπα, πού ἔσκουζες τά γιασασίν;

Δέν εἶχα προσέξει πώς πίσω μας ἐρχότανε ἕνας φύλακας. Ἅμα ἔνιωσα τό χέρι του στήν πλάτη μου, εἶπα πώς τελειώσανε τά ψωμιά μου. Ὅμως ὁ μαφαζάς χαμογελοῦσε καί μοῦ 'δειχνε τά στρωτά δόντια του.

– Σωστή κουβέντα εἶπες, γιουνάνη!

Τόν κοίταξα μέ ὑποψία. Τό μάτι του ἔμοιαζε παστρικό. Θά πρέπει νά ἦτανε σαραντάρης, μέ μαλλιά ψαρά.

– Παραξενεύτηκες; μοῦ 'κανε καί κούνησε τό κεφάλι μέ νόημα. Ἐγώ πολέμησα. Ἤμουνα θεριό στή μάχη· ρώτηξε νά μάθεις ποιός εἶναι ὁ Χαβούζ. Τώρα γλεντάω τή νίκη, μά χέρι πάνω σας δέν ἁπλώνω. Δέν εἶμαι ἄναντρος ἐγώ.

Δέν εἶχε σβήσει ἀπ' τ' ἀφτί μου ἡ φωνή τοῦ τσέτη, ὅταν εἶδα ἕνα χότζα νά χώνεται σάν τρελός ἀνάμεσά μας καί νά ψάχνει. Γύρευε ἕνα λοχία. Στεφανή τόνε λέγανε. Ἅμα τόν βρῆκε, τόν ἅρπαξε ἀπ' τό γιακά καί τόν ἔσουρε πέρα ἀπ' τή γραμμή. Ὁ Στεφανής, παλικάρι, ἔκανε νά τοῦ δαγκώσει τά χέρια καί νά φύγει. Πέσαν ἀπάνω του πέντε ἕξι νά τόνε κάνουνε ζάφτι. Τόνε δέσανε χεροπόδαρα σάν μουσχάρι.

Ὁ χότζας κάτι μουρμούρισε στόν ἀξιωματικό κι ἔφυγε. Μᾶς διατάξανε νά σταθοῦμε ὅλοι. Ὁ Στεφανής δεμένος γυρόφερνε ἄγριο μάτι. Τό κορμί του πάλευε. Ἤθελε νά φάει τά σκοινιά, μούγκριζε. Ὁ χότζας δέν ἄργησε νά φανεῖ. Κρατοῦσε ἀπ' τό χέρι τό γιό του, ἕνα ἀγόρι ἴσαμε δώδεκα χρονῶ. Τοῦ 'δειξε τό Στεφανή.

– Τοῦτος ἀτίμασε τή μάνα σου!

Ἔδωσε στό παιδί ἕνα χασαπομάχαιρο.

– Σφάχ' τον!

Τό χέρι τ' ἀγοριοῦ κοντότρεμε. Ἔλεγες πώς θά πετάξει ὅπου νά 'ναι τό μαχαίρι καί θά βάλει τά κλάματα. Ὅμως δέν τό 'κανε.

– Σφάχ' τον! φώναξε ἀνυπόμονα ὁ χότζας.

Τό παιδί σήκωσε τό μαχαίρι ἀδέξια, χτύπησε ἀνάμεσα ἀφτί καί λαιμό. Τό αἷμα πήδηξε σάν σιντριβάνι. Τ' ἀγόρι χλώμιασε, ἔτρεμε.

– Βούρ! ἀκούστηκε πιό ἄγρια ἡ προσταγή τοῦ πατέρα.

Τότε τά μικρά χέρια ἀρχίσανε νά χτυποῦν γρήγορα καί δυνατά. Δέν ἔβλεπες παρά τή μαχαίρα καί τά μάτια τοῦ παιδιοῦ σάν τρελά. Φούσκωνε, ἀγκομαχοῦσε.

– Χάα! Χάα!

Ὁ Στεφανής δέν ἔβγαλε ἄχ. Τό κορμί του σπαρτάρισε κάμποσες φορές κι ὕστερα τεζάρισε! Ὁ χότζας εὐφραίνονταν καί καμάρωνε τό γιό. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι γυρεύαμε εὐκαιρία νά ξεκουράσουμε τά πληγιασμένα ποδάρια μας. Ὁ φίλος μου ὁ Πάνος ἔσκυψε καί μοῦ εἶπε:

– Θά κάτσουμε μέ σταυρωμένα χέρια; Δέ φεύγουμε;

Ὁ λόγος του ξεμούδιασε τό μυαλό μου. Σκέφτηκα. Ναί. Θά φύγουμε. Τοῦτα τά μέρη τά ξέρουμε σπιθαμή τή σπιθαμή. Θά περάσουμε ἀπό τόν Κιρκιντζέ. Θά κατηφορίσουμε στή θάλασσα. Θά βγοῦμε στό Τσαγκλί πού ἀντικρίζει τή Σάμο... Ὁ Πάνος ἔκανε κι αὐτός σχέδια.

– Θά φύγουμε μπρός ἀπ' τά μάτια τους καί χαμπάρι δέ θά πάρουνε. Θά δεῖς...

Μ' ἔπιασε ἀνυπομονησία.

– Λέω γι' ἀπόψε, τοῦ ψιθυρίζω καί τόν κοιτάω στά μάτια.

– Ναί, μοῦ κάνει.

Συνεχίσαμε τήν πορεία. Τό βράδυ σταματήσαμε γιά ὕπνο σ' ἕναν παλιό κισλά. Σκοπός στή δική μας πόρτα ἦταν ὁ τσέτης πού μοῦ ἄνοιξε κουβέντα. Ἀφήκαμε νά κοιμηθοῦν ὅλοι καί μετά τόν πλησιάσαμε δυό κάτια, μέ τά χέρια στήν κοιλιά. Τοῦ εἴπαμε πώς ἔχουμε κόψιμο καί θέλουμε νά πᾶμε στό χωράφι. Στάθηκε δισταχτικός. Ὕστερα εἶπε:

– Σύρτε!

Μόλις ξεμακρύναμε, μ' ἔπιασε ὁ Πάνος μέ τά δυό του χέρια ἀπ' τή μέση κι ἔγειρε τό πανωκόρμι του. Ἔγειρα κι ἐγώ, ἔτσι πού οἱ δυό μαζί νά φαινόμαστε ἀπό μακριά σάν ἄλογο πού βόσκει. Οἱ σκοποί ξεγελαστήκανε. Ὅταν μᾶς πήρανε χαμπάρι, ἤτανε πιά ἀργά. Φτερά κάναμε. Ἤμαστε ξεσκολισμένοι κι οἱ δυό, ξέραμε πῶς νά κινηθοῦμε. Πέσαμε σέ ντερεδιές κι ἀπό κεῖ ἀνηφορίσαμε. Τά μέρη ἦταν γνώριμα. Βρισκόμαστε πιά στά βουνά τῆς πατρίδας μας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς σταθήκαμε τυχεροί! Μόνο τ' ἄλλο βράδυ ἀνταμώσαμε ἕνα Τουρκί. Τό ρωτήσαμε γιατί αὐτή ἡ ἐρημιά καί ποῦ ἔχει πάει ὁ κόσμος. Μᾶς ἀποκρίθηκε:

– Κατέβηκαν ὅλοι στά χωριά καί στίς πολιτεῖες. Γιορτάζουμε τή φευγάλα τῶν γιουνάνηδων!

ΜΟΛΙΣ ΠΛΗΣΙΑΣΑΜΕ στόν Κιρκιντζέ δέν κάναμε ζάφτι τήν καρδιά μας. Μᾶς ἔπιασε σύγκρυο καί κό-

πηκε ἡ ἀναπνοή μας. Σιγουρευτήκαμε πώς τό χωριό ἦταν ἀκατοίκητο καί χωθήκαμε στίς γειτονιές. Γλιστρούσαμε τοῖχο τοῖχο, σάν κλέφτες. Τό φεγγάρι ἔριχνε ἀρκετό φῶς γιά νά ξεδιακρίνεις τό καθετί. Οἱ πόρτες τῶν σπιτιῶν τρίζανε καθώς τίς ἀνοιγόκλεινε ὁ ἀγέρας. Θάρρειες κι εἶχε πέσει πανούκλα καί θέρισε τούς ζωντανούς. Ὅλα ἔρημα, ἄδεια. Στά σκαλοπάτια καί στούς δρόμους πεταμένα ροῦχα, σπασμένα ἔπιπλα καί γυαλικά. Ποῦ καί ποῦ κανένα σκυλί ἀλυχτοῦσε λυπητερά «γόου! γόου! γόου!» Ὡς κι οἱ γάτες κι αὐτές κλαψουρίζανε ἀνήσυχα, ξερά κι ἐπίμονα κι ἀβγατίζανε τήν ἀγριίλα. Κάθε σπίτι, κάθε σοκάκι, κάθε δεντρί καί κάθε πετράδι ἀπό τούτη τή γῆς ἤτανε ζυμωμένο μέ τήν καρδιά καί μέ τή θύμησή μας.

Μᾶς πῆρε τό παράπονο! Μπρέ, δικό μας δέν εἶναι τοῦτο τό χωριό. Δικά μας δέν εἶναι τά σπίτια; Δικά μας δέν εἶναι τά χώματα, τά σπαρτά, τά δέντρα; Ἐδῶ δέ μεγαλώσαμε; Ἐδῶ δέ δουλέψαμε; Ἐδῶ δέν εἶναι θαμμένα τά κόκαλα τῶν πατεράδων μας; Ἐδῶ δέν εἶναι τά καζάντια μας, οἱ μνῆμες μας, τά ὄνειρά μας; Πῶς ἔγινε καί δέν εἶναι πιά τίποτε δικό μας;

– Σύρε νά φύγουμε! εἶπε ὁ σύντροφός μου. Ἂν μᾶς δεῖ μάτι, δέ θά μείνει ἀπ' τό κορμί μας οὐδέ κόκαλο γιά τά σκυλιά!

Ἀνηφορίσαμε γιά τό σπίτι τοῦ κεχαγιᾶ Σεφέρογλου. Ἐκεῖ ξέραμε πώς θά βρίσκαμε ὅ,τι χρειαζόμαστε· τραγίσια τουλούμια νά τά φουσκώσουμε καί νά πέσουμε μ' αὐτά στή θάλασσα, σκοινιά, ροῦχα, φανάρια, τρόφιμα.

Τό σπίτι, ἀπομονωμένο στό βουνό, δέν εἶχε ἀκόμα πατηθεῖ. Μόνο τά κοπάδια λείπανε. Τά γιατάκια στρωμένα κάτω ἀπ' τήν γκορτσά. Οἱ κότες μέ τό πού

μᾶς νιώσανε, φτερακούσανε. Δέ χάσαμε καιρό· τά κατατόπια τά ξέραμε. Ὅ,τι ζητήσαμε τό βρήκαμε. Πρίν φύγουμε ὁ Πάνος μέ σταμάτησε.

– Γιά βάστα, ἔκανε, λαχτάρησα νά μασήσω κρέας!

Τρέχει τσακώνει δυό κότες· βγάζει μαχαίρι νά τίς σφάξει μήπως καί κακαρίζουνε στό δρόμο. Μά γίνεται κίτρινος, τρέμει τό χέρι του· τίς παρατάει.

– Δέν μπορῶ, κάνει. Πᾶμε!

Μόλις φτάσαμε στό δάσος, βρήκαμε μιάν ἀπόμερη σπηλιά νά ξαποστάσουμε. Δοκιμάσαμε τά τουλούμια μήπως καί χάνουν ἀέρα. Ὕστερα καθίσαμε νά φᾶμε τά κριθαρένια παξιμάδια καί τά ξερά σύκα τοῦ φίλου μας τοῦ Σεφέρογλου. Ἤπιαμε ρακί, στρίψαμε τσιγάρο.

Ξαναπήραμε τή στράτα. Βγήκαμε σέ μιάν ἔρημη παραλία. Ἀνάμεσα Τσαγκλί καί Σάμο εἶναι ἕνα ἐρημονήσι. Ἄν καταφέρουμε καί φτάσουμε ζωντανοί ἴσαμε κεῖ, ὕστερα ἕνα σάλτο εἶναι πιά ἡ Σάμο. Θά κάνουμε σινιάλα στούς ψαράδες. Θά φωνάξουμε. Ἕνας ἦταν ὁ κίνδυνος· μήπως προλάβανε οἱ Τοῦρκοι καί βάλανε φυλάκια.

Αὐγές ζυγώσαμε τή θάλασσα· ἡ ἀγωνία μας κορυφώθηκε. Κάθε ἦχος μᾶς ἀλάφιαζε. Κάποια στιγμή ἀκούσαμε κουβέντες. Μπροστά μας ἦταν ἕνας βάλτος· χωθήκαμε μέσα στή λάσπη. Ὁ Πάνος δέν ἄντεξε πολύ. Ἔβγαλε τό κεφάλι του καί σάν εἶδε πώς προσπέρασαν οἱ Τοῦρκοι, μ' ἀνάσυρε κι ἐμένα. Κρυφτήκαμε πίσω ἀπό βράχια. Ἀέρας τάραζε τή θάλασσα καί τήν ἔκανε νά σπάζει μέ θόρυβο πάνω στίς πέτρες.

Φουσκώσαμε γρήγορα τά τουλούμια κι ἑτοιμαστήκαμε νά πέσουμε. Τήν ὕστατη στιγμή ὁ φίλος μου δείλιασε. Δέν εἶχε ξαναμπεῖ στό νερό. Γιά νά τοῦ δώσω

κουράγιο, ἔπεσα πρῶτος καί μέ ψηλά τά χέρια τοῦ 'δειξα πώς τά τουλούμια μέ σηκώσανε στόν ἀφρό. Στεριανός ἤμουνα κι ἐγώ, ὅμως εἶχα μπεῖ σέ θάλασσα πολλές φορές στό Κουσάντασι καί στή Σμύρνη. Τοῦ ἐξήγησα πώς μέ τά τουλούμια δέν εἴχαμε νά φοβηθοῦμε τίποτα.

– Πέσε! τοῦ φώναξα. Μή χάνουμε καιρό.

Ὁ Πάνος, πού δέν εἶχε τίποτα σκιαχτεῖ στή ζωή του, ἔτρεμε μπρός στή θάλασσα. Ἔκανε δυό βήματα μπρός καί δέκα πίσω. Ἀναγκάστηκα νά ξαναβγῶ στή στεριά.

– Δέν μπορῶ! Δέν ἔρχομαι! Θά 'χουνε φυλάκιο οἱ Τοῦρκοι στό νησί.

– Ἄχ, μωρέ Πάνο, ἐσύ τά λές αὐτά! Ἐσύ; Θά τούς ριχτοῦμε, θά τούς τσακώσουμε ἀπ' τ' ἀχαμνά! Θά τούς στραμπουλίξουμε! Θά τούς ἁρπάξουμε τά ὅπλα. Ἔλα! Ἄλλη εὐκαιρία δέ θά ξαναβροῦμε. Βιάσου! Κουνήσου!

Μουλάρωσε, σφήνωσαν τά πόδια του στά βράχια· δέν ἔκανε βῆμα. Τόν πλησίασα, τόν καλόπιασα, τοῦ ἀγρίεψα, τόν ἔσυρα μέ τό ζόρι, τίποτα· παρά τρίχα νά 'ρθοῦμε στά χέρια. Δέν ἤξερα τί νά κάνω. Ἡ ὥρα περνοῦσε.

– Τί κάθεσαι; φώναξε μπουρινιασμένος. Δέ σέ κρατάω ἐγώ. Πάαινε!

Γύρισα καί τόν κοίταξα.

– Μπρέ, Πάνο! Κρίμα!

Κατέβασε τό κεφάλι του. Τοιμάστηκα νά πέσω στό νερό. Ἡ καρδιά μου ἤτανε βαριά.

– Γειά σου! εἶπα.

Τόν ἔπιασε συγκίνηση.

– Ἄν πετύχεις βάρκα καί μπορέσεις, ἔλα πάρε με.

Θά στέκω ἐδωνά, νά σέ περιμένω. Ἄν φύγω, πά νά πεῖ πώς κάτι τρέχει, κάποιος κίνδυνος. Μή ζυγώσεις τότες καί καεῖς.

Κατάλαβα πώς ἔσπασε· δέ θά μ' ἀκολουθήσει.

Ἔπεσα στή θάλασσα. Τό κύμα μέ δυσκόλευε. Κουνοῦσα ἀδέξια χέρια καί ποδάρια. Ἡ ἀνάσα μου ἔβγαινε λαχανιαστή. Ἤξερα πώς ἔπρεπε νά κουμαντάρω καί νεῦρα καί κινήσεις. Τό μάτι μου τώρα ἔτρωγε τό ξερονήσι. Τί θά βρῶ μπροστά μου; Εἶχαν φυλάκιο οἱ Τοῦρκοι; Ἅμα ζύγωσα, νόμισα πώς θά λιποθυμήσω ἀπ' τήν κούραση. Δυσκολεύτηκα νά 'ρθῶ στά σύγκαλά μου. Ἄρχισα νά σκαλώνω προσεχτικά. Ἀφτί, μάτι, νεῦρα, ὅλα τεντωμένα. Ἄκουσα θόρυβο καί στάθηκα. Σάν νά χαρχαλεύανε ξερά κλαριά. Εἶπα ν' ἀνεβῶ στήν κορφή ν' ἀντιληφτῶ τί γίνεται. Μπουσουλοῦσα. Τό σούσουρο μεγάλωνε. Κρύος ἱδρώτας μέ περίλουζε. Ζερβά μου, στόν γκρεμνό, βλέπω ἀπό μιά κουφάλα νά ξεμπουκάρουν κάμποσοι γλάροι. «Ἄαχ!» ἀνάσανα!

Τό νησί ἦταν ἔρημο. Ἔψαξα ὅλες τίς μπάντες. Προχώρησα λεύτερα, μέ μεγάλες δρασκελιές. Σκάλωσα στό πιό φανερό ὕψωμα καί ξαγνάντευα τή θάλασσα κατά τή Σάμο. Ἕνα μίλι μέ χώριζε ἀπ' τήν Ἑλλάδα. Ἄρχισα νά κουνάω ἕνα ἄσπρο ζουνάρι. Τά μάτια μου τρώγανε τίς θάλασσες. Ἡ ὥρα περνοῦσε. Μ' ἔπιασε λιγούρα.

Ἡ θάλασσα ὡστόσο μπουνατσάριζε. Δέ γίνεται, σκεφτόμουνα, κάτι θά φανεῖ, κάποια ψαρόβαρκα, κάποια βενζίνα. Στήν ἀνάγκη θά πέσω πάλι στή θάλασσα, θά πάω κολυμπώντας. Ἄν εἶχε 'ρθεῖ ὁ διάολος ὁ Πάνος μαζί, ὅλα θά μοῦ φαίνονταν εὔκολα.

Τό μάτι μου πῆρε ἕνα μαῦρο σημαδάκι στόν ὁρίζο-

ντα. Ἔμοιαζε μέ πουλί. Ὄχι, δέν ἤτανε πουλί, ἤτανε βράχος. Ὄχι, οὔτε βράχος. Κουνιέται! Κουνιέται! Εἶναι πλεούμενο. Εἶναι ψαρόβαρκα. Ἔχει λάσκα τό πανί. Ἔχει κουπιά. Ναί, κουπιά.

– Ἔ! Ἔ! Ἔ!

Ἄρχισα νά φωνάζω. Κουνοῦσα τό ἄσπρο ζουνάρι. Σφύριζα. Μέ εἶδανε; Μ' ἀκούσανε;

Εἶπα μήπως σκιαχτοῦν καί γυρίσουνε πίσω. Κι ἔτρεξα χαμηλά στίς ξέρες. Φόρεσα τά τουλούμια κι ἔδωσα ἕνα σάλτο στά βαθιά νερά. Ἡ βάρκα ὅλο καί ζύγωνε. Ἄρχισα νά μουδιάζω. Σφίχτηκα.

Ὅταν μ' ἀνασύρανε οἱ ψαράδες δέν εἶχα πνοή. Ἡ μιλιά μου δέν ἔβγαινε. Ἔνιωθα μόνο τά καυτά μου δάκρυα στά μάγουλα. Μοῦ δώσανε νερό. Συνῆρθα. Εἶπα στούς δυό ψαράδες πῶς βρέθηκα στό ξερονήσι. Τούς παρακάλεσα νά πᾶμε πίσω νά πάρουμε τό φίλο μου. Σωπαίνανε. Ὁ μεγαλύτερος, πού τόν λέγανε Λέαντρο, μοῦ λέει:

– Γι' ἄκου, πατριώτη, ξηγημένες, παστρικές κουβέντες. Στά τούρκικα νερά δέ ζυγώνουμε. Καταλαβαίνεις; Ἔχω δέκα παιδιά νά θρέψω! Ποιός Θεός τό θέλει νά ὀρφανέψουνε γιά νά σωθεῖ μιά ψυχή! Δέν πάω.

Ὁ ἄλλος συμφώνησε. Πιάσανε κι οἱ δυό τά κουπιά καί κάνανε πίσω. Τούς εἶπα τίς τελευταῖες κουβέντες τοῦ Πάνου.

– Θά μᾶς προφυλάξει, δέ θά καοῦμε... Κι ἐγώ τή θέλω τή ζωή μου. Λέτε νά μήν τήνε θέλω, ὕστερα ἀπ' ὅσα τράβηξα;

– Μή χάνεις τά λόγια σου. Κι ἴσαμε δῶ πού ἤρθαμε, ἤτανε μεγάλη κουτουράδα!

Ὅλη τή φούρκα τους τή βάλανε στό κουπί. Ὅταν

εἶδα πώς ξεμακραίνουμε, τό μυαλό μου μπῆκε σέ κίνηση· πηδοῦσε ἀπό λύση σέ λύση. Τόν Πάνο μιά φορά δέ θά τόν ἀφήσω. Αὐτός μ' ἔσπρωξε νά τό σκάσουμε, μαζί τά ξεκεφαλιώσαμε ἴσαμε τό Τσαγκλί. Πῆρα μιάν ἀπόφαση στά γρήγορα. Ἔπεσα στή θάλασσα. Τά τουλούμια εἶχανε κάπως ξελασκάρει. Πάλευα μέ τό νερό. Οἱ ψαράδες παρατήσανε τά κουπιά σάν μετανιωμένοι. Τά χείλια τοῦ Λέαντρου σουρώσανε καί τά μάτια του μισοκλείσανε. Μασούλαγε, ὅλος νεῦρο, τό τσιγάρο του κι ἀναμετροῦσε τήν ἀπόσταση. Ὕστερα γύρισε ἀπότομα στό σύντροφό του!

– Βρέ Γληγόρη, τί λές, βρέ; Πᾶμε;

– Καί δέν πᾶμε, ἔκανε ὁ Γληγόρης.

– Πᾶμε, γαμῶ τό κέρατό μου! Πᾶμε, πού νά μήν ἔσωνα νά 'βγαινα σήμερις!

Πήγαμε. Ὁ Πάνος μόλις μᾶς εἶδε, ἔκανε σάν τρελός. Μᾶς φάνηκε σάν ψέμα πού σωθήκαμε!

ΜΟΛΙΣ ΕΙΠΑΜΕ ΠΩΣ ΠΑΤΗΣΑΜΕ χῶμα σίγουρο, μιά περίπολο μᾶς περιμάζεψε ἐμᾶς καί πολλούς ἄλλους καί μᾶς μπάρκαρε ὅλους μαζί σ' ἕνα καράβι πού ἤτανε ἕτοιμο νά σηκώσει ἄγκυρα.

– Ἡ Σάμο γέμισε πρόσφυγες, τραβᾶτε ἀλλοῦ...

– Φίσκα ὅλα τά νησιά καί τά πόρτα...

– Παντοῦ πρόσφυγες! Πρόσφυγες! Ἐνάμισι ἑκατομμύριο ψυχές.

Βρεθήκαμε κουλουριασμένοι στήν πρύμνη κάποιου βαποριοῦ, μέ τά κουρέλια μας καί τά μπογαλάκια μας, μουδιασμένοι, ξεκουρντισμένοι, χωρίς νά ξέρου-

με ποῦ θά μᾶς σβουρίξει ἡ καταιγίδα. Οἱ γυναῖκες στενάζανε!

– Τί ἀπόγιναν οἱ δικοί μας;

Τόν ἀκοῦς στό νοῦ καί στήν καρδιά τό σεισμό καί τό χαλασμό· δέ σταματάει. Τραντάζει τό καράβι. Σαλπάρει. Κανείς δέν ξέρει ποῦ πάει. Τά μάτια ψάχνονται:

– Μήπως ξέρεις;

– Τί ξέρεις καί δέ μιλᾶς;

– Τό δικόνε μου μοῦ τόν ἐπήρανε ἀπό τήν Πούντα...

– Τό εἶχα ντύσει γυναίκα τ' ἀγόρι μου, μά τό πήρανε χαμπάρι...

– Μᾶς συμβούλεψε ἕνας γείτονας νά πᾶμε γιά σιγουριά στά μπορντέλα. Κι ἅμα πήγαμε, βρήκαμε ὥς καί τίς πουτάνες σφαγμένες, ὅλες!

Ἀρχίζουν οἱ ἱστορίες. Ὅπου καί νά σταθεῖς, ὅπου καί νά κάνεις, σέ κυνηγοῦνε. Τρυπώνουνε στ' ἀφτί σου, ὅπως οἱ φανταστικές φωνές στό μυαλό τοῦ παραλοϊσμένου.

– Ἔτσι, ὅπως σοῦ τά λέω, γενήκανε. Πάει ὁ μαστρο-Γιαννικός νά κρυφτεῖ κάτω ἀπ' τούς πεθαμένους καί τί νά δεῖ! Ὁλόκληρη ἡ φαμελιά του σφαγμένη καί στοιβαγμένη ἐκεῖ!

– Αὐτό δέν εἶναι τίποτις μπρός στοῦ Ἀνέστη. Φτάσαν οἱ τσέτες στό χτῆμα του κι εἴδηση δέν εἶχε. Τρέχει ὁ ἔρμος στήν ἀποθήκη· χώνεται μέσα στίς βέργες τοῦ καπνοῦ. Σέ λίγο μπαίνουνε ἕξι τσέτες, ντερέκια. Σέρνουνε ἕν' ἀνήλικο. Τό ξαπλώνουνε καί τ' ἀτιμάζουνε. Τρεῖς ὧρες βγάζουνε τά μάτια τους. «Οὐλάν, ψόφησε!» κάνει ὁ ἕνας καί κουνάει τό κορμάκι πού εἶναι ξερό. «Φτού!» κάνουνε μ' ἀηδία, βρακώ-

νονται καί φεύγουνε. Βγαίνει κι ὁ Ἀνέστης νά φύγει. Σκοντάφτει στό πεθαμένο κορίτσι. Ρίχνει μιά ματιά καί σέρνει φωνή: «Ἄααχ! κορούλα μου! Σύ 'σουνα, παιδί μου!» Ξέγραφ' τον τόν ἄνθρωπο τέτοιες ὧρες...

Μιά παρέα φαντάροι συζητοῦνε αἰτίες κι εὐθύνες.

– Τό πᾶν ἤτανε νά στείλουνε καράβια, νά πάρουνε τόν κοσμάκη, νά τόν σώσουνε. Μά οὔτε κι αὐτό ἔγινε.

– Ξέρω γιατί δέν ἔγινε. Μοῦ τ' ὁμολόγησε ἕνας καπετάνιος· ἐνενήντα δυό μεγάλα καράβια, σοῦ λέει, μαζευτήκανε στόν Πειραιά, γιά νά πᾶνε στίς θάλασσες τῆς Μικρασίας, νά πάρουνε κόσμο. Ὅμως, καθώς ἀνοιχτήκανε στό πέλαγος, πήρανε μυστικό τηλεγράφημα ἀπ' τήν κυβέρνηση: «Δέν εἶναι ὑποχρεωτική ἡ μετάβασις, ἀλλά προαιρετική». Ἀπό τά ἐνενήντα δυό καράβια πήγανε μόνο τά δεκαεφτά! Δέ θά ξεχάσω, στό Ἄκ Τσάι περιμένανε βαπόρι τριάντα πέντε χιλιάδες γυναικόπαιδα. Ἐμεῖς, δέκα χιλιάδες φαντάροι ἐρχούμαστε ἀπ' τ' Ἀδραμίτι, ὅταν...

Μέ τοῦτο καί τ' ἄλλο νύχτωσε. Οἱ κουβέντες σταμάτησαν. Κεῖνοι πού κατάφεραν καί κοιμήθηκαν ρουχάλιζαν βαριά. Σπασμένα μουγκρητά βγαῖναν ἀπό τά στήθια· ἦχοι βασανισμένοι, παραφουσκωμένοι τρόμο καί πόνο. Ὅσοι διπλώθηκαν στίς μπατανίες τους, σάν ἐμένα, μέ στυλωμένα ὅλη νύχτα τά μάτια, παλεύανε μέ φριχτά ὁράματα. Ἄκουγες σιγανό, ἐπίμονο ἕνα σερτό τρεμουλιαστό κλάμα: «Γί-ι-ιχ!» «Ἴ-ι-ιχ!» Πόνος ἀβάσταγος ὁμαδικός.

Σκιές σεργιανοῦνε μέσα στή νύχτα· χαντζάρες κόβουν κεφάλια. Ἄγρια, ἱδρωμένα, βαρβατεμένα κορμιά ζεϊμπέκων ἀνοίγουνε μέ λύσσα σφιγμένα σκέλια κοριτσιῶν, καί πρίν σηκωθοῦν ἀπό τόν ἄνομο ἔρωτα,

μπήγουν μαχαιριές στίς μικρές μπλάβες καρδιές.

«Ἄααχ! Ἄααχ! Ἄχ!» Πλάσματα τῆς γῆς! Ποιά δύναμη σκότωσε τήν ψυχή σας! Ἀνθρώπινα χαμόγελα πού γενήκατε τρόμος, μόνο τρόμος καί θάνατος!

Καρσί, στά μικρασιάτικα παράλια, ἀναβοσβήνουνε φωσάκια, ἀναβοσβήνουνε μάτια. Καρσί, ἀφήσαμε συγυρισμένα σπίτια, κλειδωμένες σερμαγιές, στεφάνια στό κονοστάσι, προγόνους στά κοιμητήρια. Ἀφήσαμε παιδιά καί γονιούς κι ἀδέρφια. Νεκροί ἄταφοι. Ζωντανοί δίχως σπίτια. Βρικολακιασμένα ὄνειρα. Ἐκεῖ. Καρσί ἦταν ἴσαμε χτές ἡ πατρίδα μας!

Μέσα στή νύχτα, πού λές καί δέ θά 'χει ξημέρωμα, γλιστροῦν μιά μιά οἱ γνώριμες φιγοῦρες. Οἱ Κιρλῆδες, ὁ Σεφκιέτ, ὁ Ἰσμαήλμπεης, ὁ Κιαρίμ ἐφέντης, ὁ Σουκρή μπέης, ὁ Ἀλήνταης, ἡ Ἐνταβιέ... Δέ δίνουνται νά βοηθήσουν σέ τίποτα. Ὅλα χάθηκαν!

Γκλάν! Γκλάν! Μονότονα κουδούνια. Πλαδαρό τό βάδισμα τῆς γκαμήλας πού φέρνει τίς καμποῦρες της τά ζεμπίλια καί τούς τορβάδες, τά σακιά μέ τή σταφίδα, τά σύκα, τήν ἐλιά, τίς μπάλες μέ τά μπαμπάκια καί τά μετάξια, τά κιούπια καί τά βαρέλια, τά ροδέλαια, τό ρακί, τά μπερκέτια τῆς Ἀνατολῆς. Πᾶνε ὅλα!

Γκαμηλιέρη! Ταγκαλάκι μέ τά κοντοβράκια καί τόν κατιφέ στ' ἀφτί, στάσου! Ἄδικα μήν κουφώνεις τό χέρι στό στόμα· τό μερακλωμένο τραγούδι σου δέ φτάνει πιά στήν καρδιά.

Σεφκιέτ! Δέ μέ γνωρίζεις, τζάνεμ; Χρόνια τρυγήσαμε μαζί γέλιο καί δάκρυ. Νέ ἀπίορ, Σεφκιέτ; Ἄχ, Σεφκιέτ! Σεφκιέτ! Θερία γενήκαμε. Μαχαιρώσαμε, κάψαμε τίς καρδιές μας, ἄδικα.

Τί μέ κοιτᾶς ἔτσι ἄγρια, ἀντάρτη τοῦ Κιόρ Μεμέτ;

Ἐγώ σέ σκότωσα καί κλαίω γι' αὐτό. Λογάριασε τί μοῦ 'φαγες ἐσύ! Ἀδέρφια, φίλους, πατριῶτες, τ' Ἀμελέ Ταμπούρια, ὁλόκληρη σφαγμένη γενιά!

Τόσα φαρμάκια, τόση συφορά κι ἐμένα ὁ νοῦς νά γυρίσει θέλει πίσω στά παλιά! Νά 'ταν, λέει, ψέμα ὅλα ὅσα περάσαμε, καί νά γυρίζαμε τώρα δά στή γῆ μας, στούς μπαξέδες μας, στά δάση μας μέ τίς καρδερίνες, τίς κάργες καί τά πετροκοτσύφια, στά περιβολάκια μας μέ τίς μαντζουράνες καί τίς ἀνθισμένες κερασιές, στά πανηγύρια μας μέ τίς ὄμορφες...

Ἀντάρτη τοῦ Κιόρ Μεμέτ, χαιρέτα μου τή γῆ ὅπου μᾶς γέννησε, Σελάμ σοϊλέ... Ἄς μή μᾶς κρατάει κάκια πού τήν ποτίσαμε μ' αἷμα. Κάχρ ὀλσούν σεμπέπ ὀλανλάρ! Ἀνάθεμα στούς αἴτιους!

Τά *Ματωμένα Χώματα* τά εἶπαν «Βίβλο τῆς σύγχρονης ἐξόδου τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ». Τά εἶπαν «σεισμική δόνηση». Μυθιστόρημα πού «Τσούζει. Ζεματάει. Καίει. Τιμωρεῖ. Ἔχει ψυχή ἀνθρώπινη. Ὀργή λαοῦ. Πόνο ἐθνικό». «Κάστρο σωστό λόγου, ἐνάντια στόν καιρό, στή λησμονιά καί στό ψέμα».

Τά *Ματωμένα Χώματα* ἐκδόθηκαν τό 1962. Μεταφράστηκαν σέ μιά σειρά χῶρες, Γαλλία, Σοβιετική Ἕνωση, Οὐγγαρία, σέ ὅλα τά Βαλκάνια, κλπ. Στήν Τουρκία εἶχαν συγκλονιστική ἀπήχηση. «Μέσα στήν ἐπική ἀτμόσφαιρα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πού εἶναι ἕνα εἶδος "Πολέμου καί Εἰρήνης" τῆς Ἑλλάδας – γράφει ὁ Οἶκος Σαντέρ – ἀντί ν' ἀναζωπυρώνεται τό μίσος, ζωντανεύει τό ἀνθρώπινο δράμα ὅλων τῶν μικρῶν λαῶν πού σφαγιάζονται στό βωμό τῶν ἰμπεριαλιστικῶν συμφερόντων».

«Τό διάβασα σέ μιά νύχτα – γράφει ὁ πρόεδρος τοῦ Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Πόλης, Ἐρτογρούλ Σοϋσάλ – κι ἔχυσα δάκρυα καί γιά τούς δυό λαούς μας. Ὡραῖο βιβλίο, ἀπόλυτα ἔντιμο σάν ὅλα τά μεγάλα ἔργα. Οἱ διανοούμενοί μας τό ὑποδέχθηκαν μέ ἀληθινό ἐνθουσιασμό».

ΚΩΔ. ΑΡ. 0373